PREGLED POVIJESTI HRVATSKOGA NARODA

NAPISAO
FERDO ŠIŠIĆ

IZDANJE MATICE HRVATSKE
ZAGREB 1916

PREGLED POVIJESTI HRVATSKOGA NARODA

OD NAJSTARIJIH DANA DO GODINE 1873.

NAPISAO

FERDO ŠIŠIĆ.

Et pius est patriae facta referre labor.

Ovid. Tristium II, 322

U ZAGREBU

IZDANJE MATICE HRVATSKE

1916.

TISKARA BORANIĆA I ROŽMANIĆA
U ZAGREBU

eć se odavna pokazala potreba, da se izdade pregled hrvatske povijesti do najnovijih dana, a napisan kritički na osnovi izvorâ i naučne literature, pa jasno i razgovijetno. Ovaku potrebnu knjigu nije tražila samo hrvatska inteligencija, nego i mladež, da joj bude pomoćnom knjigom kod učenja hrvatske povijesti u višim razredima srednjih učilišta. Da udovolji dakle tim željama inteligencije i mladeži hrvatske, obratila se Matica Hrvatska na svoga odbornika, profesora hrvatske historije na kr. sveučilištu u Zagrebu, g. Ferdu pl. Šišića s molbom, da joj priredi takovu knjigu, čemu se on i odazvao. Matica Hrvatska stalno se nada, da će ova knjiga, koja se poglavito obazire na politički (ne ratni), ustavni i kulturni život svega hrvatskoga naroda, pa je prva i jedina knjiga te vrsti u našoj literaturi, naći povoljna odziva. Ona je u neku ruku preteča velike piščeve „Povijesti hrvatskoga naroda", koja će izići u redovitim izdanjima Matice Hrvatske, a od koje je prvi svezak — obuhvatajući doba hrvatskih vladara (do 1102.), a s označenim izvorima, kritikom izvorâ, ilustracijama naučnoga značaja i historijsko-geografskim kartama — već spremljen za štampu i na redu da izide.

U Zagrebu, 14. augusta 1916.

Matica Hrvatska.

Uvod.

Glavni izvori i djela o hrvatskoj povijesti.

povijesti uopće. Povijest je znanost o događajima i promjenama među ljudima. No ona se ne obazire na sve događaje i na sve promjene ljudske, već jedino na one, koji imadu historijsku važnost ili ih prate historijske posljedice. Historik dakle treba da iznosi samo ono, što je historijsko i što je od historijskoga interesa. U takovom pak smislu historija se jamačno od tolikih znanosti, što ih je duh ljudski privrijedio kroz mnoge vijekove, najviše doima srca čovječjega. Razlog toj pojavi leži u tom, što se ona bavi onim predmetom, koji odista i može da bude čovjeku najmiliji, to jest čovjekom samim. To poglavito vrijedi onda, kad je govor o prošlosti pojedinih naroda, jer historija je tako reći ona neumrla duša u njihovu narodnom tijelu pa im čuva trajno ime još i tada, kad su fizički već izumrli. Stoga se od drevne davnine svi narodi toliko bave proučavanjem svoje prošlosti, a i vazda se našlo ljudi, koji su je bilježili baš s nakanom, da se potomstvu sačuva uspomena na dična djela djedova i pradjedova. Tako se zgodi, da se gotovo kod svih naroda veoma davno pojavilo pisanje povijesti: ona je ponos svega naroda, ponos seljaka i velikaša, pače u svako se doba poznavanje prošlosti tijesno vezalo uz pojam ozbiljnoga patriotizma. I odista, historija nas uči upoznavati velike političke istine, što vrijede za sve narode i za sva vremena. Naročito je u novije doba, više nego ikad prije, duh ljudski spoznao njezinu golemu vrijednost pa je stoga stavlja u prve redove u pitanju moderne obrazovanosti. Historija nam naime u prvom redu proširuje u velikoj mjeri duševni pogled, jer tek po njoj postaje jasna sama sadašnjost s mnoštvom njenih događaja i gomilom idejâ, njenih raznovrsnih zahtjeva i brojnih potreba. Historija nam oštri smisao za golu realnost, obogaćuje nazore naše o životu, omogućuje nam točno poznavanje ljudi, pokazuje snagu idejâ, kao i važnost krepkoga individua u cjelini bilo narodnoj bilo ljudskoj. Samo historija nam podaje razumijevanja za onu čudesnu cjelinu, što je nazivamo socijalnim organizmom. Ona nas uči, kako i u razvitku ovoga organizma svaki uzrok prate neumoljivom nuždom njegove posljedice, koje potom opet postaju novim uzrocima. Ona nam otkriva nerazre-

šivu svezu svemu kolikomu ljudskom djelovanju i radu pa tako oštri spoznaju odgovornosti, budi osjećaj pravičnosti i ulijeva poštovanje spram prava. Ona je dakle odista, kako reče Ciceron, „svjedokinja vremênâ, svjetlost istine, život uspomenâ, učiteljica života".

Izvori. Povijest se gradi na izvorima. Izvori opet jesu tragovi, što su nam preostali od misli i djela minulih naraštaja. Ali od tih je misli i djela veoma malo tragova došlo do nas, pa stoga i jest povijest o mnogim vijekovima, naročito ranijima, ili nikako ili samo slabo upućena, jer gdje nema izvora, nema historije. Od izvora najvažniji su pored natpisâ, pjeneza, oružja i ostataka građevinâ oni, što su došli pisani do nas, a to su u prvom redu zvanične isprave i spisi, pisma (korespondencija), ljetopisi i povjesnička djela. Vrijednost pak njihova po historiju kao znanost stim je veća, što su oni bliži onomu događaju, o kojem govore. Ovi su izvori djelomično izdani štampom, naročito za starije vrijeme, kad ih ima razmjerno malo, a najvećim se dijelom čuvaju u rukopisu po raznim arhivima i knjižnicama. Na ovim izdanim i neizdanim izvorima grade historici pojedine rasprave ili djela o prošlosti nekoga naroda, države ili čitavoga čovječanstva, ali vazda tako, da na osnovi vjerodostojnih izvora podaju istinitu sliku o događajima.

Zbirke isprava. Glavne štampom objelodanjene zbirke izvorâ za hrvatsku povijest jesu ove: Franjo Rački († 1894.) sabrao je sve, što se odnosi na prošlost hrvatsku do godine 1102., dakle na doba narodnih vladara[1]; isprave od 1102. do 1400. izdaje „Jugoslavenska akademija" u redakciji Tade Smičiklasa[2] († 1914.), dok je sredovječne historijske spomenike grada Zagreba (od 1094. do 1526.) objelodanio Ivan Krst. Tkalčić[3] († 1905.), a one plemićke općine Turopolja (od 1225. do 1895.) Emilije Laszowski.[4] Otac moderne historiografije hrvatske Ivan Kukuljević Sakcinski († 1889.) skupio je sve najznatnije isprave i saborske zaključke, što se odnose na prošlost hrvatsku do 1848., a rasvjetljuju državopravne prilike kraljevstva hrvatskoga.[5] Pored toga Kukuljević je sabrao u jednu knjigu isprave napisane hrvatskim jezikom od XII. do pod kraj XVI. vijeka[6]; ovakovom dragocjenom zbirkom, naročito sredovječnih

[1] Rački, Documenta historiae Croaticae periodum antiquam illustrantia. Zagreb 1877. Izdala „Jugoslavenska akademija".

[2] Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol II. XIII Zagreb 1904.—1916. (od godine 1102. do 1367.); ima izići još pet knjiga do godine 1400.

[3] Tkalčić, Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae, vol. I.—XI. Zagreb 1889.—1905. Ovo je djelo izdao grad Zagreb.

[4] Laszowski, Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje, vol. I.—IV. Zagreb 1901.—1908. Izdala turopoljska plemenita općina.

[5] Kukuljević, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I.—III. Zagreb 1861.—1862.

[6] Kukuljević, Acta Croatica. Zagreb 1863. Isprave štampane su najvećim dielom glagolskim pismenima; ćirilovskim ih je preštampao uz neke nove (do 1499). Šurmin, Acta croatica, vol. I. Zagreb 1898. u izdanjima „Jugoslavenske akademije".

sudbenih spomenika, a na narodnom jeziku, ne može se pohvaliti nijedan slovenski narod, pa ni mnogi drugi, kao primjerice Madžari. Odnose između republike mletačke i Južnih Slovena, zapravo Hrvata i Srba, a u prvom redu s hrvatskom Dalmacijom, osvjetljuje (od 960. do 1479.) ona bogata građa iz mletačkoga državnoga arhiva, koju je objelodanio Šime Ljubić[1] († 1896.), dok je August Theiner († 1875.) priopćio spise o odnosima između svete stolice rimske i Južnih Slavena, poglavito Hrvata (od 1198. do 1800.[2]) Prošlost sredovječne Bosne objašnjuju isprave, što su ih objelodanili Euzebije Fermendžin[3] († 1897.), Franjo Miklošić[4] († 1891.), Medo Pucić[5] († 1882.) i Josip Gelčić,[6] dok je isprave porodice knezova Blagajskih od plemena Babonića, a tako i knezova Krčkih Frankapana izdao Samuil Barabás,[7] a donjoslavonskih sredovječnih županija (danas sjeverozapadni kut Bosne) Sanske, Vrbaške i Dubičke, kao i banovine Jajačke Šandor Horváth.[8]

Za novovjeku hrvatsku historiju najznatnije su zbirke ove: Hrvatsko-slavonske saborske spise (od 1526. dalje) objelodanjuje Ferdo Šišić,[9] a usporedo s njima izlaze historijski spomenici hrvatski iz vremena prvih Habsburgovaca u redakciji Emilija Laszowskoga.[10] Postanak i razvitak hrvatske Vojne Krajine objašnjuju spisi i isprave, što ih je izdao Radoslav Lopašić[11] († 1893.),

---

[1] Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i mletačke republike, vol. I.—X. Zagreb 1868.—1891. Izdala „Jugoslavenska akademija".

[2] Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, vol. I.—II. Rim 1863. i Zagreb 1875. Izdao biskup Strossmayer († 1905.) o svom trošku.

[3] Fermendžin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica (od 925. do 1752.). Zagreb 1892. Izdala „Jugoslavenska akademija".

[4] Miklosich, Monumenta Serbica. Beč 1858.

[5] Пуцић, Споменици српски од 1395. до 1423., vol. I.—II. Beograd 1858. i 1862.

[6] Gelcich, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae (1358.—1526.). Budimpešta 1887. Predgovor je napisao madžarskim jezikom Ludovik Thallóczy, a djelo izdala je madžarska akademija.

[7] Barabás, Codex diplomaticus comitum de Blagay (1200.—1578.). Budimpešta 1897. — Barabás, Codex dipl. comitum de Frangepanibus, vol. I.—II. (1133.—1527.). Budimpešta 1910.—1913. Predgovor madžarskim jezikom napisao je u oba djela Ludovik Thallóczy, a izdala ih je madžarska akademija.

[8] Horváth, Codex diplomaticus comitatuum Dubicza, Orbász et Szana (1214.—1710.). Budimpešta 1912. — Horváth, Banatus, castrum et oppidum Jajcza (1450.—1527.). Budimpešta 1915. Predgovor madžarskim jezikom napisao je u oba djela Ludovik Thallóczy, a izdala ih madžarska akademija.

[9] Šišić, Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I.—III. (1526.—1577.). Zagreb 1912.—1916. Izdaje „Jugoslavenska akademija"; zbirka se nastavlja.

[10] Laszowski, Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae, vol. I.—II. (1526.—1540.). Zagreb 1914.—1916. Izdaje „Jugoslavenska akademija"; zbirka se nastavlja.

[11] Lopašić, Spomenici hrvatske Krajine, vol. I.—III. (1479.—1780.). Zagreb 1884.—1889. Izdala „Jugoslavenska akademija".

dok uskočko pitanje rasvjetljuju spomenici, što ih je objelodanio Karlo Horvat,[1] a život Nikole Zrinskoga Sigetskoga oni, što ih je sabrao Samuil Barabás.[2] Zrinsko-Frankapansku zavjeru opet osvjetljuje obilna građa, što su je izdali Franjo Rački i Valtazar Bogišić († 1908.), i to prvi poglavito iz bečkih, a drugi iz pariskih arhiva.[3]

Pisci. Među ljetopiscima i piscima o hrvatskoj prošlosti ističe se u prvom redu bizantinski car Konstantin VII. Porfirogenit (912—959), koji je oko 948. do 952. napisao djelo s docnije nadjenutim latinskim natpisom „De administrando imperio".[4] U tom djelu (glave 29. do 36.) iznio je car najstarije vijesti o Hrvatima i Srbima od njihova doseljenja na jug pa sve do polovice X. vijeka, i to pored nekih starijih, možda i arhivskih podataka, poglavito na osnovi izvještajâ, što ih je dobio od svojih pouzdanika iz bizantinskih dalmatinskih gradova onoga vremena (za cijelo u prvom redu iz Zadra, Spljeta i Dubrovnika). Car dakle donosi, a bez obzira na kronološki poredak, hrvatsku odnosno srpsku tradiciju X. vijeka, koja je stim vjerodostojnija, što su događaji, o kojima priča, bliži njegovu vremenu; tek za ranije vijesti, kao što su one iz VII. vijeka (tako o doseljenju), čini se ipak, da je pouzdanost careva slaba.

Domaća se historiografija javlja tek drugom polovicom XII. vijeka. To je spis obično zvan Ljetopis popa Dukljanina,[5] sastavljen u glavnom od dva različita dijela. Prvi dio sadržaje očito zbrku raznih izobličenih događaja, kojima je najvećim dijelom upravo nemoguće odrediti mjesto u povijesti, dok drugi iznosi usmeno pričanje staraca i bez sumnje nešto i od zapamćenja samoga inače nam po imenu nepoznata pisca, ali nesumnjivo barskoga katoličkoga svećenika, o raznim događajima, što su se zbili u Dukljі (Zeti) u XI. i u prvoj polovici XII. vijeka; „Ljetopis" je dakle u tom urednijem dijelu u prvom redu izvor za sredovječnu srpsku historiju. Prvi dio već je zarana dospio u Hrvatsku, gdje bi s latinskoga preveden na hrvatski, a sada (najkasnije u XIV. vijeku) dodan mu je još i opširan opis prijeke smrti hrvatskoga kralja Dmitra Zvonimira († 1089.), kojega je jezgra ipak više nego samo vjerojatna. Sve do XVII. vijeka ova je hrvatska redakcija „Ljetopisa popa Dukljanina" bila glavni izvor historijskoga znanja Hrvatâ, a naročito dalmatinskih.

---

[1] Horvat, Monumenta historiam Uscocchorum illustrantia, vol. I.—II. (1550. do 1618.). Zagreb 1910.—1913.). Izdala „Jugoslavenska akademija".

[2] Barabás, Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio, vol. I.—II. (1535.—1602.). Budimpešta 1898.—1899. Izdala madžarska akademija.

[3] Rački, Isprave o uroti bana Petra Zrinskoga i kneza Frana Frankopana. Zagreb 1873. — Bogišić, Acta conjurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan illustrantia. Zagreb 1888. Oba djela izdala je „Jugoslavenska akademija".

[4] Constantinus Porphyrogennetus, opera, vol. III. Recognovit Bekkerus. Bonn 1840.

[5] Črnčić, Popa Dukljanina Lětopis. Kraljevica 1874.

Mnogo je važniji pisac od anonimnoga barskoga svećenika arhidjakon spljetske crkve Toma († 1268.). On je napisao malo pred smrt pod natpisom „Historia Salonitana"[1] povijest svoje crkve od rimskih vremena, začinivši je obilno opće političkim i svojim ličnim doživljajima, ali je kod toga kao vođa „latinske" (talijanaške) stranke spram Hrvata često nazloban, tendenciozan i pristran. Uza sve ove mane Toma je ipak najodličniji i najznatniji dalmatinski sredovječni pisac, a naročitu važnost ima u njegovu djelu ono, što govori o vremenu spljetskoga nadbiskupa Lovre u doba hrvatskih kraljeva Petra Kresimira IV. (1058—1073), Slavića (1073—1075) i Dmitra Zvonimira (1076—1089), te ono o tatarskoj najezdi za vladanja kralja Bele III. (IV.) (1242). U XIV. vijeku cvao je najodličniji mletački ljetopisac duždd Andrija Dandolo († 1354.), koji donosi u svom djelu „Chronicon Venetum" osobito znatnih podataka, redovito na osnovi pouzdanih izvora mletačkoga arhiva o mletačko-hrvatskim odnosima do godine 1280.,[2] a u XV. najodličniji ugarski ljetopisac srednjega vijeka Ivan Thuróczy od Szentmihálya († 1490.), kojega „Chronica Hungarorum" (štampana prvi put u Brnu 1488.) ima poglavitu važnost za XIV. i XV. vijek.[3] Osobito je dragocjen opis podsade Sigeta godine 1566., što ga je napisao hrvatskim jezikom (čakavskim narječjem) neki očevidac, po svoj prilici tajnik Nikole Zrinskoga Franjo Črnko[4]; to je prvi opsežniji historijski opis napisan na hrvatskom jeziku, a odlikuje se živahnošću i historijskom vjernošću. Nešto kasnije sastavio je zagrebački kanonik, poslije župnik varaždinski, Antun Vramec († 1587.) prvo hrvatsko (kajkavskim narječjem) štampano historijsko djelo „Kronika", koja ima nekih dobrih podataka za XVI. vijek.[5] Kao historik sve je starije ugarske i hrvatske pisce natkrilio Nikola Istvánffy († 1615. u Vinici u hrvatskom Zagorju), ugarski propalatin i slavonski velikaš, a kao takav i član hrvatskoga sabora. Njegovo djelo obuhvata vrijeme od 1490. do 1606. i odlikuje se biranom latinštinom i velikim poznavanjem događaja, o kojima govori, a naročito od druge polovice XVI. vijeka dalje.[6]

---

[1] Thomas archidiaconus, Historia Salonitana. Izdao Rački, Zagreb 1894., među izdanjima „Jugoslavenske akademije".

[2] Jedino izdanje još uvijek Muratori, Scriptores rerum Italicarum, vol. XII. Milano 1728.

[3] Najpristupačnije izdanje jest Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum, vol. I. Beč 1747., str. 39.—291.

[4] Kidrič, Oblega Sigeta v sodobnem hrvaškem opisu. Maribor 1912. (u „Časopisu za zgodovino in narodopisje", let. VIII.). Do nedavno još bio je poznat samo suvremeni latinski (i njemački) prijevod.

[5] Vramec, Kronika vezda znovič spravljena kratka slovenskim jezikom. Ljubljana 1578. Ponovo izdana s veoma važnim uvodom Vjekoslava Klaića u izdanjima „Jugoslavenske akademije", Zagreb 1908.

[6] Istvánffy, Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV., izdano više puta, prvi put u Kölnu 1622.

Historiografija hrvatska u pravom smislu te riječi začinje se tek drugom polovicom XVII. vijeka, kad je zagrebački kanonik Juraj barun Rattkay († 1666.) izdao 1652. u Beču prvu sustavno napisanu hrvatsku historiju.[1] To je djelo za čitavo starije doba osnovano na veoma nepouzdanim izvorima, a danas ima vrijednosti samo za piščevo doba, dakle za prvu polovinu XVII. vijeka. Pored sve nekritičnosti ipak je značajno s toga, što je Rattkay prožet hrvatskim duhom svoga vremena razlikujući strogo Hrvatsku od Ugarske. Mnogo je bolje djelo, što ga je napisao Trogiranin Ivan Lucius (Lucić?) († u Rimu 1679.) i štampom izdao u Amsterdamu 1666., a prikazuje hrvatsku historiju do 1420., to jest do onoga vremena, kad je čitava Dalmacija trajno prešla u mletačke ruke.[2] Lucius je pravo reći osnivač i otac hrvatske kritične historiografije, jer se služio samo ispravama i suvremenim piscima, no on odiše više duhom mletačkim negoli hrvatskim. Kud i kamo zaostaje za njim kao historik zagrebački kanonik Baltazar Adam Krčelić († 1778.), koji je napisao povijest crkve zagrebačke (do polovice XVII. vijeka),[3] onda političku historiju kraljevine Hrvatske do smrti Ferdinanda I. (1564.),[4] a s tendencijom, da opravda tadanji centralistički sistem bečke vrhovne vlade, i pod kraj života ljetopis svoga vremena (od 1748.—1767.),[5] koji je jedan od najdragocjenijih izvora XVIII. vijeka. Na prijelazu u novo doba stoji znatan rad Zagrepčanina Josipa Mikoczyja († 1800.), a naročito na polju hrvatske historije u doba narodnih vladara.[6]

Poslije „ilirskoga" doba, koje iznese na vidjelo prvu hrvatsku historiju pisanu novim književnim jezikom, a kojoj bješe pisac župnik u požeškim Sesvetama Ivan Švear[7] († 1839.), zače moderni naučni rad, kojemu je temelje položio Ivan Kukuljević Sakcinski osnutkom „Društva za jugoslavensku povjesnicu" i izdavanjem društvenoga organa „Arkiva" (12 knjiga od 1851. do 1875.). No još krepčiju osnovku steče rad oko hrvatske historiografije osnutkom „Jugoslavenske akademije", naročito otkad je ona započela sustavno djelovanje svoje (1867), i to ne samo objelo-

---

[1] Rattkay, Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Beč 1652.

[2] Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. Amsterdam 1666. (i Schwandtner, Scriptores rer. Hung. III.).

[3] Kercselich, Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis primae tomus I., Zagreb 1770. Drugi tom ostao je u rukopisu (danas u arhivu „Jugoslavenske akademije").

[4] Kercselich, De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares. Zagreb 1770.

[5] Kercselich, Annuae sive historia ab anno inclusive 1748. et subsequis (do 1767.) ad posteritatis notitiam. Izdao Tade Smičiklas u izdanjima „Jugoslavenske akademije", Zagreb 1901.

[6] Mikoczy, Otiorum Croatiae liber unus. Budim 1806.

[7] Švear, Ogledalo Iliriuma, vol. I.—IV. Zagreb 1839.—1842. (Sveska III. i IV. nose natpis: „Ogledalo Ilirije".)

danjivanjem historijske građe,[1] nego i izdavanjem historijskih monografija (rasprava) u svom organu „R a d u".[2] Naučenjački krug prvih akademika sačinjavahu njezin predsjednik zagrebački kanonik F r a n j o R a č k i († 1894.), historik doba hrvatskih narodnih vladara, onda profesor hrvatske historije u sveučilištu u Zagrebu (od 1874.) M a t i j a M e s i ć († 1878.), historik doba obaju kraljeva iz kuće Jagelovića (od 1490. do 1526.), ravnatelj hrvatskoga arheološkoga muzeja Š i m e L j u b i ć († 1896.), historik hrvatsko-mletačkih odnosa, R a d o s l a v L o p a š i ć († 1893.), historik hrvatske Vojne Krajine, i I v a n K r s t. T k a l č i ć († 1905.), historik grada Zagreba.

Rezultatima rada ovih naučenjaka kao i publikacijama izvorâ prvi se poslužio profesor hrvatske historije u sveučilištu i predsjednik „Jugoslavenske akademije" T a d e S m i č i k l a s († 1914.). On je objelodanio u izdanjima „Matice Hrvatske" u dva omašna sveska djelo „P o v i e s t h r v a t s k a" (Zagreb 1879. i 1882.), od kojih prvi obuhvata događaje do 1526., a drugi do 1848. Smičiklas izradio je svoje djelo na osnovi svega tada mu pristupna i štampom objelodanjena izvornoga blaga i literature, a kako je bilo napisano u smjeru pragmatičkom s jakom patriotskom žicom i jezikom i stilom nada sve ugodnim, postade možda najpopularnijom modernom hrvatskom knjigom. Međutim je od onda, kad je ono izrađeno, prošlo gotovo četrdeset godina, a za to je vrijeme objelodanjeno golemo mnoštvo novih izvora, pa tako je sasvim prirodno, da je danas ono u nekim dijelovima stvarno zastarjelo. Prema stanju današnje nauke i izvorâ objelodanjuje sveučilišni profesor V j e k o s l a v K l a i ć veliko djelo u smjeru genetičkom s natpisom „P o v j e s t H r v a t a",[3] od kojega je dosada izišlo pet svezaka obuhvatajući prošlost naroda hrvatskoga do godine 1608. Ovo djelo, kojemu su dodane i neke slike naučne vrijednosti, nadilazi metodičkom izradbom, strogom naučnom kritičnošću i iscrpivom opširnošću sva dosadašnja djela, a naročito valja istaknuti razdoblje od godine 1409. do 1608., koje je u tom djelu prvi put temeljito obrađeno na osnovi ne samo objelodanjene građe, nego i golemoga mnoštva arhivalnih podataka.

---

[1] Veću historijsku građu izdaje „J u g o s l a v e n s k a a k a d e m i j a" u zbirkama „M o n u m e n t a s p e c t a n t i a h i s t o r i a m S l a v o r u m m e r i d i o n a l i u m", dosada 39 knjiga, i „M o n u m e n t a h i s t o r i c o - j u r i d i c a S l a v o r u m m e r i d i o n a l i u m", dosada 10 knjiga, a manju u zborniku „S t a r i n e", dosada 35 knjiga. Izvan toga izdaje i Smičiklasov „C o d e x d i p l o m a t i c u s", dosada 12 knjiga (II.—XIII.); prvi svezak, koji ima da obuhvata isprave iz doba narodnih vladara, izići će naknadno.

[2] „R a d" donosi do knjige 59. zajedno rasprave historičko-filologičkoga, filozofičko-juridičkoga i matematičko-prirodoslovnoga razreda, a od 60. dalje napose one prvih dvaju razreda i napose trećega. Do danas izišlo je ukupno 211 knjiga „Rada".

[3] K l a i ć, Povjest Hrvata, pet svezaka, Zagreb 1899. do 1911. Prva knjiga ide do 1301., druga od 1301. do 1409., treća od 1409. do 1458., četvrta od 1458. do 1526., a peta od 1526. do 1608.

Pristup.

Hrvatske zemlje prije doseljenja Hrvata.

I.

Pozorište hrvatske povijesti.

Onaj dio Južnih Slovena, koji je docnije obrazovao države hrvatsku i srpsku, napučio je malo po malo do prve polovice VII. vijeka naše ere onu prostranu zemlju, kojoj su otprilike bile ove etničke granice: na jugu rijeke Bojana i Drim (danas u Albaniji) te Šara planina, na istoku pravac povučen od Šare i Kosova polja do ušća Timoka u Dunav, na sjeveru Dunav, Drava i Mura te današnje štajersko-kranjsko-hrvatsko pogranično gorje, a na zapadu rijeka Raša (u Istri) i Jadransko more. Unutar tih međâ nalaze se danas ove zemlje: istočna Istra, Međumurje, Hrvatska, Slavonija sa Srijemom, Dalmacija, Bosna, Hercegovina, Crna Gora, jedan dio sjeverne Albanije, Novopazarski sandžak i zapadna Srbija. No dok je narod, što je napučio golemi taj prostor od kakih 180.000 kl^2. s etničkoga gledišta vazda bio jedan isti, zemlja sama nikad se nije našla na okupu kao jedna politička cjelina, pa tako se zgodi, da je proširenje imena hrvatskoga, odnosno srpskoga, zavisilo podjedno i o političkoj snagi i moći bilo jednoga, bilo drugoga dijela naroda.

Nas zanima u prvom redu historijsko pozorište Hrvatâ, kojih je pravo središte i jezgra iznajprije bila zemlja između Raše i utoka Cetine, odnosno Neretve, na zapadu, a Vrbasa i donje Bosne na istoku, pa Drave i štajersko-kranjskoga pograničnoga gorja na sjeveru. Ali ni ovaj teritorij nije vazda i stalno stvarao jednu političku cjelinu, već je bio sada prostraniji, sada tješnji. Razlog toj pojavi treba da tražimo u geografskom smještaju hrvatske zemlje. Pogled na kartu jugoistočne Evrope odmah nas uči, da hrvatska zemlja većma naginje Zapadu i njegovu utjecaju, nego li evropskomu Istoku. Ona se prostire doduše znatnim dijelom na Balkanskom poluotoku, a taj se

rado nazivlje istočnim, no upravo u svojem sjeverozapadnom dijelu seže on daleko na zapad. Tako su primjerice Osijek, nedaleko od sjeveroistočne, i Sarajevo, nedaleko od jugoistočne hrvatske međe, gotovo iste geografske dužine kao južnotalijanski Otranto, a Požega, Banjaluka i Imotski malo ne pod istim meridijanom kao Tarento; dok je Zadar nešto zapadnije smješten od Mesine na Siciliji, a Rijeka od Salerna, a samo malo istočnije od Napulja. Sve nam to dakle pokazuje, da hrvatska zemlja ima prama zapadu isti smještaj kao i južna Italija. A to baš i jest razlog, što je najveći dio pomenutih zemalja za konačne razdiobe rimskoga carstva godine 395. po Hr. pripao Zapadu, a istom docnije Istoku zbog političkih interesa njegovih. Hrvatska je dakle zemlja (kao i južna Italija) dugo kolebala između Zapada i Istoka, dok konačno nije (poglavito uz more) u njoj prevagnuo zapadni utjecaj.

Nadalje hrvatska se zemlja nalazi na razmeđi srednje i južne Evrope. Ona se naime prostire onim predjelima, gdje se Balkanski poluotok hvata trupa evropskoga. Ogledamo li na karti tri južnoevropska poluotoka, opazit ćemo, da Pirenejski rastavlja od trupa teško prohodno gorje Pirenejâ, a Apeninski opet visoke Alpe; Balkanski pak poluotok nije odijeljen visokim gorama, već su ovdje prirodnom međom rijeke Kupa, Sava i Dunav. Što je ovoj međi na sjeveru, pripada evropskom trupu ili srednjoj Evropi, a što je na jugu, Balkanskom poluotoku ili južnoj Evropi. Velik dio pomenute međe prolazi hrvatskom zemljom i to tako, da manja čest njezina ostaje trupu evropskomu ili srednjoj Evropi kao sastavni dio velikoga podunavskoga nizozemlja i alpskoga gorja, to jest hrvatsko Zagorje, Podravina i čitava Slavonija sa Srijemom, dok veći dio pripada Balkanskom poluotoku i kraškoj gorovini ili južnoj Evropi. Taj geografski dualizam hrvatske zemlje, koji se još i jasno odrazuje u klimi, fauni i flori, mnogo je puta nepovoljno utjecao na razvoj političke narodne prošlosti. Ne da se naime poreći, da onaj kraj hrvatske zemlje, što se prostire između Save, Drave, Kupe i Dunava, a pripada srednjoj Evropi, pokazuje sasvim drugi karakter od krajeva njemu na jugu, pače bilo je vreménâ, kad su oba dijela stajala u protivštini i neprijateljstvu jedan protiv drugoga. Stoga i jesu već Rimljani današnju hrvatsku zemlju podijelili među dvije pokrajine, Panoniju i Dalmaciju, a na njihovim se tragovima docnije podigoše obje hrvatske kneževine, Panonska i Dalmatinska, zatim obje banovine, naime Slavonija i Hrvatska s Dalmacijom.

Hrvatska se zemlja prostire uz more i obiluje otocima. Obala hrvatska ima lijepih zatona, zaljeva, drâgâ i zgodnih mjesta za pristanište brodova, naročito Kvarnerski i Kaštelanski zaljev, pa natkriljuje u tome kud i kamo sučelnu jednoličnu talijansku obalu. To i jest bilo glavnim razlogom, da se je za nju toliko otimala Venecija, jer u doba, kad se plovilo duž obale, a voljelo izbjegavati otvorenoj pučini, bez nje nije moglo da bude gospodstva nad Jadranskim morem, niti sigurne plovidbe put Levanta. Primorski je smještaj mnogo doprinio, da su se lijepo razvili neki gradovi, među njima u prvom redu Senj, Zadar, Spljet i Dubrovnik. Ali položaj hrvatske zemlje uz more bio bi kud i kamo znatniji i po unutrašnje krajeve korisniji, kad bi oveće plovne rijeke iz unutrašnjosti ulazile u nj i tako spajale Primorje sa Zagorjem. No one rijeke, što utječu u Jadransko more, ne mogu se dovoljno razviti, budući da su suviše kratke i plitke osim jedine Neretve, a i ta je jedino u najdonjem tijeku plovna za veće brodove. Konačno rastavljaju Primorje od Zagorja visoke planine, koje se dižu u visinu nerijetko neposredno od obale, kao Velebit, Mosor i Biokovo. Zbog toga nema izuzevši usko Primorje preostala hrvatska zemlja osobite koristi od mora, ili drugim riječima, sam značaj čitave hrvatske zemlje, pored sve duge i razvedene morske obale, u glavnom ipak je pretežno kontinentalan.

U povijesti hrvatskoj treba dakle vazda da imamo pred očima geografski smještaj hrvatske zemlje: ona se nalazi na razmeđi srednje i južne Evrope, ona je u sredini između evropskoga Zapada i Istoka, i konačno u njoj se uza sav primorski položaj ipak pretežno razvio kontinentalni život.

II.

Prehistorija, Iliri, Rimljani i Seoba Naroda.

Prehistorija. Počeci kulture, odnosno prvi sigurni znaci čovjeku svojstvena razuma, gube se u prehistoriji, koja obuhvata starije i najstarije odsjeke u razvitku ljudskoga roda i njegove prosvjete, a o njima nam se nijesu sačuvala nikakova pismena svjedočanstva. Prehistorija dijeli se na tri glavna doba: na kameno, brončano i željezno, već prema građi, od koje su bila sadjeljana pojedina oruđa i oružja, kao što su noževi, sjekire, vršci strelica i sulica, pa bodeži, mačevi, čekići, nadžaci i drugo. Ova glavna doba raspadaju se na podrazdoblja: kameno doba na starije ili paleolitsko,

koje je dulje potrajalo od sviju ostalih zajedno, i novije ili neolitsko razdoblje; prijelaz na brončano doba čini bakreno, ali je ono ipak bliže neolitskomu, nego li brončanomu, dok se željezno doba razdvaja na starije ili halštatsko i na mlađe ili latensko. No ova doba ne valja shvaćati kao da su se po čitavoj Zemlji započela i završila u isto vrijeme, jer u nekim naprednijim stranama, poglavito na Istoku (tako u Egiptu i Mezopotamiji), već je čovječanstvo odavno poznavalo kovine, dok je u drugim sjevernijim i udaljenijim krajevima negdje još cvalo neolitsko, a negdje još uvijek prevladavalo paleolitsko doba. To je dakle upravo tako, kao što je primjerice s grčkom ili rimskom književnošću, koja je već davno ocvala u svojoj domovini, a da istodobno, kažimo, Sloveni i Germani još ni pisma nijesu poznavali, šta više, i dandanas ima nekih divljačkih plemena, ponajviše u Australiji, koja još uvijek žive u kameno doba. Ova dakle razdioba u tri doba nije toliko kronološka, koliko karakteriše izvjesni kulturni stepen ljudski.

U starije paleolitsko doba hranio se čovjek, živeći bijedno u omanjim skupinama, poglavito od lova, koji mu je bio glavnim zanimanjem, a onda i od ribanja. Svoje je boravište kao nomad vazda mijenjao tražeći hrane i zakloništa ispred divlje zvjeradi i nepogodâ vremena, bilo pod krošnjastim deblom, bilo u pećinama (spiljama). Obrađivanja tla, domaćih životinja i glinenih posuda još nije poznavao, i jedino oruđe bili su mu isprva drvo i kamen, ponajviše kremen, od kojega je otkidao, odlamao i odbijao manje komade, da se njima posluži, ali izglačati ih još nije znao. Tek u mlađe paleolitsko doba čovjek je naučio, da se posluži i životinjskim kostima i rogovima kao podesnim oruđem, pače i za nakit. Među najznatnija paleolitska nalazišta u Evropi ubraja se naseobina paleolitskoga čovjeka starijega razdoblja kod današnje Krapine u hrvatskom Zagorju, gdje se uz preostatke čovječjega kostura bar od deset individua razne starosti našlo i golemo mnoštvo kosti raznih diluvijalnih životinja i primitivnoga kamenoga oruđa.

Neolitsko doba otvora neprekidni slijed ljudske kulture do danas. Sada čovjek nije više jedino nomadski lovac i ribar, nego je sebi približio neke korisne životinje i biljke, to jest on je postao stočar i ratar. To ga je navelo, da je uzeo sebi stvarati stalna naselja, naime veća ili manja selišta gradeći ponajradije — budući da bez vode nije mogao živjeti — po dolinama uz rijeke i potoke te uz jezera i more svoje kolibice povrh okruglasto iskopanih jama.

Nad njima bi podigao rašljasto kolje, opleo ga granjem i pleterom, a onda sve to oblijepio ilovačom. No česti povodanj i strah od grabežljivih životinja i nevaljalih ljudi bješe razlogom, da je čovjek još u neolitsko doba uzeo graditi svoje stanove na sošnicama (sojenicama) u riječnim ili jezerskim pličinama nedaleko od obale. Dalja značajka neolitskoga doba jest, da je čovjek stao praviti glinene posude s tragovima primitivne ornamentike, dok je od domaćih životinja gojio kozu, ovcu, svinjče, govedo, a uza nj je kao vjerni lovski drug i kućni čuvar pas; samo konju kao domaćoj životinji nema u neolitsko doba još nigdje traga. Od bìljâkâ čovjek je tada sijao pšenicu, ječam i proso, zacijelo u blizini svoje kolibe, pa njegovao lan, da se oblači. Služio se oružjem i oruđem od izglačana kamena razne vrsti, koje je često dobavljao iz daleka ili su mu ga donosili trgovci. Bez sumnje je čovjek već tada imao izvjesnih religijoznih predodžbi, a naročito o životu preko groba, kako to pokazuje pokapanje mrtvaca po stalnom načinu, naime u skvrčenom položaju. Isto je tako čovjek tada živio i u nekoj društvenoj organizaciji, no da li familijarnoj (zadružnoj) ili ća plemenskoj, toga ne znamo. Neolitsko je doba dakle položilo osnovu ratarskomu ili seljačkomu staležu. U današnje hrvatske zemlje ova je razmjerno visoka kultura prodirala s juga, a najgušće bješe naseljena današnja ravna Slavonija i Srijem, gdje su se našli tragovi velikih naseobina, kao što su Jakovo-Kormadin (kod Zemuna), Bapska (kod Šida), Vučedol (kod Vukovara) i Samatovci (kod Osijeka). No najznatnije neolitsko nalazište je Butmir (kod Sarajeva) u Bosni, koje se uopće broji među prva te vrsti u Evropi. Tude je nekoć bila tvornica oruđa, oružja, glinenih posuda s veoma značajnom spiralnom ornamentikom, onda kipićâ i idolâ, kakih se nije našlo ni u jednom drugom evropskom neolitskom nalazištu. Butmir bješe očito u neolitsko doba središte razmjerno visoke kulture.

Bakar bijaše prva kovina, kojom se čovjek stao služiti još pod kraj neolitskoga doba za izrađivanje oružja, oruđa i nakita, pa stoga jest bakreno doba zapravo prijelaz od kamenoga na brončano, kad je čovjek naučio, da čistom bakru dodade 10% kositra i tako dobio tvrdu, žutu, sjajnu metalnu slitinu, zvanu bronc (tuč). Bakreno doba ostavilo je nekoliko veoma karakterističnih tragova u hrvatskim zemljama, a po obliku ti su predmeti sasvim srodni onima, što su nađeni u Ugarskoj, gdje je bila u bakreno doba razmjerno

veoma razvijena kultura. Glavna nalazišta naumice zakopanih velikih količina bakrenih predmeta, koje upućuju, da je tamo nekoć bilo skladištâ ili ljevaonicâ, jesu: Brekinjska (kod Pakraca), Vukovar, Bečmen (kod Zemuna) i Karavida (kod Bosanske Gradiške).

Brončano doba, kojemu bismo mogli za hrvatske zemlje odrediti početak nekako oko godine 2000. pr. Hr., a svršetak oko 1000., odlikuje se kratkim bodežima, onda mačevima, kopčama (fibulama), vršcima kopalja i strelica, srpovima, sjekirama i spiralnom ornamentikom na posudama. Nebrojeni ostaci oružja pokazuju jako razvijeni ratnički stalež i tome dosljedno razvijeniju društvenu organizaciju s gospodarima, kmetovima i robovima. Sada se javlja i konj kao domaća životinja, a uza nj i kola. Sada gradi čovjek i tvrde gradove na uzvisinama od nagomilana kamenja, bez sumnje u ratne svrhe, dok je niži stalež ljudski, naročito seljački, još i dalje živio u kolibama i na sošnicama. Uz ratnički i seljački stalež razvio se i obrtnički, jer samo su vješte ruke mogle da dadu broncu potrebnu ljepotu i sjaj. Uporedo s time procvala je raskoš i gizda: igle ukosnice za žene, ogrlice, narukvice, podlaktice, pa razne kopče (fibule) za luk, jasni su dokazi raskošnijega života odličnijih razreda ljudskih. Nesumnjivo se u to doba podigao i ukus ljudski u hrani i pravilo alkoholno piće. Način odijevanja također se usavršio, a kroz sve to i trgovina s domaćim i stranim putujućim trgovcima, koji su već tada prolazili Evropom. Ovo je doba obilno zastupano u hrvatskim zemljama, a naročito su karakteristični čitavi skupovi (dêpot) namjerice zakopanih predmeta; ta su mjesta: Bizovac (kod Osijeka), Sobunar (predgrađe sarajevsko), Topličica (kod Budinščine u hrvatskom Zagorju), Krehin Gradac (kod Mostara), Novigrad na Savi (kod Broda) s naseobinom na sošnicama i Sitno (kod Spljeta).

Početke upotrebe željeza u današnjim hrvatskim zemljama možemo datirati oko godine 1000. prije Hrista, i to halštatsko do godine 500. pr. Hr., a latensko dalje do početka naše ere. Ono je dakle suvremeno Ilirima i Keltima, kao i grčkoj kolonizaciji na Jadranu i rimskomu osvajanju. Nema sumnje, da je došlo, kao nekoć bronc, s juga (iz Grčke) i sa zapada (iz Etrurije). Sada se posvuda rasprostranilo često umjetnički izrađeno oružje, tako da su se mogle obrazovati i velike vojske, ali je u upotrebu došao i korisni plug, da umnoži rataru žetvu. Sada gradi čovjek kuće od kamena i pečene opeke, a za nakit uzima uz bronc još i srebro, zlato, jantar i staklo,

dok se u trgovini pojavio novac, najprije strani, onda i domaći (ilirsko-keltskih plemena). Tada je i društvena organizacija s pojmom države i vladara posvema i svuda provedena u plemenskim organizacijama, a dotjerane su i razne religiozne predodžbe. Mrtvace svoje čovjek je tada palio i pepeo im stavljao u žaru ili ih je sahranjivao. U oba slučaja im je u grob metao raznoga nakita i oružja, a u posude zacijelo i hrane. Nahođaji željeznoga doba obilni su po svim hrvatskim zemljama, ali je karakteristično, da u Hrvatskoj i Slavoniji nema čiste halštatske kulture, već je ona dosada vazda nađena bilo pod jačim bilo pod slabijim utjecajem latenske. U Hrvatskoj najznatnije je nalazište u okolišu Otočca: Prozor-Vital i Kompolje. Tude se uz kopče, načinjene kao dvostruka spirala od žice, pa brončane kape, slične u izradbi današnjim ličkim crvenkapama, našlo i nekih krasno izrađenih brončanih ploča s lijepim figurama ratnika sa štitom, šljemom i kopljem te konjanika u kasu, a to pokazuje snažan staroetruški utjecaj. Ali najznatnije je nalazište Glasinac kod Sarajeva, jer natkriljuje jedinstvenošću metalotehnike i tipološkom stranom sva ostala u Evropi, pa i isto halštatsko. Svi nađeni nebrojeni predmeti pokazuju autohtoni lokalni značaj, a pripadaju starijemu čisto željeznomu razdoblju.

Kojemu su plemenu pripadali vlasnici ovih drevnih svjedočanstava kulture, toga ne znamo; samo za ona iz željeznoga doba možemo punom sigurnošću kazati, da su preostala od prvih nam poznatih žitelja na današnjoj hrvatskoj zemlji, Ilira i docnije doseljenih Kelta.

Iliri i Kelti. Iliri raspadahu se na mnogobrojna plemena nastavajući iznajprije svu zemlju južno od srednjega Dunava (kod Beča i Budima) do grčkih međa, dok se na zapad protegoše pod imenom Venetâ do rijeke Pada. Oni su bili hrabar narod, više pastiri negoli ratari, vazda spremni srnuti u boj i pogibao, a bitnost njihove borbe bješe drsko gusarenje na moru i smjelo hajduštvo na kopnu. Pored dobrih svojstava, kao što su hrabrost i otpornost, velike su im mane bile požudna odanost piću i strasna nesloga u stalnoj pratnji krvne osvete. U prvoj polovici IV. vijeka prije Hr. stadoše na njih udarati Kelti (Gali) seleći iz svoje prvobitne domovine Galije. Zauzevši Posavinu i srednje Podunavlje osnovaše Kelti, ispremiješani negdje jače negdje slabije starijim Ilirima, više oblasti, a glavno im je središte bila Segestika (Siscia, Sisak). Potom provale na Balkanski poluotok i prouzroče među Ilirima općeno komešanje stisnuvši

ih konačno na prostor, gdje se kasnije djelomično nastanio hrvatski narod. Ovdje bijahu u vrijeme prije dolaska Rimljana glavna ilirska plemena: Ardieji od Vojuše rijeke (u Albaniji) do Neretve sa središtem u Rizonu (Risan), docnije u Skodri (Skadar), Delmati između Neretve i Krke sa središtem u gradu Delminiju (danas gradina Borčani kod Županjca na Duvanjskom polju u Bosni) i Liburni od Krke do Raše i po otocima sa središtem u Skardoni (Skradin), na glasu kao smioni gusari na svojim brzim lađama. Njima na sjeveroistoku između Kapele, Une, Zrmanje i Velebita sjedili su keltsko-ilirski mješanci hrabri Jăpudi, a između Save i Drave od Varaždina do Daruvara Jasi, dalje na istok Breuci, a oko ušća Save u Dunav i u današnjoj sjevernoj Srbiji keltski Skordisci. Još u VII. vijeku uzeše Grci naseljavati neke otoke i mjesta na primorju, tako Isu (Vis), Korčulu (Kerkyra melaina), Far (Hvar) te Epetij (Stobreč kod Spljeta) i Tragurij (Trogir).

Bojevi s Rimljanima i rimsko vladanje. U prvoj poli III. vijeka urediše Ardieji moćnu saveznu državu raznih ilirskih plemena pod kraljem Agronom, a poslije smrti njegove preuze vladanje udovica mu Teuta. Iliri se međutim toliko već osmjeliše, da su stali napadati ne samo grčke naseobine, nego i samu Grčku, pače i italske trgovce, a to ih je dovelo u sukob s Rimljanima. Prvi sukob svrši se (228. pr. Hr.) porazom Teutine vojske i mornarice, i tako polože Rimljani osnovu svojoj vlasti u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka. No istom poslije ponovnih ratova, naročito s ilirskim kraljem Gentijem (167. pr. Hr.) te dugotrajnih borba s hrabrim Delmatima i ostalim plemenima, bila je godine 9. poslije Hrista konačno skršena zauvijek njihova snaga, a rimsko gospodstvo utvrđeno.

Pokorene zemlje razdijele Rimljani na dvije provincije: sjeverni dio između Kupe (Colapis), Save (Saus), Dunava (Danuvius), Drave (Draus) i Mure (Murus) prozvan bi Panonijom, a južni od Raše (Arsia) do blizu arbanaške rijeke Mat (Mathis) te od Jadranskoga mora do rijeke Kolubare i Rudnika planine u današnjoj Srbiji Dalmacijom. Kasnije za cara Dioklecijana (oko 300. po Hr.) obje su provincije na današnjem hrvatskom tlu razdvojene na dvije manje: Panonija bi razdijeljena na zapadnu ili Pannonia Savia sa središtem u Sisciji i na istočnu ili Pannonia Inferior (docnije Sirmiensis) sa središtem u Sirmiju (Mitrovica), dok se Dalmacija raspade na pravu Dalmaciju sa središtem u Saloni (Solin) i na Prevalitanu sa središtem u Skodri (Skadar). Pored pomenutih

glavnih gradova bili su u obje Panonije još i ovi: Aqua Viva (Varaždin), Marsonia (Brod na Savi), Mursa (Osijek donji grad) i Cibalae (Vinkovci); u Dalmaciji i Prevalitani: Tarsatica (Rijeka), Senia (Senj), Aenona (Nin), Jadera (Zadar), Tragurium (Trogir), Muicurum (Makarska) i Epidaurum (Cavtat) *na moru*, a Scardona (Skradin), Burnum (Šupljaja kod Kistanja), Bistue Nova (Zenica) i Doclea (Dukljan kod Podgorice u Crnoj Gori) u *unutrašnjosti*. Od otoka ističu se Absyrtides (Cres i Lošinj zajedno) s gradom Apsorus (Osor), Curictae (Krčki otok) s gradom Curicum (Krk), Arba (Rab) s istoimenim gradom, Brattia (Brač), Pharus (Hvar) s istoimenim gradom (danas Starigrad), pa Issa (Vis) i Corcyra nigra (Korčula).

Svakoj provinciji bijaše u starije vrijeme na čelu uprave od cara imenovani namjesnik (legatus Augusti pro praetore), u čijim je rukama bila i vojnička i građanska (upravno-sudačka) vlast, no kasnije za cara Dioklecijana bude napose imenovan vojnički zapovjednik (dux), a napose civilni upravnik (praeses). Rad namjesnikov nadzirali su zastupnici pojedinih općina, koji su se svake godine sastajali na sabor (concilium) u glavnom gradu, a mogahu se ravno potužiti caru. Sudbenost bješe u Dalmaciji razdijeljena na tri konventa (conventus juridicus), od kojih je sjeverni sačinjavala Liburnija sa sijelom u Skardoni, srednji prava Dalmacija do Neretve sa sijelom u Saloni, a južni preostali dio provincije sa sijelom u Naroni. Carski je namjesnik bio dužan da putuje provincijom i da na stalno određene dane rješava kaznene i civilne parnice dotičnoga konventa. Uz namjesnika bijaše još kao glavni financijalni činovnik *procurator Augusti* pazeći na carske prihode, naročito iz bogatih dalmatinskih zlatnih i srebrnih rudnika. Naročitu brigu vodila je rimska vojska oko obrane granicâ duž Dunava: čitav niz tvrđavica uz rijeku, onda brodovlje, koje je ulazilo u Dravu (do Murse) i u Savu (do Sirmija), pa brojne vojničke posade budno su pazile na kretanje barbarâ preko granice. U tim je krajevima, u prvom redu u sjevernoj i istočnoj Panoniji, to jest u današnjoj zapadnoj Ugarskoj i u okolišu Beča te u Srijemu, bilo katkada na okupu do 150.000 momaka, a prebivali su u učvršćenim taborima (castra), od kojih vremenom nastadoše mnogi gradovi. Ovi vojnici bijahu glavni romanizatori Panonije i Dalmacije, tako da se domaći jezik brzo stao gubiti ispred latinskoga, naročito u gradovima, među kojima se ističu kao kolonije osobitim sjajem Salona s amfiteatrom i vodovodom, Siscia s kovnicom novca i Sirmij s carskom palačom, amfiteatrom i tvornicom oružja.

Živahnu trgovinu podupirahu od vojnika izvrsno izgrađene ceste, osobito ona, koja je vodila djelomice uz morsku obalu iz Italije od Tarsatike preko Salone do Skodre, onda od Salone preko današnje Bosne s mostom preko Save u Sirmiju, te od Siscije do Sirmija uz Savu i od grada Aqua Viva Podravinom do Murse, a odavle opet u Sirmij, gdje se sastajala s cestama, koje su s jedne i druge obale Save vodile do Singiduna (Beograd), otkuda se putovalo u Carigrad. Uopće za rimske uprave pokazuju Panonija i Dalmacija takovo materijalno blagostanje, za kakovo se više nikad kasnije ne čuje.

I duševna obrazovanost bješe na visokom stupnju, jer su obje provincije dale rimskoj državi više valjanih careva, kao što su: Klaudije II, Aurelijan, Probo, Karo i Dioklecijan. Taj je posljednji sagradio nedaleko Salone palaču, u kojoj je mirno živio odrekavši se prijestola (Salonae Palatium). Panoni se nadalje isticahu kao valjani obrtnici, a bilo je među njima i umjetnika, naročito kipara, koji su u fruškogorskim kamenolomima (Almus mons) radili za Dioklecijanovu palaču.

Rimski vojnici i trgovci bili su prvi, koji su unijeli kršćanstvo u obje provincije, gdje se ono u drugoj polovici III. vijeka već snažno razgranilo. No najteži dani stigoše kršćanstvo pod kraj vladanja Dioklecijanova za njegovih progona protiv kršćana. Tada je 304. prepatio mučeničku smrt s više drugova salonski biskup sv. Dujam (Domnius), a u panonskom gradu Sabariji (danas Szombathely) siscijski biskup sv. Kvirin, dok je naročito još u Srijemu mnogo značajnih kršćana predano krvnicima. No doskora poslije milanskoga edikta cara Konstantina (313) uze se kršćanstvo slobodno razvijati. Sada su potpadali pod salonsku nadbiskupiju u Dalmaciji gradovi Arba, Jadera, Scardona, Narona, Epidaurum, Bistue Nova, Stridon (danas po svoj prilici Zrinj kraj Une) i Katera (Kotor). U Panoniji opet postade Sirmij sijelo nadbiskupije, kojoj pripadahu na današnjem hrvatskom zemljištu biskupije u gradovima: Cibalae, Mursa, Bassianae (Petrovci u Srijemu) i Siscia. Pored toga nalazimo već veoma rano po dalmatinskim otocima samostanâ, a veliki crkveni otac sv. Jerolim bijaše rodom iz Stridona. Pače samo Arijevo krivovjerje našlo je svojih privrženika u Panoniji, a biskup Valens u Mursi bio im je vođa; tek iza mnogogodišnje i teške borbe bješe krajem IV. vijeka ova hereza istrijebljena.

Seoba Naroda. U takim se prilikama nalazila Panonija i Dalmacija, kad započe Seoba Naroda. Najezde barbarskih naroda, na-

ročito Germanâ, a s težnjom, da se nagrabe plijena u bogatim rimskim gradovima, počinju se već u drugoj polovici III. vijeka, to jest onda, kad preuzeše maha unutrašnje borbe oko carskoga prijestola, prouzročene obiješću rimske vojske. Zbog toga nastade velika nevolja, a državni porezi postali su tako teretni, da se događalo, e je porez bio veći od prihoda. To opet prisili seljake, da su stali jatomice ili bježati u gradove ili da su se predavali bogatašima, neki kao poluslobodni ljudi (coloni), a drugi opet kao robovi (servi). Propašću seljačkoga staleža ponestalo je potrebne vojske u tolikoj mjeri, da su carevi već krajem III. vijeka uzeli naseljavati razne barbarske narode u opustjele krajeve uz pogodbu, da služe kao vojnici.

No poslije provale Huna u Evropu (375) ponestade svakoga reda, jer su otada i veliki narodi, kao G o t i, stali pod silu bježati u carstvo. Uvjeren, da se više ne da održati jedinstvo carstva, razdijeli ga pred smrt car Teodosije Veliki godine 395. na dvije polovice: na i s t o č n o (bizantinsko) sa središtem u Carigradu (Bizantu) i na z a p a d n o s Rimom. Pri ovoj razdiobi predvoji se i Balkanski poluotok, jer Dalmacija i Panonija pripadnu Rimu, dok sve ostalo s provincijom Prevalitanom ostade Carigradu. Ova je razdioba osim političkih imala još i vjerskih i kulturnih posljedica, a tragovi se njihovi opažaju još i danas.

Skoro potom isele se Zapadni Goti pod vodstvom svoga kralja Alariha preko Panonije harajući i plijeneći u Italiju, a odavle u Španiju (408), dok Huni pod A t i l o m utvrde vlast svoju u današnjoj Ugarskoj sa sjedištem negdje blizu današnjega Debrecina i zauzmu (441) srijemsku Panoniju. Po Atilinoj smrti (453) propade hunska država, a Panonija dođe pod istočno-rimsko carstvo, ali kad Germani s Odovakarom godine 476. obore zapadno carstvo, nagovori istočni car Zeno Teoderiha, vođu Istočnih Gota, da provali sa svojim narodom u Italiju i preuzme vlast od Odovakara. Teoderih to učini osnovavši tako kraljevstvo Istočnih Gota (493) u Italiji, kojoj on pripoji D a l m a c i j u i obje P a n o n i j e (savsku i srijemsku). U vlasti istočno-gotskoj ostadoše obje provincije do godine 535., kad započe bizantinski car Justinijan rat, koji se svrši propašću istočno-gotskoga kraljevstva, a Panonija i Dalmacija pripadnu istočnom carstvu. Za toga dugotrajnog i teškoga rata prvi se put pojavljuju u Panoniji i Dalmaciji S l o v e n i.

III.

Razdioba hrvatske povijesti.

Prošlost naroda hrvatskoga raspada se na četiri doba.

Prvo doba ide od onoga vremena, otkad se Južni Sloveni, od kojih se docnije jedan dio stao okupljati oko političkoga imena Hrvati, uzeše naseljavati u svojoj današnjoj postojbini, pa do krunisanja ugarskoga kralja Kolomana za hrvatsko-dalmatinskoga, to jest od druge polovice VI. vijeka do godine 1102. Za to vrijeme od preko četiri stotine godina narod hrvatski živi ponajviše samostalnim državnim životom, vođen u početku plemenskim županima, onda knezovima, a konačno kraljevima. U to se doba Hrvati oteše srećno vlasti franačkoj, obraniše od navala Mlečana, Arapa (Saracena), Bugara, Madžara i Bizantinaca, te se dočepaše kroz neko vrijeme političke premoći na sjeverozapadnoj obali Jadranskoga mora. No podjedno uzeše državu hrvatsku sve to većma slabiti unutrašnji razdori, uvjetovani slovenskim demokratskim shvaćanjem političkoga života, a ovi je konačno dovedoše u državnu zajednicu s Ugarskom, bolje reći s njezinim kraljem.

Drugo doba obuhvata vrijeme od godine 1102. do 1526., ili od krunisanja Kolomanova hrvatsko-dalmatinskim kraljem u Belgradu do katastrofe kod Mohača. U to doba imadu Hrvati zajedničkoga kralja s Ugrima, ponajprije iz kuće Arpádove, onda iz kuće Anžuvinske, konačno iz raznih kuća, jer osiljenjem gordoga visokoga plemstva Ugarska s Hrvatskom postade od 1387., odnosno 1438. dalje, izborno kraljevstvo. Za sve to vrijeme Hrvati se bore s Venecijom i Bizantom za Dalmaciju, a kasnije s Turčinom za opstanak svoj uopće. Otevši se srećno Bizantincima, a kroz dulje vremena i Mlečanima, Hrvatska izgubi konačno Dalmaciju (između 1409. i 1420.), dok joj Turci preoteše najveći dio istočnih i južnih krajeva. Ove borbe s Venecijom i Bizantom u starije vrijeme, a s Turčinom u poznije, učiniše, da je hrvatsko-ugarska zajednica, iznajprije vezana u prvom redu uz ličnost kraljevu, postajala pod utjecajem feudalnih plemićkih ustanova i privilegija sve to tješnja. Još u početku toga doba pridruži se Ugarskoj banovina Bosna kao dobrovoljna saveznica; docnije proglasi se kraljevinom (1377), no ubrzo pade pod Turčina (1463). Jedini je Dubrovnik umio da kao slobodna republika, ali ipak pod vrhovnim gospodstvom ugarsko-hrvatskoga kralja, srećno sačuva svoju slobodu.

Treće doba ide od godine 1526. do 1790., to jest od mohačke katastrofe do smrti cara Josipa II. Da se obrane od Turčina, toga najljućega i najtrajnijega dušmanina sviju Južnih Slovena, Hrvati izaberu dinastiju habsburšku svojim vladalačkim domom te za njezina vladanja konačno i suzbiju Turke, pače poslije pobjede kod Siska (1593) oni uzeše već i pomišljati, kako da oslobode izgubljene zemlje i priklope svojim „ostacima kraljevstva hrvatskoga"[1], jer tako nazivahu u to tužno doba svoju domovinu. Ali podjedno im se bilo boriti za svoj drevni državopravni položaj, na koji je stala sve to žešće udarati centralna bečka vlada zamislivši sve narode u monarhiji ponijemčiti u službenom obziru (germanizacija) i skupiti pod jedinstvenu državnu upravu (centralizacija). Obrane radi stoga Hrvati odluče (1790) sebe privremeno povjeriti Ugarskoj, u neku ruku kao sastavni dio njezine vrhovne administracije, a sve to u nadi, da će se onda, kad pogibao mine, lako opet povratiti u starodrevni svoj samostalni državopravni položaj spram Ugarske. U to se doba zbiše u Hrvatskoj važne etnografske promjene doseljenjem Srbâ po bivšem turskom teritoriju, naime po Srijemu, Slavoniji i hrvatskoj Vojnoj Krajini, pa Nijemaca u neke gradove i na velikaške spahiluke, naročito u Slavoniji. Istodobno je Dalmacija za zlokobne mletačke stoljetne uprave stala poprimati talijansko, a turski pašaluk Bosna, nakon što joj primi veći dio žitelja islam, istočnjačko obilježje. Sam Dubrovnik i nadalje živi slobodan život, ali ne više tako sjajan kao prije godine 1526.; jedino književnost se njegova podiže do visoka stepena.

Četvrto doba, koje zaprema vrijeme od godine 1790. do danas, ispunjaju sada žešće sada slabije borbe naroda hrvatskoga u jednu ruku za teritorijalnu cjelokupnost domovine, a u drugu za uskrišenje starodrevnoga državopravnoga položaja. Ideja narodnosti, što ju je proširila francuska revolucija svijetom, zahvati također Hrvate i Madžare. Kako pak Madžari uzeše pred oči kao glavni cilj veliku madžarsku narodnu državu od Karpata do Jadranskoga mora, došlo je do sukoba između njih ponajprije riječima i perom, a onda i oružjem (1848). Iza desetgodišnje neustavne stanke (apsolutizam) svrši se sukob izmirenjem jednoga dijela Hrvata s Ugarskom na osnovi obostrana ugovora, zvana državo-pravna

---

[1] „Reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae" (u saborskim zapisnicima XVI. vijeka, gotovo stalna rečenica).

hrvatsko-ugarska nagoda (zak. čl. I [XXX]: 1868). Odmah u početku toga doba propade mnogovjeka sloboda republike dubrovačke (1806), a Venecija izgubi još nešto prije Dalmaciju (1797), koja postade poslije kratke ali uzorne francuske vladavine austrijskom pokrajinom (1815). Neprekidni nemiri i krvave borbe između kršćanskoga i muslimanskoga žiteljstva u Bosni i Hercegovini izazvaše zanimanje evropskih vlasti, pa tako zauze njihovom privolom, a mira i reda radi, austro-ugarska monarhija obje zemlje (1878), dokrajčivši tako u njoj četiristagodišnje osmanlijsko gospodstvo.

Prvo doba
od doseljenja do 1102.

A. Knezovi hrvatski (do kraja IX. vijeka).

I.
Južni Sloveni u staroj postojbini.

Indoevropljani. Komparativna je filologija već davno utvrdila, da su Sloveni s Indima, Iranima (ili zajedno uzevši Arijcima), Jermenima, Baltima (Litavcima, Letima i Prusima), Grcima, Italicima, Tračanima, Ilirima, Keltima i Germanima u tijesnom jezičnom i plemenskom srodstvu, što nas nužno upućuje na njihovo zajedničko podrijetlo od jednoga prajezika, odnosno pranaroda, to jest od takozvanih Indoevropljana. Pitanje, gdje nam valja tražiti postojbinu toga pranaroda, veoma je često raspravljano, no uza sve to nije dodanas došlo do općeno prihvaćena rezultata. Ipak se čini, kao da je još najvjerojatnije mišljenje, što je osnovano na filološkim, arheološkim i antropološkim kriterijima, prema kojima je indoevropska pradomovina bila otprilike u sjevernom dijelu srednje Evrope, uključivši amo još i današnju Dansku i južnu Skandinaviju. Sigurno je samo toliko, da su Indoevropljani živjeli u zajednici još u neolitsko doba, a to znači, da je indoevropski pranarod stajao tada (oko trećega tisućljeća prije Hrista) već na razmjerno dosta visokom stepenu kulture. Raseljavanje njegovo i s time u neposrednoj vezi stojeći postanak pojedinih naroda zbio se zacijelo najkasnije u prvo vrijeme brončanoga doba, ali zašto i kako, toga problema nauka nije riješila.

Sloveni. Za najstarije sjedište, što su ga Sloveni kao zaseban narod zapremali, možemo velikom vjerojatnošću uzeti one plodne srednjoevropske krajeve, koji se nalaze između riekâ Visle, Dnjepra, Desne, zapadne Dvine i Karpata. Tude su im bili susjedi sa zapada Germani, na sjeveru Balti, na sjeveroistoku Čudi (Fini), na jugoistoku u crnomorskim stepama Irani (Skiti), a na jugu u Karpatima Tračani.

Još u toj zemlji, po razlikama, koje se javljahu među njima pa se sve jače isticahu, Sloveni se podijeliše na tri zasebne grane: zapadnu (Česi sa Slovacima, Poljaci, Lužički Srbi i Polapski Sloveni), istočnu (Rusi) i južnu (Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari), već prama tome, gdje je koja od njih sjedila.

U povijesti javljaju se Sloveni razmjerno dosta kasno. Pisci iz ranijega rimskoga carskoga doba (Plinije, Tacit i Ptolemej) nazivlju ih Venedima (Venedi, Veneti, *Οὐενέδαι*) i smještavaju u porječje gornje i srednje Visle, između Karpata i Baltičkoga mora, a to može da znači, da su Rimljani i Grci saznali za Slovene preko Germana, zacijelo germanskih trgovaca jantarom i krznom; još i danas živi u Nijemaca ovo ime (Wenden, Winden), kojim oni označuju neke Slovene, tako Lužičke Srbe u Saskoj i Slovence, naročito u Štajerskoj. Značenje i podrijetlo ovoga imena veoma je tamno, no izvan svake je sumnje, da se Sloveni sami njime nikad nijesu služili, dakle da je ono strano, po svoj prilici keltsko. Domaće ime bješe Sloveni (Словѣнинъ, plur. Словѣне), koje nam je prvi put ubilježeno u pisaca bizantinskoga carstva VI. vijeka, a poznadu ga nešto docnije i zapadni pisci, pače i arapski (kao Sakâlib), ali značenje njegovo još uvijek nije konačno i sigurno objašnjeno. Istodobno sa slovenskim imenom pojavljuje se kod nekih pisaca bizantinskoga carstva VI. i VII. vijeka i treće ime Anti, također nepoznata podrijetla i značenja.

Premda se Sloveni pod sigurnim imenom dadu razmjerno kasno utvrditi historijskim spomenicima, ipak se može kao pouzdano uzeti, da se oni zapravo javljaju mnogo ranije, dašto pod drugim imenima. Većina slavistâ naime s pravom gleda u Herodotovim Neurima, u porječju gornjega Dnjestra i južnoga Buga, neki slovenski narod, a tako isto i u njegovim Budinima, a to nas dovodi u VI. vijek prije Hrista. Poslije toga nema o Slovenima uopće nikakih historijskih podataka sve do I. i II. vijeka, ili bolje reći sve do IV. i V. vijeka naše ere, kad se oni prikučiše ušću dunavskomu. Oni su se dakle u doba Seobe Naroda stali kretati širinama današnje zapadne Rusije i Poljske na istok i na jug s jedne, a svakako još i na zapad rijeci Visli prama Odri s druge strane. U VI. vijeku raspadahu se na dvije velike skupine, na Slovene i Ante; Sloveni bijahu zapadna, a Anti istočna skupina, i to tako, da ih je rastavljala rijeka Dnjestar.

Prvi narod, s kojim su Sloveni došli u doticanje, bili su Skiti, koji su neke od njih i podvrgli svojoj vlasti. Na sjeverozapadu opet

navale na njih oko polovine III. vijeka prije Hrista istočnogermanski Bastarni pokorivši sebi krajeve između Karpata, Dnjestra i Buga, gdje su se odigrali prvi nam u historiji zajamčeni bojevi između Slovenâ i Germanâ. Poslije Bastarnâ, koji se preseliše na Balkanski poluotok, zavladaše u još jačoj mjeri zakarpatskim Slovenima Goti (u III. vijeku poslije Hrista), a kad njihove obje državne organizacije razvale Huni, dospje jedan dio Slovenâ pod njihovu vlast (oko 375. po Hr.). Tim se događajem svršava tamno doba slovenskoga praživota i začinje se historijsko, a s njime i počeci južnoslovenskoga kretanja iz pradomovine na jugozapad. Ali prije nego li obratimo pažnju našu na prodiranje Južnih Slovena na Balkanski poluotok, nužno je, da se upoznamo s tadanjim njihovim unutarnjim životom.

Kultura starih Južnih Slovena. Stari Južni Sloveni bijahu svi krupni i visoki, a crvenkaste kose. Taj krepki tjelesni ustroj pun zdravlja činio ih je podobnima, da su lako podnosili svaku nepogodu vremena kao i oskudicu hrane (kad je to trebalo da bude) i pomanjkanje valjana odijela. Hranili su se svim poljskim plodovima, ribom i mesom divljači, kao i svih domaćih životinja, a pili su mlijeko, medovinu i pivo svareno od ječma. Inače su živjeli priprosto i jednostavno u drvenim domovima, u kojima je bilo i raznog pokućtva. Oko doma širio se vrt i dvor (dvorište) sa zgradama za stoku, zvanima: hlevina, staja i kotac, pa uljanik s rojevima bučnih pčela.

Običaje i privatni život njihov crtaju naši izvori ponajviše povoljno. Stari Južni Sloveni bijahu tihi i marljivi baveći se ponajradije ratarstvom i stočarstvom, ma da se ne da zatajiti, da su u prilikama znali biti divlji i okrutni. Naročito im hvale gostoljubivost, koja je gdjekad prelazila u rasipnost. Kao osobitu krepost njihovu vrijedi pomenuti čist im bračni život, ponajviše u jednoženstvu, uz prerijetku vjernost žena, kojih je položaj u slovenskom društvu uopće bio mnogo povoljniji, nego li kod drugih naroda. Čini se, da drugi brak nije bio u običaju, pa otale i njihova dobrovoljna smrt po muževljevoj. No kolikogod bješe položaj žene cijenjen u društvu, ipak je ona bila bez prava; nevjesta se naime sticala kupom ili otmicom. Pored ovih svijetlih strana slovenskoga drevnoga života znamo još i za neke tamne. Teška nesloga i svađa točila ih je oduvjek, što za njih znamo, a konačno bješe i veliko zlo prekomjerna odanost piću.

Dok su Južni Sloveni živjeli u zajednici s drugim Slovenima, njihovo se društveno uređenje nije razlikovalo od uređenja ostalih:

živjeli su slobodno ne trpeći nad sobom vladalačke vlasti, pa stoga i nijesu imali organiziranih država. Osnovica društvenoga života bješe im rod, porodica, zacijelo nešto slično onome, što se danas nazivlje zadružni dom ili zadruga, u kojoj su bili okupljeni ljudi vezani najtješnjim krvnim srodstvom. Rodom, odnosno zadružnim domom, upravljao je domaćin, obično najstariji, a svakako najrazboritiji među svima, koga su ostali budi priznali budi odredili za to između sebe. Glavno dobro i imutak roda bješe blago ili stoka po pašnjacima, kojom se kupovalo i prodavalo kao posredujućom vrednotom. Sasvim je dakle i prirodno, da je pohlepa za umnažanjem ovoga blaga zacijelo često davala povoda sukobima ne samo među susjedima, nego i među plemenima, jer se potrošeno blago dalo najbrže i najlakše nadopuniti plijenom. Mnogo manje od blaga (stoke) vrijedila je u praslovensko doba zemlja, koje je toliko bilo, da je svaki rod i svako pleme moglo sebi uzeti koliko je moglo uzorati ralom i plugom sijući sve glavnije vrsti žita, od kojih se pravio hljeb i varila kaša. Stoga među starim Južnim Slovenima i nije moglo da bude ni velikoga bogatstva ni velike sirotinje: onoga, koji nije htio da radi i sluša, izgonili bi iz doma ili roda, a ti prognanici kao da bijahu jedina sirotinja, zvana hudi, što je značilo i siromaha i nevaljalca. Dalja posljedica porodičnoga života bješe bujno razvijeni domaći život i visoka moralnost, ali odatle i ta rđava strana, da u Južnih Slovena nije bilo lične inicijative i pregnuća, što je docnije, kad je trebalo obrazovati državnih organizacija, štetno djelovalo. Još je jedna posljedica: među Južnim Slovenima nije bilo staleških razlika, oni bijahu svi među sobom jednakí, dakle su živjeli u demokraciji, znak, da kod njih nitko nije mogao (bar u vrijeme mira) doći do vlasti, do monarhije, očito poradi prejakoga otpora drugih.

Kad bi se rod prekomjerno umnožio, jedan bi se dio odvojio i podigao nov dom negdje u okolini staroga, s kojim ne bi prekidao sveza. Više takih novih domova stvaralo bi vasi ili sela, u kojima su kuće vazda bile razdaleko jedna od druge, svaka usred svoje zemlje. Ovakovo selo naseljeno domovima, srodnima po krvi, smatralo se kao jedno bratstvo, a njime je upravljao kao starješina čelnik, kojega bi svi domaćini priznali ili odabrali između sebe. Bratstvo imalo je zajedničko prezime, obično po pradjedu onoga roda, iz kojega je poteklo, zajedničko groblje, zajednički žrtvenik, pa i šume. Šteta, sramota ili uvreda nanesena jednomu članu bratstva,

smatrala se zajedničkom, pa stoga bješe čitavo bratstvo dužno osvetiti svoga člana, naročito kod ubijstva; to je krvna osveta.

Kao što je bratstvo postalo od jednoga roda, tako je i pleme postalo, kad se bratstvo stalo razgranjavati i dijeliti na više brâtstvâ, naseljenih u više sela, a vezanih između sebe krvnim srodstvom. Teritorij, na kojem je živjelo jedno pleme, zvao se župa, a ta je imala svoje ime ili po plemenu ili po rijeci ili po mjestu. Glavar plemena bijaše župan, zacijelo vrhovni sudac i vojskovođa čitavoga plemena, i to redovito iz bratstva, koje bi se istaklo hrabrošću, drevnošću ili veličinom ispred ostalih. Na taj je način bivalo, da je županstvo postajalo nasljedno u pojedinim bratstvima, a to je zametak slovenskom plemstvu. U sredini većine južnoslovenskih župa nalazio se grad, poglavito u barama ili na kakovom humku; grad bijaše zaštićen umjetnim utvrdama rova, nasipa, plota i brvanâ, a pleme se sklanjalo u nj ispred tuđinske navale. Inače bijaše u gradu i trg, gdje se kupovalo i prodavalo, a obično se u njem sastajahu plemenska vijeća, složena od glavara cijeloga plemena.

Južni Sloveni kao ratari nijesu bili ratnički narod, no kad bi ih tkogod napao, branili su junački svoju kuću i slobodu. Odmah na vijeću birahu vojvodu, koji će ih povesti u boj. Oružje bijaše im dugo koplje i kratka sulica, zgodna za bacanje, pa mač, praćka, luk i strelica, a upotrebljavali su i neku vrst zastave, zvanu prapor. Uz veliku hrabrost, pače i ženâ, koje su često svoje muževe pratile na vojnu, naročito obilježuje njihovu ratnu vještinu neiscrpiva lukavost, koja je najviše straha zadavala njihovim protivnicima.

Stari su Južni Sloveni vjerovali, da cijelim svijetom upravljaju božanstva, za koja su držali, da imadu ljudsku priliku i ljudske osobine. U glavnom im je vjera bila obožavanje prirodnih sila kao i ostalim Indoevropljanima. Vrhovni je bog bio gromovnik Perun, koji je s neba puštao munju i grom; on je jedini gospodario nad svim stvarima. Od ostalih bogova poznat je sunčani bog Dajbog, izvor svakomu dobru na zemlji, koji sve obasipava blagotvornom svjetlošću svojih životnih i toplih zraka. Niže od bogova bila su riječna i druga božanstva, od kojih se dodanas sačuvaše u narodnoj uspomeni zmajevi i vile. Ovim se božanstvima Južni Sloveni obraćahu molitvom i prinošahu im žrtve, obično volove, ovce i razne plodove. Pri žrtvovanju pazilo se na razne znakove, po kojima bi vješti ljudi proricali budućnost. Žrtvu obavljao je zadružni

domaćin ili župan nekoga plemena. Za sudbinu Južni Sloveni nijesu znali, ali su tako vjerovali, da neka božanstva vladaju čovjekom; to su bile suđenice ili rođenice. Duša je čovjekova bila po njihovu vjerovanju besmrtna, a zvali su je n a v; ona po tjelesnoj smrti pokojnikovoj nastavlja u r a j u onakav život, u kakovu se nalazio čovjek, kad je promijenio svijetom. Zbog toga su se Južni Sloveni u nesrećnom ratu dragovoljno ubijali, da ne bi pali u ropstvo, već da umru kao slobodni ljudi. Još se mislilo, da se poneki čovjek može poslije smrti pretvoriti u vuka, povukodlačiti, pa u toj prilici da luta po svijetu. I takav da je v u k o d l a k obdaren nadčovječjom snagom; on goni i vodi oblake, a kad sunce ili mjesec pomrče, to ga vukodlaci žderu. Sahranjivanje bilo je dvojako: ili pokapanje u zemlju ili spaljivanje. S pokojnikom ostavljalo se sve ono, što mu je u životu bilo najmilije, tobože da mu služi i u životu onkraj groba. Nad grobom podigla bi se m o g i l a ili g o m i l a, na kojoj se davahu junačke igre, a onda daća, zvana s t r a v a.

Razne mijene u životu starih Južnih Slovena pratila je p j e s m a — vjerna slika cijeloga narodnoga života, a naročito vjerskoga, jer se ona pjevala uz stare vjerske obrede i običaje. Za zabavu bile su pored priča još i zagonetke, dok se u poslovicama kazivalo pravilo mudrosti stečene u životu.

II.

Doseljenje i prva dva vijeka u novoj domovini.

Prve političke organizacije. Južni Sloveni izlaze kasno na historijsku pozornicu, ne samo zbog toga, što u njih nema većih samostalnih političkih organizacija kroz čitavo ranije doba, nego i radi toga, što žive u neposrednom susjedstvu s ratničkim i dobro organiziranim narodima. Njih upravo uvlače u svijet drugi narodi, naročito istočni Germani (u prvom redu Goti) i Turani (poglavito Avari). Kako sveze i odnosi s njima nijesu vazda bili prijateljski, to su se Južni Sloveni stali jedan uz drugoga pribijati i prikupljati; mjesto malih plemenskih jedinica ističu se pomalo veća plemena, ojačala u borbama, a neka od njih obuhvataju po više župa s k n e z o m na čelu po germanskomu ugledu,[1] uz kojega se izrijekom pominje i savjet (vijeće) odličnika. Sada se Južni Sloveni bolje izvježbaše u ratnoj vještini, poprimivši od Germana savršenije o r u ž j e i stvarajući v o j s k e,

[1] Od germanskoga kuning.

a time se vlast kneza kao vojvode sve to više ustaljivala, jer je seljenje i pomicanje na jug vazda bilo skopčano s borbama; ali i o tom jedva može da bude sumnje, da je seljenje bilo u prvom redu posljedica krvavih domaćih svađa između pojedinih plemena. U takovim su zgodama zacijelo sazivali knezovi najodličnije ljude na savjet i tek u sporazumu s njima pošli su u pljačku, ponajviše za blagom (stokom). Razumije se, da je već onda vrijedilo u glavnom pravilo, da se ide u boj u tuđu zemlju; no Južni su Sloveni ipak ili pojedince ili u omanjim skupinama polazili u službu i k neprijatelju, naročito u bizantinsko carstvo. O dužnosti spram domovine ne može u to doba uopće još da bude govora; onda se ratovalo, gdje se mislilo naći lične koristi, a protiv koga ili za koga, bješe sve jedno. To je prirodna posljedica seljenja, pače kad bi neprijatelj navalio jačom silom, Južni se Sloveni povukoše u šume i bare, ili sasvim ostaviše svoje kolibe, pa se nastaniše u drugom kojem kraju. Stoga je domovina tada bilo pleme, a ne zemlja. Pored toga još je od presudnoga značaja, da su se bez sumnje odmah od prvoga početka, kad su nastajale državne slovenske organizacije, one umanjivale diobom između vladarskih sinova ili braće, a to je dovelo do stvaranja raznih središta. Oko njih su se okupljali pojedini rodovi, a među njima je onda zacijelo dolazilo do krvavih sukoba. Samo u većim pothvatima, a za volju obilnijega plijena, oni su se znali složiti u oveće skupine, no to bi prestalo, čim bi se cilj postigao. Ova slabost državne svijesti i narodnoga osjećaja potrajat će još veoma dugo među Južnim Slovenima i glavni je tumač za razumijevanje njihove starije historije. Tako dakle ne će Južni Sloveni — a to vrijedi za sve Slovene — u početku svoje historije istupati kao jedinstven narod s jedinstvenim ciljem, već zasebno, u omanjim plemenskim organizacijama. Stoga se i slovensko proširenje i seljenje vršilo samo postepeno bez osobitih događaja, slično prokapljivanju, ili kao kad se povodanj polagano pomiče naprijed.

Pomicanje i seljenje. Prve provale Slovenâ i Antâ u bizantinske provincije južno od donjega Dunava, koje nam zabilježiše bizantinski ljetopisci, započinju se u prvoj polovini VI. vijeka. Od toga vremena dakle datira i historija Južnih Slovena, obilježena vladanjem cara Justina I. (518—527), a još više njegova nasljednika Justinijana I. (527—565), sastojeći se od redovitih provala u carske provincije s jedne strane preko donjega Dunava, a s druge u ne-

prekidnom pomicanju na zapad u Panoniju. Kod toga podupiraše Južne Slovene dugotrajno ratovanje carstva s Perzijom, pa vandalski i gotski ratovi Justinijanovi, budući da su tada carske čete bile povučene s Balkanskoga poluotoka, a sam Justinijan nije davao slovenskim pljačkaškim provalama većega značenja. Jer kako Južni Sloveni nijesu imali ni države ni stalno provedene vojničke organizacije, car odista nije ni mogao doći na misao, da će se iz njih vremenom izleći veće zlo za državu. Slovensko upadanje u provincije carstva ipak pokazuje dvije različite faze. U ranije doba Južni Sloveni provaljuju u carstvo samo plijena i roblja radi, vraćajući se svaki put natrag preko Dunava u svoja obitavališta; a docnije idu oni za tim, da stvore na prekodunavskom ispražnjenom i opustjelom carskom zemljištu stalne naseobine. Ova druga faza naročito je u svezi s dolaskom Avara.

Avari. Avari ili Obri bijahu konglomerat raznih turanskih azijskih plemena, u kojem bijahu hunsko-ugorski čopori u većini. Oko sredine VI. vijeka stigoše pod vodstvom kagana Bajana na zapadnu obalu Kaspijskoga mora i ponude se u službu caru Justinijanu. Držeći se načela, da treba barbare uništavati barbarima, car im lijepo primi poslanike i uze ih u službu, odredivši kaganu godišnju novčanu potporu (558). Već oko 562. nalazimo Avare u današnjoj Dobruči i u Vlaškoj nizini, a poslije odlaska Langobarda iz današnje Ugarske u Italiju (568), zapreme oni srednje Podunavlje i Potisje, a samo Srijem dospije u ruke bizantinskoga carstva. No sada se razvrže prijateljstvo između carstva i Avarâ, jer su oni svojatali Srijem i grad Sirmij za sebe, ali u prvom sukobu pod gradom budu suzbiti, tako da je Bajan tek 580. ponovo navalio na grad i iza dvogodišnje podsade i zauzeo (582). Odmah potom uništi požar Sirmij, i tako propade nekad toliko slavni grad, koji se sjajem i ljepotom mogao da mjeri i s najvećim gradovima u carstvu.

Iza toga nastade avarsko-bizantinsko ratovanje, koje potraja uz neke sada kraće sada veće prekide sve do 626. S Avarima polazili su i pomicali se naprijed još i mnogobrojni im Sloveni podanici u Panoniji, a i Sloveni saveznici iz Dacije (Vlaške.). Sada nasele polako bez većih događaja Južni Sloveni svu današnju Slavoniju, Hrvatsku, jugozapadnu Ugarsku i slovenačke zemlje do talijanske međe na zapadu, a do izvora Mure i Murice na sjeveru. U Dalmaciju provališe Južni Sloveni s Avarima ljeti 597., a potom sve češće i snažnije,

tako da se je već 599. papa Grgur I. teško zabrinuo, da Sloveni ne će preko Istre upasti i u samu Italiju. Dosada bješe primorje dalmatinsko pošteđeno, ali poslije prijeke smrti zaslužnoga cara Maurikija (604), kad zavlada bizantinskim carstvom upravo anarhija, došao je i na nj red. Uz mnoge druge ugledne gradove pade konačno i slavna Salona (oko 614.), a s njome i vlast bizantinske carevine u sjeverozapadnom dijelu Balkanskoga poluotoka; jedino Jader i Tragurij te gradovi po otocima ostadoše ili netaknuti ili bar nijesu bili razoreni.

Nevolja bizantinskoga carstva došla je do vrhunca, kad 626. udare Avari i Sloveni na sam Carigrad, dok su s azijske strane imali na nj udariti Perzijci. No prvi budu potučeni na moru Sloveni, kad su trebali da prevezu perzijske čete na evropsku stranu Bospora, i vrate se potom natrag, našto i Avari ostaviše bojište. Neuspjeh pod Carigradom nanese težak udarac gospodstvu avarskom, jer bijaše očiti znak slabosti njihove. Ubrzo skoče protiv njih dosadašnji im podanici Sloveni sa svih strana, naročito knez Samo, vladar zapadnih Slovena, kojega je vlast imala svoje središte u Tiringiji i Češkoj. Poslije poraza avarskoga oslobode se njihove vlasti i Južni Sloveni od Save do mora, dok su oni između Save i Drave u Panoniji još i dalje morali priznavati vrhovno im gospodstvo. Avari sami biše stisnuti na današnju ugarsku ravnicu i Srijem, a Sloveni ostadoše sami na današnjem hrvatskom zemljištu, što su ga pomalo naseljavali počevši od druge polovice VI. vijeka. Time se i svršilo njihovo doseljenje oko polovice VII. vijeka.

Romansko žiteljstvo. Za ovih navala na Panoniju i Dalmaciju stari je element romanski ponajviše iščeznuo, a samo djelomice se spasao bilo na otoke i u neke utvrđene primorske gradove, bilo u planine, provodeći odsada život pastirski (Vlasi, u gradovima Romani ili docnije Latini.) Jedan se dio salonskih bjegunaca opet uteče u Dioklecijanovu palaču, koja bješe doduše oplijenjena do zadnjega kuta, ali kao temeljna zgrada još je uvijek pružala dosta zaštite i krova. Pomalo urede sebi ovi bjegunci ovdje svoja stalna obitavališta i polože tako osnovu gradu zvanom Spalatum ili Spljet, koji se pravo poče razvijati onda, otkad se u nj skloniše i salonski bjegunci s otoka. Za vrijeme ovih nevolja priskoči prognanim romanskim kršćanskim žiteljima u pomoć papa Ivan IV. (640—642), i sam rodom iz Dalmacije, poslavši onamo opata Martina s obilnim novcem, da iskupi od poganskih Slovena kršćansko roblje, što mu je uspjelo,

pače on je tom prilikom sabrao po Dalmaciji i kosti kršćanskih mučenika, tako salonskoga biskupa sv. Dujma i njegovih drugova, i donio ih u Rim, gdje ih je papa dao položiti tik lateranske bazilike u posebnoj kapeli. Sloveni se međutim raširе ogromnim prostorima Balkanskoga poluotoka te susjedne Panonije i Norika, ali bez težnje, da stvore državnih organizacija, već jedino sa željom, da nađu mjesta za svoj plemenski život. Kako je carstvo bizantinsko tada bilo u neprekinutim teškim ratovima s Arapima, nije diralo u njih, ali kad je car Konstantin IV. Bradati (Pogonat) tako odlučno potukao Arape, da su zamolili mir na dvadeset godina (678), onda su i Sloveni iz Dalmacije poslali poslanikâ u Carigrad i zatražili mir; car na nj pristane priznavši im naselja, a oni opet prime njega kao vrhovnoga gospodara svoga.

Slovensko žiteljstvo. Glavno pučanstvo u Panoniji i Dalmaciji bijahu Sloveni, koji sada dadoše nova imena mjestima, rijekama i planinama, a samo ondje, gdje su čuli od starih žitelja starija imena, pridržaše ih preudešena prema svome izgovoru. Tako nastade od Nona — Nin, Salona — Solin, Siscia — Sisak, Sirmium — Srijem, od Draus — Drava, Saus — Sava, Oeneus — Una, Promona — Promina, Brattia — Brač, Pharia — Hvar, Arba — Rab. No kod toga se jasno opaža, da su se stara imena poglavito uščuvala uz more i po otocima, dok je unutrašnjost dobila uz rijetke izuzetke sasvim nova slovenska imena.

Sloveni raspadali su se na mnogobrojna plemena, jer su u prvim vijekovima produžili i u novoj domovini život, kakav su provodili u staroj postojbini. Među ovim plemenima sa županima na čelu isticala su se bez sumnje već sada H r v a t i i S r b i, oba najodličnija, ali p o l i t i č k e važnosti još nemaju sve do pred kraj VIII. vijeka. Uz Slovene i Romane na primorju preostalo je i dosta A v a r â, poglavito u današnjoj ličko-krbavskoj županiji, gdje im je glavar nosio ime b a j a n, od kojega docnije — kad Avarâ nestade među Hrvatima — postade hrvatsko b a n, u prvi kraj vojnički zapovjednik županija ličke, krbavske i gadske.

Obnovljenje bizantinske Dalmacije. Tek poslije gubitka ravenskoga egzarhata (750) posveti carstvo više brige Dalmaciji, gdje je poslije pada Salone vas politički i kršćanski život bio ograničen na neke otoke. Tada su već nastupili bolji odnosi između preostalih Romana i susjednih još uvijek poganskih Slovena, pa tako se moglo pomisliti bar na neku obnovu staroga stanja. Prije svega bi u

Spljetu uređena biskupija (odnosno naslovna nadbiskupija), kao baštinica stare Salone, a podređena bješe carigradskomu patrijarhu, jer je još odredbom bizantinskoga cara Lava III. Izaurijskoga od 732. vas politički teritorij carski imao potpadati pod patrijarha. Prvi biskup bješe Ivan Ravenjanin (oko 780.), koji preobrazi mauzolej cara Dioklecijana u stolnu crkvu, koju posveti blaž. djev. Mariji, a tek docnije bješe prozvana po sv. Dujmu. Politička vlast opet dobi svoje središte u Zadru, gdje je stolovao carski namjesnik (dux), a potpadahu poda nj još i gradovi Trogir i Spljet te glavni otoci Krk, Osor, Rab i Vergada; ova oblast pridrža i dalje ime Dalmacije (u drugoj polovici VIII. vijeka).

Oblasti slovenske. Sve su ove važne promjene morale imati utjecaja i na susjedne Slovene, koji su također oko toga vremena obrazovali razne veće oblasti po svojem teritoriju, s knezovima na čelu. Uoči IX. vijeka one su već postajale, a bile su u glavnom ove: između ušća Raše (u današnjoj Istri) i ušća Cetine, pa Jadranskoga mora, rijeke Vrbasa i preko njega u srednjem i donjem toku dalje na istok prema Bosni i Drini, prostirala se Hrvatska; od Cetine do Neretve Neretljanska oblast; od Neretve do Dubrovnika Zahumlje ili Hum; od Dubrovnika do Kotora Travunja (ili Trebinjska oblast), a od Kotora do Bojane i ušća Drima Duklja. Sve su se ove oblasti širile i u unutrašnjost do razvodnih planina, što dijele vode Jadranskoga mora od pritoka Save, gdje se u porječju gornje Bosne sterala oblast Bosna, dok se u porječju Pive, Tare, gornje Drine i Lima, omeđenu visokim planinama, nalazila Srbija. U bivšoj savskoj Panoniji između Drave, Save i planinskoga niza od Risnjaka do Une i ličke Plješivice širila se posebna oblast, u kojoj je sve do XVII. vijeka prevladavalo ime slovensko, pa otale joj i ime Slavonija u latinskim spomenicima, a Slovinci, Slovinje u hrvatskim; mi ćemo je zvati panonskom Hrvatskom. Vjerojatno je, da je ona sve do pred konačnu propast Avara priznavala vrhovnu vlast njihova kagana, koji je tada još uvijek bio gospodar Ugarske ravnice i Srijema, a tako i onamošnjih Slovena.

Sve do početka IX. vijeka naziva se narod, koji se naselio u opsegu stare Dalmacije i Panonije u stranim izvorima toga vremena jedino pod imenom Slovena, dakle pod općenitim nazivom. No nema sumnje, da su već tada živjela i pojedina plemenska imena, a u prvom redu oba najodličnija: Hrvati i Srbi, ali ona izidoše

na prvo mjesto tek kod stvaranja političkih oblasti. Tako se zgodi, da se jedan isti narod, iznajprije poznat u izvorima pod imenom Slovena, stao kupiti oko dva plemenska imena Hrvata i Srba. Kako se u kasnije vrijeme proširila većma politička vlast jednoga ili drugoga plemena, tako će i odnosno političko narodno ime obuhvatati sada veći, a sada manji prostor.

Ovo stvaranje većih političkih središta i prvi istup Hrvata i Srba na historijsko poprište u tijesnoj je svezi s napredovanjima obaju njihovih susjeda, s Francima na zapadu, a s Bugarima na istoku.

III.

Franci i panonska Hrvatska u IX. vijeku.

Napredovanja franačka. U drugoj polovici VIII. vijeka stala se vlast franačke države naglo širiti preko Italije na istok, primičući se granicama Balkanskoga poluotoka. Kad osvoji Karlo Veliki 788. bizantinsku Istru i pokori Bavarsku, podlože mu se i norički Sloveni ili Slovenci, dosada podanici bavarski. Ovim osvajanjima postade franački kralj susjedom avarskoga kaganata i bizantinskoga carstva, odnosno panonsko-hrvatske i dalmatinsko-hrvatske oblasti.

Avarski rat (791. i 795.—796.). Zaželjevši proširiti vlast svoju do Dunava i za kazan, što su pomagali buntovne Bavarce, odluči se sada Karlo Veliki na rat protiv Avara. Taj se rat vodio u dva maha (791. i 795.—796.), a sudjelovao je u njemu na strani franačkoj sa svojim četama i panonsko-hrvatski knez **Vojnomir** (795). Avari budu potučeni, a države njihove nestade. Tako se konačno oslobode panonski Hrvati prevlasti avarske, ali postanu podanici franački. Panonsko-hrvatski knez bi podređen (kao i slovenački i istarski) furlanskomu markgrafu, dok su crkveni poslovi predani patrijarhu akvilejskom, koji je tada stolovao u Čividalu (Čedadu). Kako je većina naroda još uvijek bila poganska, iščeznu sada njegovim krštenjem mnogoboštvo iz panonske Hrvatske (krajem VIII. vijeka), i sva zemlja između Drave i Save do Dunava potpade pod Karla Velikoga, dok najistočniji dio njezin dobi ime Frankohorion, koje se sačuvalo do danas u nazivu srijemske Fruške gore.

Dalmatinska Hrvatska dolazi pod Franke. Uto se zarati Karlo Veliki s bizantinskim carstvom, a pogotovo otkad se godine 800.

okruni za cara rimskoga. Još prije toga (799) pokuša furlanski markgraf Erih provaliti u dalmatinsku Hrvatsku, no bude kraj Trsata (Rijeke) potučen i ubijen. Uza sve to Franci doskora podlože svojoj vlasti dalmatinsko-hrvatsku oblast između mora, Cetine i Vrbasa te i nju podrede furlanskomu markgrafu, a kad bizantinski car Nikifor ugovori s Karlom mir (803), odreče se dalmatinske Hrvatske, pridržavši jedino primorske gradove i otoke (Dalmaciju). Međutim predade se Dalmacija već druge godine Francima, našto ponovo plane ljuti rat između oba carstva, a taj svrši Karlovim porazom na moru. Nato bi 822. ponovo ugovoren u Aachenu mir, kojim bi potvrđen onaj raniji od 803.: dalmatinska Hrvatska ostade u vlasti franačkoj, a gradovi Zadar, Trogir i Spljet pa otoci Krk, Cres s Lošinjem (Osor) i Rab u vlasti bizantinskoj s nazivom Dalmacija. Sada, početkom IX. vijeka, biše i dalmatinski Hrvati pokršteni od franačkih misionara, a doskora i osnovana u Ninu zasebna hrvatska biskupija, koja bješe izravno podvrgnuta papi. Dalmatinsko-hrvatski knez opet, koga je narod sebi slobodno birao i koji je sasvim slobodno upravljao zemljom, bješe podvrgnut vrhovnomu nadzoru furlanskoga markgrafa. Prvi poimence nam poznati dalmatinsko-krvatski knez kršćanin bješe **Višeslav** (oko 800.), kojega je sjedište bio Nin. Spram franačkoga vladara preuzeo je i on, kao i panonsko-hrvatski knez, dužnost, da će na carski poziv vjerno vršiti vojnu službu.

Ustanak kneza Ljudevita (819—823). Karlo Veliki umro je 814., a naslijedi ga slabić sin Ludovik Pobožni. Njemu se u gradu Paderbornu poklone oba podložna hrvatska kneza: panonski **Ljudevit** i dalmatinski **Borna**. Međutim uze furlanski markgraf Kadalô tako nasilno i okrutno postupati s panonskim Hrvatima, da se njihov knez Ljudevit, čije je središte bio tvrdi Sisak, poradi toga potužio caru Ludoviku. Kad to ne pomože, diže se Ljudevit s narodom svojim na oružje (819). Franci odmah otpreme jaku vojsku pod Kadalôom iz Italije protiv njega, ali je Ljudevit tako odlučno razbije, da su mu se potom pridružili Timočani i Sloveni u današnjoj Kranjskoj i Štajerskoj, dok se dalmatinsko-hrvatski knez Borna ustegao od saveza s njime, spreman vjerno vršiti vojnu dužnost svoju na strani carevoj. Uto skupe Franci još iste godine 819. novu vojsku, da pokore odmetnule Slovene, dok je s juga udario na Ljudevita dalmatinsko-hrvatski knez Borna. Ljudevit pohita najprije u susret Francima, a onda se vrati natrag i potuče Bornu na rijeci Kupi ametom, a samo

hrabrosti nekih svojih vojnika imao je Borna da zahvali, što i on nije u tom boju poginuo. Potom provali Ljudevit na zimu u dalmatinsku Hrvatsku te je nemilice popali i pohara. Glas o Ljudevitovu uspješnom ratovanju odjeknuo je daleko, i sada mu se pridruže još i ostali Sloveni sve do blizu Soče. Iza toga uzeše redom kroz tri godine (820—822) snažne franačke vojske udarati na „velikoga buntovnika", ali se Ljudevit održa sve do 822., kad je nova velika carska vojska, a to je bila već d e s e t a po redu, oko augusta kretala iz Italije na panonsku Hrvatsku. Pred tom silom umače Ljudevit iz Siska i prebjegne k Srbima, našto Franci konačno pokore čitavu panonsku Hrvatsku, dok su Timočani došli pod Bugare. Ali ubivši svoga domaćina, nekoga srpskoga župana, koji mu je valjda po nagovoru Franaka radio o glavi, Ljudevit se skloni u dalmatinsku Hrvatsku. Ovdje je još 821. umro knez Borna, a naslijedio ga je narodnim izborom i carskom potvrdom sinovac **Vladislav** (821. do otprilike 835.) No knez Ljudevit potražio je utočišta kod Bornina ujaka Ljudemisla, a taj ga dade, zacijelo po franačkom nalogu, ubiti (823).

Važnost Ljudevitova. Ma da nije uspio svojim snažnim ustankom, knez Ljudevit ipak ide u red najznatnijih ličnosti stare hrvatske povijesti. On je bio jedini hrvatski vladar, koji je oko sebe okupio pored panonskih Hrvata još i velik dio Slovenaca i podunavskih Slovena, valjada Srba, ravnajući bar kroz jedno vrijeme sudbinom čitave zemlje od izvora Save do ušća Timoka u Dunav. Svojim je hrabrim istupom potresao i temeljima franačke velike države, a zemlju hrvatsku između Drave i Save spasao od onakove kobi, kakova je stigla susjedne Slovence.

Franačko-bugarski rat. Pobjeda nad Ljudevitom ipak nije donijela Francima očekivana ploda, jer se dobrza upletu zbog pograničnih nekih pitanja u rat s Bugarima, kojima je tada vladao kan Omurtag. Za toga rata (827—829) provale oni u panonsku Hrvatsku i zadrže u svojoj vlasti istočnu Slavoniju i Srijem. Teške neprilike, što ih je tada imao car Ludovik sa svojim sinovima poradi diobe države, bjehu razlogom, da je osvojenje bugarsko ostalo trajno, pače sada njihovom potporom zavlada u zapadnom dijelu panonske Hrvatske knez **Ratimir**, koji bi tek 838. protjeran od Franaka, a zemlja između Drave i Save (osim bugarskoga dijela na istoku) čini se da je došla pod upravu donjopanonskoga kneza P r i b i n e († 861.), a onda njegova sina K o c e l j a († 876.). Tek pod kraj IX. vijeka opet se spominje u panonskoj Hrvatskoj kao zasebni knez

Braslav (880—900), vjerni vazal franački. Kad je car Karlo III. Debeli opet sjedinio u svojoj ruci čitavo franačko carstvo i došao na istok svoje države u Tulln (nedaleko od Beča), pođe i Braslav onamo, da mu se pokloni (884). U ratovima, što su ih vodili car Arnulf i moravski knez Svatopluk, stajaše Braslav na strani Arnulfovoj, pomažući ga izdašno savjetom i vojskom. Za toga ratovanja pojavi se na ravnicama Dunava i Tise nov narod, Madžari; oni pristanu uz Arnulfa, udare na moravsku državu i nasele današnju Ugarsku (896). Dolaskom Madžara ujedared se izmijene političke prilike u panonskoj Hrvatskoj: vlasti franačke nestade, a ubrzo nalazimo panonsku Hrvatsku u najtješnjoj svezi s dalmatinskom Hrvatskom, s kojom obrazova ona hrvatsko kraljevstvo. Knezu Braslavu nestaje poslije 896. i traga.

IV.

Dalmatinska Hrvatska i Neretljani.

(Do potkraj IX. vijeka).

Dok je panonska Hrvatska bila pod vrhovnom vlašću franačkom, a djelomice došla i pod bugarsko gospodstvo, razviše se političke prilike u dalmatinskoj Hrvatskoj sasvim drugim pravcem, a naročito je na nj utjecala Venecija.

Za rimskoga vladanja zvala se sva zemlja između donjega Pada, Alpâ, Soče i mora Venecija. Od vijekova donose moru alpske rijeke ovoga kraja svu silu krša i mulja, praveći tako uporedo s kopnom pješčane otoke i otočiće zvane „lidi", dok se močvare između njih i sučelne obale zovu „lagune". Najznatniji lidi bili su Gradež (Grado) kod ušća Soče, pa Kaorle, Olivolo i Rialto. To je bila otočna Venecija. Za burnih vremena seobe naroda, poglavito u prvoj polovici V. vijeka, potražiše žitelji nekih venetskih gradova zakloništa na ovim otocima i osnovaše malu zasebnu oblast, baveći se samo brodarstvom i trgovinom. Ali za gotsko-bizantinskoga rata prisili ih srećno oružje Justinijanovo na pokornost carstvu (kao i svu ostalu Italiju i Dalmaciju), pridržavši docnije sebi pravo potvrditi izabrana dužda (dux, dijalektno dože). Kad je početkom IX. vijeka utemeljena na otočićima Rialto i Olivolo grad Venecija (Mleci), steče ta oblast svoje prirodno središte. Vrhovno bizantinsko gospodstvo dobro je došlo Veneciji, jer je ona za to vrijeme proširila svoje trgovačke sveze po cijelom Istoku, prodajući dragocjenu robu njegovu dalje

na evropski Zapad, a uvozeći na Istok u prvom redu oružja, drva i ljudskoga roblja. Ova je dva posljednja predmeta često uzimala s istočne obale Jadranskoga mora, ali je kod toga dobrza naišla na ljut i odrešit otpor.

Oslabljenje bizantinske vlasti. Uto se zgodi i znatna promjena u bizantinskom carstvu. Za traljavoga vladanja cara Mihajla II. Mucavca (820—829) stigoše carstvo nekolike teške nevolje. Domaće pobune pa nesrećne borbe s Arapima oko Krete i Sicilije slomiše bizantinsku vojnu snagu na kopnu i moru. To je bio mig, na koji su slovenska plemena uz Jadransko more južno od Cetine, u prvom redu smioni Neretljani, redom otpali od Bizanta, a neki, smatrajući svoje krštenje znakom podložništva carstvu, vrate se opet mnogoboštvu, da bi tako zbrisali i taj biljeg dojakošnjih veza s carstvom. U taj čas oni se oglase kao drski gusari. U isto vrijeme osjete se i dalmatinski gradovi mnogo slobodniji, dok se Venecija tom prilikom također privremeno oslobodi vrhovnoga bizantinskoga gospodstva. Kako je tada zbog građanskih ratova u franačkom carstvu oslabila i prevlast franačka u dalmatinskoj Hrvatskoj, podade se i njoj prilika, da se javi kao nova sila na moru; kao knez vladao je tada **Mislav** (oko 835. do 845.), po svoj prilici nasljednik Bornina sinovca Vladislava.

Borbe s Venecijom. Sukob između Neretljana i Mlečana započeo se tako, da su oni stali hvatati mletačke trgovačke lađe, zacijelo osvećujući se za ranije im nanesene štete. Iza poduže borbe pošlju Neretljani oko 830. svoga poslanika u Veneciju, da sklopi mir; značajno je, da se je taj poslanik tom prilikom pokrstio. Nastali domaći nemiri u Veneciji učiniše, da mir nije dugo potrajao, jer za koju godinu Neretljani opet napadnu i oplijene mletačke lađe. U tim su bojevima sudjelovali i podanici Mislavovi. Konačno se digne 839. dužd Petar Trandenik s brodovljem te uklanjajući se sukobu uglavi najprije u poljičkom sv. Martinu trajan mir s hrvatskim knezom Mislavom, a onda preplovi na susjedne neretljanske otoke, gdje je vladao knez **Družak** (Drosaicus), i sklopi također s njime mir. Ali već na proljeće iduće godine došlo je do novoga sukoba između Neretljana i Mlečana, u kojem bi dužd ljuto potučen. Čini se, da je tada neretljansko gusarenje dopiralo i do franačke Istre, jer italski kralj Lotar, sin cara Ludvika Pobožnoga, utanači početkom 840. s duždom ugovor (pactum), koji se imao obnavljati svake pete godine, a po njemu bješe Venecija obvezana, da za trgovačke privilegije po—

dijeljene joj od kraljevine Italije priskoči u nuždi sa svojim brodovljem u pomoć istarskim i nekim drugim sjeveroitalskim gradovima „protiv Slovena".

Arapski nalet. Oko toga vremena utvrdili su Arapi (Saraceni = istočnjaci) moć svoju po većem dijelu Sicilije i u nekim točkama južne Italije, naročito u Tarentu, u okolici kojega su (krajem 840.) ametom potukli bizantinsko-mletačko brodovlje. Poslije toga uđu na proljeće 841. u Jadransko more s 36 lađa pod vodstvom sabiba (= glavara) Kalfuna, zapale na drugi dan Uskrsa Osor (na otoku), onda papinu Ankonu, a na povratku poharaju i južnodalmatinska mjesta Budvu, Rosu i Kotor. Sada se po drugi put podiže protiv njih dužd Petar Trandenik, ali ga Arapi 842. do nogu pobiju kod otočića Suska (na zapadnoj strani Lošinja). U isto vrijeme zauze jedna druga arapska četa južnoitalski grad Bari za dulji niz godina, a onda navale Arapi još i na sam Rim, gdje oplijeniše samu crkvu sv. Petra (846).

Trpimir (845—864). Međutim umre knez Mislav, a naslijedi ga **Trpimir** (otprilike između 845. i 864.), praotac one dinastije, koja je uz neke izuzetke vladala u Hrvatskoj sve do pred kraj XI. vijeka. Trpimir priznavao je doduše vrhovnu vlast franačkoga cara Lotara (840—855) kao kralja Italije, ali nam se unatoč tomu javlja u punom vladalačkom sjaju po uzoru franačkoga dvora. Sebe naziva „pomoću božjom knez Hrvata" (dux Chroatorum iuvatus munere divino), a to je prvi spomen hrvatskoga imena u historijskim spomenicima, kao što je i sačuvana nam njegova isprava od 4. marta 852. najstariji poznati nam hrvatski diplomatski spomenik. U Klisu imao je dvorac, gdje su ga okruživali župani, komornici i dvorski svećenici, a tako i u Biaćima (kraj Trogira). Obdario je spljetsku crkvu, kojom je tada upravljao njegov kum nadbiskup Petar, crkvom sv. Jurja u Putalju (danas Kaštel Sućurac), zemljišnim posjedom oko nje i kmetovima te desetinom od kliškoga kneževskoga posjeda. Ispod Klisa sagradio je samostan (sv. Petar), u kojem je smjestio red benediktinski.

Za njegova vladanja napali su Bugari svoje zapadne susjede Srbe. Oblast njihova širila se tada u onom planinskom kraju, kojim protječu Piva, Tara, gornja Drina, Lim, Ibar i gornja zapadna Morava. Ovdje je vladala dinastija, kojoj bješe oko 780. praotac Višeslav, a između 835. i 860. bješe knezom srpskim Vlastimir. Na nj udari Omurtagov sin i nasljednik kan Presjam (ili Malamir) s težnjom,

da pokori srpsku zemlju, ali Bugari biše suzbiti. Presjamov sinovac i nasljednik kan Boris obnovi navalu na Srbiju želeći osvetiti poraz Presjamov. Tada su u Srbiji vladala tri brata: Mutimir, Stojimir i Gojnik, podijelivši po smrti oca Vlastimira državu. No složna braća pobiju vojsku Borisovu i sklope s njime mir. Potom je Boris okrenuo oružje na dalmatinsku Hrvatsku iz nepoznatih razloga, no i knez Trpimir potuče ga i natjera na mir. Ovaj rat jasno svjedoči, da je dalmatinska Hrvatska tada (oko 860.) bezuvjetno morala negdje neposredno graničiti s Bugarima.[1] Budući da se između Save i Drave sterala franačka panonska Hrvatska, u Srijemu i u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji Bugarska, oko gornje Drine i dalje na jugu Srbija, morala je dalmatinska Hrvatska graničiti s Bugarima negdje Vrbasu i Bosni dalje na istok, to jest u današnjoj zapadnoj Bosni, gdje nam valja i tražiti bojište hrvatsko-bugarsko, ali kad i kako je ova oblast Bosna došla u vlast dalmatinsko-hrvatskoga kneza, o tom nam mršavi izvori ne kažu ništa.

Potkraj vladanja Trpimirova padaju još dva krupna događaja: začetak raskola (shizme) između rimske i grčke crkve i krštenje Bugara. Sporova između jedne i druge crkve bilo je vazda, no uza sve to nije bilo jedinstvo kršćanske crkve razvrgnuto. Raskolu dade povod carski dvor u Bizantu, kad svrže patrijarha Ignatija i dade izabrati učenoga laika Fotija na njegovo mjesto, koji u malo dana bješe zaređen i odmah posvećen patrijarhom. Na tužbu Ignatijevu obrati se papa Nikola I. na cara Mihajla III. i Fotija i javi im, da će stvar ispitati, a dotle se Fotije nema smatrati zakonitim patrijarhom. Kad istraga konačno prouzroči, da je papa proglasio Fotija svrgnutim, udari i patrijarh od svoje strane interdikt na papu i njegove privrženike (867). Zbog toga se sada čitav kler unutar granica bizantinskoga carstva okupi oko patrijarha Fotija, smatrajući samo njega vrhovnom crkvenom glavom. Upravo tada natjera car Mihajlo III. nenadanom provalom u Bugarsku kana Borisa, da je primio s narodom krst iz ruku grčkoga klera; tom mu je prilikom kumovao sam car, a Boris i dobi na krstu njegovo ime Mihajlo (početkom 865.). No kad patrijarh Fotije ne htjede Bugarima da dade zasebnoga

[1] Da je Hrvatska neposredno graničila s Bugarskom uz zasebnu kneževinu Srbiju i panonsko-hrvatsku oblast, dokazuje i to, što su pape slale bugarskome knezu Mihajlu Borisu svoje poslanike preko Hrvatske, moleći knezove (tako Domagoja i Zdeslava), da ih do bugarske granice (ili do Bugara) dadu otpratiti.

arhiepiskopa, ostavi ga knez Mihajlo Boris i približi se papi, koji mu obeća, da će ispuniti njegove želje. Sada biše grčki svećenici istjerani iz Bugarske, a rimski uvedu u zemlju latinski obred. No kad se pokazalo, da ni papa ne će da dade Bugarskoj zasebnoga patrijarha, kako je knez tražio, Bugari se opet vrate Carigradu, s kojim ostaše u trajnoj crkvenoj svezi, a sva docnija nastojanja rimskih papa, da ih opet približe k sebi, pokazaše se bezuspješna.

Domagoj (864—876). Ma da je knez Trpimir imao tri poimence nam poznata sina Petra, Zdeslava i Mutimira, ipak sjede — bez sumnje poslije prevrata — na kneževski prijestô član druge porodice **Domagoj** (864. do 876.), kojega je sjedište bio po svoj prilici Knin. Ove smutnje u dalmatinsko-hrvatskoj kneževini odmah odluči da iskoristi dužd Urso Participijak udarivši 865. na nju s jakim brodovljem. Knez Domagoj osjećajući se preslabim, ne upusti se s njime u borbu, nego mu ponudi mir i taoce, što dužd i prihvati. Međutim se opet zaletjela 866. jaka arapska mornarica pod Dubrovnik te ga opsjedaše punih petnaest mjeseci. U toj se nevolji obrate Dubrovčani na novoga bizantiskoga cara, energičnoga i mudroga Vasilija I. Makedonca (867—886) za pomoć, a on im se i odazva, odlučivši podjedno tom prilikom uspostaviti oslabljelu carsku vlast na istočnoj obali Jadranskoga mora. Godine 867. posla veliko brodovlje pod admiralom Nikitom Orifom, našto Arapi napuste podsadu Dubrovnika, a dalmatinski gradovi i južnodalmatinska slovenska plemena osim Neretljana opet se povrate pod carsku vlast. Istodobno spremao se i franački car Ludovik II. da otme Arapima južnoitalski grad Bari, ali kad je vidio, da ne će uspjeti, ako brodovljem ne zatvori Bari s mora, rado prihvati savez, što mu ga je nudio car Vasilije, da složno istjeraju Arape iz južne Italije. Međutim kad stiže jako bizantinsko brodovlje pod admiralom Nikitom Orifom pod Bari, ne nađe ondje franačke kopnene vojske, pa tako se admiral vrati natrag, a savez se raspade. Kad car Ludovik vidje, da mu više nema pomoći od Bizantinaca, pozove sada svoga vazala dalmatinsko-hrvatskoga kneza Domagoja, da mu dođe pod Bari s hrvatskim brodovljem; iza toga je odista Bari na Svijećnicu 871. od Franaka i Hrvata na juriš zauzet. Međutim otplovi jedan dio bizantinske mornarice, dok su Hrvati bili pod Barijem, do neretljanskih i hrvatskih obala pa ih oplijeni i razori mnoge gradove i mjesta. Neretljani nato priznadu vrhovnu vlast bizantinskoga cara, dok je mučki bizantinski napadaj izazvao Hrvate, da su uzeli progoniti carske saveznike

Mlečane. Sukobi mletačko-hrvatski mora da su bili veoma krvavi i ogorčeni, dok je ostalo ime kneza Domagoja u mletačkoj uspomeni kao prokleto („Sclavorum pessimus dux"), pače i sam se papa Ivan VIII. obrati na nj, zovući ga zbog njegova sudjelovanja kod osvojenja Barija „slavnim knezom" (duci glorioso), neka bi uznastojao primiriti svoje podanike, jer da mu njihova gusarska nedjela potamnjuju slavu (873).

Hrvati se oslobađaju franačke vlasti. Međutim umre (875) car Ludovik II. i ostavi — nemajući sina nasljednika — Italiju stričeviću Karlmanu, sinu Ludovika Njemačkoga, koji je tada bio vrhovni gospodar panonskoj Hrvatskoj, donjoj Panoniji Koceljevoj, Moravskoj, Češkoj i Slovencima. Kako se dalmatinska Hrvatska brojila još od 803. k Italiji, morala je sada i ona doći pod vrhovnu vlast njemačku. Ne htijući se s time složiti, a podstrekavani i pomagani od cara Vasilija Makedonca, dalmatinski se Hrvati pobune i nakon teškoga rata na kopnu i moru zbace konačno franačko gospodstvo zauvijek; na kopnu potukli su čete, što ih je vodio donjopanonski knez Kocelj, pače u boju pogibe i sam knez (o. 876.), a na moru se ratovalo uz istarsku — tada franačku — obalu, gdje su Mlečani došli Francima u pomoć. U vrijeme toga ustanka umr'o je knez Domagoj, a naslijedio ga je iza kratkoga vladanja njegova sina **Iljka** (876—878) Trpimirov sin Zdeslav, protjeravši iz Hrvatske bizantinskom pomoći Domagojeve sinove.

Zdeslav (878—879) priznade vrhovnu vlast bizantinskoga cara Vasilija, pa tako zamijeni sada dalmatinska Hrvatska njemačko vrhovno gospodstvo s grčkim. Sa Zdeslavom pošlje car na Jadransko primorje još i nekoga dvorskoga časnika i mnogo grčkih svećenika, a ti su potom pokrstili u prvom redu još uvijek poganske Neretljane, a onda i sve one od slovenskih plemena na jugu Cetine, kao i od zagorskih Srba, koji nijesu još bili kršteni; u to doba dakle pada konačno krštenje njihovo (oko 878.—880.). No s političkim pravcem kneza Zdeslava nije bila većina Hrvata zadovoljna, a naročito s toga, što je sada hrvatska ninska crkva došla pod jurisdikciju carigradskoga patrijarha. Upravo tada bijaše biskupija ispražnjena, a njene je poslove vodio izabrani, ali još ne posvećeni biskup njezin Teodosije, dosada djakon ninski. Teodosije, odan papi, združi se potom s hrvatskim velikašem Branimirom, nato bi knez Zdeslav početkom maja 879. ubijen, možda nedaleko od Knina, a na prijestô uspe se Branimir.

Branimir (879—892). Knez Branimir pravi je osnivač političke nezavisnosti hrvatske. Odmah po svom nastupu pošlje zajedno s Teodosijem papi Ivanu VIII. pismo, u kojem obojica izjaviše odanost svoju i povratak apostolskomu prijestolu sv. Petra. Kad je knežev pouzdanik stigao s tim pismom u Rim, obuze papu velika radost: služeći na Spasov dan (21. maja 879.) svetu službu nad konfesijom sv. Petra, podiže ruke k nebu i blagoslovi Branimira i sav narod hrvatski i svu zemlju njegovu. Ovim se činom narod hrvatski zauvijek i stalno pridružio katoličkoj crkvi i papi rimskomu. No pape Ivana VIII. dojmi se povratak Hrvata Rimu toliko, da je odmah i pomislio, kako bi tom prilikom nagovorio na slični korak i dalmatinske gradove, koji bjehu još od obnovljenja biskupija, krajem VIII. vijeka, pod jurisdikcijom carigradskoga patrijarha. Ali sav mu trud i nagovaranje bješe bez uspjeha, jer se oni kao carski podanici nijesu mogli, sve da su i htjeli, pridružiti papi, a pored toga ubrzo se pokazalo svako nastojanje izlišnim. Upravo se tada radilo, da papa Ivan VIII. priznade Fotija zakonitim patrijarhom. No dok je Fotije pazio, da ničim ne izazove papina otpora, Ivan VIII. opet bješe također upućen protiv arapskih pogibeljnih nasrtaja jedino na pomoć cara Vasilija, a i on je bio skloniji, zbog teških ratova s Arapima, politici kompromisa, nego li tvrdoglavoj nepomirljivosti. I tako riješi crkveni sabor carigradski u prisutnosti papinskih poslanika (od novembra 869. do marta 880.) razna prijeporna pitanja: patrijarh Fotije svečano bi ustoličen, dok je hrvatsko pitanje riješeno tako, da su car i patrijarh pridržali dalmatinske gradove u svojoj vlasti, ali se kneževine Hrvatske odrekoše, koja tako postade (oko 880.) posve nezavisnom državom ne priznavajući nad sobom nikakove strane vrhovne vlasti. Poslije toga pođe Teodosije u Rim, gdje bi od pape svečano posvećen ninskim „hrvatskim" biskupom.

Slovenska služba božja u Hrvatskoj. Oko toga vremena prošao je Hrvatskom i Dalmacijom na putu u Carigrad moravski nadbiskup sv. Metod. Prisutnost njegova i slast slovenske službe božje, možda već i prije toga poznata Hrvatima od njihovih panonskih susjeda, morala je osobito snažno djelovati na njih, pa je stoga veoma vjerojatno, da je već tada (oko 882.) među njima zahvatila jaka korijena, a taj je samo još ojačao, kad su po Metodovoj smrti (885) i neki njegovi učenici potražili zaštite u Hrvatskoj, u prvom redu na području ninske biskupije, a potom i po krčkoj. No do toga stepena, da bi ona stekla državno priznanje i zaštitu, nije nažalost

nikad došlo; slovenska nam se služba božja, a kroz to i narodna hrvatska crkva, pokazuje doduše kao snažna pojava u narodu hrvatskom ovoga i narednoga vremena (u X. i XI. vijeku), ali ipak vazda samo kao sada više, sada manje dopuštena uz latinsku[1]. No i to je već dosta bilo, da vrši golem narodni i kulturni utjecaj, jer odsada unaprijed bješe hrvatstvu osigurano, da živi na Balkanskom poluotoku kao kulturna jedinica; tuđinska kulturna najezda, naročito latinizacija, nikad ga više ne će zateći goloruka. To i jeste glavni razlog, što su latinski biskupi u dalmatinskim gradovima toliko mrzili na slovenski crkveni jezik i pismo, pače dobrza će ga proglasiti heretičkim (arijanskim). Oni su naime punim pravom u njemu vidjeli ono krepko oružje, kojim se hrvatska, kao i uopće slovenska svijest, branila od latinizma i tuđinštine.

Dalmatinski gradovi i otoci plaćaju danak hrvatskomu vladaru. U to doba (između 882. i 886.) pada odredba cara Vasilija na dalmatinske gradove i otoke, da imadu u ime mira i odštete za zemljišta, što su ih posjedovali izvan svojih zidina na susjednom hrvatskom teritoriju, plaćati vladaru hrvatskomu godišnji danak i to od novca, što se inače davao carstvu; sveukupna svota, što su je plaćali odsada unaprijed sve do vremena Kolomanova (1107), iznošaše 720 zlatnika, za onda velika svota gotova novca. Pored toga još su oni bili obavezani davati i vina kao i drugih nekih prirodnina u ime daće.

Međutim planuše nove borbe između Neretljana i Mlečana. Nakon nekih manjih okršaja pođe dužd Petar Kandijano ljeti 887. na odlučnu vojnu, no kod današnje Makarske bi poražen i ubijen. Ova

[1] Pored držanja hrvatskih kraljeva Tomislava i Petra Kresimira IV. u doba borbe hrvatskoga klera s dalmatinskim za slovenski crkveni jezik, jak je dokaz za ovu tvrdnju činjenica, da su svi dosada nađeni natpisi po crkvama i u Hrvatskoj (ne samo u dalmatinskim gradovima), tako kraljice Jelene u Solinu (976.), kralja Držislava u Kninu (prije 970.), iz vremena kneza Branimira u Ninu i u Muću (888.), te kneza Mutimira u Uzdolju kod Knina (895), i toliki drugi fragmenti, pisani jedino na latinskom jeziku, i da se još uvijek nije našao trag glagolskomu natpisu starijem od Baščanske ploče (oko 1100.). Ova se činjenica nikako ne da opravdano i logički zamisliti, da je u Hrvatskoj vrijedila slovenska služba božja, a s njome i slovensko (glagolsko) pismo kao nadmoćno pod državnom zaštitom ili da je bilo ća' općeno narodno. Očito se radi i u Hrvatskoj (kao što je bilo u Svatoplukovoj Moravskoj) o jezičnom dualizmu u crkvi. Da se je bula pape Ivana VIII. (od juna 880.) ticala i Hrvatske, kako neki hoće, to mišljenje nije ispravno.

nesreća prinudi Veneciju, da se, očito po primjeru cara Vasilija, odlučila na slični korak, kojim će sebi osigurati nesmetani prolaz i trgovinu na Jadranskom moru: ona se odlučila na plaćanje izvjesnoga godišnjega danka (solidus census) hrvatskomu vladaru, koji je tada po svoj prilici vršio i vrhovna vladalačka prava u Neretljanskoj oblasti.

Mutimir (892—910). Kneza Branimira naslijedio je najmladji sin Trpimirov **Mutimir** (892. do otprilike 910.). Odmah u početku njegova vladanja došle su u sukob ninska i spljetska crkva zbog tumačenja Trpimirove darovnice (od 852.). Ninski je naime biskup Aldefreda tvrdio, da je knez Trpimir samo nadbiskupu Petru, dok on živi, darovao na uživanje crkvu sv. Jurja u Putalju s posjedom, a ne crkvi spljetskoj zauvijek. Ali na ročištu u Biaćima pred crkvom sv. Marte se pokazalo, da je tvrdnja ninskoga biskupa neispravna, našto je Mutimir ponovo potvrdio darovnicu očevu. Mutimir stolovao je u Biaćima, a imao je oko sebe sjajan dvor. U njegovoj pratnji nalazila su se pored mnogih župana još i tri komornika: postelnik, buzdovnik i štitonoša te glavar hrvatskih samostana Žitelj. I kneginja imala je svoju zasebnu pratnju župana i komornika. Mutimir posljednji je hrvatski knez, jer se nasljednik njegov Tomislav vjenča prvi za kralja hrvatskoga.

Srbi. Međutim zbiše se u susjednoj Srbiji važne promjene. Poslije pobjede nad Bugarima plane među braćom Mutimirom, Strojimirom i Gojnikom razdor, a taj svrši tako, da je Mutimir svladao braću te ih poslao u Bugarsku u zatočenje, a pridržao je kod sebe jedino Gojnikova sina Petra. No taj pobježe u Hrvatsku knezu Branimiru, a kad srpski Mutimir umrije (oko 890.), provali Petar Gojniković uz pomoć hrvatskoga Mutimira u Srbiju (892), gdje su tada vladala braća Mutimirovići Prvoslav, Bran i Stjepan. Ali Petar Gojniković ih pobijedi, progna pa sam zavlada srpskom kneževinom. Poslije tri godine (895) udari prognani Bran Mutimirović sa svojim sinom Pavlom na kneza Petra, no Petar pobije Brana, zarobi ga zajedno s Pavlom i oslijepi. No dvije godine kasnije pokuša drugi njegov bratučed Klonimir Strojimirović, da uz pomoć bugarsku svlada kneza Petra, ali Petar i njega pobijedi i ubije. Odsada dalje vladaše Petar Gojniković kroz dulji niz godina mirno i krepko kneževinom Srbijom.

B. Kraljevi hrvatski (do kraja XI. vijeka).

V.

Tomislav i njegovi nasljednici.

(910—969).

Tomislav (910—930). Mutimira naslijedi **Tomislav** (o. 910. do 930.), po svoj prilici njegov sin, koji nam se prvi put pominje 914. još kao knez. Od prethodnika svoga primi Tomislav primirenu i uređenu državu, što mu je i omogućilo, da snažnom rukom zahvati u razne susjedne političke mijene svoga vremena. U prvom je redu pažnja njegova morala biti obraćena sjeveru, gdje se zbiše važne promjene; to je dolazak Madžara u današnju Ugarsku.

Madžari. Madžari ili Ugri pripadaju ugro-altajskoj grani turanske rase. Pradomovina bila im je na južnoj strani planine Altaj u centralnoj Aziji, odakle se spustiše ponajprije na obalu rijeke Urala, a onda u primorje između Dona i Dnjepra. Kako su ih prvom polovicom IX. vijeka jednako potiskivali srodni im Pečenezi, ostave oni i tu zemlju pa se nastane između donjega Dnjepra i ušća dunavskoga. Na poziv cara Arnulfa navale oni na Moravsku (892) a iduće godine kao saveznici bizantinskoga carstva na bugarskoga kneza Simeuna, kojega i potuku. Sada pozovu Bugari Pečenege, da navale na Madžare. I odista, dok je najveći dio Madžara pošao u plijen u Panoniju, provale Pečenezi u njihovu zemlju, gdje su poubijali sve, što im je pod ruke došlo. Ta nesreća prinudi Madžare na novu seobu; pod vodstvom Arpáda, sina Almoševa, pođu oni do srednjih Karpata te uđu vereckim klancem u Ugarsku (kod današnjega Ungvára) i osvoje za kratko vrijeme gotovo svu ravnu zemlju oko Tise i Dunava (896). Dolaskom Madžara uništena bi zauvijek njemačka vlast u srednjem Podunavlju, koja je dotle sve više napredovala, ali podjedno bi prekinuta i dojakošnja sveza između sjevernih i južnih Slovena.

Vlast se hrvatskoga vladara proširuje na panonsku Hrvatsku. Tek što su se Madžari naselili u Ugarskoj po više skupina, s raznim plemenskim starješinama na čelu, uzeše starim rimskim cestama provaljivati na svojim brzim konjima u Njemačku, Italiju i u bizantinsko carstvo. Za ovih pljačkaških napadaja došao je s Madžarima u sukob i hrvatski knez Tomislav, a taj ne samo da ih je srećno

odbio od svojih granica, već je i vlast svoju proširio po najvećem dijelu nekadanje panonske Hrvatske sve do Drave i današnje slavonske ravnice, gdje je proširena Hrvatska u prvi kraj (otprilike do smrti bugarskog cara Simeuna) graničila s Bugarskom, no već oko 930. s Madžarima, otkad se oni za oslabljenja bugarskoga smjestiše po nekim važnijim točkama oko ušća Drave i uz Dunav i Savu. Kad i kako se proširila dalmatinska Hrvatska po panonskoj, ne znamo, no bezuvjetno stoji, da se 925. računao teritorij nekadašnje sisačke biskupije — koji je sve do pada franačke vlasti u tim stranama oko 900. pripadao patrijaršiji u Akvileji — kao zemlja, koja potpada u jednu ruku pod spljetsku nadbiskupiju, a u drugu pod hrvatskoga vladara. Do bojeva s Madžarima bez sumnje je dolazilo uz staru rimsku cestu, što je vodila od Drave pored današnjega Zagreba, Topuskoga i Bihaća prema Kninu, a naročito onda, kad su oveći odredi njihovi polazili u pljačku ugarskom Podravinom, a onda preko današnjih mjesta Ptuja, Celja, Ljubljane i Vipavske doline u Italiju (tako 919., 921. na 922. i 926.). U doba ovih madžarskih pljačkaških vojna pribjeglo je u Hrvatsku mnogo naroda iz bivše Koceljeve Panonije, za koju već godine 900. pišu bavarski biskupi papi, da je sva opustošena, bez žitelja i ijedne crkve. Vjerojatno je, da se i panonska Hrvatska sama od svoje volje u tim teškim vremenima prislonila uz dalmatinsku kao uz jači državni organizam, a njezini odličniji ljudi, plemići, pridržali i dalje domaću upravu, šiljući hrvatskomu vladaru, kao svomu vrhovnomu gospodaru, počasne „darove".

Srbi i Bugari. Pored obrane od madžarske najezde u Hrvatsku zaokupiše Tomislava u mnogo većoj mjeri događaji, što su se baš tada odigravali u jugoistočnom susjedstvu njegovu, a naročito borbe između bizantinskoga carstva i Bugara za prevlast nad Srbima.

Pobijedivši Klonimira Strojimirovića (896), srpski knez Petar Gojniković vladao je punih dvadeset godina. On se sprijatelji s bugarskim knezom Simeunom (892—927), sinom Mihajla Borisa, i predade mu na čuvanje Pavla Branovića. Poslije toga udari Petar Gojniković na Neretljansku oblast te je zauzme osim otoka Visa, Brača i Hvara, jer ti su oko toga vremena bez sumnje bili u vlasti hrvatskoga kneza Tomislava. Proširenje srpskoga kneza teško je podnosio humski knez Mihajlo Višević (oko 910. do 930.), koji je tada imao u vlasti svojoj još i Travunju i Duklju. Stoga se knez Mihajlo složi s bugarskim knezom Simeunom, u taj mah zara-

ćenim s bizantinskim carstvom, kojega je vrhovnu vlast priznavao Petar Gojniković. Tako nastade rat između Petra i Simeuna; srpski knez bi uhvaćen i odveden u Bugarsku, a na prijestô dođe bugarski štićenik Pavao Branović (917—920), dok je u isto vrijeme Mihajlo Višević zauzeo Neretljansku oblast, sjedinivši tako u svojoj ruci cijelo primorje do razvodnih bosanskih i srpskih planina od Cetine do Drima. No protiv Pavla Branovića podiže se bizantinskom pomoći njegov bratučed Zaharija Prvosavljević, ali bude potučen i strpan u bugarsku tamnicu. Nato se obrati suvladar cara Konstantina VII. Porfirogenita car Roman Lekapin izravno na srpskoga kneza Pavla Branovića i to s uspjehom, jer on se odista odreče saveza sa Simeunom i pokloni se caru. Kad to sazna bugarski car[1] Simeun, izmiri se sa zarobljenim Zaharijom Prvosavljevićem i pošlje ga s bugarskom vojskom na Srbiju, a taj zbaci kneza Pavla i postavi na prijestô Zahariju (920—923) kao bugarskoga vazala. Sada je car Simeun imao slobodne ruke i udari svom silom na bizantinsko carstvo.

Dalmacija dolazi pod papu. U toj nevolji uteku se car Roman Lekapin i tadanji patrijarh Nikola Mistik za pomoć Rimu izmirivši se podjedno sa svetom stolicom; time bješe jedinstvo kršćanske crkve opet obnovljeno (923). Zacijelo posredovanjem pape Ivana X. (kao nekoć Ivana VIII.) obrati se potom bizantinsko carstvo na Hrvatsku i njezina vladara Tomislava, nastojeći da ga predobije za sebe u savez protiv Bugarske. Tom se prilikom odreče patrijarh svoje dosadašnje jurisdikcije nad dalmatinskim gradovima i otocima, prepustivši ih papi rimskomu, a car ih podjedno predade u upravu knezu Tomislavu, odlikovavši ga još i naslovom prokonzula. Tako su konačno i dalmatinski gradovi i otoci trajno došli u krilo zapadne crkve s jedne, a u bližu i tješnju političku svezu sa susjednom hrvatskom državom. U isto vrijeme znao je car Roman da predobije i moćnoga humskoga kneza MihajlaViševića, odlikovavši i njega naslovom prokonzula i patricija, a nije nemoguće, da mu je bar privremeno povjerio upravu i brigu nad carskim gradovima Dubrovnikom i Kotorom. U ovaj savez zacijelo nije bilo caru Romanu teško uvesti i srpskoga kneza Zahariju, koji mu je i onako u duši bio odaniji, negoli Simeunu.

Pad Srbije. Upravo tada podsjedao je car Simeun Carigrad, no na glas o tim događajima na jadranskom primorju i u Srbiji napusti

[1] On se proglasi carem oko 917.

podsadu, sklopivši s carem Romanom primirje, a onda se okrene svom silom na srpskoga kneza Zahariju. U tom ratu bugarske su vojske konačno pokorile Srbiju i rastjerale narod na sve strane, najviše u Hrvatsku, kuda se i Zaharija sklonio, tako da je srpske kneževine privremeno nestalo; ona postade dio ogromne bugarske države (924). Sada su obje države, Hrvatska i ona kneza Mihajla Viševića, neposredno s njome graničile, ali ih car Simeun nije napao neposredno poslije srpskoga rata.

Hrvatska postaje kraljevinom. Oko toga vremena bijaše hrvatski knez Tomislav na visini svoje moći. Suvremeni car Konstantin Porfirogenit kaže, da je Hrvatska tada mogla da podigne na noge 100.000 pješaka i 60.000 konjanika kopnene vojske, dok je na moru imala osamdeset velikih brodova (sagina), na svakom po četrdeset ljudi i stotinu manjih (kondura) sa po deset do dvadeset momaka. Zacijelo se sada, oko godine 925., Tomislav proglasi kraljem hrvatskim (rex Chroatorum) nakon što je uglavio savez s Bizantom i primio dalmatinske gradove i otoke u svoju upravu te proširio vlast svoju na panonsku Hrvatsku i na otoke Vis, Brač i Hvar, pa konačno kad je vidio, gdje se i bugarski knez Simeun sam okitio carskim naslovom, a tako isto uradio nešto ranije i bizantinski admiral Roman Lekapin. Tomislav učini to jamačno odobrenjem svete stolice, jer mu papa priznaje kraljevski naslov, a možda mu je poslao još i kraljevsku krunu s ostalim znakovima kraljevske vlasti. No da li je Tomislav krunjen, od koga i gdje, to ne znamo.[1] Tako se dakle preobrazi kneževina Hrvatska u kraljevinu, prva na tlu današnje habsburške monarkije, a takovom ostade bez prekida sve do danas.

Pitanje jurisdikcije spljetske nadbiskupije. Podloženjem dalmatinskih gradova i otoka papi opet je izišlo na površinu pitanje jurisdikcije spljetske nadbiskupije, u kojoj je tada snažnije nego ikad oživjela želja, da se obnovi „kako je nekoć bila", to jest prije propasti Salone. Tada je već postojala neispravna lokalna tradicija, kao da je osnivač njezin sv. Dujam bio učenik sv. Petra i da mu se svete kosti nalaze sahranjene pod oltarom stolne crkve, dakle da je ona apostolskoga podrijetla, pred kojom nemaju pravne

[1] Pričanje „Ljetopisa popa Dukljanina" o Duvanjskom saboru ne može za to da bude izvorom. To je nekoć bilo mišljenje Kukuljevićevo, na koje ja ne mogu pristati.

osnove na život docnije osnovane crkve, a na istom zemljištu. To je bilo upereno protiv hrvatske ninske biskupije, koja se još uvijek širila, tobože „protiv kanona", sve do zidina dalmatinskih gradova. Kralj Tomislav opet, htijući da što jače sebi privuče dalmatinske gradove, pristajao je na težnje latinskoga episkopata, ali je kod toga naišao na jak otpor ninske crkve i njena biskupa Grgura. Da se dakle uklone svi prijepori, jer se dalmatinski kler podjedno još isticao i kao ljut protivnik slovenskoga crkvenoga jezika, kralj Tomislav obrati se s dalmatinskim biskupima na papu Ivana X. s molbom, da bi se sastao crkveni sabor u Spljetu. Papa privoli i odasla kao svoje poslanike ankonskoga biskupa Ivana i prenestinskoga biskupa Lava, a ti onda sazovu 925. sabor u Spljet u stolnu crkvu.

Na taj sabor došli su pored dalmatinskih biskupa i opata te ninskoga biskupa Grgura još i kralj Tomislav s hrvatskim velikašima, onda neki srpski velikaši, koji nađoše utočišta u Hrvatskoj pred Bugarima, te humski knez Mihajlo Višević, u kojega državi je bila biskupija u Stonu. Na saboru bi zaključeno, da se vlast nadbiskupije spljetske, kao metropole i baštinice nekadašnje salonske crkve, koja da je tobože osnovana još u apostolskim vremenima, proteže od Raše do Kotora, a onda su pokušali dokinuti slovensku službu božju. No na njezinu obranu odlučno ustade ninski biskup Grgur i spase je za niže svećeničke redove.

Međutim uze se bugarski car Simeun spremati na rat protiv Hrvatske. Godine 926. pošlje jaku vojsku s vojskovođom Alogoboturom, ali ona bi ametom potučena. Poraz bugarske vojske, tada najjače na Balkanskom poluotoku, najbolje je svjedočanstvo vojne snage hrvatske za kralja Tomislava. Kad skoro potom umre car Simeun (927), bi posredovanjem papinskih poslanika, biskupa Madalberta i vojvode Ivana, utanačen mir sa sinom i nasljednikom Simeunovim carem Petrom, a nato se oba poslanika vrate u Spljet, gdje su opet sazvali crkveni sabor.

Drugi spljetski sabor (928). Na ovom je saboru (928) prije svega naglašena vrhovna vlast nadbiskupa spljetskoga po cijeloj hrvatskoj državi, i s tim u svezi ninska biskupija dokinuta, a Grgur postade biskupom skradinskim. Slovenska služba ipak se održala i nadalje među Hrvatima, zacijelo zbog energičnog istupa biskupa Grgura.

Skoro poslije toga sabora umr'o je kralj Tomislav (oko 930.). Njega ide slava, da je osnovao kraljevstvo hrvatsko, rastegnuo mu međe do Drave i obranio narod od provala madžarskih kao i od velike navale bugarske.

Nasljednici kralja Tomislava (930—969). Tomislava naslijedi na prijestolu sin Kresimir I. (930—945), koji je održao državu hrvatsku na onoj visini, do koje ju je podigao njegov otac. Ali u isto vrijeme uze naglo padati moć bugarske države za slaboga cara Petra, tako da su sada Madžari zauzeli bivši njezin posjed u današnjoj istočnoj Slavoniji i Srijemu, a Srbima se pružila prilika, da pokušaju svoje oslobodjenje od Bugara pod knezom Česlavom Klonimirovićem. On se sporazumije s bizantinskim carstvom, uteče oko 931. iz bugarskoga sužanjstva u Srbiju i podigavši je na oružje, obnovi srpsku kneževinu pod vrhovnom vlasti bizantinskom, dok se na drugoj strani opet oko toga vremena izmače Neretljanska oblast ispod vlasti humske.

Međutim umre hrvatski kralj Kresimir I. ostavivši dva sina, Miroslava i Mihajla Kresimira. Vladanje preuze Miroslav (945—949), no u četvrtoj godini njegova vladanja diže se protiv njega ban Pribina u korist mlađega brata Mihajla Kresimira. Sada je došlo do teških smutnja u državi hrvatskoj, a konačno i do građanskoga rata, u kojem pogibe Miroslav od ruke banove, a kraljem postade Mihajlo Kresimir II. (949—969). Za građanskoga rata otpadoše od države hrvatske otoci Brač, Hvar i Vis te se vratiše pod Neretljansku oblast, koju već 948. nalazimo u ratu s duždem Petrom Kandijanom, a taj je konačno poslije druge vojne prisili na mir. Nadalje otpade od Hrvatske i Bosna ušavši u sklop srpske kneževine Česlava Klonimirovića, dok se dalmatinski gradovi i otoci opet izravno povratiše pod vlast bizantinskoga carstva. U svezi s tim gubitkom zemljišta na kopnu i moru spala je u to doba i vojna sila hrvatska; mjesto osamdeset velikih brodova brojila je sada samo trideset, dok ostali brojevi za manje brodove, pješake i konjanike nijesu poznati.

O vladanju kralja Mihajla Kresimira II. znamo veoma malo. Povratio je zacijelo državi hrvatskoj bar zapadni dio Bosne, dok mu je vlast u zemlji između Save i Drave ostala stalnom. Došavši jednom u Zadar, obdario je samostan sv. Krševana selom Diklom (kraj Zadra), a žena njegova Jelena sagradi kod Solina dvije crkve: sv. Mariju

„od otoka" i sv. Stjepana. U prvoj je i sama po svojoj smrti (976) našla grob[1], dok je crkvu sv. Stjepana pod Klisom odredila za mauzolej hrvatskog vladarskog doma. Mihajlo Kresimir II. umro je oko 969., jer se već slijedeće godine pominje sin njegov i nasljednik kralj Stjepan Držislav.

VI.

Prvi Kresimirovići

(969—1058).

Stjepan Držislav (969—995). Stjepan Držislav (969—995) naslijedio je očinski prijestô u doba, kad su se u njegovu susjedstvu zbili veoma sudbonosni događaji. Još oko 960. umr'o je srpski knez Česlav Klonimirović, našto uze država njegova propadati, a već 971. postade dijelom bizantinskoga carstva, koje se poče za cara Ivana Tzimiska i njegova nasljednika Vasilija II. sve to više dizati do velike visine i snage. Iste godine 971. pokori doduše car Ivan Tzimisk vlasti svojoj i podunavsku Bugarsku, no malo potom obrazova se u Makedoniji sa središtem u Ohridu, a pod vladanjem četvorice braće, nova bugarska država, kojom je konačno zavladao kao samovladar Samuil (976—1014). Ovaj je krepki vladar proširio za nekoliko godina vlast svoju ne samo na Bosnu, Srbiju i današnje srpsko Podunavlje, nego i na Srijem, otevši ga Madžarima, kao i na čitavo jadransko primorje rijeci Cetini na jugu osvojivši Dukllju (Zetu), Travunju, Zahumlje i Neretljansku oblast, pa tako postade s dva kraja opasnim susjedom državi hrvatskoj (između 976. i 990.). Što tada nije i Hrvatska došla pod vlast Samuilovu, ma da je i u nju provalio te je opustošio sve do Zadra, znak je, da se je ona za mnogogodišnjega vladanja Mihajla Kresimira II. kao i sina njegova Stjepana Držislava opet pridigla od onih teških udaraca, što joj ih je zadao građanski rat u doba oko pogibije kralja Miroslava. Kod toga pomagalo je Hrvatsku bizantinsko carstvo, a to stim više, što se i ono nalazilo gotovo u neprekidnom četrdesetgodišnjem ratu

[1] Njezinu nadgrobnu ploču otkrio je prije nekoliko godina zaslužni hrvatski arheolog monsignor Frane Bulić. Danas se čuva u spljetskom arheološkom muzeju. Prije otkrića ove ploče bilo je naučnjaka (tako još i Kovačević i Jovanović), koji su sumnjali, da je Tomislav bio kralj; ali poslije toga više ne može da bude sumnje o toj činjenici.

s jakim Samuilom. U svrhu, da se prijateljski i saveznički odnosi što jače učvrste, carstvo je sada opet ustupilo u upravu Stjepanu Držislavu dalmatinske gradove i otoke, kao nekoć Tomislavu, pače ono ga obdari kraljevskim znakovima, to jest krunom, žezlom, plaštem i zlatnom jabukom, našto bi Stjepan Držislav okrunjen — prvi od hrvatskih vladara — kao kralj Hrvatske i Dalmacije (nešto poslije 986.). Podjedno bi i odlikovan naslovom carskoga „eparha i patricija". Isto je tako Stjepan Držislav bio u dobrim odnosima s Venecijom, koja mu je redovito plaćala onaj još od Branimirovih vremena „uobičajeni danak" (solitum censum). Inače bila je Venecija u tijesnim vezama s bizantinskim carstvom, koje joj je „zlatnom bulom" (992) podijelilo osobito znatne trgovačke povlasti, naročito u samom Carigradu. Ovako ojačalu državu ostavi Stjepan Držislav po smrti svojoj (oko 995.) trojici sinova: Svetoslavu, Kresimiru s nadimkom „Suronja" (= suri čovjek) i Gojslavu.

Svetoslav (995—1000). Ne samo po drevnom načelu svih Slovena, već i po želji očevoj, braća su trebala da zajednički preuzmu vladanje, to jest, svaki u svom dijelu, ali ipak tako, da su bili pod starješinstvom najstarijega brata. No najstariji brat **Svetoslav** (995—1000) ne htjede da s braćom podijeli vlast pregnuvši, da je vrši sam. Zbog toga buknu među braćom razdor, a taj se konačno prometne u građanski rat. Naročito diže se na Svetoslava srednji brat Kresimir Suronja, misleći, da je „bratskom varkom lišen kraljevske krune" (fraterno dolo deceptus, regni amiserat diadema). Borbe ove u hrvatskoj državi odmah odluči da iskoristi onovremeni dužd Petar II. Orseolo (991—1009), a i dalmatinski gradovi i otoci zakratiše kralju Svetoslavu svaki posluh, pače oni izaslaše posebno poslanstvo u Veneciju, a to ponuka dužda, da ih uzme pod svoju zaštitu.

Prvo je bilo duždu, da je prekinuo plaćanje „uobičajena danka" hrvatskomu kralju Svetoslavu, a kad ga je ovaj uz grožnje uzeo odrešito zahtijevati te podjedno stao progoniti Mlečane, nanoseći im mnogo štete, pošlje dužd na Hrvatsku ljeti 996. šest ratnih brodova, koji zauzmu i oplijene Vis, dok se Zadar tom prilikom od svoje volje predade pod pokroviteljstvo duždevo. Na glas o tom istupu kralj Svetoslav odašalje po drugi put u Veneciju svoje poslanike zatraživši ponovo, da mu se isplati zaostali danak, našto mu dužd poruči, da će ga „sâm donijeti."

Baš oko toga vremena bio je bizantinski car Vasilije II. zaokupljen teškom borbom s Bugarima, od kojih je samo velikim naporom obranio klasičnu Grčku. U ovim teškim časovima po carstvo obrati se Petar Orseolo na Vasilija II. s molbom, da mu predade u upravu i zaštitu dalmatinske gradove i otoke, ugrožene tobože zbog građanskoga rata u Hrvatskoj; a car na to i privoli. Međutim nađe dužd još i u Hrvatskoj saveznika u kivnom Kresimiru Suronji, a onda započe u ovako povoljnim prilikama rat. Na Spasov dan (9. maja) ravno godine 1000. ostavi dužd s velikim brodovljem Veneciju. Otoci Krk, Osor i Rab, a nakon poraza hrvatskoga brodovlja nedaleko od Zadra gradovi Zadar, Trogir, Spljet i Dubrovnik svečano dočekaše Petra Orseola, dok su silom zauzeti hrvatski grad Belgrad te neretljanski otoci Korčula i Lastovo, jer je i inače poimence nam nepoznati tadanji neretljanski knez došao u pomoć kralju Svetoslavu. U Trogiru pak dođe duždu u susret Kresimir Suronja, uglavi s njime savez i prijateljstvo te mu predade kao taoca u znak, da iskreno misli, sina Stjepana. Dalja sudbina poraženoga i izdanoga kralja Svetoslava nije poznata; da li je s krunom izgubio i život, ne znamo, no nije nemoguće, da je negdje u progonstvu završio svoje dane.

Kresimir III. (1000—1030) **i Gojslav** (1000—1019). Sada se uspe na hrvatski prijesto **Kresimir III.** (1000. do poslije 1030.) uzevši za suvladara najmlađega brata **Gojslava** (1000. do poslije 1019.), a to znači, da je kralj Kresimir III. uistinu i proveo ono načelo, za koje se podigao na brata Svetoslava. Kresimir III., razumije se, odreče se kao saveznik duždev „uobičajena danka", a Petar Orseolo vodeći sobom mladoga Stjepana Kresimirovića vrati se u slavlju u Veneciju, uzevši naslov vladara Dalmacije (dux Dalmatiae). Ovim nesrećnim ratom bješe zadan najteži udarac hrvatskomu kraljevstvu, jer njime prestade mnogogodišnja moć hrvatska na Jadranskom moru i zače dugotrajna borba s Venecijom za Dalmaciju.

Kralj Kresimir III. podržavao je u prvi kraj dobre odnose s Venecijom, a nesumnjivo i s bizantinskim carstvom, pače dužd Petar Orseolo udao je (prije 1008.) kćer svoju Hicelu za njegova sina Stjepana, koji je svoju odgoju dobio na duždevu dvoru. Kako se nešto docnije (oko 1011.) oženio duždev sin i nasljednik Oton sestrom prvoga ugarskoga kralja sv. Stjepana, nastupiše tako još i prve rodbinske sveze između hrvatske kraljevske kuće i ugarskih Arpadovića.

No poslije nekoga vremena, iz inače nam nepoznatih razloga, nastadoše napeti odnosi između Kresimira i dužda Otona Orseola, jer vidimo, da je hrvatski kralj sebi podvrgao dalmatinske gradove. Nato pođe dužd godine 1018. s brodovljem put Dalmacije i opet preote hrvatskom kraljevstvu one gradove. Baš oko toga vremena satr'o je bizantinski car Vasilije II. poslije dugotrajna rata Bugarsku i učinio je bizantinskom provincijom, a podjedno pokori i Srbe te zavlada Srijemom, gdje je bio tamošnji bugarski zapovjednik Sermo na izdajnički način smaknut. Ne mogavši se upustiti s jakim carstvom u borbu, braća Kresimir i Gojslav priznadu dobrovoljno vrhovnu vlast njegovu, a car Vasilije II. ostavi hrvatskom kraljevstvu potpunu slobodu i pošlje Kresimiru darove, odlikovavši ga naslovom „patricija" (1019).

Malo kasnije bukne u Veneciji buna protiv porodice Orseolâ, pače dužd Oton bi protjeran. Zbog toga prometnuše se i hrvatski rođaci Orseolâ u neprijatelje mletačke, i kralj Kresimir III. pokuša ponovo da zauzme dalmatinske gradove, ali ga u tom spriječi južnoitalski bizantinski vojskovođa Bojoan (Buzianus), razbivši mu vojsku (1024). U tom ratu zarobe Bizantinci kraljicu i sina joj nepoznata imena, dakle mlađega brata Stjepanova, te ih pošalju u Carigrad; ali nam njihova dalja sudbina nije poznata.

Stjepan I. (1030—1058). Dobrza bude vas rod Orseolâ trajno istjeran iz Venecije, a onda se vrati u Hrvatsku na očev dvor kraljević Stjepan. Kralj Kresimir vladao je još 1030. te je na putu slao u Carigrad svoga zadarskoga rođaka Madijevca Dobronju, bez sumnje da kod cara Romana III. Argira (1028—1034) isposluje sporazum u pitanju dalmatinskih gradova. To pitanje bijaše glavna briga njegova sina i nasljednika **Stjepana I.** (poslije 1030. do 1058.), a on iskoristi tadanje smutnje u bizantinskom carstvu tako, da je zaposio dalmatinske gradove te onda opet poslao u Carigrad rođaka Dobronju, da izravna nastali spor s carstvom. Ali ga Grci bace u tamnicu, u kojoj i umre (oko 1045.), dok su u Dalmaciju poslali brodovlje, da obnovi carsku vlast. Docnije se ipak kralj Stjepan izmiri s carstvom, našto mu ono predade dalmatinske gradove u upravu, a jedini je Zadar došao pod zaštitu mletačku za dužda Dominika Kontarina (oko 1050.). Kralj Stjepan umr'o je oko 1058. i bi sahranjen u crkvi sv. Stjepana pod Klisom, a na prijestô sjede sin njegov Petar Kresimir.

VII.

Obnovljenje kraljevstva hrvatskoga.

(1058—1089).

Petar Kresimir IV. (1058—1073). Petar Kresimir IV. pripoji odmah početkom svoga vladanja svakako privolom bizantinskoga carstva državi hrvatskoj dalmatinske gradove i otoke, a nešto kasnije trajno i oblast Neretljansku. Tim djelima obnovi Petar Kresimir vlast hrvatsku na moru, koje u jednoj ispravi naziva svojim („nostrum dalmaticum mare").

Ovo političko snaženje uzeše uvelike slabiti nutarnji nemiri, nastali zbog sukoba između visokoga latinskoga klera i narodne hrvatske crkve. Kad je Petar Kresimir stupio na hrvatski prijestô, već je započela raditi papinska stolica oko potpune nezavisnosti crkve Hristove od države, a jače odvisnosti svećenstva od nasljednika sv. Petra na štetu svjetovnih vladara. K tomu još se išlo i za jedinstvom u crkvenoj službi i obredima. Radi toga sastane se godine 1060. u Spljetu pod predsjedanjem papinskoga poslanika Majnarda crkveni sabor, a taj zaključi, da se imade slovenska služba božja u crkvi dokinuti u korist latinske, da se svećenici ne smiju više ženiti, a oni, koji su već oženjeni, da se moraju rastaviti od svojih porodica, konačno da svećenici ne smiju više nositi ni brade ni duge kose; tko se o to ogriješi, ne može biti ređen, odnosno ne smije se više puštati u crkvu. Papa Aleksandar II. potvrdi ove zaključke.

Hrvatska i latinska stranka. Radi ovih zaključaka nastade velika uzbuđenost u narodu hrvatskom i poljulja iz temelja državom njegovom. Nastadoše dvije stranke: jedna hrvatska, kojoj je pripadala većina nižega klera i zacijelo vas puk i niže plemstvo; druga latinska s romanskim žiteljstvom u dalmatinskim gradovima, visokim klerom i plemstvom. U toj borbi kralj Petar Kresimir povlađivaše iz državnih interesa latinskoj stranci, koja se nije žacala, da u Rimu ocrni hrvatski glagolaški kler kao arijanski, dakle heretički, a tako i sv. Metoda kao heretika arijanca. Kao nekoć za vjerskih smutnja u Bizantu, tako je sada pitanje slovenske službe božje, svećeničke ženidbe, nošenja brade i duge kose obuzelo i u Hrvatskoj vas javni interes, raspirujući strasti do skrajnosti, a naročito kad su bile neke hrvatske crkve odista i zatvorene. To se ne

popravi ni onda, kad papa pošlje u Hrvatsku posebnoga poslanika, kardinala Ivana, da umiri narod, kao što se nije ništa postiglo ni osnutkom kninske, belgradske i trogirske biskupije te obnovljenjem ninske; kninskoj biskupiji bješe sada podvrgnuta sva zemlja do Drave s današnjom požeškom županijom, dok je spljetska nadbiskupija, kao njena zapadna susjeda, sezala sve do Zagreba.

Pored crkvenoga pitanja zadavaše Petru Kresimiru teških briga još i pitanje o nasljedstvu. Kako nije imao sina, bude određen za nasljednika njegov sinovac Stjepan dobivši naslov hercega hrvatskoga (dux illustris Chroatorum). Kad Stjepanu docnije spade ugled, javlja se uz kralja kao najuglednije lice u državi hrvatskoj ban Dmitar Zvonimir, muž Jelene, sestre ugarskoga kralja Ladislava I., a zacijelo rođak hrvatske kraljevske kuće. Ugled ovaj samo još uveća sretno mu vojevanje protiv njemačkih zapovjednika u Karantaniji, kad oni (oko 1070.) provališe u državu hrvatsku nekud preko rijeke Sutle; u toj je vojni bana Zvonimira pomagao i susjed mu i rođak ugarski kralj Šalamon.

Slavić (1073—1075). Posred sudbonosne borbe između hrvatske i latinske stranke umre kralj Petar Kresimir i bi sahranjen u kliškom polju u crkvi sv. Stjepana uz oca Stjepana I. Nije ga naslijedio sinovac Stjepan, već kako se po svemu čini, poslije bune i narodnoga izbora, privrženik, a možda i vođa hrvatske stranke, poljički velikaš **Slavić** (1073—1075), dok se herceg Stjepan, bilo prisiljen, bilo bolesti radi, povukao u benediktinski samostan sv. Stjepana „pod borovima" kod Spljeta. Međutim uspe se na papinsku stolicu energični Grgur VII., koji odluči svojoj vrhovnoj vlasti podložiti sve svjetovne katoličke vladare. Znajući, da je kralj Slavić protivnik crkvenih reforma, pače držeći ga arijanskim heretikom, dade ga po svom vjernom privrženiku, normanskom knezu Amiku iz Giovennazza (u Apuliji nedaleko od Barija), zarobiti; Slavić nikad se više ne vrati u Hrvatsku. U isto je vrijeme pomišljao, kako bi jednoga od sinova danskoga kralja Svena Estridsena učinio hrvatskim kraljem; no kad je kraljević Magno pošao u Rim, da ondje primi od pape krunu, zateče ga na putu nenadana smrt.

Zarobljenjem kralja Slavića ostade prijestô hrvatski jedno vrijeme prazan, a sve se čini, da je zemljom upravljao nekadašnji ban Dmitar Zvonimir, koji pred krunisanjem nosi naslov hercega.

No one normanske čete, koje su zarobile kralja Slavića, očito se nijesu zadovoljile samo ovim uspjehom, već su pregnule, kako bi se utvrdile u dalmatinskim gradovima. Kad to opazi Venecija, pošlje onamo (početkom 1076.) svoje brodovlje, a to prisili dalmatinske gradove, da su se predali njezinoj zaštiti i obavezali tvrdom vjerom, da nikad više ne će primati tuđinaca k sebi. U taj par sastao se u Spljetu pod predsjedanjem papinskoga poslanika, nadbiskupa Gerarda, crkveni sabor, a taj se uz svećenička disciplinarna pitanja stao zanimati i ispražnjenim hrvatskim prijestolom. Nastojanjem toga sabora bi postignut konačno sporazum između Hrvata i dalmatinskih Romana, a nato bi „jednoglasno izabran od naroda i svećenstva" hrvatsko-dalmatinskim kraljem herceg Dmitar Zvonimir.

Dmitar Zvonimir (1076—1089). Na Zvonimirovo krunisanje, koje bješe obavljeno početkom oktobra 1076. u bazilici sv. Petra u Solinu (danas Gradina), pošlje papa Grgur VII. kao posebno svečano poslanstvo rimskoga opata Gebizona i biskupa Falkoina. Prije krunisanja izjavio se Dmitar Zvonimir, primajući kraljevske znakove, vjernim podanikom svete stolice, obavezavši se ujedno u potvrdu toga papi na godišnji dar u iznosu od dvjesta dukata i ustupivši mu samostan Vranu kao hospicij (svratište) za papinske poslanike; kao spoljašnji znak toga vazalstva primi Dmitar Zvonimir iz ruku poslaničkih papinsku zastavu, a potom položi prisegu vjernosti. Ovim krunisanjem postavio se novi hrvatski kralj potpuno na stranu latinsku, pa stoga mu se sada i poklone dalmatinski gradovi kao svome gospodaru i suverenu.

Posljedice pokazale su se dobrza. Prvi napade Dmitra Zvonimira knez Vecelin, po svoj prilici istarski velikaš, a podanik njemačkoga cara Henrika IV., protivnika pape Grgura VII. Nije nam poznato, što je protiv njega uradio hrvatski kralj, tek znamo, da se u stvar upleo Grgur VII. u korist Zvonimirovu (1079). Malo kasnije pošao je kralj u rat kao saveznik normanskoga vojvode Roberta Guiskarda protiv bizantinskoga carstva i njegove saveznice Venecije. Hrvatskom je mornaricom, u kojoj su sudjelovali i dalmatinski gradovi, zapovijedao tom prilikom zacijelo pomorski vojvoda Jakov. Saveznici udare najprije na bizantinski Drač te ga poslije poraza bizantinsko-mletačkoga brodovlja i zauzmu (1083). Slijedeće godine potuče normansko-hrvatsko brodovlje mletačko kod Kasopa na otoku Krfu tako žestoko, da se car Aleksije Komnen odlučio od-

štetiti svoga saveznika dužda Vitala Falijera time, da mu je 1085. ustupio sva svoja „prava" na Hrvatsku i na dalmatinske gradove. Razumije se, dužd se morao zadovoljiti pukim naslovom vladara „Dalmacije i Hrvatske", ali ipak htjede time da javno označi svoje političke ciljeve. Uto umre Robert Guiskard, a savez se hrvatsko-normanski raspade; no još teži udarac bješe za kralja Dmitra Zvonimira smrt pape Grgura VII. (1085), kojom izgubi najjaču potporu svoju.

Ovi ratovi izazvaše u Hrvatskoj veliko ogorčenje i nezadovoljstvo, koje je povećavalo još i to, što se za vladanja Zvonimirova stao javljati sasvim nov pravac i u unutarnjem životu države hrvatske. Dosadašnje župane uzeše zamjenjivati knezovi (comites) po zapadnom feudalnom uzoru, a banska čast kao da i nije bila popunjena, jer se za njegova vladanja uopće nijednom prilikom ne spominje ban, ali se zato navodi (1086) u jednoj ispravi neki Pribimir kao „kraljev namjesnik" (vicarius regis). Nadalje se kralj okružio poglavito Latinima, najradije stolovao u Solinu, a spljetskoga nadbiskupa Lovru smatrao je svojim „duhovnim ocem". Tuđinski upliv unosila je u zemlju zacijelo i Zvonimirova žena Jelena, koju su Hrvati zvali Lijepom, dok je položaj kraljev zacijelo samo pogoršala prerana smrt jedinoga mu sina Radovana (poslije 1083.).

Smrt Zvonimirova. Ali u najtežu kušnju stavile su Zvonimirovu politiku znatne promjene na Istoku. Godine 1087. potukoše Pečenezi bizantinskoga cara Aleksija ametice kod Silistrije na Dunavu, pače oni provališe u carstvo sve do samoga Carigrada. U isto doba udare na nj s istoka Seldžuci (Turci), tada gospodari sv. groba u Jerusalimu, i otmu mu neka maloazijska mjesta. U toj tjeskobi car se obrati na katolički zapad za pomoć, naročito na papu Urbana II., s kojim se izmiri. Više je nego vjerojatno, da se u sporazumu s papom potom obratio car Aleksije i na Zvonimira za pomoć, ističući kod toga, da će propašću Seldžuka biti spasen za čitavo kršćanstvo „grob Gospodnji". Hrvatski kralj bješe veoma sklon odazvati se carevoj i papinoj molbi te sazove u tu svrhu 1089. sabor na Kninskom polju. No većina Hrvata ne htjede da zna za taki rat daleko na istoku, a u korist tuđega vladara, nego sasiječe na samom saboru svoga kralja. Nesrećni kralj sahranjen bi potom u stolnoj crkvi kninskoj pred glavnim žrtvenikom.

VIII.
Kraljevi Stjepan II., Petar i Koloman.
(1089—1102).

Stjepan II. (1089—1090). Prijeka smrt kralja Dmitra Zvonimira bijaše znak za općenu smutnju i nerede u državi hrvatskoj, jer kako kralj nije ostavio sina nasljednika, trebalo je da se riješi pitanje, tko će sjesti na ispražnjeni hrvatsko-dalmatinski prijestô. U prvi kraj Hrvati se razdijeliše u dvije stranke: jedna, i to očito jača, okupila se oko posljednjega potomka dinastije Trpimirovića, sinovca kralja Petra Kresimira IV., te ga okruni i podiže na prijestolje „roditeljâ i praroditeljâ" kao **Stjepana** II. (1089—1090); dok se druga, u taj par još slaba, prislonila uz kraljicu udovicu Jelenu-Lijepu, koja je svojatala hrvatsku krunu za sebe, jer da tobože „nije bilo više nikoga od kraljevskoga roda", to jest ova je stranka poricala bivšemu hercegu Stjepanu pravo na krunu, jer jê se tobože sâm odrekao, kad je pošao u samostan. Oko Stjepana II. okupili su se dalmatinski gradovi sa svojim visokim klerom, a i većina hrvatskih velikaša i plemića, tako da se može kazati, e je gotovo cijela država hrvatska bila u njegovoj vlasti. No već 1090. nestaje ga; po svoj je prilici umr'o.

Nutarnje borbe. Smrt posljednjega Trpimirovića bješe od sudbonosnih posljedica po narod hrvatski i njegovu državu. Sada je znatan dio Stjepanove stranke, u prvom redu dalmatinski građani i hrvatski velikaš Petar od plemena Gušićâ stao uz kraljicu udovicu Jelenu, dok je protivna stranka zacijelo bacala svoje poglede na Bizant i njegova spretnoga cara Aleksija Komnena, nadajući se od njega pomoći. I tako buknuše krvave borbe između ovih stranaka, za kojih su pored velikaša Petra od plemena Gušićâ mnogo stradali i dalmatinski gradovi, naročito Spljet. U takim prilikama odlučiše se kraljica udovica Jelena i njezini privrženici pozvati u pomoć ugarskoga kralja Ladislava. Ova misao našla je odziva i u Spljetu, gdje se poglavice građana skupiše u vijeće i odluče poslati u Ugarsku Petra od plemena Kakauntova (de genere Cacauntorum), po svoj prilici tadašnjega gradskoga priora. Pa odista pođe potajno do Petra od plemena Gušićâ u Krbavu i sporazumjevši se s njime, zapute se obojica u Ugarsku, gdje su kralju Ladislavu ponudili vladanje nad kraljevstvom hrvatsko-dalmatinskim, uvjeravajući ga, da će taj posao lako svršiti, jer da je kraljevstvo nesložno, bez vladara i svake pomoći. Kralj Ladislav prihvati poziv i skupivši vojsku pođe na proljeće 1091.

na Hrvatsku; „ali ne učini toga pohlepe radi, već s razloga, što mu je po vladalačkom pravu pripadala baština", kaže stari ugarski ljetopis.

Vojna kralja Ladislava (1091). Kralj Ladislav prešao je Dravu kod Vaške (istočno od Virovitice), a kako je stranka kraljice udovice Jelene u tom dijelu države hrvatske bez sumnje bila veoma jaka, nije nigdje sve do Gvozda (Alpes Ferreae)[1] naišao na kaki otpor; no preko Gvozda već se morao latiti oružja, bijući ogorčene bojeve, ali ne s hrvatskom državnom vojskom, nego tek s nekim plemenima, kad je prolazio njihovim zemljištem. Odavle iz prekogvozdanske Hrvatske pošlje Ladislav papi Urbanu II. posebno poslanstvo, koje je imalo predati još i pismo montekasinskom opatu, u kojem ga zamoli, da mu bude prijatelj, što će mu stim lakše biti, jer da „već može s njime da opći kao sa susjedom", budući da je „stekao gotovo cijelu Hrvatsku".[2] Očito je kralj Ladislav u taj čas računao na potpuni uspjeh svoje vojne te se i nadao ovladati dalmatinskim gradovima. Što je kralj htio da ima od pape, izrijekom ne znamo, no skori tečaj događaja upućuje, da je od njega zatražio odobrenje svoje hrvatske politike. Međutim stiže Ladislavu još prije negoli je dospio do mora glas, da su s juga provalili u Ugarsku Kumani. Oni su još nedavno bili saveznici cara Aleksija u borbi s Pečenezima (u aprilu 1091.), pa stoga je veoma blizu misao, da ih je sada upravo sâm car poslao u Ugarsku, ne bi li time prisilio kralja Ladislava na povratak, što se odista i zbilo. Kralj se povrati natrag, a u zemlji, između Gvozda i Drave, koja ostade u njegovoj vlasti, postavi, očito u znak, da nema na umu pripojiti Ugarskoj stečene zemlje, kao ni ostale Hrvatske, koju je još mislio steći, kao posebnoga hrvatskoga kralja si-

---

[1] Pod imenom Gvozd razumijevali su u srednjem vijeku vas gorski lanac od Risnjaka i izvora Kupe do Une i donje Kupe, dakle ne samo obje današnje Kapele, nego i Petrovu i Zrinsku goru.

[2] U pismu kaže Ladislav opatu Oderiziju: „vicinis enim iam agere poteris, quia Sclavoniam iam fere totam acquisivi" (gl. moj Priručnik I, 1, 293—309 i 316—317). Izraz „acquisivi" tumači ugledni današnji madžarski historik, biskup Fraknói, ovako: „Pažnje je vrijedan onaj izraz kralja Ladislava, prema kojemu je on stekao (acquisivi) Slavoniju. Time je bez sumnje htio da označi, da je mirnim putem, pravnim naslovom nasljedstva ili ugovora, putem dobrovoljnoga pokorenja naroda, a ne snagom oružja postao gospodarom zemlje" (u akademičkoj raspravi: Szent László levele a Montecassinói apáthoz. Budimpešta 1901. str. 9). Da Sclavonia znači koliko Hrvatska, a ne možda zemlju između Drave i Save, up. moj Priručnik I, 1, 294—298.

novca svoga **Almoša** (1091—1095). Uto stiže u Ugarsku papinski legat kardinal Teuzo, a taj je bez sumnje donio Ladislavu nepovoljan odgovor Urbana II., jer samo tako može se objasniti sigurna činjenica, što se tada (potkraj 1091.) ogorčeni kralj pridružio njemačkomu caru Henriku IV. i Urbanovu protupapi Klementu III. (Witbertu).

Hrvatski kralj Petar (1093—1097). Skoro potom pošlje i Aleksije u dalmatinske gradove kao svoga opunomoćenika carskoga sevasta Guifreda, sina onoga kneza Amika, koji je nekoć zarobio kralja Slavića[1], a taj združi opet stari temat dalmatinski s carstvom, a možda je podjedno i utjecao na hrvatsko prekogvozdansko plemstvo, protivno kralju Ladislavu, da se je složilo oko kralja **Petra** (1093—1097)[2]. Kralj Ladislav nije više poslije 1091. dolazio u prekodravsku Hrvatsku, no da je što jače priveže uz Ugarsku, osnova 1094. biskupiju zagrebačku, a prvim joj biskupom posvećen je Čeh imenom Duh.

Malo prije smrti kralja Ladislava (29. jula 1095.) vrati se Almoš iz prekodravske Hrvatske u Ugarsku, bilo opozvan od kralja Ladislava, bilo da je morao uzmaći ispred prekogvozdanskoga hrvatskoga kralja Petra. Još pred smrt odredi Ladislav Almošu kao hercegovinu (ducatus) zemlju s lijeve obale Tise, a nasljednikom svojim na ugarskom priestolju učini starijega sinovca Kolomana.

Novi ugarski kralj Koloman izmiri se prije svega s papom Urbanom II. (ljeti 1096.), a onda se odluči, da povede vojnu na hrvatskoga kralja Petra, kojemu je Knin bio prijestolnicom. U taj čas bješe bizantinski car Aleksije zabavljen prolazom križara kroz Carigrad i Malu Aziju, pa tako nikako nije mogao da pomogne Dalmaciji i Hrvatskoj. Sve, što je mogao učiniti, bilo je, da je dalmatinski temat predao u upravu i zaštitu duždu mletačkomu. Međutim se Koloman zaručio s južnoitalskom princesom Buzilom, kćerkom hercega Rogera, vjernoga i odanoga privrženika pape Urbana II. Kad se na proljeće 1097. zaputila Buzila morem iz Palerma put Ugarske, započeo je i Koloman rat. Nešto južnije od donje Kupe, a na sjevernom podnožju Gvozda, došlo je krajem aprila ili početkom maja 1097. do bitke,

---

[1] U bizantinsku službu ušao je knez Guifred još 1083.

[2] Da je bio od roda ili plemena Svačićeva, dakle Petar Svačić, ne samo da nema nikakova dokaza, nego je to neosnovana kombinacija jednoga našega historika iz druge polovice XIX. vijeka. Mnogo je vjerojatnije, da je kralj Petar bio sinovac kralja Slavića, kojemu su se porodični posjedi nalazili u Poljicima između Splјeta i Omiša.

u kojoj bjehu kralj Petar i njegova vojska potučeni, pače sam kralj Petar pogiba na bojištu kao posljednji posve nezavisni hrvatski kralj. Planina, do onda zvana samo Gvozd, dobi otada ime Petrov gvozd (danas Petrova gora). Tada je stigla do obala Jadranskoga mora i normanska princesa Buzila sa svojom pratnjom. Jedan od glavnih ugarskih ljudi u tom ratu, župan erdeljskoga Biograda (danas Gyulafehérvár) Merkurije, pošao joj je s 5000 vojnika u susret do hrvatskoga kraljevskoga grada Belgrada, koji je poslije bitke kod Gvozda došao u vlast Kolomanovu, pa je onda otprati u Ugarsku na vjenčanje.

Bitka kod Gvozda i zauzeće Belgrada učiniše kralja Kolomana susjedom Venecije i njoj povjerenih dalmatinskih gradova. Stoga započe dužd Vitale Michieli († 1101.) pregovore s kraljem sa svrhom međusobne sigurnosti posjeda. Koloman odazvao se duždu tek iza nekoga oklijevanja, pa stoga bi sporazum uglavljen tek početkom 1098. Iz isprave jasno se vidi, da se je Koloman tada držao zakonitim baštinikom hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva, dakle da je i on pošao u rat protiv hrvatskoga kralja Petra, kako bi s oružjem u ruci oživotvorio svoje baštinsko pravo; no nije vjerojatno, da je već tada proširio vlast svoju po čitavom hrvatskom kraljevstvu, naročito još i na jugu Krke[1].

Sporazum između Kolomana i Hrvata 1102. I ovako ograničena vlast Kolomanova ne potraja dugo, jer kad ga pod galičkim gradom Przemyslom do nogu potukoše Rusi i Kumani (1099), pokazalo se potrebnim, da se s hrvatskim plemstvom, koje je novom bunom učinilo kraj ugarskoj vlasti na zemljištu kraljevstva hrvatskoga, sporazumije na drugoj osnovi, negoli je to bilo oružjem u ruci ostvareno tobožnje baštinsko pravo. Godine 1102. dakle pođe Kolo-

---

[1] Kad Koloman piše duždu, imajući pred očima njegov naslov dux Venetiae, „Dalmatiae et Croatiae": „sed tamen, quia in principibus meis et senibus dubium videtur, utrum te ducem Chroatie atque Dalmatie nominaverim, volo, immo desidero pro servanda — sicut statutum est — amicitia, ut a te et tuis, et a me ac meis, ita omne prius de medio ambiguum auferatur, ut in quocumque tibi per antecessores tuos, **mihi per meos** (sc. antecessores, to jest hrvatsko-dalmatinskih kraljeva), certa comprobatione iustitia fuerit, alter alteri nullatenus adversemur" (moj Priručnik 408), — onda se očito i bistro pozivlje na svoje baštinsko pravo. Drugo je pitanje, da li su mu ga i Hrvati priznavali; ali da su ga Koloman i stric mu Ladislav isticali i na nj se pozivali, o tom ne može biti sumnje.

man prema Hrvatskoj i zamoli po posebnim poslanicima hrvatsko plemstvo, da se s njime mirnim putem nagodi, našto je ono privoljelo. Sada su predstavnici dvanaest hrvatskih plemena između Gvozda i Neretve, kao predstavnici države, svojom voljom izabrali Kolomana hrvatsko-dalmatinskim kraljem, obavezavši ga na zasebno krunisanje za hrvatsko-dalmatinskoga kralja i održavanje zasebnoga sabora u hrvatskim državnim poslovima. Koloman opet, da ukloni sve znakove, što ih sobom nosi po poimanju onoga vremena osvojenje oružjem, priznao je i potvrdio hrvatskomu plemstvu, to jest hrvatskomu političkom narodu onoga vremena, sigurno i neumanjeno posjedovanje njihovih plemenskih drevnih zemljišnih posjeda i kmetova na njima, za koje kao „pravi i stari", dakle kao slobodni a ne pokoreni plemići, nemaju plaćati kralju zemljarine, već mu samo u znak vjernosti imaju vršiti vojnu službu, i to tako, da će ga pomagati u navalnom ratu sa po deset oboružanih konjanika po plemenu polazeći do Drave o svom trošku, a preko Drave o kraljevu.

Poslije toga pođu Hrvati s Kolomanom do Belgrada na moru, gdje ga okruniše zakonitim kraljem hrvatsko-dalmatinskim. Tom je prilikom kralj Koloman prisegom zajamčio sva javna i državna prava kraljevstvu hrvatskomu: Ugarska i Hrvatska imat će odsada jednoga istoga vladara, ali su ipak dva posebna kraljevstva, vezana u državnu zajednicu samo kraljevom ličnošću, koji stoga i uzima u svoj naslov još i onaj kralja Dalmacije i Hrvatske (rex Dalmatiae et Croatiae). Položaj Hrvatske kao samostalne političke i državne cjeline nije se dakle promijenio, već su samo vladarska prava kraljevstva hrvatskoga prešla na Kolomana i njegove nasljednike. A to bijahu u prvom redu: imenovanje bana, izdavanje privilegija i darovnica, potvrđivanje na saboru stvorenih zakona, ubiranje porezâ i carinâ, uživanje „kraljevske zemlje" (terra regalis) izumrle hrvatske narodne dinastije, vrhovno zapovjedništvo nad hrvatskom vojskom (exercitus croaticus) i nada sve određivanje spoljašnjeg političkog pravca. Sve ostale nutarnje poslove, političke, upravne, sudske, financijalne i vojničke vršit će hrvatsko plemstvo i nadalje samo u sporazumu s kraljevim predstavnikom u Hrvatskoj, s banom, odnosno s hercegom, to jest članom dinastije, kada ga bude, a kojima pristoji za slučaj obrane i samostalna upotreba vojne hrvatske sile.

I tako svrši staro hrvatsko narodno kraljevstvo. Glavni su uzrok ovoga sudbonosnoga događaja nesloga, zavist i krvavo gloženje između najodličnijih sinova narodnih, kojima su još uvijek bili plemenski interesi preči od narodnih. Dalji su razlog dalmatinski gradovi sa svojim romanskim žiteljstvom; oni bijahu ona olovna pritega, koja nije dala inače tako žilavom organizmu hrvatske države da se slobodno i krepko podigne. Nadalje kobna borba između narodne hrvatske crkve i kozmopolitske latinske, stvar od bitne važnosti u srednjem vijeku. Konačno treba imati na umu, da je plemstvo samo u to doba više marilo za svoje privilegije i ličnu korist, negoli za narodni značaj države.

IX.

Nutarnje stanje države hrvatske

(od VII. do kraja XI. vijeka).

Ime. Prvobitno narodno i službeno ime bilo je Hrvatska ili država hrvatska (regnum Chroatorum), kojemu se vremenom pridruži drugo starije, Dalmacija, osobito otkad su u XI. vijeku i primorski carski gradovi pripali kruni hrvatskoj, pa stoga je od onda i ime države u službenim aktima glasilo: Hrvatska i Dalmacija (Chroatia et Dalmatia). Bizantinci obično su pisali samo Hrvatska (*Χρωβατία*), dok se papa volio služiti nazivom Dalmacija. Doskora se uobičajilo kod tuđinaca (naročito u južnoj Italiji, kod Mlečana i Nijemaca) ime Slavonija. Tako su se pored „država hrvatska", toga jedinoga narodnoga naziva, već u to drevno doba nadovezala još dva imena, nametnuta od tudinaca, koja su vremenom dobila posebno geografsko znamenovanje.

Granice. Granice države hrvatske često su se mijenjale. Naselivši Hrvati kao dio Južnih Slovena djelomično staru rimsku Dalmaciju i Panoniju nijesu odmah stvorili jedinstvene države, već poviše manjih oblasti, tako panonsku Hrvatsku, dalmatinsku Hrvatsku, Neretljansku oblast i Bosnu. Od sviju ovih oblasti bijaše najvažnija dalmatinska Hrvatska, još za rimskoga vladanja središte stare Dalmacije. Kad njezin knez Tomislav postade kraljem, okupi oko sebe gotovo sve hrvatske oblasti; stoga bijahu za njegova vladanja državne granice možda najšire. Kasnije otpade Bosna, ali je trajno pridošla Neretljanska oblast, tako da je granica kraljevstva hrvatskoga u času, kad je ono izabralo Kolomana svojim vladarom, tekla otprilike

Neretvom do Rame, otale na gornji i srednji Vrbas, onda na donju Bosnu do ušća u Savu i pravcem povučenim između današnjega Broda i Donjega Miholjca do Drave, pa onda uz Dravu do štajersko-kranjskoga pograničnoga gorja, otkuda se spuštala na more kod Rijeke[1]; od većih otoka pripadali su Hrvatskoj Krk, Cres, Rab, Pag, Hvar, Brač i Vis.

Narod. N a r o d, koji je osnovao ovo kraljevstvo, bio je hrvatski, koga su tuđinci, osobito zapadnjaci, voljeli zvati i slovenskim (Sclavi). Uz hrvatski živalj preostao je još po dalmatinskim gradovima i romanski, zvan Romani (docnije Latini i Vlasi), no već u XI. vijeku naselilo se i dosta Hrvata po gradovima, naročito u Zadru i u Spljetu.

Društvo. D r u š t v o bilo je sastavljeno od slobodnih i neslobodnih ljudi. Neslobodnih ljudi (servi, ancillae) bilo je ne samo po primorskim gradovima, već i po hrvatskim plemićkim i crkvenim posjedima. Neslobodnim postajao bi netko kupnjom ili prodajom, radi duga, dobrovoljnom predajom (poglavito crkvi) i sužanjstvom u ratu, a taj je društveni položaj prelazio od oca na djecu. Oslobodio bi se oporukom svoga gospodara ili njegovom javnom izjavom. Slobodni ljudi dijelili su se u seljake, građane i plemiće. Seljaci su uživali sasvim slobodan posjed zemljišta, raspolažući njime po volji, a uza to su bili još i slobodni državljani ravni građanima i plemićima. Građanstvo dijelilo se u dva razreda: u gradske plemiće, kojima su

---

[1] Dokaze za to donio je R a č k i, „Hrvatska prije XII. vijeka glede na zemljišni obseg i narod" („R a d" Jugosl. akad. knj. 56, str. 62 i dalje). Otprilike iste granice ima i K l a i ć, „Atlas za hrvatsku povjesnicu" (Zagreb 1888.), br. 3. Današnji Srijem s dijelom ravne Slavonije bješe do 796. avarski, od 796. do 829. dio panonske Hrvatske, od 829. do otprilike 930. bugarski (oko god. 900. pominje se u Srijemu [Mitrovici] b u g a r s k a biskupija), za opadanja Bugarske po smrti cara Simeuna († 927.) zauzeše ga Madžari, jer car Konstantin izrijekom za njih kaže (oko 950.), da stanuju „između Dunava i Save" (ed. bonn. 177); za bugarskoga cara Samuila (976—1014) opet dospje Srijem u vlast Bugara, od 1019. do otprilike 1070. bijaše u vlasti bizantinskoj, a onda od toga vremena dalje (t. j. poslije 1070.) opet u vlasti ugarskoj. Mnogobrojna madžarska geografska imena, koja se pominju u ispravama od XII. i XIII. vijeka dalje, jasno dokazuju, da je tude bilo mnoštvo madžarskih naseobina, tako: Rétfalu (kod Osijeka), Hagymás (danas Aljmaš), Szarvas, Erdőd (dan. Erdut), Monostor (dan. Njuštar), Lovász (dan. Lovas), Ban-monostora (dan. Banoštor), Ujlak (dan. Ilok). Erdővég (dan. Erdevik), Nagyolaszi (dan. Manđelos), Maradék (dan. Maradik), Diós (dan. Divoš), Ireg (dan. Irig) i tolika druga mjesta. U svim je ovim mjestima propalo madžarsko žiteljstvo za turske najezde. Međutim ipak bijaše većina žitelja u ravnoj Slavoniji i u Srijemu i u to doba (do kraja XI. vijeka) slovenska, odnosno hrvatska.

se tradicije gubile u rimskim vremenima, i u obične neplemenite građane. I plemstvo bijaše dvojako: više i niže. U više plemstvo spadali su ban, župani i dvorski dostojanstvenici, dok su svi ostali sačinjavali niže plemstvo. Izvor je objema ipak bio jedan isti, naime drevni zadružni dom, to jest hrvatsko se plemstvo razvilo od plemenskih glavara i starješina. Oni sastavljahu pratnju hrvatskoga vladara, obnašahu glavne državne časti, pače mogli su se narodnom voljom uspeti i na prijestolje. Izvor ovim častima, naročito županskoj, nije bila milost vladareva, već plemenski sustav. Potkraj XI. vijeka bila su najodličnija hrvatska plemena između Neretve i Gvozda: Kačići, Kukari, Šubići, Čudomirići, Svačići, Mogorovići (Murići), Gušići, Karinjani-Lapčani, Polečići, Lačničići, Jamometići i Tugomirići, a ta se vremenom razgraniše u mnogobrojne manje porodice.

Crkva. U crkvenim poslovima Hrvati su odmah poslije krštenja početkom IX. vijeka stekli za svoje područje biskupiju u Ninu, a bila je izravno podvržena papi. Tek onda, kad su i dalmatinski biskupi došli u zajednicu s papom (923), protegla se njihova jurisdikcija, a naročito nadbiskupa spljetskoga, i na teritorij hrvatski, dok je ninska biskupija tada dokinuta. U trećem deceniju X. vijeka računali su se kao sufragani spljetskoga nadbiskupa biskupi osorski, krčki, rapski, zadarski, skradinski, stonski, dubrovački, kotorski, duvanjski i sisački. Od tih bijahu ispražnjene biskupije skradinska, duvanjska i sisačka, a njihov virtualni teritorij bijaše pod nadbiskupom spljetskim. Važne se promjene zbiše u XI. vijeku, kad su nanovo utemeljene biskupije u Ninu, Belgradu, Trogiru i Kninu, dok je u Baru uređena nova nadbiskupija, pod koju potpadoše još i Kotor i Bosna (1089), a tako je i oko toga vremena ali nešto ranije i dubrovačka biskupija podignuta na nadbiskupiju. Od sviju ovih biskupija na hrvatskom zemljištu najznatnija bješe kninska, kojoj se vlast protezala sve do Drave po današnjoj požeškoj županiji, a biskup joj je nosio ime „biskupa Hrvata" ili „Hrvatske", kao nekoć ninski. Spljetski se nadbiskup birao u zboru, u kojem je učestvovalo svećenstvo i građanstvo spljetsko te sufragani nadbiskupovi; izbor morao je biti jednoglasan. Isto su tako birali i biskupa mjesno svećenstvo i puk. Nadbiskupa posvetio bi redovito sâm papa, gdjekad i njegov u tu svrhu ovlašteni zamjenik, a biskupe opet nadbiskup spljetski. Isto bi mu tako podjeljivao sam papa nadbiskupski plašt (pallium), kao znak dioništva nadpastirskih prava u ravnanju crkvom. Glavno pravo nadbiskupovo bijaše sazvati pokrajinski crkveni

sabor (sinod), predsjedati mu, predlagati pitanja za vijećanje i proglašivati zaključke. Sabor je redovito zasjedao u stolnoj crkvi u Spljetu, ali bi se sastajao i u drugim gradovima. Na sabor dolazili su biskupi i opati samostanâ, a vijećalo se poglavito o nauci, moralu, stegi svećenstva i puka. Saborske zaključke potvrđivala bi sveta stolica u Rimu. Pokraj mnogobrojnoga svjetovnoga svećenstva bilo je u državi hrvatskoj i redovničkoga. U to je doba na Zapadu evropskom poznat samo jedan red, naime benediktinski. Još je knez Trpimir (oko 850.) podigao taki jedan samostan nedaleko svoga kneževskoga dvora pod Klisom, no docnije bilo je više njih: u Zadru (sv. Grizogona, sv. Marije), Belgradu (sv. Ivana Evanđeliste), Trogiru (sv. Nikole), Spljetu (sv. Stjepana „pod borovima") i u Solinu (sv. Petra). Samostanu stajaše na čelu opat, ličnost veoma ugledna u državi hrvatskoj.

Vladar. Na čelu države hrvatske bio je do početka X. vijeka knez (dux)[1], a onda kralj (rex). Vrhovna vlast, naročito kraljevska, bijaše nasljedna, no prema prilikama mogla je ona prijeći i na kraljeva brata i njegova sina; ali kraj svega toga nije ni načelo izbora bilo isključeno, koje je dakako većma plod prevrata. Kralj se smatrao namjesnikom božje vlasti na zemlji (dei gratia), a prima je krunidbom, u to doba još eminentno crkvenim aktom. Kraljevski znakovi bijahu kruna, žezlo, zlatna jabuka i mač. Vladari hrvatski nijesu imali stalne prijestolnice, već su prebivali na raznim mjestima države po svojim dvorovima, tako u Ninu, Klisu, Biaćima, Kninu, Belgradu i poglavito u Solinu. Pače oni bi često i putovali s mnogobrojnom svojom pratnjom.

Dvorski časnici. Pratnju sačinjavahu dvorski časnici. U kneževsko doba bili su to župani, tako župan dvorski (palatinus iupanus), komornik (camerarius), peharnik (pincernarius), konjušnik (cavallarius), štitonoša (armiger) i buzdovanar (maceccha). U kraljevsko doba: tepči (comes curiae), comes postelnicus, comes vinotoc, comes scitnic (štitonoša), comes volar. Ded upravljao je prihodima dvorskoga gospodarstva (maior domus regiae u zapadnoj Evropi), a regalis curiae iudex dvorski je sudac, dakle zamjenik kraljev u pravosudnim poslovima. Ostali dvorski

---

[1] Hrvatske vladare prije kraljeva nazivati banovima, kako to čine neki historici, sasvim je pogrješno i u protivurječju ne samo s izrazima samim u izvorima, nego i sa smislom njihovim.

časnici, kao dvornik, vratar, sokolar i psar (nadzornik lovačkih pasa), dvoranici su nižega stepena. Iz toga vidimo, da je hrvatski vladalački dvor bio uređen poput ostalih zapadnoevropskih dvorova onoga vremena, a čisto hrvatski nazivi i latinizirani hrvatski izrazi u ispravama (kao *postelnicus*, *vinotoç*, *sokolar*, *psar*) jasno i sigurno su svjedočanstvo, da se na hrvatskom dvoru *govorilo hrvatskim* jezikom.

Ban i župani. Vlast svoju dijelio je vladar hrvatski s banom (od X. vijeka) i županima (već od IX. vijeka). Za sve vrijeme narodnih vladara hrvatskih vazda je bio samo *jedan ban*, a taj je stajao u ranije vrijeme na čelu županijama ličkoj, krbavskoj i gatskoj.[1] Župani bijahu na čelu županijama (ζουπανία), a te se često sastoje od više manjih župa (suppa). U X. i XI. vijeku bijahu u prekogvozdanskoj Hrvatskoj ove županije: *gatska* (ἡ Γουτζηκά = gъtska) sa središtem oko današnjega Otočca; *lička* sa središtem oko današnjega Počitelja; *krbavska* sa središtem u gradu Krbavi (danas Udbina); *lučka* sa središtem u nekadašnjem gradu zvanom Nunac (Νίνα); *sidraška* sa središtem u Belgradu; *ninska* sa središtem u Ninu; *bribirska* sa središtem u Bribiru (kod Skradina); *kninska* sa središtem u Kninu; *podmorska* ili *kliška* sa središtem u Klisu[2]; *cetinska* sa središtem u Stolcu nedaleko izvora Cetine; *imotska* sa središtem u Imotskom; *livanjska* sa središtem u Livnu (starom Hlijevnu); *plivanjska* sa središtem u Plivskom gradu nad izvorom Plive nedaleko od Jajca; *psetska* sa središtem u gradu Psetu, oko današnjega Petrovca u sjeverozapadnoj Bosni; (*pri*)*morska* (Maronia) sa središtem u Makarskoj, amo pripadahu i otoci Vis, Brač i Hvar; *rastočka* sa središtem u gradu Rastokama nedaleko od Imotskoga i *dolska* (τὸ Δαλέν) sa središtem oko današnjega hercegovačkoga Ljubuškoga. Za županije u Bosni i u panonskoj Hrvatskoj nemamo iz toga vremena nikakih pouzdanih podataka, ali ih je bez sumnje bilo.

Uprava. Ban, župani i biskupi sačinjavahu *kraljevsko vijeće* (consilium); pored toga još se i narod sastajao u skupštine,

---

[1] Vijest o *sedam* banova države hrvatske u XI. vijeku izmišljotina je XV. vijeka, kako su to dokazali *Rački* („*Rad*" „Jugosl. akad." knj. 56, str. 136—138) i *Klaić*, „Hrvatski bani za narodne dinastije" (u „*Vjesniku* kr. zem. arkiva" I, str. 71—72).

[2] Ova se župa sterala od Šibenika do Omiša. *Poljičke* županije ili kneštva *tada* još nije bilo; iupanus *polsticus* je dvorski časnik (postelnik).

shodove ili sabore (synodus, congregatio). Župane zamjenjuju podžupani, a pod njima su satnici ili stotnici, najniži upravni časnici. U to je doba bila upravna, vojnička i sudbena vlast u istim rukama, a kralj vršio ju je neposredno sâm, u prisutnosti i u sporazumu s glavnim svojim savjetnicima, ili po svojim zamjenicima, naročito po banu i županima. Svi su se prijepori obično rješavali usmeno kratkim putem, nakon što su preslušani svjedoci i stranke, a onda bi se izdavalo pismeno rješenje. Isprave izdavala je dvorska kancelarija, kojoj bijaše u docnije doba na čelu kancelar, tada biskup kninski (hrvatski), dok su u starije doba te poslove vršili dvorski svećenici. Isprave izdavale su se ponajviše na latinskom jeziku, ali nije nipošto nemoguće, da ih je bilo izdano i na hrvatskom.

Prihodi vladarski i daće. Krunski prihod bila je u prvom redu daća (tributum), što su je plaćali kmetovi na vladarskim dobrima (terra regalis, territorium regale), kojih je bilo veoma mnogo, naročito u podmorskoj županiji između Trogira i Spljeta (danas Kaštela), te Spljeta i Omiša (u poljičkom primorju), a za cijelo i oko Knina. U starije su doba ovi prihodi bili povjereni brizi župana komornika, a u kraljevsko kneza postelnika i tekli su u kraljevsku blagajnu (regalis fiscus). Dalji prihod jest daća od svih zemalja, koje su držali i uživali hrvatski plemići i svećenstvo, samostani i crkve (fiscale tributum), a plaćali su je za svoje gospodare zapravo kmetovi ovih plemića ili korporacija. No od ove su daće kraljevi opraštali pojedine plemiće ili čitave korporacije, samostane i crkve, tako da je onda ona kmetska daća postala prihodom njihove gospode. Tomu nasuprot gospoda su se obavezala kralju služiti u znak vjernosti s izvjesnim brojem konjanika u navalnom ratu. Obje ove daće bile su zemljarina (terragium), kojoj se korijeni nalaze još u rimsko doba. Od ove daće oslobodio je kralj Koloman, postavši zakonitim hrvatsko-dalmatinskim kraljem, onih dvanaest hrvatskih plemena između Gvozda i Neretve, ili bolje reći, Koloman im je zapravo samo potvrdio oprost od zemljarine, što su ga bez sumnje uživala još u doba narodnih vladara. Dalji prihod sačinjavao je danak (solitus census), koji su kroz čitav jedan vijek (otprilike od 890. do 996.) plaćali Mlečani za slobodnu plovidbu po moru i bizantinski dalmatinski gradovi od vremena cara Vasilija I. (otprilike od 882. dalje) „mira radi" (*εἰρηνικῶς ζῆν μετ᾽ αὐτῶν*) za svoje posjede na hrvatskom zemljištu („tributum

pacis"). Novčani prihod sačinjavahu globe (mulctae), koje su se plaćale za razne krivice, a navlaš onda, kad je koja stranka pogazi utanačeni ugovor ili susjed povrijedio među zemljišnoga posjeda, onda carine (vectigal), osobito dohodak od stranih brodova. Uzato poznat je i počasni dar, koji bi obično u naravi davali vladaru i njegovoj pratnji pojedini velikaši, kojima bi dolazio u kuću na svom putu (ius descensus regii); ali i od ove teške i teretne daće mogao je vladar oprostiti bilo pojedine plemiće, bilo čitave korporacije. Svojih novaca nijesu hrvatski vladari kovali, jer se u državi trošio bizantinski (byzantii, romanati), tada svjetski novac, naročito zlatnici (aurei, solidi) i srebrnjaci (argentei, denarii); ni promećurna Venecija, ni Nemanjina Srbija, ni Simeunova i Samuilova Bugarska nijesu tada (sve do potkraj XII. vijeka) kovale svoga novca, naročito zlatnoga i srebrnoga. Inače se trgovalo i daće plaćale još i u prirodninama (žitu, vinu, ulju, soli, siru, kruhu, svinjama, ovcama, kozama), a naročito u kunskim kožama (pelles marturinae, ili marturina).

Vojska. Izdaci kraljevski poglavito su tekli na vojsku i mornaricu. Vladar hrvatski bijaše vazda vrhovni njezin zapovjednik, te je navješćivao rat i sklapao mir. Vojnička sila na kopnu i moru bila je veoma znatna već za knezova Trpimira i Domagoja, kako pokazuju uspješni rat s Bugarima i osvojenje Barija, a docnije za kralja Tomislava bješe još jača. Mornaricom hrvatskom zapovijedao je u kraljevsko doba od druge polovice XI. vijeka zamjenik nekadanjega neretljanskog kneza (dux Marianorum).

Dalmatinski gradovi. Dalmatinski gradovi imali su kroz cijelo ovo vrijeme svoju samoupravu, a po njihovu uzoru bili su kasnije uređeni i oni gradovi, koje su Hrvati sami podigli, tako Belgrad i Šibenik. Na čelu grada stajaše prior, izabran od gradskih plemića (patricija), koji su se također raspadali na plemena (primjerice „Petrus de genere Cacauntorum"), a onda potvrđen u ranije doba od cara bizantinskoga, a u docnije od hrvatskoga kralja; stoga i jest gradski prior zadarski ili spljetski velikaš kraljevstva. Zadarski bijaše najugledniji, pače za porodicu Madijevaca znamo, da je bila u rodu s hrvatskom kraljevskom kućom, jer je jedan od vladara hrvatskih X. vijeka imao za ženu jednu Madijevku. Prior je glava gradskoga vijeća, koje se sastojalo od sudaca, tribuna i bilježnika. Inače se redovito sastajaše gradska skupština, na koju bi dolazili

gradski biskup, svećenstvo, plemstvo i građani. U gradovima sudilo se po rimskom zakonu.

Prosvjeta. Gradovi su važni i kao središta prosvjete i umjetnosti onoga vremena, jer se time u prvom redu zanimalo svećenstvo. U istoj je stvari od osobite važnosti još i benediktinski red, budući da je svaki samostan imao svoju knjižnicu, a rukopisi njegovi dijelili su se za posta redovnicima na čitanje i prepisivanje. Uza to još su se redovnici bavili odgojom i obučavanjem mladeži, ne samo one, koja se imala obrazovati za svećenike, nego i za svjetovnjake. U tim školama bijaše glavni predmet latinska gramatika. No u Hrvatskoj našla je mjesta i domaća hrvatska pismenost na osnovi slovenskoga crkvenoga jezika i glagolske azbuke. Ovo je pismo dobilo tude svoj posebni oblik (uglasti), pa se stoga i zvalo hrvatskim. Nema sumnje, da je na njemu bilo napisano više crkvenih knjiga, a upravo hrvatskoga je podrijetla glasoviti rukopis, obično zvan Glagolita Clozianus, iz XI. vijeka, nekoć vlasništvo kneza Ivana Frankapana Krčkoga († 1482.), docnije grofa Cloza, po kojemu i dobi ime, a taj ga ostavi (1856) gradskom muzeju u Trentu (u južnom Tirolu). I graditeljstvo razvijalo se u Hrvatskoj prema uzoru u susjednoj Raveni i Akvileji; crkve bijahu ponajviše male okrugle zgrade s kubetom, a oltari i drugi dijelovi crkve bijahu iskićeni osobito značajnom geometričkom ornamentikom, simboličkim pticama i drugim životinjama, koje se stereotipno vraćaju na vrpčastim dekoracijama. Od ovih je zgrada najznatnija crkva sv. Donata u Zadru (iz početka IX. vijeka), podignuta na starijim temeljima, danas gradski muzej, onda sv. Nikole i sv. Križa kod Nina, sv. Barbare u Trogiru i sv. Trojstva kod Spljeta. Sve su se ove crkve iz IX. i X. vijeka sačuvale do danas, samo su zapuštene, a takvih bilo je veoma mnogo, naročito u okolici kninskoj i spljetskoj, gdje su poglavito u tursko doba propale. Konačno treba spomenuti, da je i zlatarstvo, naročito u Spljetu, u XI. vijeku bilo na visokom stupnju, a tako i umjetni obrt drugih kovina, naročito srebra, kako pokazuju nebrojeni nalazi po otkopanim grobovima iz ninske, kninske i vrličke okolice.

Kad ogledamo nutarnje prilike u Hrvatskoj do kraja XI. vijeka te ih usporedimo s onima u ostaloj Evropi, vidimo, da je stara država hrvatska bila na visini uljudbe svoga vremena, stojeći naročito pod utjecajem susjedne Italije.

Kronološki pregled događajâ prvoga doba.

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
oko 550.	Prve provale Slovena u Dalmaciju.	535.—555. Gotsko-bizantinski rat. 568. Utemeljenje avarske države u Ugarskoj. Sloveni postaju njihovi podanici i branitelji.
614.	Pad Salone i biz. vlasti u Dalmaciji.	626. Poraz avarsko-slovenski pod Carigradom.
630.	Dalmatinski se Sloveni oslobodiše avarske vlasti.	
679.	Dalmatinski se Sloveni izmiriše s biz. carstvom i priznaše vrhovnu mu vlast.	
796.	Panonski Hrvati priznaše vrhovnu vlast franačku.	796. Pad avarske vlasti u Podunavlju.
803.	Dalmatinska Hrvatska prizna vrhovnu vlast franačku.	800. Karlo Veliki okrunjen za rimskoga cara.
819.—823.	Ljudevit knez panon.-hrvatski. Ustanak na Franke.	814.—840. Ludovik Pobožni u Franačkoj.
819.—821.	Borna dalm.-hrvatski knez.	
838.	Ratimir knez panon.-hrvatski.	
839.	Dalm.-hrv. knez Mislav i neretljanski knez Družak sklopiše mir s Venecijom.	o. 840. Knez Vlastimir u Srbiji.
841.	Nalet Arapa u Jadransko more.	863. Sveta braća Ćiril i Metod odlaze u Moravsku.
852.	Dalm.-hrv. knez Trpimir.	
865.—876.	Dalm.-hrv. knez Domagoj.	871. Osvojenje Barija.
878.—879.	Dalm.-hrv. knez Zdeslav prizna biz. vrhovnu vlast.	871.—894. Svatopluk knez moravski.
879.—892.	Dalm.-hrv. knez Branimir. Politička i crkvena neodvisnost dalm. Hrvatske.	885. Umr'o sv. Metod, nadbiskup moravski.
884.—896.	Panon.-hrv. knez Braslav.	896. Madžari se nastaniše u Ugarskoj.
892.—910.	Dalm.-hrv. knez Mutimir.	906. Propast moravske države.
910.—930.	Tomislav najprije knez, onda kralj hrvatski. Sjedinjenje panonske Hrvatske s dalmatinskom. Porazi Madžarâ i Bugarâ.	917.—927. Car Simeun Veliki u Bugarskoj.

Kronološki pregled događajâ prvoga doba.

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
925.	Hrvatska postaje kraljevinom.	
925.	Prvi spljetski sabor. Biskup Grgur Ninski.	
930.—969.	Nasljednici Tomislavljevi: Kresimir I. (930—945), Miroslav (945—949) i Mihajlo Kresimir II. (949—969). Oslabljenje države hrvatske.	940. Časlav knez srpski. Oslobođenje Srbije.
969.—995.	Stjepan Držislav.	976.—1014. Samuil, car bugarski.
995.—1000.	Svetoslav.	
1000.	Dužd Petar II. Orseolo uzima dalmatinske gradove.	1001. Utemeljenje kraljevstva ugarskoga. Sv. Stjepan I.
1000.—1030.	Kresimir III. (Suronja) i Gojslav (1000—1020) njegov suvladar.	
1019.	Hrvatska prizna nominalnu vrhovnu vlast bizantinsku.	1019. Pad Bugarske i Srbije pod biz. vlast.
1030.—1058.	Stjepan I.	
1058.—1073.	Petar Kresimir IV. Preporod države hrvatske. Dalmatinski gradovi i Neretljanska oblast dolaze pod njegovu vlast.	1056.—1106. Henrik IV. u Njemačkoj.
1060.	Spljetski sabor. Dvije stranke: latinska i hrvatska.	
1074.—1075.	Slavić.	1073.—1085. Grgur VII. papa.
1076.—1089.	Dmitar Zvonimir. Premoć latinske stranke. Ratovanje na kopnu i moru za papinske interese.	1077.—1095. Sv. Ladislav I. u Ugarskoj.
1089.—1090.	Stjepan II.	
1091. 1095.	Almoš, hrvatski kralj.	
1091.—1097.	Kralj Petar. Ladislav provali u Hrvatsku.	1095. Koloman kralj ugarski.
1097.	Pogibija kralja Petra u Petrovoj Gori.	
1102.	Koloman okrunjen hrv.-dalm. kraljem.	

Drugo doba.

Od 1102. do 1526.

A. Kraljevi iz kuće Árpádove (1102—1301).

I.
Koloman
(1102—1116).

auzeće dalmatinskih gradova (1107). Krunisanjem u Belgradu primio je **Koloman** (1102—1116) i dužnost, da kao zakoniti vladalac hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva steče dalmatinske gradove Zadar, Trogir i Spljet te otoke Rab, Cres, Osor i Krk. No važno se ovo djelo nikako nije dalo izvesti bez krvava sukoba s bizantinskim carstvom, njihovim tadanjim vrhovnim gospodarom, a podjedno i s Venecijom, njihovom neposrednom „zaštitnicom". Kako se u prvoj polovici godine 1104. oženio mladi bizantinski carević Ivan Kommen (Kalojoannes), sin Aleksijev, ugarskom princesom Piroškom (u Carigradu prozvanom Irenom), kćerkom kralja Ladislava Svetoga, nastupiše ubrzo dobri odnosi između kralja Kolomana i cara Aleksija, a jer je njezin otac tada već bio mrtav, vrijedio je Koloman u očima Bizantinaca kao carski tast. Oko toga vremena zamisli herceg antiohijski i tarentski Boemund, sin Roberta Guiskarda, ponovnu navalu na Drač i na bizantinsko carstvo, pače u tu je svrhu stao po zapadnoj Evropi kupiti „križare" protiv „shizmatičkoga" cara. Sve je to dakle bilo razlogom, da su sada car Aleksije i kralj Koloman, ili po bizantinskom shvaćanju tast i svekar, sklopili obrambeni i navalni savez protiv Boemunda. Zbog ovako tijesnih rodbinskih i političkih sveza izmedu oba inače susjedna vladara, kao i s toga, što je upravo tada carstvo bilo zaokupljeno životnim interesima svojim po obližnjem maloazijskom Istoku, zgodi se, da je car Aleksije privolio, da njegov prijatelj i saveznik kralj Koloman zauzme

dalmatinske gradove i otoke. Kako je opet Venecija iz trgovačkih interesa bila vezana uz Bizant i smatrala se carskom saveznicom protiv i njoj opasnih južnoitalskih Normana, to se republika sv. Marka morala zadovoljiti s Aleksijevom odlukom i primiti je, ma i nerado, na znanje. S tim u svezi dužd Ordelafo Faledro već se od godine 1107. dalje ne kiti naslovom dužda „Hrvatske i Dalmacije".

Podsada i predaja Zadra. Na proljeće 1107. zaputi se kralj Koloman s vojskom svojom na primorje; u njegovoj pratnji bilo je više ugarskih biskupa i velikaša, a na čelu im ostrogonski nadbiskup Lovro i palatin Ivan. Kralj se primače najprije početkom maja Zadru, kao najznatnijem i najratobornijem gradu dalmatinskom, i pozove ga na predaju. Ali građani, zacijelo željni potpune samostalnosti po uzoru mletačkom, odluče se na otpor. Nato uze Koloman podsjedati Zadar opkolivši ga s kopnene strane i bijući tvrde mu zidine iz jakih podsadnih strojeva. U takim prilikama ušao je s morske strane u podsjednuti grad trogirski biskup Ivan i stade branitelje nagovarati, da se nagode s kraljem. Malo potom pošlje i Koloman poslanike svoje Zadranima s porukom, da mu se predadu i da se s njime nagode „uz najbolje uvjete". Građani privolješe, našto Koloman ispravom zajamči Zadru i njegovoj crkvi stare privilegije, djelomično još iz bizantinskih vremena, te ih potkrijepi prisegom svojom i svojih ugarskih crkvenih i svjetovnih odličnika iz pratnje. Poslije toga polože Zadrani prisegu vjernosti novomu svom vladaru i svečano ga uvedu u grad. Ovaki se slični prizori odigraše i po ostalim gradovima.

Predaja Trogira i Spljeta. U pratnji biskupa Ivana pođe Koloman preko Šibenika do Trogira, koji mu otvori vrata bez otpora, našto mu kralj izdade 25. maja povelju sličnu zadarskoj, pa nagradivši obilno trogirsku crkvu ode do susjednoga Spljeta. Dioklecijanov grad se u prvi kraj nećkao da prizna Kolomana svojim gospodarom, no videći, gdje se kralj ozbiljno sprema na podsadu, predade se i on posredovanjem svoga nadbiskupa Krescencija, našto je dobio sličnu povelju kao Zadar i Trogir.

Predaja otoka. Iza toga vrati se Koloman pod Zadar, gdje je međutim hrvatski ban Ugra skupio trinaest lađa i ukrcavši u njih dosta kopnene vojske, preveze se do otoka Raba, a taj se poslije neznatna otpora predade, a s njime zacijelo još i Cres, Osor i Krk.

Sabor pred Zadrom (1107). Poslije predaje gradova i otoka Koloman sazva na otvoreno polje ispred Zadra sabor dalmatinskoga građanstva i položi javno i glasno prisegu na evanđelje, koje je držao zadarski biskup Grgur: da će vazda on i njegovi nasljednici štititi i poštivati drevnu autonomiju dalmatinskih gradskih općina, a izrijekom, da će u svako doba poštivati slobodu izbora gradskih knezova i biskupa. Poslije kralja položiše sličnu prisegu svi ugarski prisutni crkveni i svjetovni dostojanstvenici u njegovoj pratnji i vojsci. Nema sumnje, da su iza toga položili i predstavnici dalmatinskih gradova od svoje strane kralju Kolomanu prisegu vjernosti.

Hrvatsko-dalmatinski kralj Stjepan. Po svoj je prilici u znak političke nezavisnosti kraljevstva hrvatsko-dalmatinskoga proglašen na ovom saboru posebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem Kolomanov jedinac i docniji nasljednik Stjepan, tada dijete od kakih šest godina, jer vidimo, gdje ga Zadrani oko toga vremena u svojim crkvama nazivlju „našim kraljem" uz Kolomana „kralja Ugarske, Dalmacije i Hrvatske."[1] Dašto, vlast je zapravo bila u rukama hrvatskoga bana Ugre, pod kojega su vojnu, sudbenu i upravnu vlast podvrgnuti bili pored Hrvatske (sa Slavonijom do Drave) još i novostečeni gradovi i otoci. „Vrativši kopnu i moru mir, tako da je svatko mogao poći za svojim poslom", — kako kaže u jednoj ispravi opatica zadarskoga samostana sv. Marije Vekenega — Koloman se opet vrati u Ugarsku (ljeti 1107.).

Dalmatinski privilegiji. Privilegiji, što ih je kralj Koloman podijelio dalmatinskim gradskim općinama za sebe, svoga sina i nasljednike uopće, bijahu veoma opsežni. Prije svega oslobodio ih je od plaćanja svakoga danka, a napose onoga („tributum pacis"), što su ga plaćali još od vremena cara Vasilija I. (o. 882.) umjesto bizantinskom strategu hrvatskomu vladaru u gotovom novcu (dukatima) i u prirodninama za mirni užitak svojih posjeda na teritoriju hrvatskomu; Koloman im je dakle dao taj „kraljevski mir" bezuvjetno. Nadalje im je zajamčio drevnu rimsku autonomiju u svim municipalnim poslovima slobodnim izborom gradskoga kneza i biskupa,

---

[1] „Colomanno Ungarie, Dalmatie et Croatie almifico regi vita et victoria. Stephano clarissimo regi nostro vita et victoria" (suvremeni autentični zapis učinjen u Zadru; gl. Bianchi, Zara christiana I. (Zadar 1887), 538 i Brunelli, Storia di Zara I. (Venecija 1914), 275.

upotrebom domaćih autonomnih zakona i suda, oslobodivši ih tako od traženja pravde na ikojem drugom mjestu, pa i na udaljenom dvoru; a samo od prihoda gradske luke, što je ulazio od stranih brodova, pridržao je sebi dvije trećine prepustivši treći dio gradskomu knezu, nakon što je biskup dobio od čitave svote desetinu. Napose još oslobodio je kralj dalmatinske građane zalaznine („ius descensus") naglasivši izrijekom: „Kad pak k vama dođem, da se krunim ili da u vašem gradu sazovem sabor kraljevstva,[1] nijedan građanin ne će morati da primi gosti na silu, već će svakomu biti na volju, da primi koga hoće." Kad uporedimo ove privilegije s onima gradova po ostaloj Evropi, naročito u Italiji, Francuskoj i Engleskoj, uvjerit ćemo se, da su dalmatinski najliberalniji i najopsežniji; jedino oni grada Londona, a otprilike iz istoga vremena, mogu da se s njima takme, ali ipak zaostaju.

Ratovanje s normanskim hercegom Boemundom (1108). Skoro potom, krajem oktobra 1107., navali bez značajnijega uspjeha normanski herceg Boemund na bizantinski Drač s 34.000 momaka, pače kad ga je car Aleksije opkolio, prisiljen bi u septembru 1108. da zamoli mir. Za vrijeme vojne pod Dračem ukrcaše se čete Kolomanove (negdje na proljeće 1108.) u mletačke galije i prevezoše u Apuliju, gdje su pustošile kroz tri mjeseca zemlju hercegovu, a onda se vratiše natrag u Dalmaciju. Kod sklapanja mira između cara Aleksija i hercega Boemunda u Draču sudjelovala su i dva poslanika Kolomanova, župani Berič i Šimon.

Sukob s njemačkim carem Henrikom V. (1108). U isto se vrijeme kralj morao ogledati i s njemačko-rimskim carem Henrikom V. Uspjeh naime Kolomanov u Hrvatskoj (1102) uznemirio je hercega Almoša toliko, da je pošao u Njemačku i ondje tražio pomoći, ali ne dobivši je morao se i opet pokoriti. No kad je Koloman zauzeo dalmatinske gradove i otoke, pače sina Stjepana proglasio zasebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem, Almoš se i opet diže te najprije poljskom a onda njemačkom pomoći zaprijeti bratu. U Njemačkoj se naime vijest o zauzeću dalmatinskih gradova veoma neugodno dojmila cara Henrika V., jer se ondje smatrahu Hrvatska i Dalmacija

---

[1] „Cum autem ad vos coronandus aut vobiscum regni negocia tractaturus advenero" (Smičiklas, Cod. dipl. II, 18); ove riječi jasno pokazuju, da se kralj Koloman obavezao već prije na zasebno hrvatsko-dalmatinsko krunisanje i obdržavanje zasebnoga hrvatsko-dalmatinskoga sabora, za sebe i svoje nasljednike.

još od vremena Karla Velikoga dijelom zapadnoga carstva rimskoga. Na molbu Almoševu car se odista lično stavi na čelo vojske i provali u Ugarsku s razloga, „što je Koloman napao granice naše države na primorju." Car Henrik V. podsjedne početkom oktobra 1108. grad Požun, no ne opravivši ništa morao se ubrzo vratiti natrag. I tako je Koloman pod tvrdim zidinama požunskim ne samo obranio od Nijemaca svoj novostečeni posjed dalmatinskih gradova i otoka, nego i konačno i trajno odbio njemačke navale na Ugarsku s težnjom, da je učine vazalnom pokrajinom rimskoga carstva, za čim su toliko težili još Henrik III. i Henrik IV.

Osljepljenje Almoša i Bele. Poslije careva neuspjeha Almoš se i opet izmirio s bratom, no kao svaki put tek na kratko vrijeme. Konačno se Koloman, slomljen teškom bolešću, a na glas, da mu Almoš i opet radi o nevjeri, odluči na nagovor nekih niskih duša, očito zabrinut za sudbinu svoga četrnaestgodišnjega sina Stjepana, pred smrt svoju na veoma okrutno djelo: godine 1115. dade iznenada uhvatiti brata i njegova devetgodišnjega sina Belu i liši ih obojicu očinjega vida s težnjom, da ih ukloni s prijestola, odnosno herceštva hrvatskoga.

Bijeg Almošev u Bizant. Poslije ovoga zlodjela budu otac i sin zatvoreni u samostan Dömös (na Dunavu nedaleko od Vaca), gdje ostadoše do skore smrti Kolomanove (3. februara 1116.), našto Almoš umače uz pomoć nekih njemu odanih velikaša u Bizant, gdje ga car Aleksije i sin mu Ivan, muž njegove rođake Piroške-Irene, srdačno primiše. Slijepca sina Belu ostavi Almoš u Pečvaradskom (Pécsvárad) samostanu nedaleko od Pečuha na brizi nekim povjerljivim redovnicima, koji ga tako vješto sakriše, da ni Kolomanov nasljednik kralj Stjepan nije sve do pod kraj života znao za nj.

Boris Kolomanović. No brat Almoš nije bio jedina porodična neprilika Kolomanova. Kralj se naime dva puta ženio: 1097. normanskom princesom Buzilom, koja mu rodi Stjepana, a drugi put 1112. Ruskinjom Eufemijom, kćerkom velikoga kneza Vladimira II. Monomaha iz Kijeva. Brak taj međutim nije bio srećan; što se zapravo zbilo, ne znamo, sigurno je jedino, da je Koloman već iza godine dana otpravio kući trudnu Eufemiju kriveći je s nevjere. U Kijevu rodi ona sina Borisa Kolomanovića, a taj bješe potom odgojen potpuno po ruskom načinu i postade teškom brigom Kolomanovih nasljednika.

Vladanje Kolomanovo u Hrvatskoj. O djelovanju kralja Kolomana u kraljevstvu hrvatskome poslije njegova krunisanja u Belgradu, kao i poslije dalmatinske vojne, znamo veoma malo, ali uza sve to ipak ne može da bude sumnje, da mu je i u to doba posvećivao svoju pažnju. Najznatnija je činjenica, da je Koloman i opet sjedinio čitav hrvatski teritorij od Drave do mora i predao ga banu u upravu, koji odsada unaprijed bješe poglaviti predstavnik kraljevske vlasti u zemlji. Zacijelo su već sada, ako ne još prije u doba hrvatskih kraljeva, uređene županije,[1] kao poimence nam poznate zagrebačka, varaždinska i križevačka, ali tako da su i nadalje živjele male plemenske župe sa središtima u Moravču (sjeveroistočno od Zagreba), Rovištu (istočno od Križevaca) i Garešnici (na istočnom podnožju moslavačkih brda). Preko Save, oko današnje okićke sv. Jane, prostirala se mala plemenska županija Podgorje, preko Kupe Gorica i Gora, oko Une županija Dubica, a preko Une Vodica (Vodičevo); nadalje Sanska županija u porječju Sane i Vrbaška županija u porječju donjega Vrbasa sa središtem u Vrbaškom gradu (kod današnje Banjaluke). Još se u docnije doba pominje u kraju između Koprivnice i mjesta Začesan (Čazma) široka vojnička „cesta kralja Kolomana" (strata Colomani regis), na kojoj bješe podignut preko neke vode „most kralja Kolomana" (pons regis Colomani). Sada započe i sporadičko naseljavanje madžarskoga plemstva u tada gustim prašumama pokritu Slavoniju — kako se je stala nazivati zemlja između Drave i Gvozda u ispravama potkraj XII. vijeka — a i sam je kralj u njoj imao prostrana imanja i mnogobrojne službenike i kmetove. A u Hrvatskoj preko Gvozda nema traga ne samo u to doba, nego ni u docnije sve do turske najezde, madžarskim naseobinama, pače ni kraljevskim darovnicama u korist kojega ugarskoga plemića. Inače imao je kralj i tuđe prostrana imanja, a u prvom se redu ističe „kraljevsko zemljište" (1190: „territorium regalę") Podmorje između Trogira i Spljeta, baština hrvatskih Trpimirovića. Kao izvjesno znamo nadalje, da je Koloman uredio porezne prilike u Slavoniji. U toj se zemlji, zacijelo još od davnih vremena (bar franačkih), plaćao porez u kunskim kožama, dakle u naravi, onako kao i kod ostalih Slovena, naročito u Rusiji. Koloman sada odredi, da se on ima unaprijed plaćati u novcu, i

[1] To je veoma vjerojatno, ma da nemamo za to potvrde u izvorima.

to 12 denara srebra (m a r t u r i n a). Za pobiranje daća u Hrvatskoj smjestio je kralj u Spljetu u nekoj kuli tik gradskih zidina spram kopna stalnu vojničku posadu, da bude u pomoći njegovu „skupljaču kraljevskih daća" (exactor regalium tributorum), knezu Simonu.

II.
Borbe s Venecijom i Bizantom.
(1115—1180).

Stjepan III. (II). Kolomanov sin Stjepan III. (II) (1116—1131) stupio je u petnaestoj godini na prijestolje. Dakle nije više bio dijete, da bi ga trebalo staviti pod skrbništvo, ali nije ni dospio do onoga stepena zrelosti, koji je jamstvo dobromu vladanju, pa tako se i zbilo, da se je mladi kralj već u ranoj mladosti bacio u preobilni užitak životnih slasti, što je dobrza uništilo njegov tjelesni organizam. Padao je iz jedne bolesti u drugu, dok mu se konačno nije poremetila i duševna harmonija. Promjena na prijestolu u Ugarskoj i Hrvatskoj doskora povuče za sobom ozbiljnih promjena u međunarodnom položaju, jer svi su Stjepanovi susjedi pregli za tim, da iskoriste priliku, što je krepkoga Kolomana naslijedio nestašan dječak, i da sada države svoje prošire na račun Ugarske i Hrvatske. No mladi Stjepan ipak se znao spretno održati, i to u jednu ruku diplomatskim sredstvima, a u drugu oružjem.

Ratovanje s Venecijom. Uklonivši opasnosti, što su mu zaprijetile iz Austrije i Češke, Stjepan je posvetio glavnu pažnju svoju Hrvatskoj, gdje su Venecija i Bizant izazvali ozbiljnih zapletaja. Znamo, kako je Venecija teškim srcem snosila gubitak dalmatinskih gradova i otoka, a znamo i to, da se do posjeda njihova dolazilo preko bizantinskoga carstva, gdje se tada već na dvoru nalazila ugarska princesa Piroška-Irena, koja je odlučno zagovarala Almoša protiv Kolomana, pa tako se na glas o osljepljenju njegovu kao i njegova sina Bele car Aleksije I. uze opet približavati Veneciji, a s tim u svezi nastade d u g o t r a j n a b o r b a z a p o s j e d D a l m a c i j e i H r v a t s k e i z m e đ u z a k o n i t o g a k r a l j a n j e z i n a s j e d n e, a V e n e c i j e i B i z a n t a s d r u g e s t r a n e. U sporazumu s carem Aleksijem započe mletački duždd Ordelafo Faledro još u augustu 1115. vojnu zaplovivši s ratnim brodovljem i vojskom put Zadra te ga i osvoji osim gradskoga kaštela, u kojem se nalazila kraljevska hrvatska vojska, zacijelo pod vodstvom bana Kledina. U toj vojni dopadoše duždu pored otokâ još i Trogir i Spljet, dok je navala na kraljevski

Belgrad ostala bezuspješna. Poslije toga vrati se dužd kući u Veneciju. Ovako lako mogao je dužd djelomično osvojiti Dalmaciju samo zato, što je kralj Koloman, pritisnut teškom bolešću i smetan razmiricama s bratom Almošem, zanemario obranu svoga dragocjenog primorskoga posjeda, jer osim u zadarskom gradskom kaštelu i u Belgradu nigdje drugdje nije bilo kraljevske vojske. U maju 1116. zaplovi dužd i opet put Dalmacije (pomagan taj put od oba carstva, bizantinskoga i njemačkoga). Na Petrovo (29. juna) došlo je pod Zadrom do velike bitke, u kojoj bješe hrvatski ban Kledin potučen, našto dužd osvoji gradski kaštel, a potom i susjedni Belgrad. Osvojivši još i Šibenik te razrušivši njegove utvrde, vrati se dužd slavodobitno u Veneciju. Godine 1116. dakle imala je republika sv. Marka u svojoj vlasti ne samo čitavu bizantinsku Dalmaciju, nego i dva hrvatska grada, Belgrad i Šibenik. Kralj Stjepan pak bješe u taj par zabavljen češkim i austrijskim poslovima, stoga dospje tek naredne 1117. godine, da se dade na obranu Dalmacije i Hrvatske. U novom ratu bješe sada dužd Ordelafo Faledro ametice potučen, pače on je ubrzo od zadobivenih rana i umr'o, našto novi dužd Dominik Michieli zamoli petgodišnje primirje, koje mu Stjepan (1117—1122) i dopusti htijući da međutim dovrši spor sa Češkom. No poslije izminuća primirja započe kralj Stjepan rat nanovo (1124) i predobije Belgrad, Šibenik, Trogir i Spljet, dok otokâ i Zadra ne uzmože da osvoji.

Stjepan u Hrvatskoj i Dalmaciji (1124). Tada je došao kralj Stjepan u Hrvatsku i Dalmaciju i potvrdio Trogiru i Spljetu Kolomanov privilegij, a možda bješe i okrunjen hrvatsko-dalmatinskim kraljem[1]. Prilike bile su u taj par stim povoljnije po ugarsko-hrvatskoga kralja, što se glavna sila mletačka nalazila još od 1122. u Svetoj Zemlji, gdje je podsjedala Tir, i što je Venecija zbog toga došla u sukob s bizantinskim carem Ivanom. No uspjeh kralja Stjepana bješe ipak samo kratka vijeka. U maju 1125. vrati se dužd Dominik Michieli natrag s istočne vojne te opet preotme Spljet, Šibenik i Trogir, dok je Belgrad dao do temelja razvaliti. Tako propade vas prošlogodišnji uspjeh, a to stim većma, što je u isto vrijeme snagu kralja Stjepana privezao uza se nov i mnogo pogibeljniji dušmanin, — vrsni sin i nasljednik snažnoga Aleksija I., car Ivan Komnen ili Kalojoan (1118—1143).

[1] Izričita dokaza nema za to u izvorima, ali se smije nagađati iz prisutnosti kraljeve u Hrvatskoj i po potvrdama privilegijâ dalmatinskih gradova.

Bizantinsko carstvo u XII. vijeku. Bizant bijaše u XI. i XII. vijeku još uvijek prva kršćanska velevlast u Evropi, koja je osim u Maloj Aziji i na Balkanskom poluotoku znala održati neke posjede i u Italiji. Snagu svoju crpala je iz starodrevnoga imućnoga građanstva svoga, a literarni i umjetnički život stalno je u njem cvao, dok su se vojničke, financijalne i pravne institucije toliko usavršile, da ih je evropski Zapad smatrao nedostiživim uzorom. Njegov obrt, a naročito umjetni, stajao je bez premca u svijetu, a trgovina mu se proširila na sva tri za onda poznata dijela svijeta. Car Ivan naslijedio je dakle cvatuću i ojačalu državu te je velikom revnošću, ali s još više razuma, nastavio politiku očevu. Baštinivši punu riznicu i odličnu vojsku htjede da oživotvori drevne bizantinske pretenzije i ideje o svjetskom gospodstvu. Od toga doba bizantinsko je carstvo i opet slijedilo politiku imperijalizma, koja je kroz decenije isto tako zaprijetila Hrvatskoj, kao i u XI. vijeku slično nastojanje cara Vasilija II. Bugaroubijca. Srećom su za prvih desetak godina zaokupili cara Ivana drugi poslovi, pa se tako nije mogao baciti svom snagom protiv kralja Stjepana. No zato je stalno podstrekavao Veneciju na osvojenje Dalmacije i oteščavao pograničnu trgovinu ugarsko-bizantinsku uz Dunav. Tu je pogibao uvećavalo, što je žena careva Irena (Piroška) stajala na strani oslijepljenoga hercega Almoša i primila ga na dvor, gdje se je malo po malo okupila oko njega čitava madžarska emigrantska kolonija. To su bili nezadovoljnici svake ruke, koji su se trsili, da bizantinski dvor predobiju za nasilno uspostavljenje Almoševo u Ugarskoj i Hrvatskoj na štetu kralja Stjepana. U takim se prilikama car odlučio poslužiti ovim bjeguncima u svoje imperijalističke ciljeve, hrabrio ih i pomagao, ali dok je na drugom mjestu bio zaokupljen prešnijim poslovima, nije mogao da istupi oružanom rukom protiv kralja Stjepana.

Ratovanje s Bizantom. Kralj Stjepan nije omaljivao bizantinske pogibli. Obnovivši poslije prvih sukoba iza očeve smrti opet dobre odnose s austrijskim markgrafom, češkim knezom i njemačkim carem Henrikom V., potraži dodira sa svim neprijateljima bizantinskoga carstva, naročito sa južno-italskim Normanima i sa Srbima, koji su takoder vazda bili u borbama za svoju nezavisnost. Kad se je kralj Stjepan pobrinuo za vojsku i saveznike, pozove cara Ivana, da protjera ugarske bjegunce s Almošem iz carstva; a kad car toga ne htjede da učini, odluči se, da će prvi navaliti. Rat započe 1127. prijelazom Stjepanove vojske preko Save i zauzećem Beograda i Brani-

čeva. Onda prodre kralj sve do Niša i Sofije, ali kod Plovdiva dočeka ga car Ivan i prisili na uzmak. Međutim dade kralj Stjepan do temelja razvaliti Beograd, a kamenje njegovih zgrada prenijeti na lađama na drugu obalu, gdje položi na sastavcima Save i Dunava temelj današnjemu Zemunu. Tek poslije dvogodišnjega ratovanja izmjeničnom srećom sklope (1129) oba vladara mir uz uvjet, da imadu Sava i Dunav biti granicom između obiju država. Kako herceg Almoš više nije bio u životu († 1127.), a za njegova se sina Belu uopće nije znalo, da je živ, izostaše u tom smjeru ma bilo kaki pregovori.

Bela Slijepi postaje prijestolonasljednik. Stjepan vratio se s ratišta teško bolestan, tako da se općenito držalo, e mu je smrt blizu. Kako nije imao djece, zaokupi ga teška briga oko uređenja nasljedstva, koju mu olakša tek pouzdan glas, da još živi njegov sinovac slijepi herceg Bela. Sada ga bolesni kralj uze k sebi na dvor, proglasi prijestolonasljednikom i oženi (1130) kćerkom srpskoga velikoga župana Uroša Jelenom, ženom muževne duše. Skoro potom umr'o je kralj Stjepan (1. marta 1131.) i bi pokopan u Velikom Varadinu.

Boris Kolomanović. Njegov nasljednik **Bela I. (II.)** Slijepi (1131—1141) nije zbog tjelesne mane mogao vršiti veće uloge ni na vojničkom, ni na političkom polju, već je te poslove prepustio drugima naročito ženi Jeleni, a poglavita mu važnost stoji u tom, što je spasao dinastiju Árpádovu od izumrća. Protiv njega istupi kao pretendent na prijestolje Boris Kolomanović, kome nijesu na dvoru ostrogonskom priznavali árpádsko zakonito podrijetlo. Boris pođe najprije u Bizant caru Ivanu, koji ga časno primi i oženi nekom svojom rođakinjom, a onda ode u Poljsku, otkuda provali (1132) preko Karpata s jakom poljskom vojskom u Ugarsku, ali bi potučen toliko, da se više nije dizao protiv Bele.

Dalmacija i Bosna. Za Belina vladanja nije bilo sukoba s Bizantom, no zato je srećni rat s Venecijom Hrvatima opet povratio Dalmaciju osim Zadra i otokâ (o. 1133.). Malo poslije steče Bela i Bosnu, koja se dobrovoljno pridruži Ugarskoj kao saveznica; od toga vremena nosili su ugarsko-hrvatski kraljevi još i naslov „rex Ramae."[1]

---

[1] Po rječici Rami, pritoci Neretvinoj, prozvala je ugarska dvorska kancelarija tim imenom svu Bosnu. Sve do smrti Konstantina Bodina (1101) bješe Bosna sastavni dio Srbije, no tada postade, po rasulu njegove države (oko 1110.), samostalna i kao takova pridruži se oko 1137. Ugarskoj.

Bela ostavi po smrti (13. februara 1141.) tri sina: Gejzu, Stjepana i Ladislava, od kojih ga naslijedi **Gejza** I. (II.) (1141—1162) kao kralj, Stjepan kao herceg hrvatski, a Ladislav kao herceg bosanski. Kako su sva trojica bili još malodobni, preuze mjesto Gejze i Stjepana vladanje u Ugarskoj i Hrvatskoj uz mater Jelenu ujak njihov palatin i ban Bjeloš, a mjesto Ladislava bosanski ban Borić, Hrvat iz okoliša Grabarja, nedaleko od današnjega Broda na Savi. U taj čas bile su prilike po Ugarsku i južnoslovenske zemlje veoma nepovoljne, jer se Njemačka i Bizant složiše na njihovu propast.

Car Manuil Komnen. Novi car Manuil Komnen (1143—1180) naime uze tvrditi, da sve zemlje, što su nekoć bile unutar granica rimskoga carstva, pripadaju njemu. Tu se radilo o Srbiji, Hrvatskoj, Dalmaciji, Ugarskoj (Panoniji) i južnoitalskoj Normaniji. Kod toga se Manuil stao služiti senioratskim načelom, običajnim kod Slovena, koje je tada bilo poznato i u Ugarskoj, a po kojemu ne nasljeđuje sin oca na prijestolu, nego najstariji član kraljevske porodice. Da se tome otme, obnovi ostrogonski dvor obrambeni i navalni savez sa Srbima i Normanima.

Njemački rat 1146. Rat započe 1146. Njemačka, ali joj vojske budu potučene, pače ban Bjeloš provali u Austriju te pobije Nijemce ametom na Lajti.

Bizantinski rat 1150. Slijedeće godine (1147), kad su prolazile Ugarskom križarske čete na istok, prokrade se s njima u Bizant i Boris Kolomanović, gdje ga car Manuil usrdno primi, a kad se potom 1150. pobune Srbi, kojima pohrliše u pomoć Ugri i Hrvati, započe car rat i potuče saveznike na rijeci Tari. Za kazan provali Manuil naredne godine u Ugarsku i Hrvatsku, zauzme Zemun i opustoši Srijem, a onda sklopi 1152. s Gejzom ponuđeni mu mir. No već 1154. nastavi se rat, za kojega pogibe Boris Kolomanović, čija smrt uskori ponovni mir (1156). A taj bijaše po Gejzu tim povoljniji, što se doskora i njemačko-bizantinski savez raspao, pače Gejza sklopi savez s carem Fridrikom Barbarosom. Te su se povoljne prilike iznenada promijenile, kad Gejzina braća, najprije Stjepan, a poslije njega i Ladislav, zavadivši se s njime, pobjegnu u Bizant, gdje ih car Manuil radosno dočeka kao zgodno oruđe, kojim će zadavati teških neprilika Ugarskoj i Hrvatskoj.

Dinastičke smutnje (1162—1163). I odista, kad umre (31. marta 1162.) Gejza I. (II.) i ostavi prijestolje sinu **Stjepanu IV.** (III.) (1162), podiže se Manuil Komnen s jakom vojskom na nj zahtijevajući, da

se po senioratskom načelu na prijestolje podigne ljubimac njegov Stjepan, najmlađi b r a t Gejzin. No Ugri ne htjedoše da ga prime, već se većina njih odluči za srednjega brata **Ladislava I.** (II.) (1162—1163), a kad on već iza šestmjesečnoga vladanja umre (14. januara 1163.), priznaše konačno ipak **Stjepana V.** (IV.) (1163) svojim gospodarom; naročito su H r v a t i podupirali njegovo pravo, očito jer su bili prvi Bizantu na udarcu. Međutim nevaljalo mu vladanje dobrza izazove općenu bunu, koja ga protjera iz države, našto se opet vrati na prijestolje Gejzin sin **Stjepan IV.** (III.) (1163—1172). Poslije kratkoga rata s carem Manuilom došlo je do mira, u kojem car obeća, da ne će više podupirati raskralja, strica kraljeva, Stjepana V. (IV.); a Stjepan IV. (III) je opet sa svoje strane morao caru ustupiti S r i j e m i obećati, da će brata svoga B e l u poslati u Bizant na odgoju, predavši podjedno caru u upravu B e l i n u b a š t i n u, naime Hrvatsku Velebitu na jug i Dalmaciju.

Stjepan IV. (III.) **u Hrvatskoj i Dalmaciji 1163.** Stjepan IV. (III.) odista pošlje Belu u Bizant, gdje ga car zaruči svojom kćerkom Marijom i — ne imajući sâm sina — proglasi prijestolonasljednikom, ali baštine njegove ne htjede kralj Stjepan da predade caru, pače na jesen 1163. došao je u Hrvatsku i Dalmaciju, gdje je potvrdio privilegije svojih predhodnika dalmatinskim gradskim općinama, a možda se i napose još okrunio za hrvatsko-dalmatinskoga kralja. Zbog toga došlo je 1164. do novoga rata s carem, i Stjepan bi prisiljen, da spomenute hrvatske zemlje prepusti Manuilu. Međutim mir bješe kratkotrajan, jer raskralj stric Stjepan V. (IV.) i opet izazva rat, u kojem kralj Stjepan IV. (III.) otme Bizantincima netom ustupljeni Srijem sa Zemunom.

Bizantinska prevlast u Hrvatskoj. Za vrijeme podsade umre (1165) u tom gradu od otrova nesrećni Stjepan V. (IV.), našto car Manuil izide glavom na čelu snažne vojske na bojište: s jednom polovicom pošao je sâm u Srijem i zauzme Zemun na juriš, dok drugu polovicu pošlje na Bosnu, Hrvatsku i Dalmaciju, koje je zemlje carski vojvoda Ivan Dukas također brzo osvojio. Uplašen zamoli Stjepan IV. (III.) mir, kojim se obvezao, da će caru ustupiti Belinu baštinu, ali kad nađe u Veneciji, koja se zavadila s carem Manuilom, jakoga saveznika, prekine sklopljeni mir i započe 1166. nov rat. U njem lako zauze ustupljene hrvatske zemlje, a gradu Š i b e n i k u podijeli privilegij, kakav su imali Spljet i Trogir još od Kolomana s doslovno istom sadržinom. Ovo vjerolomstvo kraljevo potaknu cara

Manuila na posljednji odlučni rat, u kojem Bizantinci konačno zavladaše 1167. Srijemom, Bosnom, Hrvatskom rijeci Krki na jug i Dalmacijom, osim Zadra i otokâ, koji bijahu u mletačkoj vlasti.

Na čelu uprave u bizantinskoj Hrvatskoj stajao je carev rođak Konstantin („sebastos = princ), a postupao je veoma blago sa svojim podanicima, štedeći im imutak i vjeru katoličku. Međutim rodi se caru Manuilu sin Aleksije, našto je car hercega Belu ne samo skinuo s dostojanstva prijestolonasljednika, već i razvrgao njegove zaruke s Marijom, oženivši ga Agnezom, kćerkom antiohijskoga kneza.

Bela II. (III) (1172—1196). Kad malo zatim iznenada umre Stjepan IV. (III.), otpremi car hercega u Ugarsku, gdje kao **Bela II.** (III.) (1172—1196) naslijedi krunu vladajući u Ugarskoj i Hrvatskoj od Drave do Krke (bez Srijema), jer vlast bizantinska potrajala je u preostalim hrvatskim zemljama sve do godine 1180., kada je umr'o (24. septembra) silni car Manuil, a s njime utrnula i moć Bizanta.

III.
Bela II. (III.), Emerik i Andrija I. (II.).
(1180—1235).

Bela II. (III.) **i njegova politika.** Smrću cara Manuila nije samo prestalo bizantinsko vladanje u Srijemu, južnoj Hrvatskoj i Dalmaciji, nego se tekar odsada unaprijed stalno i trajno utvrdi hrvatsko-ugarski državni savez, kako je uređen 1102. za Kolomana. U svezi s time dade Bela II. (III.) svoga starijega sina Emerika još za svoga života okruniti uz ugarskoga napose još i za hrvatsko-dalmatinskoga kralja predavši mu podjedno svu kraljevinu Hrvatsku od Drave do mora u samostalnu upravu[1]; dok se u Bosni i nadalje održa još od cara Manuila postavljeni ban Kulin (otprilike od 1170. do 1204.) kao vazal Belin, pače i srpski veliki župan Stjepan Nemanja približi se u prvi kraj ugarskomu dvoru kao stari njegov politički saveznik. Ali kad zavladaše u bizantinskom carstvu poslije Manuilove smrti teški neredi, koji upropastiše državu, a balkanskim narodima, naročito Srbima i Bugarima, omogućiše pot-

[1] Stoga i datiraju u Zadru 5. jula 1194.: „regnante ... Bela ... et Henrico filio eius bis coronato Dalmatiam et Croaciam feliciter gubernante", a 9. jula 1194.: „regnante ... Bela ... et Almerico filius (!) eius super Dalmatiam et Chroatiam" (oba originala u zadarskom namjesničkom arhivu: Smičiklas, Cod. dipl. II., 267, 269).

puno oslobođenje od stoljetne bizantinske hegemonije, pregne Bela II. (III.) da prenese bivšu ulogu Bizanta na Ugarsku. Time je doduše označio ugarskoj politici pravac za više vijekova, no zato se raskrsti sa Srbima i Bugarima. Taki su neprijateljski odnosi i takove težnje ugarskih kraljeva potrajale sve do osmanlijske najezde, idući nehotice ovoj na ruku. Kao što se nekoć car Manuil služio porodičnim sporovima u pitanju nasljedstva u Ugarskoj, tako uzeše odsada Bela i njegovi nasljednici iskorištavati vjerske prilike na Balkanskom poluotoku u svoje političke svrhe.

Zadar. Radi Zadra, koji se vratio pod vlast kralja Bele još 1180., došlo je već 1181. do rata. Mlečani su kroz desetak godina velikom silom i golemim troškom neprestano udarali na nj, ali Zadar se ipak održa, odbivši hrabro sve juriše na kopnu i moru. To prinudi dužda Henrika Dandola, da sklopi primirje, koje se jednako produljivalo, a da do mira nije došlo.

Feudalizacija hrvatskog plemstva. Čini se, da se je u tom ratu odlikovao Bartol, sin prvoga nam poimence poznatoga Krčkog kneza Dujma; kralj ga obdari 1193. modruškom županijom uz obvezu, da će vršiti on i njegovi baštinici vojnu službu u kraljevoj vojsci unutar državnih granica sa 10 oklopnika, izvan granica sa četiri, „a dolazit će na (kraljev) poziv onda, kad bude sva hrvatska vojska po kraljevoj zapovijedi pozvana." Ovom darovnicom položena je osnova čuvenoj hrvatskoj porodici, prozvanoj početkom XV. vijeka Frankapani. Po svoj je prilici nekako oko istoga vremena kralj Bela potvrdio i bribirskomu županu Miroslavu od plemena Šubića posjed županije bribirske, a Stjepanu od plemena Babonića, županu vodičkome i njegovim potomcima, docnije prozvanima knezovi Blagajski, čitavo zemljište između Une i Sane (u današnjoj sjeverozapadnoj Bosni). Ovim darovnicama postadoše ovi drevni hrvatski plemići kraljevski vazali. I tako se stao među hrvatskim plemstvom širiti feudalizam po zapadno-evropskom uzoru, a na štetu staroga plemenskoga uređenja, ili drugim riječima: hrvatsko se plemstvo počelo od toga vremena unaprijed sve to više izjednačivati s ugarskim.

Reforme Bele II. (III.) Vladanje Bele II. (III.) veoma je važno i značajno po Ugarsku i Hrvatsku ne samo zbog spoljašnjih događaja, nego i radi unutarnjih reforma. Od Kolomana dalje on je bio prvi kralj, koji bješe naučno odgojen, primivši političku obrazovanost

svoju u središtu velike i vrsno upravljane svjetske države. Uredio je dakle dvor i dvorske običaje, podavši im vanjski sjaj. Sada zadobi krunisanje značaj državopravnoga akta, to jest, ono postade stalnim preduvjetom vršenju kraljevske vlasti, a uza to još je Bela uveo i bizantinski krunidbeni ceremonijel. Nadalje se savjesno brinuo i za državni imutak: u financijalnoj upravi uveo je na osnovi bizantinskoga iskustva strogi red, a naročito je uredio kraljevski prihod od kovnice novca (lucrum camerae), podigao metalurgiju i solane, učinivši za Ugarsku i Slavoniju kamenu sol državnim monopolom. Poradi toga raspolagao je ogromnim godišnjim prihodom od preko sedam milijuna kruna u gotovom novcu. Osim toga djelovao je na čelu kraljevske kancelarije od 1193. stalni kancelar, a u parnicama valjalo se služiti pismenim podnescima. Glede nasljedstva opet uredi Bela primogenituru, ukinuvši zauvijek senioratsko načelo, pače on ukloni i dojakošnju uredbu, po kojoj dobivaše kraljev brat u upravu kraljevstvo hrvatsko kao posebnu hercegovinu (ducatus), prenesavši i to pravo jedino na prvorođena kraljeva sina prije nastupa na prijestô.

Emerik (1196—1204). Politiku svoga oca nastavi Emerik (1196—1204), no u tom ga uze priječiti mlađi mu brat Andrija, dignuvši se 1197. na nj. Andrija zahtijevaše, sve protiv očeve odredbe, Hrvatsku s Dalmacijom kao svoju baštinu. Pobijedivši brata postade Andrija hercegom (dux) hrvatskim i uze upravo kraljevskom moći i sjajem samostalno vladati čitavim kraljevstvom hrvatskim od Drave do Neretve, ratujući srećno u Humskoj zemlji i Srbiji, namještavajući biskupe i nadbiskupe, izdavajući darovnice, vršeći vrhovnu sudačku vlast i okruživši se sjajnim dvorom i pratnjom, u kojoj se nalazio i ban, kojega je bez sumnje on imenovao. U ponovnim ratovima, što ih je vodio s bratom Emerikom, ipak konačno podleže, ostavljen od svojih privrženika, i bi stavljen u gradu Knegincu (kod Varaždina) pod stražu. Međutim boležljivi kralj Emerik, pun briga za budućnost, dade još za svoga života okruniti jedinca sina Ladislava po spljetskom nadbiskupu Bernardu zasebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem, dok ga je kaločki nadbiskup Ivan napose okrunio za kralja ugarskoga (1204).

Zadar dolazi u mletačke ruke (1202). Za vrijeme ovih građanskih ratova složi se na zapadu četvrta križarska vojna, a pošto učesnici njeni nijesu mogli da plate Veneciji pogođene prevoznine

na Istok, prisili ih dužd Henrik Dandolo, da mu pomognu u novembru 1202. osvojiti i razvaliti Zadar, a onda buduće godine srušiti bizantinsko carstvo, na kojega se razvalinama podiže slabo latinsko carstvo. Zadrani obnove doduše grad, poglavito uz pomoć kneza Domalda od plemena Svačića, ali videći, da ne mogu dobiti pomoći ni od kralja Emerika ni od hercega Andrije, i opet se početkom 1205. pokore Veneciji uz veoma teške uvjete.

Bosna i bogomilstvo. Oko toga se vremena uplitao Emerik u srpske i bugarske prilike i uzme (1201) naslov kralja Srbije i Bugarske, a onda obrati pažnju na Bosnu, naročito na bogomilstvo (patarenstvo). Bogomilstvo je istočnoga podrijetla, i to neka vrst gnostičko-manihejskoga nauka, što ga donijeśe bizantinski vojnici u evropski dio carstva, a odavle se onda raširi među Bugare (oko 930.). Tu mu podade neki pop Jeremije, ili samozvani Bogomil, slovensku spoljašnjost, uzevši za osnovu slovenske crkvene knjige. Bogomili vjerovali su u jednoga boga, pače i u trojstvo, ali ga ne držahu tvorcem neba i zemlje, jer učahu, da je bog stvorio samo dušu i sve nevidljivo, a sve ostalo vidljivo i materijalno nečastivi (ili zli bog). Bogomilstvo dakle imalo je dualistički značaj, onako kao vjera Zoroastrova. Za Hrista su naučali bogomili, da je bio samo najviši anđeo s prividnim tijelom, pa stoga su i muka i smrt njegova tek prividne. Zabacivali su sve sakramente, vas stari zavjet, a od molitvi pridržali su jedini „Očenaš". Razvijene hierarhije nijesu poznavali, već jedino djeda (kao biskup), gosta (kao svećenik) i starca (kao đakon), dok su strojnici imali širiti nauk. Crkve i oltare nijesu gradili, nego su se na službu božju, koja se sastojala u pjevanju i lomljenju kruha, skupljali po šumama ili u običnoj kakvoj sobi. Oni, koji strogo ispunjavahu propise bogomilske, zvali su se savršeni, dok su ostali vjernici postajali takovima pred smrt, odrekavši se svijeta i svega materijalnoga, a u prvom redu žene. Savršeni su bogomili veći dio života provodili kao samci u postu i molitvi. Iz Bugarske uvuče se bogomilstvo najprije u Srbiju, a onda najkasnije sredinom XII. vijeka u Bosnu, gdje mu je možda pogodna bila borba dalmatinskih Latina protiv slovenske službe božje i knjigâ, jer je Bosna bar od sredine XII. vijeka — dakle poslije svoga pridruženja ugarsko-hrvatskomu kralju — pripala spljetskoj nadbiskupiji. Poradi pristajanja uz ovu herezu pozove kralj Emerik na zahtjev pape Inocenta III. bana Kulina na odgovornost. Poslije posebne istrage odreknu se onda bosanski bogomili (1203)

krivovjerja i povrate u krilo katoličke crkve. Odsada su kroz sve vrijeme do propasti bosanske države ugarsko-hrvatski kraljevi pod izlikom bogomilskih smutnja oružanom rukom provaljivali u Bosnu, nastojeći, da je potpuno sjedine sa svojom državom.

Kralj Emerik umre u septembru 1204. izmirivši se prije s bratom Andrijom, a kad se već poslije kratkoga vladanja od osam mjeseci prestavi malodobni mu sin **Ladislav** II. (III.) (1204—1205), stupi na prijestô **Andrija** I. (II.) (1205—1235).

Andrija I. (II.) (1205—1235). Nastupom kralja Andrije I. (II.) prestale su doduše mnogogodišnje borbe između pojedinih članova kraljevske kuće za dulje vremena, ali te borbe, često u svezi sa spoljašnjim ratovima, duboko su potkopale ugled i moć kraljevsku, a podigle onu crkvenih i svjetovnih velikaša. No Andrija nije bio čovjek, koji je tome mogao pomoći, jer rasipan, lakomislen, nestalan i neodlučan, pogoršao je jadno stanje još i time, što je bio potpuno u vlasti svoje žene, Njemice Gertrude i njezina roda. Brat njezin Bertold, nesposoban po mladosti i bez teoloških nauka, postade kaločkim nadbiskupom, a onda još i hrvatskim banom. Zbog toga urote se neki velikaši protiv kraljice i prokšenog joj brata te je u septembru 1213. u Piliškoj šumi kraj Budima poslije dovršena lova umore, dok Bertold srećno umače.[1] Kralj Andrija oplakivao je doduše Gertrudu, no dobrza se utješio oženivši se (1215) Jolantom, sestrom latinskih careva Balduina i Henrika. Da podigne svoj pali ugled, odluči se Andrija na vojnu u Galiciju, gdje dade mlađega sina Kolomana okruniti galičkim kraljem, ali Rusi ga poslije četiri godine zarobe i prisile na povratak (1121), pa tako propade sve nastojanje Andrijino onkraj Karpata.

Križarska vojna Andrijina. Još se Bela II. (III.) zavjetovao, da će poći u križarsku vojnu; na samrti prenese svoj zavjet na sina Andriju. Poslije svih onih nesreća i neprilika odluči se Andrija, da će ispuniti ocu zadanu riječ. Nemajući potrebnoga novca za prevozninu po moru, odreče se u korist Venecije svoga kraljevskoga prava na Zadar (1216). Pred polazak na Istok postavi u Hrvatskoj svojim namjesnikom templarskoga meštra Poncija de Cruce, a u Ugarskoj ostrogonskoga nadbiskupa Ivana, a onda pođe ljeti 1217. na put preko Zagreba, gdje je upravo tada u njegovoj prisutnosti

[1] Bajka je, da je kraljicu umorio hrvatski ban Benko (ili zapravo Bank od plemena Bór), jer da mu je tobože Bertold obeščastio kćer.

posvećena **nova** stolna crkva, kojoj tom prilikom potvrdi sve starije privilegije. Od Hrvata pridružili su mu se Babonići, a zacijelo i još neki drugi plemići, s kojima se krajem augusta ukrca u Spljetu u mletačke lađe i preveze do palestinske obale. Križarska vojna kralja Andrije samo je neznatna epizoda u tom orijaškom kršćansko-muslimanskom hrvanju, a svrši se bez zamašnijih uspjeha; u Evropu vrati se Andrija kopnenim putom preko Carigrada noseći sa sobom više dragocjenih relikvija, što ih je nabavio za svoga boravka u Svetoj Zemlji.[1]

„Zlatna bula". Po povratku svom nađe Andrija državu u tako žalosnom stanju, a naročito zbog pohlepe velikašâ, da je sam pisao papi Honoriju III., kako će trebati „bar petnaest godina", da se sve popravi. Prije svega dade okruniti starijega sina **Belu** „mlađim kraljem" ugarskim (rex Hungariae iunior) i učini ga podjedno **hercegom hrvatskim**. Potom poče oduzimati nekim plemićima ona državna dobra, kojih se domogoše u posljednje vrijeme na nedopušten način, ali kad kralj uze kvariti novac, rasipavati državno blago i Židovima zalagati razne državne prihode, diže se protiv njega i njegovih velikaških savjetnika brojno **niže plemstvo**, naročito njegovi vojni službenici (servientes), pače i sam mu rođeni sin Bela. Posredovanjem zagrebačkoga biskupa Stjepana izmire se doduše otac i sin, no ogorčeni ugarski i slavonski kraljevi službenici prisile Andriju, da je izdao 1222. „**Zlatnu bulu**".[2] „Zlatna bula" zapravo je pokušaj, da se u jednu ruku skršenjem premoći velikaša i ukinućem financijalnih nereda podigne moć kraljevska, a u drugu zajamče nižemu plemstvu prava i sloboda. Po formi svojoj bješe ona u početku samo **privilegij**, a tek **docnije** postade najznatnijim državnim **zakonom** i osnovkom **ustava**, pa zato još i danas prisiže na nju ugarsko-hrvatski kralj kod krunisanja. „Zlatna bula" sastoji se od trideset i jednoga članka; u uvodu ističe se „preobrazba kraljevstva" (reformatio regni), kojom kralj hoće da obnovi slobodu plemićâ, a onda se redom nižu pojedine ustanove. Kralj — odnosno kao zamjenik njegov palatin — dužan je da svake godine na dan sv. Stjepana kralja (20. augusta) sazove u Stolni Biograd (Alba, Székesfehérvár) svečani **sudski dan** (solenniare), na

---

[1] Tako zvano „Crno Dijete", što ga izlaže još i danas crkva zagrebačka na dan Nedužne djece (28. dec.), dar je Andrijin s te vojne.

[2] Ime potječe otuda, što je na ispravu bio obješen kraljevski pečat u **zlatnoj** okrugloj kutiji.

koji imadu pristupa i svi niži plemići (omnes servientes), da ondje iznesu svoje pravde (causas). Kralj ne može nijednoga takova plemića službenika zatvoriti ili mu oteti imutka za volju kojega velikaša (favore alicuius potentis), ako ga nije sud prije proglasio krivim. Kralj ne može od plemićâ svojevoljno uzimati niti poreza u novcu, niti protiv njihove volje zalaziti u njihova sela i kuće. Izvan granica države ratuje plemstvo samo na kraljev trošak, pače i velikaši (qui comitatus habent) polaze na kraljev trošak u navalni rat; ali za slučaj obrane domovine moraju svi poći u vojnu. Samo palatin, ban, dvorski sudac kraljev (iudex curiae regiae) i kraljičin smiju obnašati dvije časti, a stranci (hospites) bez privole državnoga vijeća nikakove. Desetina nema se biskupima plaćati u novcu, nego u prirodninama (vinu i žitu). Novokovani novac vrijedit će samo kroz godinu dana (od Uskrsa do Uskrsa). Židovi ne smiju da budu činovnici kod kovnice novca, u solarama i kod carine. Marturina (kunovina) ima se plaćati (u Slavoniji) po onom običaju, kako je to ustanovio kralj Koloman, to jest od kmetskoga selišta po 12 frizatika (= denara).[1] Čitave županije ne mogu postati privatnim nasljednim vlasništvom. Za jamstvo privoli konačno Andrija posljednjim (31.) člankom „Zlatne bule", da sveukupno više i niže plemstvo ima pravo u slučaju, ako bi on ili koji od njegovih nasljednika radili protiv ovih ustanovâ, podići se, bilo pojedinački bilo svi zajedno, protiv njega riječju i oružjem (resistendi et contradicendi facultatem habent), a da ne potpadnu pod kazan nevjere (nota infidelitatis). Značajno je, da su kao svjedoci na ispravi potpisani sami biskupi, a među njima i zagrebački Stjepan. „Zlatna bula" vrijedila je jedino u Ugarskoj i Hrvatskoj do Gvozda (u Slavoniji), a ne još i u Hrvatskoj od Gvozda do Neretve. Izdana bješe u sedam originalnih primjeraka, a ipak su propali svi; najstariji je sačuvani prijepis od 1318. (u nadbiskupskom arhivu u Ostrogonu).

Osiljenje hrv. velikašâ. Kao što se u vrijeme ovih trzavica osililo ugarsko plemstvo, tako se osnažilo i hrvatsko, naročito ono između Gvozda i Neretve. Tude su se pojedini rodovi natoliko podigli, da su u svojim županijama postali tako reći nezavisni gospodari imajući uza se čitavu vojsku siromašnijih plemićkih službenika

---

[1] To je vrst susjednoga austrijskoga novca, koji se u XII. vijeku trošio i u Hrvatskoj; kovao se u koruškom mjestu Friesachu, pa otale mu i ime. Docnije prešlo je to ime i na novce kovane u Hrvatskoj (Slavoniji) po uzoru ovih frizaških.

(familiares, servientes). To je početak oligarhijskoga vladanja u Hrvatskoj, koje je potrajalo sve do 1348., kad je tek kralju Ludoviku I. uspjelo, da slomi snagu hrvatskih velikaša, dok je to u Ugarskoj već prije proveo otac njegov Karlo I. Pored Krčkih knezova (Frankapana), koji su 1225. dobili uz modrušku županiju još i Vinodol, ističu se Bribirski knezovi od plemena Šubića, na čelu im knez Gregorije, onda Svačići s knezom Domaldom, gospodari županije cetinske, i Kačići s knezom Maldučom, gospodari Omiša i čitavoga primorja od ušća Žrnovnice kod Spljeta do ušća Neretve. Radi prvenstva u Spljetu došlo je do krvave borbe između Gregorija i Domalda, u kojoj Domald konačno podleže, dok je opet Malduč sa svojim Omišanima zadavao tako ljutih udaraca primorskim gradovima, a naročito Spljetu, da je papinski poslanik Akoncije morao posredovati mir (1221).

Uto se herceg Bela opet zavadi s ocem i postade (1226) njegovim vladarom, dok ga mlađi brat naslovni galički kralj Koloman zamijeni 1226. u hrvatskom herceštvu. Kralj i herceg (rex et dux) Koloman nastojaše da primiri Hrvate, no ipak ne postiže mnogo, bar u prvi kraj, ma da je otac njegov Andrija još pod konac Belina hercegovanja imenovao (1225) dva bana, jednoga za „čitavu Slavoniju" (totius Sclavoniae) do Gvozda, a drugoga za Hrvatsku i Dalmaciju (banus de maritimis partibus).[1] Hrvatskim nezadovoljnicima stade na čelo knez Domald od plemena Svačića i započe na kopnu i moru građanski rat, u kojem konačno podleže (1229). Tek sada mogao je Koloman da svrne pažnju svoju na Bosnu, gdje je tada vladao ban Matej Ninoslav (1230—1250). Koloman poželi da izravno svojoj vlasti podvrgne i Bosnu pa stoga se uze miješati u njezine nutarnje prilike, što mu olakša ponovo procvalo bogomilstvo, pače i sam ban Ninoslav bješe gorljiv mu privrženik. Toga radi prepusti kralj Andrija vrhovnu pasku nad Bosnom sinu Kolomanu, a tu odluku potvrdi i papa Grgur IX., a onda uze herceg hrvatski u njoj djelovati krstom i mačem. Kad provale vojske hercegove u Bosnu, ban Ninoslav i bogomili prigrle katoličku vjeru, našto se Koloman vrati natrag (1234). No tek što je herceg s vojskom ostavio Bosnu, i ban i njegovi podanici povrate se krivovjerju. Od toga se vremena

---

[1] Slavonija se dotada obično zvala „banatus", kad je njome upravljao ban, ili „ducatus", kad je u njoj vladao herceg (dux); sada je prozvana „regnum" (kraljevina), jer joj je stajao na čelu kralj (rex) Koloman. Prvi put nalazimo taj naziv 1232. (Smičiklas, Cod. dipl. III, 369).

redovito ponavlja ova slika: dok su katoličke vojske u zemlji, svi se tobože priznaju katolicima, a tek što su je ostavile, svi se opet vraćaju bogomilstvu.

Posljednji dani Andrijini. Međutim se „Zlatnom bulom" ne okrenuše na bolje prilike u Ugarskoj. Kralj Andrija ostao je i dalje vjeran svojem načelu „vladalačke darežljivosti", a Židovi su opet dobili u zakup državne prihode. Stoga se nanovo diže bura, ali taj joj se put stavi na čelo sporazumno visoko crkveno i svjetovno plemstvo. Andrija bješe 1231. prisiljen, da izdade novu „Zlatnu bulu", koja doduše u bitnosti od riječi do riječi preuzima ustanove prve od 1222., no ipak ima i nekih promjena, od kojih je najznatnija, da je sada napušteno jamstvo „oružana otpora", jer kralj i njegovi sinovi izjaviše, da se podvrgavaju u slučaju nepoštivanja ustanova presudi ostrogonskoga nadbiskupa, koji može da protiv njih izreče crkvenu kletvu (excommunicatio). I odista već slijedeće godine (1232) došao je Andrija u položaj, da je nadbiskup Robert izopćio njega i Ugarsku iz crkve, a samo svečana prisega i tvrdo obećanje, da će poštivati ustanove „Zlatne bule", oprostiše Andriju i državu te strašne kazni. Još pred smrt počini na veliku srdžbu dvora sudbonosnu nesmotrenost, kad se po Jolantinovoj smrti (1233) po treći put oženio (u maju 1234.) mladom Beatricom, nećakinjom markgrafa Azza od Este-Ferrare.

Andrija I. (II.) umr'o je u septembru 1235. ostavivši sasvim izmučenu i istrošenu državu sinu Beli.

IV.

Bela III. (IV.).

(1235—1270.)

Počeci vladanja Bele III. (IV.). Beli III. (IV.) bilo je već oko četrdeset godina, kad je nastupio vladanje; bijaše muž promišljen i energičan. On naumi povratiti pali ugled kraljevskoga dostojanstva, a slomiti premoć velikaša. Uz Kolomana i Belu II. (III.) on je bez sumnje najznatniji naš vladar iz kuće Arpádove.

Već prvih dana zgodi mu se neprilika, koja je docnije bila od zamašnih posljedica. Udovica je Andrije I. (II.), kraljica Beatrica, izjavila, da se osjeća majkom i da je stoga ide dolično mjesto na dvoru, jer su ga inače kraljice udovice bez djece morale ostaviti. Na tu izjavu stavi Bela Beatricu pod stražu, no ipak joj je uspjelo, da

je umakla u Njemačku, gdje je rodila sina Stjepana Postuma, oca posljednjega Arpádovca Andrije II. (III.). Iz Njemačke ode onda u Veneciju, gdje stavi sebe i sina pod zaštitu duždevu, ali ni Bela ni Koloman ne priznavahu Stjepana svojim bratom, već ga razglasiše plodom materina grijeha s bivšim palatinom očevim Dionizom.

Treći tjedan po očevoj smrti dade se Bela ponovo okruniti u Stolnom Biogradu jednom istom ceremonijom za ugarskoga i hrvatskoga kralja (14. oktobra). Od toga je vremena (a možda još i za Andrije I. (II.) napušteno zasebno krunisanje za hrvatsko-dalmatinskoga kralja; glavni je razlog tome ustaljeni nasljedni red u kraljevskoj dinastiji po primogenituri, a uza nj bez sumnje i drugi, za koji danas ne znamo.[1] Uspevši se na prijestolje Bela uvede prije svega strogi red na dvoru. Da na vidljiv način pokaže svoju neograničenu kraljevsku vlast i da ponizi gordo plemstvo, naredi, da nitko osim biskupâ i glavnih dostojanstvenika državnih ne smije u prisutnosti kraljevoj sjediti, a stolice njihove (koje su sobom donosili) dade pobacati u vatru. Još više uvrijedi Bela (poradi tadašnje općene nepismenosti) gospodu uredbom, da nitko, pa i najviši velikaš, ne smije usmeno kralju podnositi tužbu ili želju svoju i odmah zatražiti rješenje, već da se imaju predavati napisane molbenice kancelaru i čekati na rješenje. No najteži udarac bješe, kad je Bela u sporazumu s bratom hercegom Kolomanom odlučio da povrati kruni sva ona imanja i dobra, što ih je otac njihov lakoumno razdavao, ili ih se plemići domogoše na nepravedan način. Sada izgubiše Templari neke posjede u Slavoniji, a podban Jakša i braća mu morali su povratiti gradu (castrum) Križevcima neke ugrabljene posjede.

Djelovanje hercega Kolomana. Međutim se herceg Koloman spremi na ponovni rat protiv bogomila, a taj svrši potpunom pobjedom njegovom, jer ne samo da je skučio Bosnu i prisilio bana Ninoslava na pokornost, već je provalio i u Humsku zemlju, kojom je tada vladao knez Toljen (1237). Poslije ovih pobjeda pristupi Koloman uređenju bosanskih crkvenih prilika. Novoimenovanomu biskupu bosanskomu, dominikancu Poži (Pousa), podigao je (1238) u župi Vrhbosni, u mjestu Brdu (danas Blažuj nedaleko od Sarajeva) stolnu crkvu sv. Petra s kaptolom i obdari je suviše još desetinom u Usori,

---

[1] Uporedi o tom Tomašić, „Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga". Drugo izdanje. Zagreb 1915., str. 120—124 i moj „Priručnik" I., str. 545—547.

Solima i Donjim Krajima[1] te Đ a k o v o m i njegovom okolicom sve do Save u vukovskoj županiji. Kako su bogomili dobrza opet stali biskupov položaj ugrožavati, prenese Poža svoje sijelo iz Broda u Đakovo, koje tako postade redovito središte bosanske crkve (između 1242. i 1252.). Ali pored bosanskih crkvenih prilika zanimao se herceg Koloman i hrvatskima. Budući da je spljetska nadbiskupija u posljednje doba veoma osiromašila, zamisli herceg (oko 1240.) u sporazumu sa spljetskim nadbiskupom Guncelom sjediniti je sa z a g r e b a č k o m biskupijom, dakle ovu iskinuti iz kaločke nadbiskupske jurisdikcije i povratiti stanje, kakovo je bilo u Hrvatskoj u XI. vijeku prije osnutka zagrebačke biskupije.[2] No do toga nije došlo, jedno što se papa Grgur IX. skanjivao da odmah riješi ovo pitanje, a drugo, što su oko toga vremena zaprijetili i Ugarskoj i Hrvatskoj T a t a r i.

Tatarska najezda. Početkom XIII. vijeka ujedini mongolski glavar T e m u d ž i n razna plemena na sjeveru današnje Kine i prozvavši se D ž i n g i s - k a n o m, to jest „najmoćnijim kanom", pokori doskora Kinu, srednju Aziju i Perziju. Neke su njegove čete upale i u istočnu Evropu, gdje su (oko 1224.) potukle na rijeci Kalki, nedaleko od Azovskoga mora, sjedinjene Kumane i Ruse. Po smrti Džingiskanovoj (1227) naslijedi ga kao vrhovni kan T a t a r â sin O g o t a j, dok je u evropskom istoku preuzeo vlast s težnjom, da proširi osvajanja prema zapadu, Ogotajev nećak B a t u - k a n, a pomagao mu je rođak K a d a n. Pred Tatarima uzmakne potom jedan dio Kumana (40.000 vojnika) s kanom svojim Kutenom (zapravo Kötöny) dalje na zapad i zamoli (1239) kralja Belu, da ih primi u Ugarsku, što on i učini, kad su obećali, da će se pokrstiti. Saznavši Tatari za to, zatraže od Bele, da im vrati „podanike" Kumane, a kad kralj toga ne htjede učiniti, odluče da će provaliti u Ugarsku. Ovdje se općenito omaljivala tatarska opasnost, pače na zboru ugarskoga plemstva, što se sastao u februaru 1241. u Budimu, digoše svi prisutni razne tužbe

---

[1] Ovi su krajevi, naročito Usora, nekoć bili dijelovi panonske Hrvatske, dok su „Donji Kraji" bili dio Hrvatske. Pod Bosnu došli su djelomično tek u doba Borića ili Kulina bana.

[2] Ova osobito znatna činjenica, koja dokazuje, da je tada bila u Spljetu još živa svijest o nekadanjem prostiranju spljetske nadbiskupije do Zagreba, zajamčena nam je pismom pape Grgura IX. od 6. juna 1240. u r e g i s t r u (vidi S m i č i k l a s, Cod. dipl. IV., 114—15). Nadbiskup Guncel (= Gönczöl) bio je rodom M a d ž a r od plemena K á n.

na Kumane, zahtijevajući, da se oni uklone iz Ugarske, kuda su samo zato došli, da se kralj uzmogne s njima poslužiti na štetu plemstva. Međutim navali ogorčena svjetina, sumnjajući da su Kumani potajne uhode tatarske, na kuću njihova kana Kutena u Pešti i ubije ga, a nato se znatan dio Kumana, pustošeći i harajući, povrati zapadnom Ugarskom, Slavonijom, Srijemom, Srbijom i Bugarskom preko donjega Dunava u staru domovinu.

Bitka na Šaju. Uto skupi Batu-kan oko Kijeva golemu vojsku od 150.000 ljudi i spusti se preko Karpata u sjevernu Ugarsku, dok je rođak njegov Kadan provalio s drugoga kraja u Erdelj. Sabravši teškom mukom oko 60.000 momaka, među kojima se naročito isticahu hrvatske čete hercega Kolomana, pođe Bela neprijatelju ususret. Na rijeci Šaju, kod mjesta M o h i (nedaleko od Miškolca) došlo je 11. aprila 1241. do krvava boja, u kojem bude kraljeva vojska ametice potučena i na sve strane raspršena. Kralj srećno umače kroz Karpate, pa preko Njitre i Požuna u Austriju hercegu Fridriku II. Babenbergovcu, no brat mu herceg Koloman, u boju teško ranjen, tek što stiže u Čazmu, umrije. Protiv svakoga iščekivanja iskoristi sada austrijski herceg kraljevu nevolju, prisilivši ga, da mu odstupi tri susjedne županije, našto Bela s porodicom svojom ode u Zagreb, otkuda je od raznih vladara kršćanskih molio pomoći, ali uzalud.

Tatari u Hrvatskoj. Za to vrijeme opustošiše Tatari čitavu Ugarsku s lijeve obale Dunava, ubijajući sve, što im je dopalo ruku, a kad se zimi čvrsto slede sve rijeke, prijeđu početkom februara 1242. preko Dunava i razdijele se u dvije čete: jednu je vodio K a d a n, a pošla je na jug za kraljem Belom, dok je druga pod vodstvom Batu-kanovim udarila na Ostrogon, Stolni Biograd, Vesprim, Đur i druga ugarska mjesta. Prešavši K a d a n Dravu i opustošivši sav kraj, kojim je prolazio, na daleko i široko, a naročito Z a g r e b, gdje ljuto postrada nedavno dovršena stolna crkva sv. Stjepana kralja, uze se primicati primorju, jer su kralj Bela, njegova porodica i mnogi velikaši, ostavivši Zagreb, potražili izmjenice zakloništa u tvrđom Klisu, Spljetu, Trogiru i po susjednim otocima. U taj je čas branio Trogir Bribirski knez S t j e p k o, sin Gregorijev, ali su kralja pomagali i drugi naročito Krčki knezovi. Na primorje sašao je i Kadan, no svi mu napori, da osvoji tvrde gradove i uhvati kralja, ostadoše iza raznih bojeva i sukoba po raznim stranama Hrvatske bezuspješni. Kad krajem marta 1242. stiže u tatarski tabor vijest, da je u Aziji (u Karakorumu) umr'o vrhovni kan Ogotaj, uzeše se Tatari sa svojim

vođama, zabrinutima za pitanje nasljedstva na stolici vrhovnoga kana, naglo vraćati na istok, i to u isto vrijeme iz Ugarske i Hrvatske. Jedna četa skrene pustošeći i paleći kroz Bosnu, Srbiju i Bugarsku u južnu Rusiju, a druga opustoši okoliš dubrovački i popali Kotor te se konačno probije kroz Bugarsku do donjega Dunava, gdje se združi s Batu-kanom, koji je također sašao preko Erdelja u Moldavsku.[1]

Obnova države. Strahovita najezda tatarska uništila je u jednoj godini stoljetno kulturno nastojanje u Ugarskoj i Hrvatskoj. Sva je zemlja bila opustošena, pučanstvo rastjerano u šume i planine, tako da nigdje nije bilo vidjeti na daleko i široko čovjeka, a državna organizacija iz temelja pokolebana. Kako zemlja nije bila obrađena, zavlada strašna glad, a s njome i kuga, koja pomori mnoštvo svijeta, pače nevolju uvećaše i čete drskih razbojnika i rulje gladnih vukova, koji su ljude napadali ća i u njihovim stanovima, kako to pripovijeda spljetski arhidjakon Toma. Primivši sigurnih vijesti o odlasku Tatara, ostavi Bela u drugoj polovici maja 1242. Dalmaciju te se u pratnji Krčkih knezova, koji mu uzajmiše golemu svotu gotova novca, svrati najprije u Zagreb, a onda pođe u Ugarsku. Kralj se ubrzo mogao uvjeriti, da mu valja iz temelja započeti rad, koji se već lijepo bio razvio. Prije svega opet je uskrisio upravu, a onda je uspostavio sigurnost ličnu i imutka, da ublaži nevolje pučanstva, koje je počelo pomalo ostavljati svoje zbjegove. Potom je najveću brigu i pažnju posvetio obrani zemlje, jer se bilo bojati, da će Tatari, u kojih vlasti ostade i dalje sva zemlja u istočnoj Evropi onkraj Karpata, obnoviti provalu. Kako je netom minula strašna godina pokazala, da su jedino tvrdi gradovi (castra) pružali narodu dovoljno i sigurno zaklonište, osnovao je sada kralj Bela na tom iskustvu svoj obrambeni sustav. Tada je bilo samo malo gradova u zemlji, a svakako više njih u kršnoj Hrvatskoj negoli u zemljovitoj Slavoniji, pa stoga je Bela na zgodnim mjestima dao zidati gradove i potaknuo prelate i velikaše,

---

[1] Bitka na Grobničkom polju, sudjelovanje srijemske braće Kresa, Kupiše i Raka, kao i pomorski boj kod otoka Paga, kasnije su izmišljotine, a nalaze se u nekim očevidno falsificiranim frankapanskim i paškim listinama, kako se to vidi iz Smičiklasova komentara ovim listinama u „Cod. dipl. IV, 222 i V, 175, 180, 311. Kod tih je falsifikacija sudjelovao i poznata varalica Pavao Skalić (iz XVI. vijeka). Suvremeni spljetski arhidjakon Toma († 1268.), koji opširno govori o tatarskoj najezdi, nipošto ne bi prešutio i zatajio tako krupnih događaja, tada svakomu čitatelju poznatih. Prvi govori o bitki na Grobničkom polju tek fra Ivan Tomašić († poslije 1562.), bez sumnje na osnovi frankapanskih falsifikata.

da ih također zidu, dok su stariji popravljeni i pojačani. U to doba dakle dade kralj sagraditi Budim, a kraljica Višegrad nedaleko Ostrogona, dok su u Hrvatskoj podignuti: Kalnik (kod Križevaca), Medvedgrad (kraj Zagreba), Garić (u Moslavini), Lipovac (kraj Samobora), Okić (nedaleko od Samobora) i drugi.

Postanak kraljevskih slobodnih gradova. Da napuči opustjelu zemlju, odluči je naseliti strancima, poglavito Nijemcima, primamivši ih velikim privilegijima. Ti stranci, obično zvani g o s t i (hospites), bili su upravo o b r t n i c i, a napučili su samo gradove (varoši) i trgovišta. Iz toga se dakle razviše k r a l j e v s k i s l o b o d n i g r a d o v i, kojih su građani imali redovito gradsku upravu u svojim rukama, slobodno birajući sebi suca (koji bješe sve do polovice XIX. vijeka kao danas načelnik), njegove pomagače i župnika, a u parbenim poslovima mogli su prizive slati ravno na kraljevski sud. Važno je još i to, da su „gosti" mogli slobodno raspolagati svojom imovinom u oporuci. Ove su povlastice privukle u gradove i mnoge niže plemiće i slobodne seljake, koji su onda sa starijim žiteljstvom stvarali h r v a t s k i gradski elemenat. No građani sudjelovali su i u obrani zemlje, djelomično tako, što su uzdržavali svoje gradove, utvrđene jakim i visokim kamenim zidinama i tornjevima, a djelomično kao vojnici, odnosno konjanici u kraljevskoj četi. Još krajem iste godine 1242. bi osnovana na brdu kraljevska slobodna općina G r a d e c tik Zagreba (Mons Graecensis iuxta Zagrabiam), pod kojim se imenom u to doba razumijevao s a m o Kaptol s današnjim istočnim dijelom donjega grada. Kasnije još su postale slobodne općine: Samobor (1242), Križevci (1252) i Jastrebarsko (1257).

Mletački rat. Ma da je zemlja bila teško izmučena, ipak nije Bela mogao mirovati. Prvo mu je bilo, da je još iste godine 1242. prisilio oružanom rukom austrijskoga hercega Fridrika Babenbergovca, da mu povrati otete tri županije, a onda se zarati i s Venecijom radi Zadra, koji se još početkom 1242., odmah po dolasku kraljevu na primorje, pobunio protiv republike. No vojska hrvatskoga hercega i bana Dionizija bude ljeti 1243. pod Zadrom potučena, našto grad opet pade u mletačke ruke, pošto se većina Zadrana odselila u Nin, otkud je zadavala ljutih nevolja Mlečanima. Videći Bela taj neuspjeh sklopi ljeti 1244. na slavonskom gradu Glažu, na podnožju Borje planine (u današnjoj bosanskoj Posavini), s republikom mletačkom mir odrekavši se Zadra, a dužd se opet obavezao, da ne će podupirati „nekoga Lombarda" Stjepana, „tobožnjega sina kralja Andrije",

koji je tada živio u Veneciji i za koga je mati mu kraljica Beatrica tražila poslije Kolomanove smrti herceštvo hrvatsko. Sada ne preostade ni Zadranima drugo, nego izmiriti se kako tako s Venecijom, što oni i urade 1247., razumije se, pod veoma teškim uvjetima, jer su odsada imali primati gradskoga kneza, koga im dužd pošlje, nijesu se smjeli ženiti iz Hrvatske, a suviše još preuzeše Mlečani upravu svih gradskih prihoda i stadoše po volji raspolagati zadarskim brodovljem i momcima sposobnima za oružje.

Građanski rat u Hrvatskoj. Glavni razlog, s kojega je Bela tako brzo i u tolikoj mjeri popustio Veneciji, ima se tražiti u istovremenom građanskom ratu u Hrvatskoj, jer je trebalo osujetiti, da se Venecija u nj ne uplete. Povod je dala stara prepirka između Trogira i Spljeta poradi sela Ostroga, koje su Spljećani smatrali svojim uza sve to, što je Trogiranima uspjelo, da su kralja Belu nagovorili, da im ga je potvrdio posebnom ispravom, u kojoj su bila izbrojena njihova prava i posjedi (16. maja 1242). Rat je među obje općine planuo odmah po kraljevu odlasku u Ugarsku, a dobrza okupe se oko njih i razni velikaši, tako da se složiše dvije stranke: trogirska ili kraljevska (na čelu joj Bribirski knez Stjepko) i spljetska ili protukraljevska. Odmah se u početku pokazalo, da je trogirska stranka jača, naročito na moru, pa stoga Spljećani potraže i nađu saveznike u omiških Kačića, Poljičana, humskoga kneza Andrije i bosanskoga bana Matije Ninoslava, koji odluči slabost Ugarske i Hrvatske po tatarskoj najezdi iskoristiti što bolje može. Vojna bosanskoga bana bješe najbolje svjedočanstvo o ozbiljnosti hrvatskih događaja, pa stoga povjeri Bela jednu četu hercegu i banu Dioniziju (od plemena Türje), svomu drugu iz djetinjstva, da ukroti Spljet, dok je s drugom sâm pošao protiv bosanskoga bana Ninoslava. Kraljevske su vojske ljeti 1244. postigle potpuni uspjeh na oba kraja. Herceg i ban Dionizije prisili oružjem u ruci Spljet, da mu se predao i onda sklopio mir s Trogirom, odrekavši se Ostroga. Osim toga Spljet se obveže, da će birati gradskim knezom kraljevskoga čovjeka, predati šest talaca i položiti ponovo prisegu vjernosti. Kralj Bela opet natjerao je bana Ninoslava na pokornost i sada potvrdio darovnicu svoga brata Kolomana bosanskoj crkvi na Đakovo i desetinu u Usori, Solima i Donjim Krajima, a za izvršenje toga morao je jamčiti ban Ninoslav sa svojim velikašima. Od tada vladao je u Bosni do banove smrti (oko 1250.) mir, a međutim dade Bela na sudskom danu u Stolnom Biogradu (20. aug. 1245.) okruniti svoga petgodišnjega sina

Stjepana „mlađim kraljem" ugarskim i podjedno učini bana Dionizija palatinom.

Rat za babenberšku baštinu. Uto se Bela ponovo zaplete u rat s austrijskim hercegom Fridrikom Babenbergovcem. Nedaleko od Wiener-Neustadta došlo je do boja, u kojem pogibe Fridrik kao posljednji muški potomak svoga roda. Sva zemlja od Češke do hrvatske granice (to jest Austrija i Štajerska) ostadoše bez zakonita vladara. Sada se uzmu otimati za babenberšku baštinu oba susjeda, kralj Bela i češki kralj Otokar Přemysl II. Poslije poduljega bezuspješnoga ratovanja uplete se u borbu papa Inocent IV., a njegovim nastojanjem dođe do mira u Požunu (1254), po kojemu dobije češki kralj Austriju, a ugarsko-hrvatski svu Štajersku (od Semeringa na jug). Potom pošlje Bela u Štajersku svoga sina „mlađega kralja" Stjepana, a kao glavnoga mu savjetnika dodijeli bana i hercega hrvatskoga Stjepana (od plemena Gut-Keled). No Štajercima ubrzo otešča ugarsko gospodstvo, pa stoga plane u zemlji buna. Buntovnici prisile mladoga Stjepana i njegova istoimena savjetnika na odlazak iz Štajerske i proglase svojim gospodarom češkoga kralja Otokara Přemysla (1259). Zbog toga došlo je do češko-ugarskoga rata, u kojem češke vojske pobijede ugarske kod Kroissenbrunna na rijeci Moravi (1260), našto se Bela morao odreći Štajerske. Kao jamstvo za trajni mir bilo je uglavljeno, da će se Belin mlađi sin Bela oženiti Otokarovom nećakinjom Kunigundom, što se docnije i zbilo, pa tako nastupiše porodične sveze između Arpadovićâ i Přemyslovićâ. Uza sve to ipak nije bilo trajna mira, pače pod kraj Belina života češki je kralj — ovladavši i Kranjskom i Koruškom — gledao, kako bi dobio u svoju vlast i zapadnu Slavoniju. I odista bilo je u njegovim rukama u doba Beline smrti hrvatsko Zagorje i sav kraj oko Samobora, gdje su privrženici češkoga kralja i podigli čvrst grad nad trgovištem na obranu južnih međa Otokarove države (oko 1279).

Ojačanje velikašâ. Tatarska je najezda odvrnula kralja Belu s onoga puta, kojim je pošao u početku vladanja. Do toga vremena naime kralj je svom snagom radio protiv osiljenja velikašâ, a odsada dalje i sam ih je podupirao imajući kod toga pred očima ojačanje svoje vojne snage. Darivao je dakle uz obavezu vojne službe svojim vjernim privrženicima ne samo pojedina zemljišta, nego i čitave županije, a uza to bi ih ovlastio, da grade na svojim dobrima tvrde gradove. Na taj je način Bela doduše postigao svoju svrhu, ali je

ujedno i porasla moć velikašâ, jer oni su odsada u svojim gradovima držali stalne oružane čete, koje nijesu bile samo u kraljevoj službi na obranu zemlje, nego su velikašima služile i u njihove lične ciljeve. Da oslabi ovako poraslu moć velikašâ, kralj je nastojao, da sebi jače sveže građanski stalež, dok je izravne svoje službenike u kraljevskim gradovima podigao sve na plemiće (nobiles... qui servientes regales dicuntur), davši im u potpuno vlasništvo onaj kraljevski zemljišni posjed, koji su dotle obrađivali. Pored toga kralj je zamjenjivao s velikašima neke njihove gradove za druge posjede, želeći da dobije u svoje ruke kao „kraljevske gradove" (castra regia) sve znatnije točke u zemlji. Ali se već dobrza pokazalo, da sve ove kraljeve mjere nijesu bile dostatne i da nijesu mogle spriječiti presizanja velikašâ, jer ona gospodarska i vojna snaga, do koje se oni uspeše, učinila ih je tako preuzetnima, da su stali sve to jače potiskivati niže plemstvo u dohvatu svoga ogromnoga posjeda zahtijevajući od njih razne vazalne dužnosti. Pače gdjekoji se od njihovih tvrdih gradova pretvorio u pravo razbojničko gnijezdo, iz kojega je ovaj ili onaj velikaš uspješno prkosio i kraljevskoj vlasti. Ovu preuzetnost velikašâ uvelike je ojačala razmirica između oca Bele i sina Stjepana, a svrši (1265) konačno tako, da je Stjepan kao „mlađi kralj" sebi izvojevao neograničena kraljevska prava. Odsele imala je Ugarska dva kralja, dva dvora i dvije centralne vlade, dok je u Hrvatskoj preko Drave vladao kraljevskim sjajem i punom samostalnošću mlađi sin Bela kao herceg hrvatski (od 1261. do smrti 1269.). „Zlatna bula" je sasvim zaboravljena, a oba su se kralja jagmila, tko će sebi steći više privrženika darivanjem zemljištâ i na njima naseljenih kmetova. Sada potvrdi kralj Bela — uz koga je listom pristajala sva Hrvatska — među ostalima Krčkim knezovima županije Modrušku i Vinodol (1251), Bribirskim županiju Bribirsku (1251), a Babonićima Vodičevo (1256). Ovo jačanje velikašâ nagna niže plemstvo (servientes regales), da su se obratili na kralja Belu i njegove sinove, da im zajamče i potvrde temeljna prava plemstva i sloboštine. Otac i sinovi izdadu potom 1267. ispravu, kojom im udovoljiše molbi u deset točaka. Ova isprava — odnoseći se kao i „Zlatna bula" (od 1222.) samo na Ugarsku i Slavoniju, ili na Hrvatsku do Gvozda, — treća je promjena „Zlatne bule", ali ojačanja velikašâ i postepenoga padanja kraljevske moći nije ni ona mogla da spriječi.

Upravne promjene. U to doba (oko 1260.) učini kralj Bela neke veoma zamašne promjene u upravi hrvatskih zemalja. Prije svega

uredi, da čitavim kraljevstvom hrvatskim vlada h e r c e g od kraljevskoga roda (dux totius Sclavoniae, Croatiae et Dalmatiae), kojemu dodijeli d v a b a n a: slavonskoga i hrvatsko-dalmatinskoga. Kad nije bilo h e r c e g a od kraljevskoga roda (što je obično i bivalo), onda vrši vrhovnu upravu nad čitavim kraljevstvom hrvatskim slavonski ban s naslovom „cijele Slavonije" (totius Sclavoniae); njemu se imao pokoravati hrvatsko-dalmatinski ban, koji nosi kadikad i naslov „primorskoga" bana (banus maritimus). Ovom je razdiobom položena osnova razdiobi sve dotle jedinstvenoga upravnoga i političkoga kraljevstva hrvatskoga u d v a z a s e b n a p o l i t i č k a i u p r a v n a t e r i t o r i j a, u kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju i u kraljevinu Slavoniju, a održat će se sve do XVI. vijeka.

Radi obrane ugarske i hrvatske granice od Srba osnova Bela pod kraj svoga vladanja b a n o v i n u M a č v u (banatus de Machow), koja se prostirala u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji, Savi na jugu između donje Drine i Kolubare, a sa središtem (castrum Machow) nedaleko od današnjega mjesta Valjeva. Ovoj banovini biše u docnija vremena, naročito u XIV. vijeku, pridružene zbog većega dohotka banova i u vojničke svrhe s r i j e m s k a i v u k o v s k a ž u p a n i j a, dok je p o ž e š k a u ime prihoda postala (od 1264. dalje) redovitim vlasništvom kraljičinim.[1] Na taj se način zgodi, da su pomenuti od starine h r v a t s k i k r a j e v i bili vremenom i z u z e t i s a s v i m i s p o d b a n s k e v l a s t i, a to je opet urodilo posljedicom, da su se stali ubrajati među ugarske, naročito u XV. i XVI. vijeku do mohačke bitke. Kao kraljevstvo hrvatsko tako je Bela rascjepkao i B o s n u poslije smrti bana Mateja Ninoslava (oko 1250.), kad u njoj buknuše prijestolne borbe među njegovim potomcima. Oko 1254. dakle Bela razdijeli Bosnu na tri dijela: od porječja gornjega Vrbasa i Bosne složi b a n o v i n u B o s n u, u kojoj ostavi potomke Mateja Ninoslava da vladaju, dok od porječja Usore (oko Doboja i Tešnja) sklopi u s o r s k u b a n o v i n u, a od predjela oko Soli (danas Tuzla) učini b a n o v i n u S o l i, u kojima je namještao svoje pouzdane velikaše. Tada je vladao kraljevstvom hrvatskim herceg B e l a (1261—1269), a kako bješe još malodoban, stajala je na čelu hrvatske uprave sama kraljica mati Marija. Herceg Bela stolovao je s majkom u Zagrebu i Kninu okružen sjajnom pratnjom.

[1] Za požeški županijski grad i za svu županiju prema tome kaže se izrijekom u ispravi od 15. jula 1264., da je „i n d u c a t u S c l a v o n i e c o n s t i t u t u m" (Smičiklas, Cod. dipl. V, 302).

Pod tim skrbništvom materinim ostade herceg Bela do 1268., kad zače samostalno vladati, no već slijedeće godine 1269. pokosi ga nenadano smrt. Baš tada udao je „mlađi kralj" Stjepan kćer svoju Mariju za napuljskoga kraljevića Karla, dok je napuljska princesa Jelisaveta docnije pošla za Stjepanova prvorođenca i prijestolonasljednika Ladislava. Ovim ženidbama nastupiše najtješnji rodbinski odnosi između Arpadovićâ i napuljskih Anžuvinaca.

Kralj Bela III. (IV.) umr'o je 3. maja 1270.

V.

Posljednji Arpadovići.

(1270—1301).

Stjepan VI. (V.) (1270—1272) bijaše čovjek žestoke ćudi i tvrda srca. Odmah u početku svoga vladanja zametne sa češkim kraljem Otokarom Přemyslom II. rat, jer nije mogao da mirno gleda, kako taj moćni vladalac osvaja Korušku i Kranjsku. Ratovalo se promjenljivom srećom sve do maja 1271., kad je došlo do boja između grada Mošona i rječice Rapce (zapadno od Đura), u kojem bi Otokar doduše suzbit, ali ne poražen. Nato sklope oba vladara mir: kralj Stjepan odreče se svakoga zahtjeva na Austriju, Štajersku, Korušku i Kranjsku, a Otokar opet obeća, da će se okaniti svake sveze sa Stjepanom Postumom, sinom kralja Andrije I. (II.), koji i malo potom umre u Veneciji ostavivši udovicu Mlečanku Tomasinu Morosini i sina Andriju „Mlečanina".

Za Stjepanova vladanja stekoše Krčki knezovi grad Senj (1271), a banovao je Joakim Pektar od plemena Gut-Keled. Ljeti 1272. odluči se Stjepan da će poći u goste u Napulj preko Dalmacije. Na put povede i desetogodišnjega starijega sina Ladislava, no došavši do cistercitske opatije u Topuskomu, ostavi ga ovdje, a sam pođe s velikom pratnjom dalje na jug. Kad kralj stiže u Bihać na Uni, dođe mu glas, da je mladoga prijestolonasljednika Ladislava nekud iz topuskoga samostana nestalo. Tako je i bilo, jer je mladića potajno ugrabio ban Joakim Pektar, bez sumnje u sporazumu s kraljicom Jelisavetom, rođenom Kumankom. Na taj se užasni glas kralj Stjepan jako uzrujao i odmah krenuo natrag, da traži sina, ali uzalud, jer ga dobrza skrha teška bolest, koja ga prisili na povratak u Budim. Kralj je morao traženje prepustiti drugima, a ovi su i saznali, da

se kraljević nalazi u gradu Koprivnici, ali dok su grad podsjedali, umre kralj Stjepan (6. augusta 1272.).

Ladislav III. (IV.) (1272—1290). Smrću kraljevom prestade podsada Koprivnice, a ban Joakim Pektar požuri se s prijestolonasljednikom u Stolni Biograd, gdje ga dočeka mati kraljica Jelisaveta; nato bi okrunjen kao **Ladislav III.** (IV.) (1272—1290). Obično mu se daje pridjev „Kumanac", jer su ga tako zvali po materi. Do Stjepana VI. (V.) još se nekako održao kraljevski ugled u Hrvatskoj, no poslije njegove smrti nastupi općeno rasulo, jer kako je Ladislav isprva bio malodoban, a poslije lakomislen i prokšen, uzdigoše se velikaši još i više otimajući se između sebe za bansku čast i imanja. U taj mah bile su glavne velikaške porodice u Hrvatskoj: doseljeni Gisingovci (Németujvárijevci), koji su gospodovali na osnovi kraljevskih darovnica poglavito u križevačkoj županiji; onda Gut-Keledi, također njemačkoga podrijetla, kojih su posjedi bili u zagrebačkoj i križevačkoj županiji oko Koprivnice, zatim domaći Babonići knezovi Vodički (kasnije Blagajski), kojima su se imanja protezala od Kranjske međe do Vrbasa s gradovima Steničnjakom blizu Kupe i Blagajem na Sani; pa knezovi Krčki u primorju od Trsata do Senja i do podnožja Gvozda (Kapele), te knezovi Bribirski od plemena Šubića, gospodari bribirske županije i knezovi po dalmatinskim gradovima osim u mletačkom Zadru.

Hrvatske prilike. Mjesto nedorasloga kralja Ladislava preuze vladanje mati mu Jelisaveta, a glavni joj savjetnik bješe slavonski ban Joakim Pektar, docnije kraljevski blagajnik. Joakima zamijeni na banskoj stolici Matija od plemena Čaka Trenčinskih, koji sazva dne 20. aprila 1273. prvi nam poznati slavonski sabor (congregatio generalis regni Sclavoniae), na kojem se raspravljalo o sudstvu i suđenju, vojnim dužnostima i porezima. U Hrvatskoj i Dalmaciji opet postade banom „primorskim" Bribirski knez Pavao, sin kneza Stjepka. No Matiju Čaka zamijeni još iste godine u Slavoniji Henrik Gisingovac, a taj podiže već slijedeće godine bunu protiv kralja Ladislava i njegove matere, za koje i pogibe. Sada bi imenovan mlađi kraljev brat Andrija hercegom hrvatskim, a kako je bio još dijete, preuze vladanje mati mu Jelisaveta. Sve to ipak ne spriječi velike bune hrvatske pod vodstvom knezova Babonića protiv kraljice i glavnog joj savjetnika Joakima Pektara, u kojoj ovaj siloviti čovjek i pogibe (1277). Njegovom smrću dobrza nestade porodice Gut-Keled iz Slavonije.

Bitka na Moravskom polju. Međutim se zbiše važne promjene u susjednoj Austriji. Godine 1273. izabran bi njemačkim kraljem Rudolf Habsburški, a taj odmah pozove češkoga kralja Otokara, da povrati Njemačkoj baštinu Babenbergovaca. Budući da se češki kralj ne htjede odazvati tom pozivu, došlo je do rata, koji konačno svrši bitkom na Moravskom polju (26. augusta 1278.), u kojoj Rudolf pobijedi poglavito ugarskom pomoći, dok je sam Otokar poginuo kao junak na razbojištu. Ovom su bitkom Habsburgovci postali gospodari bivših babenberških zemalja, odnosno neposredni susjedi češkoga, ugarskoga i hrvatskoga kraljevstva; odsada unaprijed oni se sve to većma upliću u poslove ovih država s jasnom težnjom, da ih skupe u jednu cjelinu u svojoj ruci, što im je konačno i uspjelo.

U Hrvatskoj i Dalmaciji nije ni poslije smrti Joakima Pektara bilo mira, a prilike se još većma zamutiše, kad umre hrvatski herceg Andrija (ljeti 1278.). U taj čas bijaše kralj Ladislav jedini zakonom priznati Arpadović, jer dvor nikad ne htjede da takim uzme Andriju „Mlečanina", sina Stjepana Postuma. Međutim bijahu Gisingovci i Babonići, kojima se pridružiše i Krčki knezovi, u neprekidnim svađama, a u Dalmaciji navališe Mlečani na omiške Kačiće i potpuno ih unište; ipak je ban Pavao Bribirski znao sebi sačuvati sam grad Omiš (1280). U takim dakle prilikama pregnuo je Andrija Mlečanin, da oživotvori svoje pravo na hrvatsko herceštvo, a kad se Gisingovci 1289. podignu na kralja Ladislava, pozovu Andriju u Hrvatsku. U pratnji svoga ujaka Alberta Morozinija iskrca se Andrija početkom 1290. u mletačkom Zadru i pođe na sjever; no u Štrigovu, u Međumurju, zarobi ga neki velikaš i potom predade na čuvanje austrijskom hercegu Albrehtu I., sinu Rudolfa Habsburškoga. Kad bi skoro potom kralj Ladislav ubijen od nekih Kumana, pozovu ugarska gospoda iz Beča Andriju na prijesto.

Andrija II. (III.) (1290—1301). Protiv Andrije II. (III.) Mlečanina odmah se podigoše tri moćna protivnika, složno mu poričući zakonito árpádovsko podrijetlo. Rudolf Habsburški uze tvrditi, da je kralj Bela III. (IV.) predao Ugarsku i Hrvatsku u zaštitu njemačkomu caru Fridriku II. za tatarske provale (1241), pa stoga predade oba kraljevstva sinu svomu austrijskom hercegu Albrehtu (u augustu 1290.). Papa Nikola IV. opet stade isticati, da su oba kraljevstva leno svete stolice i da je sada samo on vlastan da njima raspolaže. Napuljska kraljica Marija, sestra kralja La-

dislava III. (IV.), izjavi, da je jedino ona zakonita baštinica, odnosno njezin sin Karlo Martel, na koga prenese svoje pravo. Njoj se pridruži i papa, a nato bude Karlo Martel u Napulju po papinskom legatu okrunjen (1292) nekom onamošnjom krunom za ugarsko-hrvatskoga kralja. Ali Andrija, zakonito okrunjen u Stolnom Biogradu i imajući na svojoj strani najveći dio Ugarske, brzo se snašao u tom nezgodnom položaju. Prije svega obračuna s Albrehtom austrijskim kao najopasnijim protivnikom. On mu navijesti rat i pobijedi ga, našto se Albreht odreče svih svojih prava mirom u Hainburgu. Teže je bilo s napuljskim dvorom, jer mu se pridružila malo ne sva Hrvatska od Drave do Neretve, pače i isti Gisingovci, na čelu im Henrikov sin Ivan, ban slavonski. Stoga prijeđe Andrija oružanom rukom preko Drave, ali vraćajući se poslije uspješne vojne natrag bi od Ivana Gisingovca izdajnički uhvaćen i zatvoren. Plativši golemu svotu gotova novca dobavi se Andrija opet slobode (krajem 1292.). Sada se pridruže kralju Babonići i dovedu srećno u Ugarsku kraljevu majku Tomasinu Morosini, koju sin imenova hercegicom hrvatskom.

Bribirski knezovi. I napuljskomu dvoru i Andriji II. (III.) bilo je osobito stalo do Bribirskih knezova, naročito do bana Pavla. Da ga predobije za sebe, darova mu napuljski kralj Karlo II. u ime svoga sina Karla Martela čitavu Hrvatsku od Modruša (to jest od Gvozda) do Huma (to jest do Neretve) s nasljednim pravom i to tako, da su svi oni hrvatski plemići, koji su na tom zemljištu stanovali, postali tom darovnicom vazali bana Pavla i njegovih baštinika (u augustu 1292.). Odmah slijedeće godine učini isto i kralj Andrija, darovavši Pavlu i njegovu rodu hrvatsko-dalmatinsku banovinu i bansko dostojanstvo s nasljednim pravom (1293). Ovim darovnicama postadoše knezovi Bribirski prvi velikaši u Hrvatskoj, a banska čast postade u njihovoj porodici nasljedna, prelazeći od oca na sina bez kraljevskoga utjecanja ili bar potvrde. U Slavoniji opet pokušaše Babonići, da se učine nasljednim banovima (Radoslav i Stjepan), a u Bosni Kotromanići (Prijezda i sin mu Stjepan Kotroman), bez sumnje potomci bana Borića.

Konac Andrijina vladanja. Iza kratkoga mira došlo je 1295. opet do krvavih domaćih borba, naročito je u Zagrebu poteklo mnogo krvi, gdje je Gradec bio uz Andriju, a Kaptol uz Karla Martela.[1]

[1] Da je od toga vremena ime zagrebačkomu „Krvavom mostu", to je bajka. Most se sve do novijih vremena zvao „pisani", a po crvenoj boji, kojom je bio oličen, postade s vremenom tobože „krvavi", a onda je fantazija brzo našla povod.

No iste te godine umre Karlo Martel, a prava njegova prijeđu na sina mu Karla Roberta. Smrt napuljskoga kraljevića primiri jedno vrijeme Hrvatsku i Ugarsku; ali kad Andrija naumi 1299. ujaka svoga Alberta Morosinija — ne imajući sam sina — proglasiti svojim nasljednikom, bukne opća buna protiv njega, a u korist Karla Roberta. Bribirski knez Juraj, brat bana Pavla, pođe u Napulj te u augustu 1300. dovede mladoga kraljevića u Hrvatsku. Posred ovih nemira umre nenadano Andrija II. (III.) (14. januara 1301.); s njime izumre rod Arpadovićâ. Na glas o njegovoj smrti dovede ban Pavao kraljevića Karla Roberta u Zagreb, gdje ga dočeka župan Ugrin od plemena Čaka Iločkih i odvede u Ostrogon. Tude ga onda u martu 1301. prvi put okruni nadbiskup ostrogonski Grgur za ugarsko-hrvatskoga kralja kao Karla I.[1]

B. Kraljevi iz kuće Anžuvinske (1301. do 1395., odnosno 1409.).

VI.

Karlo I.

(1301—1342).

Borba s protukraljevima. Karlo I.[2] (1301—1342) bijaše još mladić od dvanaest godina, kad je postao ugarsko-hrvatskim kraljem. Hrvati su ga gotovo svi priznali, no Ugarska razdijeli se u stranke. Po ženidbenim vezama s Arpadovićima imala su tri pretendenta pravo na prijestolje: napuljski Karlo II., onda češki kralj Većeslav II., sin nesrećnoga Otokara Přemysla II. i Kunigunde, unuke Bele III. (IV.), koji ustupi svoje pravo sinu Većeslavu, te Oton Bavarski, sin Beline kćeri Jelisavete. Većina ugarskih velikaša, a na čelu im palatin Matija Čak Trenčinski, odlučiše se za češkoga kraljevića Većeslava, dovedu ga u Stolni Biograd, gdje bi onda okrunjen kao Ladislav V. (1301—1304) ugarskim kraljem. Sada plane krvav građanski rat između oba kralja,

[1] Zagrebačke krunidbe od 1300. nije bilo. To je neosnovana kombinacija nekih pisaca XVII. i XVIII. vijeka, koju potom prihvatiše i neki pisci XIX. vijeka. Dokaze gledaj u „Vjesniku kr. zem. arkiva" III. (1901), br. 1.

[2] Kao kraljevića zvali su ga u Napulju Karlom Robertom, ali kao kralja zovu ga i hrvatskim jezikom pisani spomenici samo Karlo.

u koji se uplete papa Bonifacije VIII. tako odlučno, da je Ladislav V. ljeti 1304. sramotno ostavio Ugarsku, našto ugarska gospoda proglase i okrune kraljem Otona Bavarskoga (1304—1308). Njegova je stranka bila slaba; najjača potpora bio mu je Erdelj, pa stoga pođe onamo k vojvodi Ladislavu Aporu, čijom se kćerkom mislio vjenčati. Ali taj mu obijesni velikaš otme krunu sv. Stjepana, koju je vazda sa sobom nosio, a njega baci u tamnicu. Tek 1308. oslobodi se i vrati kući napustivši svako pravo na Ugarsku i Hrvatsku. Sada se podiže treći suparnik Karlov: srpski raskralj Stjepan Dragutin, po ženi Katarini, kćeri kralja Stjepana VI. (V.) rođak Arpadovićâ. On se složi s erdeljskim vojvodom Ladislavom Aporom i utanači s njime ugovor, prema kojemu će sin njegov Vladislav uzeti vojvodinu kćer, primiti krunu sv. Stjepana i postati ugarskim kraljem. No srećna vojna Karlova u Srijemu, u kojoj se osobito odlikova Pavao Gorjanski[1], učini i toj epizodi ubrzo kraj.

Uplitanje papino. Međutim pošlje papa kardinala Gentilisa u Hrvatsku i Ugarsku, da utre put miru i redu. Početkom novembra 1308. stiže u Budim i dobrza predobi mudrim postupanjem glavne dušmane Karlove, a onda sazove sabor u Budim, gdje uze razlagati pravo papinske stolice na ugarsko-hrvatski prijestô. Ali kad ga kod toga razlaganja uze prekidati glasno mrmljanje i klicanje, priznade konačno prisutnomu plemstvu pravo slobodnoga izbora, našto bi Karlo općenito priznat „izabranim i nasljednim kraljem i prirodnim gospodarom", a o papinskom pravu više nije bilo ni govora. Budući da se kruna sv. Stjepana nalazila u rukama erdeljskoga vojvode Ladislava Apora, kardinal Gentilis posveti sada novu, proglasivši prije staru ništetnom, i njome bi Karlo okrunjen po drugi put (15. juna 1309.) u Budimu od ostrogonskoga nadbiskupa Tome. Kod krunisanja zastupao je spljetski nadbiskup Petar bana Pavla Bribirskoga, a zastupnike svoje poslali su i slavonski ban Henrik Gisingovac te braća Stjepan, Ivan i Radoslav Babonići. Ali u očima naroda ipak nije ovo krunisanje bilo pravovaljano, jer se za to tražilo troje: prvo, krunom sv. Stjepana, drugo, u Stolnom Biogradu, i treće, da ga ovrši ostrogonski nadbiskup. Stoga bi Karlo, kad konačno iz-

---

[1] Porodica knezova Gorjanskih madžarskoga je podrijetla: de genere Drusma; Dorožma je mjesto još i danas kod Segedina. Gorjan (Gara) kraj Đakova prvi je dobio od kralja Bele III. (IV.) godine 1269. comes Ivan de gen. Drusma, a sin njegov Stjepan postade docnije banom mačvanskim. Pavao je Stjepanov sin.

ruči iza podužega cjenjkanja erdeljski vojvoda Ladislav krunu svetog Stjepana, treći put krunjen u Stolnom Biogradu ovom krunom i od ostrogonskoga nadbiskupa Tome (27. augusta 1310.). Sada tek priznade Ugarska Karla I. svojim kraljem okanivši se postavljanja protukraljevâ. No mira ipak nije bilo. Ponosni Matija Čak Trenčinski nikako ne htjede da se pokori mladomu kralju, prkoseći punih deset godina. Vojske, što ih je Karlo protiv njega slao, ne opraviše ništa; tek smrt Matijina oprosti kralja toga silnika, koji umre nepobijeđen (u martu 1321.). Ali nemiri potrajali su još i dalje, pače nekadašnji palatin Matije Čaka, ugarski velikaš Felicijan Zah, pokuša (u aprilu 1330.) pogubiti mačem kralja, što mu nije uspjelo. Smrću toga velikaša umiri se Ugarska, a Karlo postade u njoj tek sada potpuni gospodar.

Ban Pavao i Zadar. Međutim se sasvim drukčije razviše stvari u Hrvatskoj, gdje Karlo I. nikad nije uzmogao da potpuno utvrdi svoju vlast. Hrvatski su ga velikaši i plemstvo doduše priznavali svojim kraljem, ali su inače gotovo sasvim nezavisno vladali u svojim prostranim oblastima. Na čelu im bijahu knezovi Bribirski, naročito starješina njihov ban Hrvatâ (banus Chroatorum) Pavao, od 1299. još i „gospodar Bosne" (dominus Bosnae), otkad mu se kao vrhovnomu gospodaru pokloni Stjepan Kotroman, ban bosanski. Vlast bana Pavla sezala je početkom XIV. vijeka od Gvozda do Neretve i od mora do blizu Drine, a jedini je mletački Zadar bio izvan njegove vlasti. Ali kad je papa Klement V. prokleo Mlečane, jer su mu oteli Ferraru, i podjedno riješio sve mletačke podanike njihove zakletve vjernosti, uspjelo je banu, da je nagovorio ovaj otporni grad na bunu (1311). Međutim posred rata, koji potraja tri godine, umre ban Pavao (u maju 1312.), ostavivši sinu Mladenu bansku čast i prostrano vladanje. Ban Pavao ide među najznatnije muževe hrvatske prošlosti; mudar, odlučan, promišljen, on je tako reći obnovio doba narodnih hrvatskih vladara, skupivši u svojim snažnim rukama najveći dio države hrvatske. Još u XVI. vijeku držali su njega i sina mu Mladena neki pisci (tako Dubrovčanin Orbini) samostalnim hrvatskim vladarima. Smrću Pavlovom počinje se i postepeni pad knezova Bribirskih. Sin i nasljednik mu Mladen (1312—1322) bješe doduše obrazovan i hrabar čovjek, ali žestok i nepromišljen. Rat s Mlečanima nije umio da uspješno dovrši, tako da se Zadar morao opet predati Veneciji, no ipak uz povoljnije uvjete od dojakošnjih (u septembru 1313.).

Pad bana Mladena. Neuspjeh Mladenov pod Zadrom odluči Venecija upotrijebiti na njegovu propast. Ubrzo nađe republika zgodnih ljudi po Šibeniku i Trogiru, koji pobuniše oba grada protiv Mladena, tako da su se njoj predali „u zaštitu" (početkom 1322.). Onda oni zametnu neslogu među hrvatskom gospodom, kojima stupi na čelo vojvoda Nelipić od plemena Svačić, a njemu se pridruži i sam brat Mladenov Pavao, jer mu bješe obećana banska čast. Sada se razbjesni po Hrvatskoj građanski rat, a taj odluči kralj Karlo I. iskoristiti. Poslavši protivnicima Mladenovim u pomoć slavonskoga bana Ivana Babonića, pođe onda i sam za njime u Hrvatsku. U jesen 1322. došlo je kod Bliske nedaleko Trogira do boja, u kojem porazіše Mladena njegovi protivnici. Kako je malo potom sam Karlo stigao u Knin i ondje sazvao sabor, na koji je došao i Mladen, kad mu je kralj obećao svoju zaštitu, potuže se na nj sabrana hrvatska gospoda kao na silnika. Da povrati Hrvatskoj mir, povede Karlo potom Mladena sa sobom u Ugarsku, a banom hrvatsko-dalmatinskim imenova dosadašnjega slavonskoga bana Ivana Babonića, dok je Stjepan Kotromanić postao izravnim kraljevim vazalom kao bosanski ban.[1]

Vojvoda Nelipić. Imenovavši Karlo Ivana Babonića jedinim banom u hrvatskoj zemlji, zapovjedi mu, da sada obnovi u njoj kraljevsku vlast. Ali banu ne samo da to nije uspjelo, nego gospoda se hrvatska slože u obrambeni savez protiv kraljevske premoći, sporazumiju se s Venecijom i uzmu kraljevski grad Knin u svoje ruke. Vođa bijaše im baštinik Mladenove političke moći vojvoda Nelipić. Premda je zbog neuspjeha Karlo skinuo Ivana Babonića s banske časti, ipak nasljednici njegovi Nikola Omodejev (1323—1325) i Mikac Mihaljević od plemena Akoš ne uzmogoše također ništa da učine, pače na kraljevo pismo (od 1325.), kojim htjede da povrati pali sjaj i ugled banskoj časti time, da je hrvatske velikaše, dotada izuzete od banskoga suda, opet njemu podvrgao, odgovori vojvoda Nelipić tako, da je sa svojim saveznicima ametice potukao bana Mikca, kad je ušao s kraljevskom i banskom vojskom u Hrvatsku (1326). Posljedica toga poraza bijaše, da je sva južna hrvatska zemlja od Like i Krbave dalje do Cetine ostala izvan domašaja kraljevske vlasti, a samo

[1] U Ugarskoj živio je Mladen kao slobodan velikaš; god. 1326. udao je kćer Katarinu za vratislavskoga hercega Boljeslava. Umr'o je nešto prije 1343., a nije nemoguće, da je već on dobio od kralja Zrinj u Slavoniji.

Krčki knezovi, kojima Karlo potvrdi darovnice svojih predhodnika, a napose ih još obdari županijom gatskom s Otočcem i Drežničkom sa Slunjem, Cetinom i Tršcem (1323), pa Slavonija i njezin ban Mikac pokoravahu se Karlu. No dalja posljedica bješe i to, da se tim smutnjama znala okoristiti Venecija, jer njezini su ljudi međutim nagovorili Spljet i Nin, da joj se predadu „u zaštitu" (1327. i 1329.). Tako zavlada republika mletačka čitavom hrvatskom obalom od Zrmanje do ušća Cetine; jedino Skradin i Omiš ostadoše u vlasti knezova Bribirskih. Istodobno otkinuo je bosanski ban Stjepan Kotromanić Hrvatskoj sav kraj između Cetine i Neretve, onda Imotski, Dumno, Livno i Glamoč načinivši od ovih hrvatskih županija oblast zvanu „Zapadne strane" ili „Završje". Nad preostalim dijelom Hrvatske vladao je potpuno samostalno vojvoda Nelipić stolujući u tvrdom Kninu i ratujući čas s dušmanima svojim, naročito knezovima Bribirskim, čas napastujući dalmatinske gradove sve do svoje smrti (1344).

Konac vladanja Karla I. Za to vrijeme vladao je Karlo I. mirno u Ugarskoj i Slavoniji razvijajući još neviđen sjaj na svojim dvorovima u Temišvaru i Višegradu, pače sagradi sebi i u Zagrebu palaču.[1] U Slavoniji banovao je Mikac Mihaljević (1325—1343) krepkom rukom, naročito otkad je slomio otpor snažnih Babonića oduzevši im za kralja grad Steničnjak (1327). Međutim je kralj Karlo pregnuo i za tim, da svome rodu steče nove krune, naročito napuljsku i poljsku. I odista, kad je stric njegov, napuljski kralj Robert, ostao bez sina, bude Karlov mlađi sin Andrija zaručen Robertovom unukom Ivanom i poslan u Napulj na odgoju kao budući vladar; dok je stariji sin Ludovik imao osim ugarsko-hrvatskoga prijestola nastupiti još i poljski, jer Karlova žena Jelisaveta bješe sestra poljskoga kralja Kazimira, a taj ne imajući sam djece predloži njega poljskim staležima za budućega vladara, što oni i obećaše učiniti (1339). I na jugu postiže Karlo znatan uspjeh osvojenjem Beograda (1319), koji ostade odsada trajno u ugarskoj vlasti. Karlo umr'o je 16. jula 1342. ostavivši tri sina: Ludovika, Andriju i Stjepana.

[1] Ondje, gdje je danas palača grofice Burati na Strossmayerovu šetalištu.

VII.

Ludovik I.

(1342—1382).

Pad hrvatskih velikaša. Pun poleta, odlučnosti i svijesti o svom kraljevskom dostojanstvu naslijedi Karla sedamnaestgodišnji sin **Ludovik I.**[1] (1342—1382), a taj pribavi poslije mnogih ratova svojoj državi opseg i znamenitost, kakove nije nikad prije imala; stoga ga historici obično nazivlju Velikim. Mladi kralj odmah odluči urediti zamršene hrvatske prilike, čim je saznao za smrt jakoga vojvode Nelipića (1344), koji ostavi udovicu Vladislavu od plemena Gušićâ kao skrbnicu malodobnom sinu Ivanu Nelipiću. I odista ban Nikola od plemena Hahold provali još iste godine 1344. u Hrvatsku, dopre do Knina i uze ga jurišati; ali junačka Vladislava „poput lavice" suzbije bana. Videći ipak, da se trajno ne će održati, upusti se s njime u pregovore, našto ban ostavi Hrvatsku. Potom pođe sam kralj Ludovik na jug, a kad stiže s 30.000 vojske do Bihaća na Uni, dođe preda nj Vladislava sa sinom Ivanom Nelipićem, pokloni mu se i predade grad Knin. Sada oprosti Ludovik „dugotrajnu nevjeru" njezina muža i potvrdi Ivanu Nelipiću sva pradjedovska imanja njegova, naročito Sinj s cetinskom županijom. Time bješe snaga Nelipićâ slomljena; oni su odsada vjerni vazali kraljevi (1345).

Zadar i napuljski ratovi. Na glas o kraljevu dolasku pobuni se Zadar protiv Mlečana, a kralj ga pun zanosa primi u zaštitu i obeća odaslanstvu, koje mu se poklonilo, da će sam doći gradu u pomoć s golemom vojskom. To on i izvrši, jer ljeti 1346. stiže pred Zadar sa 100.000 momaka. Ali kad bude u neopreznom boju potučen, ostavi ljutit grad, a taj se onda poslije dvogodišnje junačke obrane već sasvim iznemogao od gladi i bolesti predade Veneciji uz teške uvjete. Potom utanači Ludovik s republikom osamgodišnje primirje (1348). Međutim uspjelo je kralju za vrijeme borba pod Zadrom, da se je nagodio s Bribirskim knezovima (1347). Knez Juraj, sin Pavla, brata bana Mladena, predade Ludoviku tvrdi i važni grad Ostrovicu (nedaleko od Bribira), a on ga opet obdari gradom Zrinjem u

---

[1] Suvremeni hrvatskim jezikom pisani spomenici zovu kralja Ludovik, tako bosanski ban Tvrtko u ispravi od 11. augusta 1366.: „Kьda se podviže na me ugrьski kralь u ime Ludovikъ" (Šurmin, Acta croatica I, 83). Tek su „Iliri" u XIX. vijeku od Ludovika ili Ludviga učinili Ljudevita, koje je prastaro narodno ime, a znači: „ad homines sermonem habens" (Rad 81, 121.), dok je Ludwig „eine Nebenform zu Chlodwig (= Ruhm-Kämpfer). Bass, Deutsche Vornamen str. 80.).

Slavoniji. Knez Juraj praotac je čuvene hrvatske porodice grofova Zrinskih. Ovim činom spade moć knezova Bribirskih, pače ona grana, što je ostala u Hrvatskoj, dobrza izumre izgubivši nekadašnji ugled i znamenovanje. Oslabljenjem knezova Nelipića i Bribirskih prestade oligarhija hrvatskih velikaša, pa tako uspostavi Ludovik opet kraljevsku vlast u Hrvatskoj, gdje je nije bilo još od vremena Ladislava III. (IV.) Kumanca.

Glavni razlog, s kojega je Ludovik napustio Zadar i sklopio s Venecijom osamgodišnje primirje, bješe umorstvo njegova brata Andrije u Aversi (kod Napulja). Kad je vidio, da pregovaranjem ne će postići zatražene zadovoljštine, pođe sam s vojskom u Napulj te dobrza osvoji čitavo kraljevstvo, osvetivši se na grozan način krivcima bratove smrti; jedina kraljica Ivana umače srećno (1348). Ali kad se Ludovik povratio u Ugarsku, pokazala se potreba nove vojne, a ta kralja doskora uvjeri, da će morati istrošiti svu snagu Ugarske i Hrvatske, ako hoće da trajno zavlada Napuljem. Stoga napusti dalje vojevanje ustupivši kraljici Ivani osvojeno kraljevstvo (1352).

Srbija i Bosna. Dok su se vodile borbe oko Zadra i u Napulju, podiže srpski kralj Stjepan Dušan državu svoju, poglavito na štetu Bizanta, do tolike visine i moći, da se početkom 1346. proglasio carem „Srbima i Grcima" pa stao raditi oko toga, da osvoji Humsku zemlju, koju je držao bosanski ban Stjepan Kotromanić, vazal Ludovika I. Dok je kralj boravio u Napulju, provali car Stjepan Dušan u Bosnu, no ne postigavši konačna uspjeha zbog istupa bizantinskoga carstva, vrati se natrag (1350). Malo potom (1353) oženi se kralj Ludovik Jelisavetom, kćerkom bosanskoga bana Stjepana Kotromanića, ali taj doskora umre, ostavivši banovinu svomu darovitom sinovcu petnaestgodišnjem Tvrtku (1354—1391), a do godine pokosi smrt i cara Stjepana Dušana (20. decembra 1355). Sada uze naglo padati jaka srpska država, a time se Ludovik oslobodi opasna takmaca na jugu.

Mletački rat i zadarski mir. Međutim isteče osamgodišnje primirje s Venecijom, koja se za to vrijeme prijevarom domogla grada Skradina a podjedno stala raditi, kako da se još dočepa Klisa i Omiša. To nagna Ludovika, da se je riješio konačno obračunati s republikom, započevši veliki rat za čitavu Dalmaciju, naime za otoke i gradove. Rat pak imao se voditi ne samo u Dalmaciji i Hrvatskoj, nego i na njezinu talijanskom zemljištu, gdje su kraljevske vojske imale zadaću, da što jače pritisnu same Mletke. Stoga uze kralj sa-

kupljati u Zagrebu veliku vojsku proglasivši svagdje, da ide u rat protiv Srbâ, kad ali iznenada okrene na zapad navijestivši republici rat (1356). Na taj nenadani preokret Venecija se veoma uplaši i ponudi odmah mir uz uvjet, da će Ludoviku predati sve gradove dalmatinske osim Zadra. No kralj ne htjede ništa da zna o tom. Rat se vodio dvije godine. U Hrvatskoj i Dalmaciji vodio je vojsku hrvatsko-dalmatinski ban Ivan Čuz od Ludbrega; Spljet i Trogir predadu mu se skoro, a za njima se onda povedu i ostali gradovi osim Zadra, oko kojega je bilo krvavih borba. Kako je u isto vrijeme Ludovik srećno ratovao i u sjevernoj Italiji, pristade republika konačno na mir u Zadru (18. februara 1358.), po kojem se odreče svih dalmatinskih gradova i otoka „od polovice Kvarnera do međaša grada Drača", dakle i Dubrovnika i Kotora, a dužd naslova „vojvoda Dalmacije i Hrvatske", kojim se ponosio još od godine 1000.[1] Ovim su slavnim mirom dalmatinski gradovi i otoci povraćeni zakonitom kralju i kraljevstvu hrvatskomu, a republika mletačka bješe istisnuta s hrvatskih obala za dulje vremena.

Balkanski poluotok. Pobijedivši Veneciju i stekavši dalmatinske gradove okrene Ludovik I. na jug s namjerom, da ostvari na Balkanskom poluotoku ciljeve Bele II. (III). Na proljeće 1359. započe rat na Srbe, koji se po smrti cara Stjepana Dušana ubrzo raspadoše na više manjih oblasti, tako da je sin i nasljednik njegov Stjepan Uroš (1355—1371) bio samo po naslovu „car Srbâ i Grkâ". Ovim ratom, za kojega Ludovik provali sve do Rudnika planine, osigura kralj banovinu mačvansku; no inače ne postiže nikakih znatnijih uspjeha. Dobrza došao je Ludovik u sukob s bosanskim banom Tvrtkom. Još 1357. prisilio je kralj mladoga bana, da mu preda u ime miraza banovne Jelisavete svu sjevernu Humsku zemlju između Neretve i Cetine. Zacijelo je Tvrtko teško osjećao taj gubitak, pa zato se i odmetne od kralja (1363). Sada provali kralj Ludovik u Bosnu i dopre do Sokol-grada iznad izvora Plive (nedaleko od Jajca). No ban ga suzbije i prisili na povratak, pače i druga kraljeva vojska, koja je polazila na Srebrenik (nedaleko od Brčkoga na Savi) pod vodstvom palatina Nikole Konta, bješe također ametice poražena. Ali kad potom bukne u Bosni buna protiv Tvrtka, a na čelu joj brat mu Vuk, morao se Tvrtko konačno pokloniti kralju, priznavši ga svojim vrhovnim gospodarom, a brata Vuka suvladarom (1366). Ovaj preokret u Bosni omogući

---

[1] Izuzetak čini samo vrijeme od 1107. do 1115.

Ludoviku navalu na Bugarsku, u kojoj su po smrti cara Aleksandra zavladala oba njegova sina Šišman i Sracimir, prvi s prijestolnicom u Trnovu, a drugi u Vidinu. Kako su braća bila u zavadi, lako uspje Ludoviku pokoriti vidinsku carevinu zarobivši i samoga cara Sracimira (1365).[1] Nato osnova Ludovik bugarsku banovinu između Dunava i Balkana na zapadu s Vidinom kao glavnim mjestom, ali izmirivši se poslije četiri godine sa Sracimirom, povrati mu državu kao svome vazalu (u drugoj polovici 1369.).

Uto umre ujak Ludovikov, poljski kralj Kazimir (1370), a Poljaci nato bez otpora prihvate — prema ugovoru od 1339. — Ludovika za svoga kralja okrunivši ga svečano u Krakovu. Tako postade Ludovik gotovo najmoćnijim vladarom u Evropi. Vlast njegova sezala je od donje Visle sve do Kotora na Jadranskom moru, a osim maloga broja Madžara i Nijemaca svi su mu ostali podanici bili Sloveni, u prvom redu Hrvati, Srbi, Slovaci, Malorusi i Poljaci. Međutim dok je kralj Ludovik ovako širio granice svojoj vlasti, pojavi se na Balkanskom poluotoku nova sila i postade ubrzo najopasnijim dušmaninom Ugarske i Hrvatske. To su Osmanlije ili Turci.

Turci. Kaspijskom moru na istok širi se golemo nizozemlje Turan (Turkestan), gdje su kroz mnoge vijekove živjela razna nomadska plemena prozvana jednim imenom Turci. Kad Džingiskan (Temudžin) utemelji svoju prostranu mongolsku državu, ostavi početkom XIII. vijeka jedan dio Turaka svoju domovinu i preseli se u Malu Aziju, gdje se vođa njihov Osman uoči XIV. vijeka proglasi nezavisnim sultanom, primivši sa svojim narodom islam; po njemu se onda oni prozvaše Osmanlije. Sin Osmanov Orhan učini Brusu prijestolnicom i primače se Mramorskom moru (1326). Već sada bili su Osmanlije na glasu sa svoje hrabrosti, pa stoga ih je bizantinski dvor često zvao u pomoć protiv cara Stjepana Dušana i domaćih suparnika. Godine 1352. prijeđe Orhanov sin Sulejman s malom četom Dardanele pa iznenada osvoji utvrdu Zimpi nedaleko od Galipolja, prvo evropsko mjesto, što su ga Turci dobili. Odsada ih više nitko nije mogao odavle istjerati, pače 'doskora zauzmu oni još i samo Galipolje (1354). Uredivši stalnu pješačku vojsku, zvanu janjičari, koja bješe u početku sastavljena samo od zarobljene kršćanske djece, ostavi Orhan sinu Muratu I. (1362—1389) moćnu državu. U taj je čas bizantinsko carstvo bilo najslabija vlast na Balkanskom poluotoku,

[1] Poslije toga živio je car Sracimir negdje u Slavoniji.

pa stoga sultan Murat lako osvoji Drenopolje (1363) i učini ga prvom evropskom turskom prijestolnicom. Ovim se činom Turci oglasiše kao nova država u Evropi, a podjedno je iznesena na vidik njihova namjera, da žele osvojiti ostatke bizantinskoga carstva i Balkanski poluotok. Kako su toj težnji najviše mogli smetati Srbi i Bugari kao jači od Bizantinaca, sasvim je prirodno, da je sultan morao najprije s njima doći u sukob. I odista, kad vidje srpski kralj Vukašin — suvladar cara Stjepana Uroša od 1366. — kolika mu pogibao prijeti od Turaka, digne se prvi na njih s težnjom, da ih istjera iz Tracije, ali bude kod Črnomena na Marici (26. septembra 1371.) ametom potučen, pače zajedno s bratom despotom Ugliješom pogibe u boju. Bitkom na Marici začinje se tursko gospodstvo nad Južnim Slovenima. Sada padnu sve srpske zemlje južno od Kosova polja pod vlast osmanlijsku, a sin Vukašinov Marko (Kraljević Marko narodne pjesme) postade turskim vazalom. Još iste godine umre (4. decembra 1371.) car Stjepan Uroš kao posljednji član dinastije Nemanjićâ i gospodar sjevernoga dijela Srbije,[1] gdje onda preuzme vlast više velikaša, no najznatniji među njima bješe knez Lazar Hrebeljanović (1371—1389).

Ban Tvrtko postaje kralj. Izumrće dinastije Nemanjićâ i rasulo još nedavno tako moćnoga srpskoga carstva snažno se dojmi bosanskoga bana Tvrtka. Djed njegov, ban Stjepan Kotroman († 1313.), imao je za ženu Jelisavetu, kćerku srpskoga kralja Stjepana Dragutina, sina Stjepana Uroša. Prema tome dakle bješe Tvrtko u rodu po tankoj krvi s Nemanjićima, a on ne samo da je to stao isticati, nego se uze i otimati za posjede iste porodice. U slozi s knezom Lazarom Hrebeljanovićem osvoji godine 1374. svu Humsku zemlju i onu oko gornje Drine („Podrinje"), a sam zauze (oko 1376.) Travunju (Trebinjsku oblast), tako da mu je vlast tada sezala na jugu preko Huma i Travunje do Kotora i Onogošta (danas Nikšići), dok je na istoku držao u svojim rukama jedan dio Raše do Sjenice, gdje se također nalazilo Mileševo s grobom sv. Save Nemanjića. Osilivši se tako odluči, da na osnovi baštinskoga prava obnovi kraljevstvo Nemanjićâ. Ljeti 1377. dade se na grobu sv. Save okruniti „sugubim

[1] Budući da je danas na osnovi posve pouzdanih suvremenih dubrovačkih spomenika dokazano, da je car Stjepan Uroš preživio kralja Vukašina za puna dva mjeseca, sasvim je prirodno, da je samo docnije izmišljena bajka, e je kralj Vukašin ubio cara Uroša u lovu. Smrtni dan carev je četvrtak 4. decembra, a ne 2. decembra (kad je bio utorak).

vijencem", kako ga sam zove, to jest dvostrukom krunom u znak srpske i bosanske zemlje i prozva se: „Stefan Tvrtko po milosti gospoda Boga kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji, Donjim Krajem, Zapadnim Stranama, Usori, Soli i Podrinju i k tomu." Tim su krunisanjem, koje su Dubrovčani i Mlečani odmah priznali, a kralj mu se Ludovik bar nije protivio, prešla i sva prava Nemanjićâ na njega i njegove baštinike.

Ponovni mletački rat. Međutim se zaplete kralj Ludovik ponovo u rat s republikom mletačkom. God. 1378. planula je borba između Venecije i Genove zbog njihovih zajedničkih interesa na istoku. Na poziv Genove, da joj dođe u pomoć, Ludovik se rado odazove, želeći da što većma oslabi staru suparnicu ugarsko-hrvatskih kraljeva na Jadranskom moru. Ratovalo se i opet poglavito na sjeveroitalskom kopnu, dok se mletačko brodovlje ograničilo na pustošenje dalmatinske obale. Konačno je došlo 1381. do mira u Turinu, u kojem republika priznade sve točke zadarskoga mira (od 1358.), a suviše još se obaveza svake godine plaćati ugarsko-hrvatskomu kralju danak od 7000 dukata. Što Ludovik nije jače skučio Veneciju, i opet su krive napuljske prilike. Ne htijući Ivana priznati rimskoga papu Urbana VI., nego avignonskoga protupapu Klementa VII., Urban VI. izopći kraljicu Ivanu iz crkve i liši prijestola. Kako kraljica nije imala djece, otpremi Ludovik u Napulj s vojskom svoga rođaka Karla Dračkoga, hercega hrvatskoga (između 1369. i 1376.), a taj ukloni Ivanu i postade kraljem u svojoj otadžbini (1381).

Malo potom umre kralj Ludovik (11. sept. 1382.) ostavivši dvije maloskrbne kćeri, stariju Mariju, vjerenicu češkoga kraljevića Žigmunda Luksenburgovca, sina cara i kralja Karla IV., i mlađu Hedvigu.

VIII.

Dinastički zapletaji u porodici Anžuvinskoj.

(1382—1409).

Marija (1382—1385). Odmah sjutradan poslije ukopa Ludovika I. okruniše velikaši stariju mu kćer **Mariju** (1382—1385) za kralja, kao da bi mu bila sin.[1] Kako joj je onda bilo tek dvanaest godina,

[1] Marija sama kaže u više isprava, da je stupila na prijestô „iure geniture ... uti filius masculinus", a i suvremeni Zadranin Pavao Pavlović piše, da Marija 17. sept. 1382. „coronata fuit in regem".

to je vladanje preuzela kao regentkinja mati joj Jelisaveta Kotromanićka, žena vladohlepna, nepromišljena i sklona spletkama. Glavni joj savjetnik bješe ugarski palatin Nikola Gorjanski, muž razborit, ali sebičan. Prvo je bilo kraljici materi, da je gledala, kako bi svojoj starijoj kćeri pribavila uz ugarsko-hrvatski još i poljski prijestô. No poljski se velikaši tome odlučno opriješe, jer nijesu više htjeli da njihov vladar stoluje u Ugarskoj i odavle vlada Poljskom. Poslije poduljih pregovora okruniše oni mlađu kćer Ludovikovu, Hedvigu, za poljsku kraljicu odruživši se tako od Ugarske, a kad se druge godine iza toga Hedviga udala za litvanskoga kneza Vladislava Jagela, osnovana bi poljska kraljevska dinastija Jagelovićâ (1386).

Hrvatski zapletaji. Međutim uzeše se spremati kud i kamo ozbiljnije promjene u Hrvatskoj, gdje je vladalo veliko nezadovoljstvo i zbog centralizatorne politike obaju kraljeva iz kuće Anžuvinske, a i radi toga, što je žena sjela na prijestolje. Ovo nezadovoljstvo naumi iskoristiti bosanski kralj Stjepan Tvrtko pregnuvši za tim, da proširi granice svoje na Jadransko more i do Drave, tako da bi zajedno s onim, što je već imao, u svoje ruke dobio vlast nad čitavom zemljom, u kojoj stanuje narod hrvatski i srpski. Čim je dakle doznao za promjenu prijestolja u Ugarskoj, pošlje u neke dalmatinske gradove i k nekim hrvatskim velikašima svoje vješte ljude mameći ih, da se odruže od ugarske krune. Njemu se kao prvi odazva vranski prior Ivan od Paližne (iz križevačke županije), ali dalmatinski gradovi i većina hrvatske gospode u taj mu se par ogluše. Kad su saznali u Budimu za namjere Stjepana Tvrtka, zamisli palatin Nikola Gorjanski, poglavito zbog obrane dalmatinskih gradova, sklopiti obrambeni savez s republikom mletačkom; no ona ga ne prihvati. Sada se riješi kraljica Jelisaveta, da lično pođe u Hrvatsku i ondje primiri nezadovoljnike. Na glas o njezinu dolasku podiže Ivan od Paližne javno bunu u Vrani, ali kad obje kraljice, Marija i Jelisaveta, stigoše u sjajnoj pratnji u Zadar, a bosanska pomoć izosta, morala se Vrana predati, dok Ivan od Paližne umače još za vremena u Bosnu. Sada se Hrvati opet na oko primire (krajem novembra 1383.). Potom udesi palatin Nikola Gorjanski izmirenje s bosanskim kraljem prepustivši mu grad „njegovih predaka" Kotor (1385).

Buna braće Horvata. Ubrzo prouzroči ćudljivo i nesigurno žensko vladanje veliko nezadovoljstvo ne samo među velikašima u Slavoniji, nego i među onima u Ugarskoj. Na čelo ovim nezadovolj-

nicima stane porodica Horvatâ (iz vukovske županije), poimence braća Pavao biskup zagrebački, Ivaniš još nedavno mačvanski ban i Ladislav.[1] Njima se pridružiše i mnogi ugarski velikaši, a među njima dvorski sudac Nikola Széchy, nekoć ban hrvatski, i dvorski blagajnik Nikola Zambó. Kad je dvor saznao za „ligu" nezadovoljnih slavonskih i ugarskih velikaša, posegne u prvi kraj na prijedlog palatina Nikole Gorjanskoga za izmirenjem, koje bi uistinu utanačeno u maju 1385. u Požegi. Ali kad se nezadovoljnici uvjeriše o neiskrenosti kraljice Jelisavete i palatina, odluče potražiti sebi i državi vladara u napuljskom kralju Karlu Dračkomu, tada jedinom muškom punoljetnom članu dinastije anžuvinske, koji je poznavao zakone i uredbe Ugarske i Hrvatske. Baš u taj čas provali vjerenik kraljice Marije Luksenburgovac Žigmund oružanom rukom u Ugarsku i prisili dvor, da ga vjenča s Marijom, a onda se opet povrati u Češku. Međutim je biskup Pavao Horvat pošao u Napulj i pozvao Karla Dračkoga u Ugarsku i Hrvatsku, da tude preuzme vladanje. Karlo se odazva pozivu i kad ga je sabor u Budimu izabrao za kralja, a Marija se odrekla krune, bude na staru godinu 1385. okrunjen u Stolnom Biogradu ugarsko-hrvatskim kraljem kao Karlo II.

Karlo II. (1385—1386) i **Marija** (1386—1395). Karlo II. vladao je samo malo dana, jer ga u februaru 1386. dadoše kraljica Jelisaveta i Nikola Gorjanski, koji bješe skinut s palatinske časti, mučke i izdajnički pogubiti od ugarskoga velikaša Blaža Forgača u jednoj sobi u budimskom dvoru, kuda ga pozvaše tobože na dogovor. Sada postade opet vladarom **Marija** (1386—1395), a braća Horvati i njihovi privrženici združe se s Ivanom Paližnom i Stjepanom Tvrtkom te začnu građanski rat proglasivši kraljem malodobnoga sina Karlova **Ladislava** Napuljskoga (1386—1409). U takim prilikama pođu obje kraljice s palatinom Nikolom Gorjanskim, koji se dašto vratio na svoje mjesto, Blažom Forgačem i drugim nekim odličnicima na jug, da posjete palatina u njegovu gradu Gorjanu; ali rano jutrom 25. jula 1386., kad već ostaviše susjedno Đakovo, napadnu ih braća Horvati sa četom oružanih ljudi na otvorenoj cesti. U žestokom sukobu biše pogubljeni palatin Nikola Gorjanski, ubojica Karla II. Blaž Forgač i još neki drugi, dok obje kraljice proglasiše nezadovoljnici

[1] Ova je porodica bila podrijetlom iz Ugarske, a od plemena Banča; Horvati prozvali su se po gradu Horvatu, koji je nekoć stajao blizu današnjih Mikanovaca (nedaleko od Vinkovaca).

zarobljenima. Potom otpreme obje kraljice u Novigrad na moru (nedaleko od Nina). Ovdje dade čuvar njihov Ivan od Paližne, još od kralja Karla II. imenovani ban hrvatski, oko polovice januara 1387. kraljicu Jelisavetu naoči njezine kćeri Marije udaviti, bez sumnje na želju napuljskoga dvora, dok Mariji kao nedužnoj mladoj ženi poštediše život.

Žigmund (1387—1437). Kad je muž kraljice Marije saznao za gorjanske događaje, pohita u Ugarsku, gdje ga neki dvoru odani velikaši izaberu kraljem i odmah okrune u Stolnom Biogradu. Novi kralj **Žigmund**[1] (1387—1437) uze prije svega nastojati, kako bi oslobodio ženu kraljicu Mariju novigradske tamnice. U tu svrhu složi se s republikom mletačkom, a ta mu pošlje dosta lađa u pomoć, da s mora zatvore Novigrad, dok je s kopna na nj udario Krčki knez Ivan sa svojom i kraljevskom vojskom. Poslije podulje podsade predao je zbog oskudice hrane ban Ivan od Paližne kraljicu Mariju, ali uz uvjet, da sâm može sa svojim ljudima poći kuda hoće (početkom juna 1387.). U isto vrijeme ratovale su Žigmundove vojske, na čelu im Nikola Gorjanski, sin poginula palatina, s tolikom srećom u južnoj Ugarskoj i Slavoniji, da su se braća Horvati, koje su pomagali bosanski kralj Stjepan Tvrtko i srpski knez Lazar, morali skloniti u Bosnu, pače tom prigodom pogibe Ladislav Horvat.

Bitka na Kosovu. Ove borbe prekide za neko vrijeme napredovanje tursko, jer kad sultan Murat I. godine 1389. povede golemu vojsku na Srbiju, pošlje i Stjepan Tvrtko knezu Lazaru pomoći. Na Kosovu polju došlo je na Vidov-dan 15. juna do krvava boja, u kojem doduše pogibe sultan Murat od noža srpskoga viteza Miloša Kobilića[2], ali Turci ipak ametom potuku pod vodstvom Muratova sina i nasljednika Bajazida I. (1389—1403) Srbe, pače i sam knez Lazar izgubi glavu. Sada postadoše Srbi na sjeveru od Kosova sultanovim vazalima, no srpske državne organizacije još nije nestalo, jer joj stade na čelo sin Lazarov Stjepan Lazarević kao despot, a u krajevima oko Kosova vladao je šurjak njegov Vuk

---

[1] Suvremeni hrvatskim jezikom pisani spomenici vazda zovu kralja Žigmund (Šurmin, Acta croat. 113, 146, 281, 432), a tako se piše i knez Žigmund Frankapan između 1444. i 1493. (ibidem). Njemačka je forma Sigismund ili Sigmund, a po njoj onda i latinska.

[2] Pravo ime je Kobilić, kako ga bilježe svi stariji izvori. Forma Obilić dolazi prvi put tek u knjizi Pavla Julinca (1765). Up. o tom Руварац, О кнезу Лазару str. 319.—327.

Branković. Budući da su oni bili u vječnim zadjevicama, izmisli docnije narod, da je Vuk Branković izdao Srbe na Kosovu, u čemu nema ni zrna istine. Pobjedom Kosovskom bijaše Turcima otvoren put u Bosnu, Bugarsku i Podunavlje, a sukob između ugarsko-hrvatskoga kralja i sultana već u najkraće vrijeme neizbježiv.

Stjepan Tvrtko i Stjepan Dabiša. Uspjesi Žigmundovi i provala turska ne spriječi bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka u srećnom napredovanju u Hrvatskoj i u Dalmaciji, jer on okupi doskora oko sebe svu Hrvatsku južno od Velebita s gradom Kninom, Ostrovicom i Klisom, steče gradove Omiš, Spljet, Trogir i Šibenik pa se godine 1390. — ravno trista godina poslije smrti posljednjega Trpimirovića Stjepana II. — prozove još i kraljem Hrvatske i Dalmacije. Stjepan Tvrtko jedini je vladar poslije izumrća hrvatske narodne dinastije, ma da i nije vladao čitavim narodom hrvatskim, koji bijaše hrvatske krvi i koji je okupio u svojoj ruci većinu Hrvata i Srba.[1] No slavni kralj ne dospje da utvrdi svoje vlasti, jer već u februaru 1391. umre u pedesetoj godini, a malo potom izmijeni svijetom i njegov vjerni privrženik Ivan od Paližne.

Stjepana Tvrtka naslijedi brat mu Stjepan Dabiša (1391—1395), muž neodlučan i povodljiv, koji nije znao održati tečevine Tvrtkove. Sa Žigmundom sklopi u Đakovu mir (1393), kojim se obaveza, da će državu svoju po smrti njemu ostaviti, a onda se s njime složi na propast braće Horvatâ otevši im od Stjepana Tvrtka darovani grad Omiš. Ivaniš i Pavao Horvat pobjegnu sada u Dobor grad na donjoj Bosni, gdje ih Žigmund opkoli i uhvati. Nato povede Žigmund oba brata u Ugarsku i dade u Pečuhu Ivaniša kao izdajicu domovine privezati konjma za repove, dok je biskup Pavao valjada u nekom samostanu dokrajčio svoje dane (1394). Tim događajem svršio se hrvatski ustanak pod vodstvom braće Horvatâ, našto Stjepan Dabiša, zaplašen srećom Žigmundovom, povrati kralju onaj dio Hrvatske i Dalmacije, što ga je baštinio od Stjepana Tvrtka, odrekavši se podjedno i naslova kralja hrvatsko-dalmatinskoga. Iduće godine umru kraljica Marija i Stjepan Dabiša, no bosanska gospoda ipak ne uzmu Žigmunda za svoga kralja, već poslije kratkovremena vladanja Dabišine udovice Jelene Grube (1395—1398) izaberu

---

[1] Kotromanići bili su podrijetlom iz okolice današnjega Broda na Savi, a od plemena Borića bana. Kralj Stjepan Tvrtko bijaše kroz cijeli život katolik (kako je to dokazao Ruvarac u „Glasniku bos. herc. muzeja" 1894, 619—620), a mati bila mu je Jelena, kneginja Bribirska od plemena Šubićâ.

Stjepana Ostoju (1398—1404), nezakonita sina Stjepana Tvrtka, za koga preuzeše vladanje bosanski velikaši Hrvoje Vukčić Hrvatinić[1], Sandalj Hranić i Pavao Radinović.

Bitka kod Nikopolja. Oko toga vremena zanemario je Žigmund bosanske prilike zbog golemih priprava za turski rat. U tu je svrhu zatražio pomoć cijele zapadne Evrope, a dobi je najviše, pored Nijemaca, Engleza i Poljaka, od Francuza. S vojskom od kakih 9000 momaka krene protiv sultana Bajazida (koji se tada upravo bavio oko priprava, da podsjedne Carigrad) s težnjom, da uništi tursko carstvo u Evropi. Prešavši kod Oršave Dunav dođe pod Nikopolje na Dunavu te ga stade podsjedati, ali uto doleti sultan s kakih 20.000 momaka i potuče ametom kršćansku vojsku (25. sept. 1396.). Sam Žigmund nekako se srećno spasao na lađi otplovivši Dunavom u Crno more, a onda se početkom slijedeće godine preko Carigrada i Dubrovnika vrati u svoju državu. Pobjeda kod Nikopolja utvrdila je vlast osmanlijsku na Balkanskom poluotoku za sve dalje vijekove, a povrh toga izazvala je Turke na vojnu protiv Ugarske i Hrvatske.

Stjepan Lacković i vojvoda Hrvoje. Budući da se poslije nikopoljske bitke nije kroz više mjeseci ništa znalo ni u Ugarskoj ni u Hrvatskoj, što se je zbilo sa Žigmundom i da li je uopće još živ, složi se doskora stranka, na čelu joj bivši ban, onda palatin Stjepan Lacković od Čakovca, a ta ponovo istače Ladislava Napuljskoga, sina Karla II., ugarsko-hrvatskim kraljem. Uto stiže Žigmund u Dalmaciju i Hrvatsku i saznavši za to pozove Stjepana Lackovića i njegove drugove tobože izmirenja radi u Križevce na sabor, davši im podjedno pismeno jamstvo, da im se ne će ništa zla dogoditi („salvus conductus"). Medjutim na saboru ubrzo je došlo do oštre kavge, u kojoj Žigmundovi privrženici sasijeku Stjepana Lackovića i njegove drugove pobacavši im tjelesa kroz prozor sabornice (u februaru 1397.)

Na glas o „krvavom" križevačkom saboru opet bukne u Hrvatskoj općena buna, kojoj se odlučno pridruži i Bosna, na čelu joj vojvoda Hrvoje Vukčić, gospodar Donjih Kraja, to jest porječja rijeke Vrbasa od Jajca do Banjaluke. Vojna, što ju je Žigmund slijedeće godine poveo na Bosnu, svrši neuspjehom, pače Hrvoje pridruži svojim Donjim Krajima sav kraj od Banjaluke do Une i Save.

---

[1] Vojvoda Hrvoje Vukčić potomak je porodice Hrvatinića, koji su imali svoje posjede u Donjim Krajima. Ova je porodica ogranak hrvatskoga plemena Svačić (kao i Nelipići). Ime Hrvoje je hipokoristik od Hrvat, Hrvo.

Kako je Žigmund još i inače bio raskalašen, rasipan i lakomislen, brzo je dodijao i većini ugarske gospode, pa stoga ga (u aprilu 1401.) uhvate u Višegradu, skinu s prijestola i zatvore u južnougarskom gradu Šiklošu. No posredovanjem hrvatskoga bana Nikole Gorjanskoga ugarski se velikaši dobrza izmire s njime, ali ne svi, jer mnogi su pristali s Hrvatima uz Ladislava Napuljskoga, koga i pozvaše, da dodje da se kruni. Ladislav Napuljski uzdajući se poglavito u vojvodu Hrvoja, odista dođe ljeti 1403. u Zadar, gdje bude (5. aug.) okrunjen od ostrogonskoga nadbiskupa ugarsko-hrvatskim kraljem, inače nepoznatom krunom[1]; to je posljednja krunidba na hrvatskom zemljištu. Imajući pred očima sudbinu očevu, Ladislav Napuljski nije htio da se odazove pozivu ugarske prisutne gospode, da pođe s njima u Ugarsku, pače već treći mjesec vrati se u Napulj imenovavši prije vojvodu Hrvoja hercegom spljetskim i svojim namjesnikom u Hrvatskoj i Dalmaciji. Ladislavu ostade i nadalje vjerna sva Hrvatska na jugu Velebita i svi dalmatinski gradovi.

Konac hrvatskoga ustanka. Herceg Hrvoje bješe sada na vrhuncu moći i slave. Zbog toga zamrzi na nj bosanski kralj Stjepan Ostoja, ali ga nato Hrvoje svrže i proglasi bosanskim kraljem zakonitoga sina Stjepana Tvrtka, mladoga Stjepana Tvrtka II. Tvrtkovića (1404—1408). Sada zaredaše tri vojne Žigmundove protiv Bosne (1405., 1406., 1407.); ali sve tri ostadoše bezuspješne. Za tih vojna oženi se (1405) Žigmund u Krapini Barbarom, kćerkom Celjskoga grofa Hermana, u čijoj je vlasti tada bio Varaždin i veći dio Zagorja. Videći Žigmund, da ne može sâm svladati otporne Bosne i Hrvatske, pozove sav zapadni svijet uz pomoć pape Grgura XII. na „križarsku vojnu" tobože protiv „bogomila i drugih heretika u Bosni, Dalmaciji i Hrvatskoj". Skupivši tako veliku vojsku provali ljeti 1408. duboko u Bosnu, zarobi izdajom kralja Stjepana Tvrtka II. i do stotinu i sedamdeset bosanskih velikaša i plemića, pa ih sve osim kralja dade na povratku pod Dobor gradom nesmiljeno pogubiti. Na glas o toj nesreći pokloni se herceg Hrvoje kralju Žigmundu, pa tako bi konačno poslije 25 godišnje borbe svladan hrvatski ustanak, a Žigmund općeno od svih Hrvata priznat kraljem.

Videći Ladislav Napuljski, da se u takim prilikama ne će moći

[1] Budući da je tada kruna sv. Stjepana bila u rukama Žigmundovim, a Ladislav nije nikakove sobom donio iz Napulja, pa i sam čin obavljen je naglo, veoma je vjerojatno, da je krunisanje izvršeno starom hrvatskom krunom, koja se tada još mogla negdje čuvati.

održati na ugarsko-hrvatskom prijestolu, odluči se na podlo djelo. Poslije duljih pregovora i sramotnog cjenjkanja prodade u julu 1409. za 100.000 dukata grad Zadar, Novigrad, Vranu i otok Pag, kao i sva svoja prava na čitavu Dalmaciju republici mletačkoj. I tako se eto Venecija, koja se za čitave borbe mudro držala na strani, najvećma okoristi dugotrajnim građanskim ratovima u Hrvatskoj i Ugarskoj, ugnijezdivši se taj put stalno do svoje propasti (1797) u Dalmaciji.

C. Kraljevi iz raznih kuća (1409—1526).

IX.
Žigmund Luksenburgovac sam i Albert Habsburgovac.
(1409—1439).

Gubitak Dalmacije. Prodaja Dalmacije djelovaše upravo porazno ne samo na budimski dvor, nego i na Zadar. U gradu sve se uzbunilo, napuljska posada bi protjerana, a uz urnebesno klicanje „Živio Sv. Marko" razapet na određenom mjestu mletački barjak. Zadrani su time htjeli da pokažu, e su od svoje volje došli pod vlast mletačku, a ne kao prodano roblje. Dužd potvrdi gradsku autonomiju, imenova sve plemiće Zadrane mletačkim građanima, a podjedno i naseli više mletačkih porodica u gradu (u septembru 1409.). Ovim događajem položena je osnova potalijančenju nekoć hrvatstvu toliko odana Zadra. Za Zadrom povedu se svi sjeverni otoci, naročito Rab i Osor (osim Frankapanskoga Krka) i grad Nin, dozvavši sami Mlečane k sebi, da ih uzmu pod svoju vlast. Sada se pojagmi dužd za Trogirom i Šibenikom, pozvavši oba grada na dobrovoljnu predaju, jer da ih je tobože kupio od „zakonitoga kralja" Ladislava Napuljskoga. No ovi gradovi odbiše poziv, a nato podsjedne mletačko brodovlje Šibenik.

Gubitak Dalmacije najkritičniji je čas sredovječne hrvatske historije poslije godine 1102. Njime je oduzeta hrvatskomu narodnom državnom organizmu ona osnova, na kojoj je počivala sva njegova važnost i političko-narodna bitnost. Nije ga doduše nestalo poslije toga sudbonosnog časa, ali on odsada dalje samo životari sve to više pod tuđim utjecajem ne živeći više onim životom, koji je snagu i svijest svoju crpao iz vremena prije 1102., a kojega se težište sve to većma pomicalo na sjever; on se prometnuo u sokola polomljenih krila.

Prvi mletački rat (1411—1413). U isto vrijeme, kad su se dalmatinske općine redom predavale Veneciji, otegnuše se pregovori između Žigmunda i dužda, kojega je kralj pozvao na odgovornost. Ali oni ostadoše bezuspješni, i tako plane Žigmundov prvi mletački rat (1411—1413). Vodio se u sjevernoj Italiji, gdje je bio kraljev vojskovođa temešvarski župan Pipo od Ozore[1], i u Dalmaciji, koju su branili najprije Čeh Petar z Myšlina, a onda ban Petar Alben. Žigmundovo oružje nije bilo srećno; poslije bezuspješna vojevanja u sjevernoj Italiji i gubitka Skradina, Ostrovice i Šibenika, koji se predade Veneciji krajem oktobra 1412., bješe konačno u Trstu sklopljeno petgodišnje primirje, po kojem pridrža svaka stranka, što je u taj čas imala (u aprilu 1413.).

Bosanski zapletaji. Međutim zgodiše se u Bosni važne promjene. Poslije poraza i zarobljenja kralja Stjepana Tvrtka II. (1408) ostade bosansko prijestolje neko vrijeme nepopunjeno, jer je Žigmund naumio Bosnu sasvim pridružiti svojoj državi, pače nešto docnije bavio se mišlju, da se zajedno sa ženom Barbarom dade okruniti za bosanskoga kralja.[2] No njegove ciljeve ometu neki bosanski velikaši, kad su i opet uzdigli na prijestolje Stjepana Ostoju (1408—1418), a dobrza ga priznadu i ostala bosanska gospoda osim hercega Hrvoja, koji je — priznavajući se doduše vjernim vazalom Žigmundovim — inače samostalno vladao Spljetom, Omišem i čitavom Krajinom između Cetine i Neretve, pa otocima Korčulom, Bračem, Hvarom i baštinom svojom Donjim Krajima. Ti događaji prisile (1410) Žigmunda na novu vojnu, nakon što je proglasio, da Stjepan Ostoja nije zakoniti bosanski kralj. Rat, koji potraja gotovo čitavu godinu, a u kojem je učestvovao na kraljevoj strani i herceg Hrvoje, svršio se tako, da je Žigmund ipak konačno priznao Stjepana Ostoju bosanskim kraljem, okanivši se misli o svome krunisanju, a taj opet Žigmunda svojim vrhovnim gospodarom. Zbog toga pobune se po kraljevu povratku u Ugarsku ponovo neki bosanski velikaši, na čelu im vojvoda Sandalj Hranić. Stoga nastavi Žigmund slijedeće godine (1411) ratovanje i skrši konačno dugotrajni žilavi bosanski otpor; ustupivši Žigmundu

[1] Florentinac Filipo de Scolaribus, Filip Madžarin narodne pjesme. Ozora, mjesto kraj Temišvara, bješe njegovo imanje.

[2] Dne 20. i 21. oktobra 1410. zaključuje Dubrovačko veliko vijeće i ono „umoljenih" (rogati), da se na dar dade 1500 dukata „domino nostro serenissimo (Sigismundo) et domine regine (Barbarae) in ista sua coronatione regni Bossine" (donosi Jorga, Notes et extraits vol. II. Paris 1899., str. 126 nota 4)

Usoru i Soli, Stjepanu Ostoji ostade kao vazalu samo prava Bosna i Humska zemlja.

Pad hercega Hrvoja. I tako ostade još jedini herceg H r v o j e na visini. Ali velika moć njegova i tako reći vladarski mu položaj bili su veoma zazorni ugarskim i zavidnim bosanskim velikašima, onda kralju Stjepanu Ostoji, a možda najviše Spljećanima, koji ga nijesu voljeli ne samo što je bio b o g o m i l, nego poglavito s toga, što im nije poštivao autonomije. Svi su ga ti brojni dušmani svakojako opadali pred kraljem Žigmundom, no ovaj ipak ne htjede da dira u svoga „kuma" i „starca" hercega. Ali kad je Hrvoje (ljeti 1413.) mučke provalio u zemlju vojvode Sandalja Hranića, dok je taj u Srbiji vojevao protiv Turaka na strani Žigmundovoj, onda se kralj toliko razgnjevi, da ga je žrtvovao zavisti i mržnji ličnih protivnika: herceg Hrvoje bi proglašen buntovnikom i nevjernikom i lišen svega posjeda. Sada se Hrvoje povuče u Donje Kraje, naročito u grad Jajce, što ga je sam dao sagraditi i uze se spremati na obranu, ali videći, da je preslab, p o z o v e T u r k e u p o m o ć. U augustu 1415. došlo je u Usori, negdje oko Doboja, do krvava sukoba između hercega Hrvoja i Turaka te ugarsko-slavonske vojske, koju je vodio ban Pavao Čupor Moslavački. Ugarsko-slavonska vojska bi ametom potučena, pače sam ban uz mnoge druge velikaše uhvaćen i pogubljen. Potom provale turske savezne čete Hrvojeve u Hrvatsku i Štajersku sve do Celja; t o j e p r v a p r o v a l a T u r a k a u H r v a t s k u (1415). Usorskom pobjedom postade Hrvoje i opet neograničen gospodar u zapadnoj Bosni, dok je ostali dio zemlje sve to većma dolazio u podanstvo tursko, pak tako bi ugarski upliv potpuno istisnut iz Bosne i izgubljeno jednim udarcem za Žigmunda sve ono, što je istom nedavno stečeno poslije toliko godina i uz gubitak tolike krvi. Od toga vremena kralj Žigmund nije više prelazio Save. Vojvoda Hrvoje međutim ne preživi dugo slave i pobjede svoje. U aprilu 1416. umre s nasladom u srcu, da se čitav svoj vijek održao u vlasti i ostao nepobijeđen. Njega valja ubrajati među najčuvenije ličnosti sredovječne hrvatske historije[1]: u njegovoj su se ruci za punih dvadesetak godina sastajale sve niti bosanske spoljašnje i unutarnje politike, a po tome

---

[1] Hrvatsko podrijetlo hercega Hrvoja ističe i madžarski historik T h a l l ó c z y (Codex Blagay, u uvodu str. 129.) kazujući za nj, da potječe od h r v a t s k o g a plemena Hrvatinića i da je bio u rodu s hrvatskim porodicama („Ő maga a H r v a t i n i c s o k h o r v á t n e m z e t s é g é b ő l s z á r m a z v á n, atyafiságban állot a horvát családokkal . . .").

bješe i jedan od glavnih faktora u udesu susjedne Hrvatske i Dalmacije. Po smrti njegovoj rasturiše mu se posjedi na sve strane; bosanska mu imanja naslijedi sin Baoša Hercegović, inače neznatan i neugledan čovjek; Omiš s Krajinom dobije knez Ivaniš Nelipić, brat Hrvojeve žene Jelene, a otoke Korčulu, Brač i Hvar uze kralj Žigmund sebi, ali samo za kratak čas, jer doskora prijeđoše i oni u mletačku vlast.

Drugi mletački rat (1418—1420). Dok se Žigmund, koji postade još 1411. njemačkim kraljem, boraveći više godina u tuđini, zanimao zamršenim husitskim poslovima i velikim crkvenim raskolom, isteče petgodišnje primirje s Venecijom. Nato započe republika prva drugi mletački rat (1418—1420) istodobno u Furlanskoj i u Dalmaciji te održa konačno pobjedu na oba bojišta. Tečajem godine 1420. predadoše joj se poslije dugotrajne i junačke obrane Trogir i Spljet, a onda pored grada Kotora još i otoci Korčula, Brač i Hvar. Rat se svršio bez ikakva mira ili primirja, i tako ostadoše hrvatskomu kraljevstvu od čitavoga jadranskoga primorja jedino frankapanski Senj i Krk na sjeveru, a Omiš s Krajinom i Poljicima na jugu. Tude je vladao moćni knez Ivaniš Nelipić, držeći u svojoj vlasti još i čitavu Hrvatsku Velebitu na jugu osim kraljevskih gradova Knina, Ostrovice i Bribira.

Bosanske i srpske prilike. Međutim umre u Bosni kralj Stjepan Ostoja, ostavivši prijestolje sinu Stjepanu Ostojiću (1418—1421), no njega skoro zamijeni bivši kralj Stjepan Tvrtko II. Tvrtković (1421—1443). Sada sklopi Venecija s njime savez protiv kneza Ivaniša Nelipića, nudeći mu sav posjed knežev osim grada Klisa; no upravo onda, kad se Stjepan Tvrtko II. spremao na rat protiv kneza Nelipića, provale Turci u Bosnu, a to ga prinudi, da se je približio Žigmundu. Provale turske isto tako prinudiše srpskoga despota Stjepana Lazarevića, da se je utekao pod okrilje Žigmundovo, pače se obavezao, da će mu po smrti ustupiti uz Beograd (koji je od 1403. imao u upravi kao vazal ugarsko-hrvatskoga kralja) još i Golubac na Dunavu. Stjepan Lazarević umr'o je 1427., a naslijedi ga nećak njegov Đorđe Branković (1427—1456), sin kosovskoga Vuka Brankovića; a taj odmah i ispuni obavezu ujakovu. Tako prijeđe sad Beograd ponovo u izravnu vlast ugarsko-hrvatskoga kralja, pod kojom ostade sve do 1521. No na glas o smrti despotovoj provali sultan Murat II. (1421—1451) u Srbiju, osvoji Kruševac (tadanju srpsku prijestolnicu) oružjem, a

Golubac izdajom. Nato započe Žigmund rat i podsjedne Golubac, ali sultan pohrli gradu u pomoć i pobije Žigmunda, tako da se je kralj morao uz teške gubitke povratiti u Ugarsku (1428).

Nehaj Žigmundov za Ugarsku i Hrvatsku. Poslije toga ostavi nemirni kralj i opet svoju državu, predavši upravu u ruke svoje žene Barbare[1], tasta bana Hermana Celjskoga i šurjaka palatina Nikole Gorjanskoga. Za to je vrijeme postigao Žigmund davnu svoju želju, da ga je papa Eugen IV. (1433) okrunio u Rimu carskom krunom, dok je s Mlečanima utanačio primirje, koje je još jednom pred smrt svoju produžio. Ovako se konačno riješilo nemarom i nehajem kraljevim pitanje Dalmacije u mletačku korist za više vijekova, jer se ona otada više nikad ne sjedini s Hrvatskom. U to je doba bio hrvatskim banom Nikola Frankapan (1426—1432), prvi od svoga roda, koji je uzeo ovo u hrvatskoj prošlosti toliko proslavljeno ime. Još prije negoli je postao banom posjedovao je, kao jedini član svoga roda, Krčki otok, Vinodol, Modruše, Senj, Gatsku i Liku u Hrvatskoj, a Cetin, Slunj i Ozalj u Slavoniji. Kad je postao banom, kralj Žigmund založio mu je za 28.000 dukata još i Bihać na Uni, Knin, Lapac-grad, Vrliku, Ostrovicu (kod Bribira), Skradin, lučku županiju između Zrmanje i Krke te Poljica. Tako je dakle ban Nikola Frankapan posjedovao gotovo čitavu Hrvatsku. U Slavoniji opet bješe banom Celjski knez Herman (1423—1435), tast kralja Žigmunda, u čijim je rukama bio velik dio Slavonije. Zbog nekih obiteljskih razmirica došlo je sada do sukoba između oba ova moćna roda, oko kojih se okupiše i ostali plemići; tako su nastale dvije stranke. Sada su Celjski pregli za tim, da ovladaju i u Hrvatskoj, a zatru Frankapane; no uto se vrati Žigmund iz tuđine i tako spriječi građanski rat. Skoro potom umr'o je ban Nikola Frankapan (26. juna 1432.) i ostavi devet sinova, koji osnovaše one grane frankapanske porodice, što će sve do druge pole XVII. vijeka igrati odlučnu ulogu u hrvatskoj povijesti.

Obrambeni sustav. Oko toga vremena (1433—1434) pada Žigmundova osnova na obranu hrvatskoga i ugarskoga kraljevstva, i to protiv Mlečana, Turaka i Husita. Svaki je imućniji plemić i velikaš morao sa svojim podanicima i službenicima ići u rat na kraljev poziv, dok je više siromašnijih imalo po jednoga opremiti. Hrvatska bude

[1] Kraljica Barbara voljela je oblačiti crno odijelo; otale joj do danas spomen u hrvatskom narodu (oko Zagreba i u Zagorju) kao „crna kraljica". Često je boravila i na Medvedgradu, a spomen na to poznati je „Kraljičin zdenac" pod gradom.

razdijeljena na tri vojnička tabora: prvi je h r v a t s k i prema Jadranskome moru i Dalmaciji, a sačinjavahu ga ban hrvatski, grad Dubrovnik, knezovi Krbavski, Cetinski, Senjski i čitavo hrvatsko malo plemstvo; drugi je s l a v o n s k i prema rijeci Uni sa slavonskim banom, knezovima Blagajskim, priorom vranskim, biskupom zagrebačkim i susjedgradskim vlastelinom; treći je u s o r s k i s velikašima i plemićima donje Slavonije i južne Ugarske. Po ovoj osnovi ne samo da je odsad udešena obrana Hrvatske, nego je ona u neku ruku i zametak docnije V o j n e K r a j i n e.

Konac Žigmundova vladanja. Posljednji dani Žigmundova 50-godišnjega vladanja bijahu u Hrvatskoj ispunjeni teškim nemirima i sukobima. Kad je ljeti 1434. umr'o knez Ivaniš Nelipić kao posljednji muški član svoje čuvene porodice, imala je naslijediti sve njegove prostrane posjede od Velebita do Cetine njegova kći jedinica Katarina, odnosno njezin muž knez I v a n (Anž) F r a n k a p a n, sin Nikole Frankapana i ban hrvatski po očevoj smrti (1432—1436). No Žigmund — ma da je još za života Nelipićeva privolio na to — uze se sada tome opirati zahtijevajući od Ivana Frankapana, da mu predade svu ostavštinu kneza Ivaniša; a kad taj ne htjede da to učini, proglasi ga b u n t o v n i k o m, liši svih časti i posjeda te naloži slavonskom banu M a t k u T a l o v c u (1435—1444)[1], da ga silom pokori. Tako planu 1436. u Hrvatskoj građanski rat, a taj se svrši nakon nenadane smrti bana Ivana Frankapana pobjedom kraljevskom. Imanja kneza Ivaniša Nelipića darova sada Žigmund banu Matku Talovcu i njegovoj braći Petru, Franku i Ivanu. Malo poslije, dne 9. decembra 1437., umre kralj Žigmund u Znojmu (u Moravskoj), poslije vladanja od pô stoljeća, koje nije bilo srećno ni po Ugarsku ni po Hrvatsku. Lakouman, rasipan i nestalan, niti je umio obraniti Hrvatskoj Dalmaciju, niti je znao da valjano zaštiti granice svoje državc protiv provala turskih. Sve su to teško imali osjetiti nasljednici njegovi.

Albert Habsburgovac (1438—1439). Po želji Žigmundovoj izaberu ugarski i hrvatski velikaši njegovim nasljednikom zeta mu

---

[1] Ova je porodica bila starinom iz Korčule, no onda joj neki članovi postadoše građani dubrovački. Kako se t a d a zvala, nije sigurno, jer ime L u k a r e v i ć i (Luccari) nije nam ničim zajamčeno. Stupivši u službu kralja Žigmunda dobi posjed T o p o l o v i c u između Virovitice i Grđevca u tadanjoj križevačkoj županiji, koji se u službenim spisima zove T h a l l o w c h, T a l l o c z; otale njihovo latinsko-ugarsko ime d e T h a l l o w c z. Hrvati su po svoj prilici govorili Talovac ili Talovački.

Alberta[1] Habsburgovca (1438—1439), koji se još 1422. vjenčao njegovom jedinicom Jelisavetom. Kako Albert postade još i kralj češki i njemački, to je on prvi Habsburgovac, koji je okupio u svojoj ruci sve one zemlje, kojima su potomci njegovi kasnije stalno zavladali. Kralj Albert naslijedio je od tasta svoga još i rat s Turcima zbog srpskih prilika. Tuđe se radi neprekidnih navala sultana Murata despot Đorđe Branković nalazio u očajnom položaju. Premda mu je dao kćer Maru za ženu (u augustu 1436.), ipak ne uzmože spriječiti Murata, da ne navali krajem 1438. na njegovu zemlju i podsjedne novu mu prijestolnicu Smederevo, koju i osvoji. Nesrećni despot srpski pobježe u Ugarsku i zamoli pomoći. Ovdje se upravo sastao sabor u Budimu. Ovaj stvori takove zaključke, kojima bi gotovo sasvim oslabljena kraljevska vlast, a pojačana vlast sabora, bez kojega vladari više nijesu ništa mogli da čine. To je začetak svim daljim smutnjama u Ugarskoj. Želeći što prije pomoći despotu Đorđu Brankoviću, kralj Albert pristade na sve i započe privolom sabora vojnu. No kralj ne dopre dalje od Slankamena i Titela zbog nemarnosti ugarskih velikaša, koji ga nijesu poduprli dovoljnim brojem vojske. Međutim pade Smederevo u turske ruke (u augustu 1439.), a ugarsku vojsku uhvati neka kužna bolest, od koje umre i sam kralj Albert na povratku u Beč (u mjestancu Neszmélju nedaleko od Đura 27. oktobra 1439.). Jedino znatnije mu je djelo, što je obnovio Severinsku banovinu (u jugoistočnoj Ugarskoj oko Oršave) i u njoj postavio banom čuvenoga junaka podrijetlom Rumunja Janka Hunyadyja[2], ili Sibinjanin Janka naše narodne pjesme.

Smrću Alberta Habsburgovca nastadoše prijestolonasljedne borbe u Ugarskoj i Hrvatskoj, koje oslabiše oba kraljevstva u tolikoj mjeri, da se više nijesu mogla valjano braniti od turske premoći.

---

[1] Svi suvremeni hrvatskim jezikom pisani spomenici zovu kralja Albertom (lat. Albertus); njemačka je forma Albrecht.

[2] Svi naši stari izvori vazda pišu vojvoda Janko (nikad Ivan), a gdjekad i Jankul, kako su ga i Turci zvali. Rumunjsko podrijetlo njegovo danas je sasvim sigurno utvrđeno, ali i to, da je tada ova već otprije nobilizirana porodica bila jako pomadžarena. Sam Janko znao je samo traljavo latinski, a u saborima govorio je ponajviše madžarskim jezikom. Najveća svoja vojnička djela stekao je na srpskoj zemlji. Tako je vojvoda Janko narodni junak Rumunja, Madžara i Srba te Hrvata.

X.

Vladislav I. i Ladislav IV. (V.).

(1440—1457).

Pitanje o nasljedstvu. Albert Habsburgovac ostavi iza sebe dvije kćeri[1] i udovicu Jelisavetu u blagoslovenom stanju. U prvi čas preuze ona samovlasno po smrti muževljevoj vladanje u Ugarskoj i Hrvatskoj, ističući sebe kao glavnu baštinicu kralja Žigmunda. U čvrstoj nadi, da će roditi sina nasljednika, mjesto koga će ona preuzeti vladanje, pobrine se, da što prije dobije u svoje ruke krunu sv. Stjepana. To joj i uspje uz pomoć neke njemačke dvorkinje; ova je potajno otpremila svetu krunu iz Višegrada u Komárom, gdje se nalazila kraljica Jelisaveta. Oko Jelisavete okupili su se samo neki njezini rođaci, naročito knezovi Celjski Fridrik i Ulrik, neki Frankapani i knez Nikola Iločki[2]; dok su većina velikaša i plemstva ugarskoga i hrvatskoga, pače i rođak njezin mačvanski ban Ladislav Gorjanski, sin palatina Nikole, željeli, da se u to pogibeljno doba izabere za kralja čovjek podoban, da obrani Ugarsku i Hrvatsku od spoljašnjih neprijatelja, a naročito od sultana Murata II. Jedni su htjeli, da se izabere sin srpskoga despota Đorđa Brankovića Lazar, no velika se većina konačno odluči na saboru u Budimu (početkom januara 1440.) za šesnaestgodišnjega viteškog poljskog kralja Vladislava Jagelovića, koga je upravo u taj čas mamio sultan Murat II. u savez protiv Ugarske. No dok je sjajno poslanstvo ugarskih i hrvatskih velikaša, a među njima i ban Matko Talovac, pošlo u Krakov po novoodabranog kralja, rodi Jelisaveta sina L a d i s l a v a Postuma (22. febr. 1440.), koga doskora dade okruniti u Stolnom Biogradu krunom sv. Stjepana po ostrogonskom nadbiskupu Dioniziju Széchyju (15. maja). Međutim ostavi Vladislav Poljsku i stiže s nešto vojske u Budim. Sada ostave svi velikaši, osim knezova Celjskih, Jelisavetu i njezina sina te se poklone Vladislavu, koga sabor ponovo jednoglasno izabere kraljem ugarsko-hrvatskim, proglasivši podjedno krunisanje djeteta Ladislava ništetnim. Potom ga okruni (17. jula) isti ostrogonski nadbiskup Dionizije Széchy u Stolnom Biogradu,

[1] Anu i Jelisavetu; Jelisaveta je mati ugar. hrv. kralja Vladislava II. (1490—1516).

[2] Iločki, potomci palatina Konta, bili su bez sumnje S l o v e n i, a ne Madžari. Budući da ih suvremeni talijanski i latinski dubrovački spisi nazivlju I l o č k i (Illozchi ili d e I l o c h), kako to dokazuje zbirka T h a l l ó c z y - G e l c i c h, Raguza és Magyarország (Bdpst 1887.), str. 450, 481, 581, 597, 607, vidimo, da su ih Hrvati t a d a zvali I l o č k i; Madžari zvali su ih U j l a k y.

ali ne krunom sv. Stjepana, jer ta je bila u rukama kraljice Jelisavete, nego nekom krunom iz grobnice sv. Stjepana, kao **Vladislava I.** (1440—1444).

Prva podsada Beograda (1440) i građanski rat. Te velikaške borbe za prijestolje upotrijebi sultan Murat II. pak podsjedne Beograd, koji je branio junački prior vranski Ivan Talovac, brat slavonskoga bana Matka i hrvatskoga bana Petra (ili Perka) (1438—1453). Sultan opkoli grad s kopna i sa savske i dunavske strane te ga uze bīti iz velikih podsadnih strojeva i topova (prvi put), koji su izbacivali okrugla kamena taneta. No svi mu juriši kroz čitavih šest mjeseci (od maja do oktobra 1440.) bijahu uzaludni: Ivan Talovac ravnao je obranom grada, posluživši se također (prvi put) ognjenim oružjem, tolikom vještinom, da se sultan, izgubivši oko 17.000 ljudi, konačno morao pred zimu sramotno povratiti u Drenopolje.

Uzmak sultanov pod Beogradom omogući kralju Vladislavu I., da riješi pitanje nasljedstva na ugarsko-hrvatskom prijestolu, to jest da obračuna s Jelisavetom i njezinom strankom. Na čelu joj bijahu kapetan čeških plaćenika Jan Jiskra od Brandisa, koji je imao u svojoj vlasti sjeverozapadnu Ugarsku, onda Fridrik i Ulrik Celjski, gospodari znatnoga dijela Slavonije, te neki Frankapani u Slavoniji. Sva ostala Hrvatska i Ugarska bila je uz Vladislava I. Osjećajući se preslabom, da se sama bije s kraljem, pozove Jelisaveta u pomoć rođaka i skrbnika malodobnoga svoga sina Ladislava, njemačkoga kralja Fridrika III. Habsburgovca. Taj se odsada kroz više od pô stoljeća jednako uplitao u poslove Ugarske i Hrvatske nastojeći, da svome rodu definitivno steče vladanje u oba kraljevstva. Jelisaveta predade mu (krajem augusta 1440. u Hainburgu) s krunom sv. Stjepana još i sina Ladislava na odgajanje, našto joj on uzajmi 5000 dukata, da uzmogne plaćati vojsku. Sada plane krvav građanski rat u Ugarskoj i Hrvatskoj, za kojega je naročito Zagreb ljuto stradao od nasilja Ulrika Celjskoga i njegovih njemačkih službenika, kojima je zapovijedao Čeh Jan Vitovec. Konačno je ipak prevagnula stranka kralja Vladislava I., pa tako bude, poglavito nastojanjem papinskoga kardinala Julijana Cesarinija, sklopljen mir (16. decembra 1442. u Đuru). Utanačeno bješe, da kralj Vladislav I. ima vladati do svoje smrti, a onda da ga ima naslijediti Ladislav Postumus. Mir bješe stim sigurniji za Vladislava, što je već treći dan poslije njegova proglašenja (19. dec.) iznenada umrla kraljica Jelisaveta. Za

vrijeme toga građanskoga rata ote hrvatskomu kraljevstvu bosanski vojvoda Stjepan Vukčić Kosača, sinovac i baštinik vojvode Sandalja Hranića, gospodara gotovo čitave Humske zemlje, Krajinu između Cetine i Neretve s Omišem i poljičkom županom; no malo potom (početkom 1444.) ugrabi mu mletačka republika Omiš i Poljica ostavivši mu samo Krajinu. Tako bi Hrvatska na jugu konačno potpuno otisnuta od mora, dok su joj županije u nutrašnjosti pomalo preoteli bosanski kralj i njegove vojvode.

Veliki turski rat (1443—1444). Kralj Vladislav I. nije mogao da to spriječi, jer je u isto vrijeme ratovao s Turcima. Još u godini 1441. vojevao je novoimenovani erdeljski vojvoda, glavni kraljev savjetnik i vojskovođa Janko Hunyady u Erdelju tolikom srećom, da se je stalo pomišljati na opću vojnu protiv Turaka a sa ciljem, da se oni izbace iz Evrope. To su mišljenje zastupali živim riječima u prvom redu papinski poslanik kardinal Julijan Cesarini, pa bosanski kralj Stjepan Tvrtko II. i protjerani despot srpski Đorđe Branković. I odista zaključi ugarski sabor (u januaru 1443. u Budimu) rat, u kojem prodre kralj s vojvodom Jankom Hunyadyjem na čelu vojske sve do Zlatice nedaleko Sofije na podnožju Balkana (na Badnjak 1443.), pobijedivši u nekoliko odlučnih bitaka Turke. Ali sada prisili velika studen i oskudica hrane kralja Vladislava na povratak, za kojega bjehu Turci kod Kunovice nedaleko od Niša (početkom 1444.) ponovo tako snažno poraženi, da se još za same bitke od njih odmetnuše pokoreni Arbanasi sa svojim vođom Đorđem Skenderbegom Kastriotićem. Nato ponudi sultan Murat II. mir, koji bi sklopljen (13. jula 1444.) u Segedinu na deset godina. Sada se Srbija oslobodi turske vlasti, a despot Đorđe Branković povrati u svoju zemlju.

Ali tek što je mir bio potpisan, uze kardinal Julijan Cesarini nagovarati velikaše na nov rat tvrdeći, da prisege dane „nevjernicima" ne vrijede. Tako je i opet došlo do rata, sve protiv savjeta despota Đorđa Brankovića, koji se ne htjede da pridruži Vladislavu na veliku srdžbu Janka Hunyadyja. Da se obiđe Srbija i teško prohodni Balkan, a i opet s namjerom, da se Turci istjeraju iz Evrope, krenulo je pod vodstvom kralja Vladislava i Janka Hunyadyja oko 16.000 vojske niz Dunav desnom obalom, pa onda skrene do Varne na Crnom moru. No ovdje joj dne 10. novembra 1444. zakrči dalje napredovanje sultan Murat s 40.000 momaka, a kako ju je zatekao

nepripravnu, potuče je ametom. Sam kralj Vladislav pogibe u boju[1], a s njime uz mnoge svjetovne i crkvene dostojanstvenike i kardinal Julijan Cesarini. Samo vojvoda Janko i ban Franko Talovac spasu se s nešto vojske. Tom pobjedom turskom prestaju navalni ratovi ugarsko-hrvatskih kraljeva protiv Turaka; oni se odsada dalje nalaze sve do pod kraj XVII. vijeka u defenzivi.

Ladislav IV. (V.) (1445—1457) i gubernator Janko Hunyady (1446—1452). Kad se u Ugarskoj saznalo za pogibiju kraljevu, sastanu se velikaši, plemići i zastupnici kr. slob. gradova koncem aprila 1445. u Pešti na sabor, na kojem izaberu **Ladislava IV.** (V.) (1445—1457) ugarsko-hrvatskim kraljem. No kad skrbnik njegov, njemački kralj Fridrik III., ne htjede da gospodi izruči petgodišnje dijete s krunom sv. Stjepana, izaberu oni na novosazvanom saboru na polju Rákošu kod Pešte (5. juna 1441.) najpopularnijega čovjeka ovoga vremena vojvodu Janka Hunyadyja gubernatorom (1446—1452), predavši mu svu vlast u ruke. Odmah potom pozove gubernator kralja Fridrika, da izruči kralja Ladislava zajedno s krunom sv. Stjepana, a kad on to odbije, zače Janko Hunyady rat; no svrši ga brzo, jer želeći, da se što duže održi u vlasti, nije mu bilo baš toliko stalo, da natjera Fridrika na ispunjenje zahtjeva. Potom okrene Hunyady na Turke, da osveti poraz kod Varne, jer mir sa sultanom još nije bio obnovljen. Na polju Kosovu došlo je do trodnevnoga boja (18., 19. i 20. oktobra 1448.), ali se svrši potpunim porazom ugarske i hrvatske vojske. U boju pogiboše hrvatski ban Franko (Franjo) Talovac, suban brata Petra (Perka) i sestrić gubernatorov slavonski ban Ivan Székely.[2] Poslije boja dade srpski despot Đorđe Branković uhvatiti Janka Hunyadyja i baci ga u Smederevu u tamnicu. Razlog bješe, što je gubernator prolazeći Srbijom u turski rat ljuto opustošio despotovu zemlju, budući da mu se despot ni taj put ne htjede da pridruži. Istom poslije dvomjesečnoga tamnovanja domogne se Janko Hunyady nastojanjem ugarskih velikaša slobode, našto sklopi s novim sultanom Mehmedom II. (1451—1481), sinom Muratovim, primirje na tri godine. Ujedno utanači gubernator i s kraljem Fridrikom III. tajni ugovor, po kojemu mu bude gubernatorstvo zajamčeno sve do osamnaeste godine kralja Ladislava (to jest do 1458). No dobrza podignu austrijski staleži bunu protiv Fridrika III. i prisile ga, da im

---

[1] Otale ga Poljaci prozvaše „Varnenčik".
[2] Banović Sekula narodne pjesme.

izruči dvanaestgodišnjega Ladislava (1452). Ladislav nastani se potom u Beču i preuze vladanje u Austriji, Češkoj, Ugarskoj i Hrvatskoj, no tako, da je u Austriji umjesto njega vodio državne poslove kao upravitelj Ulrik Eizinger, u Češkoj Đuro Podjebradski, a u Ugarskoj i Hrvatskoj Janko Hunyady, dok je vlast Fridrika III. stegnuta na Štajersku, Korušku i Kranjsku. Odgojiteljem mladoga kralja opet bi postavljen opaki mu rođak knez Ulrik Celjski. Sada se Janko Hunyady odreče časti gubernatora, a mladi ga kralj imenova (1453) vrhovnim vojskovođom i upraviteljem financijâ u Ugarskoj i Hrvatskoj te podjedno ga obdari naslovom kneza Bistričkoga[1] (perpetuus comes Bistriciensis necnon regni Hungariae capitaneus generalis).

Hrvatske prilike. Za sve vrijeme tih krupnih spoljašnjih događaja, koji čine i dio hrvatske historije, imao je narod hrvatski unutar svojih granica propatiti mnogo teških dana. Po smrti Matka Talovca (početkom 1445.) ugrabe sebi slavonsko banstvo knezovi Fridrik i Ulrik Celjski, zet srpskoga despota Đorđa Brankovića, i uzmu otimati imanja braći Talovcima i biskupiji zagrebačkoj. Za tih domaćih bojeva pogibe prior vranski i nekada junački branitelj Beograda (1440) Ivan Talovac. Nasilja knezova Celjskih izazvaše srdžbu ostalih velikaša; stoga naloži stolno-biogradski sabor gubernatoru Janku Hunyadyju (1446), da ih silom pokori. Gubernator uzme Đurđevac, popali varoš Varaždin i udari na Štajersku, a odavle onda preko Međumurja na Koprivnicu. Celjski knezovi predadu oteta imanja i gradove, no slavonska im banska čast ostade, ali ipak tako, da su se i oni i hrvatsko-dalmatinski ban Petar Talovac imali pokoravati gubernatorovu sestriću Ivanu Székelyju, koji bi imenovan uz upravitelja vranskoga priorata ne samo hrvatsko-dalmatinsko-slavonskim banom, nego još i vicegubernatorom hrvatskim (vicegubernator in regno Sclavonie constitutus). Uza sve to imao je ban i vicegubernator Ivan Székely teških borba s Celjskima, dok je Petar Talovac, vladajući čitavom zemljom na jugu Velebita, imao pune ruke posla s Mlečanima, bosanskim kraljem Stjepanom Tomom (1444—1461), nasljednikom Stjepana Tvrtka II., i Stjepanom Vukčićem Kosačom, koji se sam prozva kao gospodar Humske zemlje (oko 1448.) hercegom sv. Save, a otale mu otada i zemlji ime Hercegovina. U isto su vrijeme vladali knezovi Frankapani sjevernom

[1] Bistrica, madž. Besztercze, u Erdelju.

Hrvatskom kao samostalni gospodari ne mareći ni za malodobna kralja, ni za gubernatora, ni za banove. Godine 1449. razdijele oni između sebe golemi zemljišni posjed svoga roda u osam dijelova, i tako bi osnovano osam grana porodice Frankapanske, od kojih neke brzo izumriješe, a ostadoše Tržačka[1], Ozaljska, Slunjska i Cetinska. Uto umre ban Petar Talovac, a hrvatsko-dalmatinskim banom postade stariji sin gubernatorov Ladislav Hunyady (1453). Ali on nikad ne vidje svoje banovine prepustivši je domaćim nemirima i borbama, dok su u Slavoniji po pogibiji Ivana Székelyja na Kosovu (1448) ostali kao banovi sami knezovi Celjski, Fridrik (do 1454.) i Ulrik (do 1456.).

Druga podsada Beograda (1456). Međutim osvoji 29. maja 1453. sultan Mehmed II. Carigrad (otale mu pridjev Fatih, osvojitelj). Tako pade posljednji ostatak tisućljetnoga bizantinskoga carstva. Dojam te katastrofe, koja nije došla nenadano, bijaše ipak neobično jak ne samo u Hrvatskoj i Ugarskoj, nego i po čitavoj zapadnoj Evropi. Već 1454. zametne Janko Hunyady rat s Turcima, ali s malo uspjeha. Stoga se odlučio povesti „križarsku" vojnu uz pomoć čitave zapadne Evrope. Papa Nikola V. pošlje čuvenoga redovnika Talijana Ivana Kapistrana, da svojom neodoljivom besjedom okupi oko sebe što više križara u Austriji, Češkoj i Ugarskoj. I odista, kad sultan Mehmed Fatih 1456. udari sa 150.000 momaka na Beograd, taj „ključ Ugarske", bude on od četa Kapistranovih i Hunyadyjevih pod vodstvom Jankovim ametice poražen, najprije na Savi i Dunavu, a onda na kopnu (u julu 1456.). To je bilo najslavnije djelo „Sibinjanina Janka", ali i posljednje, jer nekoliko nedjelja poslije te pobjede umre od kuge slavljeni junak u Zemunu (11. augusta), a dobrza za njim i drug mu Ivan Kapistran u Iloku (23. oktobra), gdje bi i sahranjen[2].

Sukob između Hunyadyjevaca i Celjskih. Za vrijeme tih turskih ratova ljuto se zavadiše Janko Hunyady i knez Ulrik Celjski, u čijoj je vlasti bio mladi kralj Ladislav IV. (V.). Po smrti hrvatskoga bana Petra Talovca naime prisvoji Ulrik Celjski nasilnim načinom i hrvatsko-dalmatinsku banovinu, pače se pojagmi i za imanjima Talovčevim pa ugrabi ubrzo i svu Hrvatsku osim Klisa i Frankapanskih posjeda. Kod toga ga je izdašno pomagao herceg Stjepan Vukčić.

---

[1] Tržac je danas tik hrvatske granice u sjeverozapadnoj Bosni nedaleko od Cetina.

[2] Janko Hunyady sahranjen je u erdeljskomu Gyulafehérváru (u stolnoj crkvi), gdje mu se grob sačuvao do danas.

Ali kako je još prije toga imenovan hrvatskim banom Ladislav Hunyady, došlo je do teškoga sukoba među njima. Ovaj se konačno svrši tako, da je Ladislav Hunyady dao pogubiti Ulrika Celjskoga (9. novembra 1456.) u Beogradu, kamo je stigao s kraljem Ladislavom poslije srećne obrane grada. Ulrik Celjski bijaše posljednji član svoga nasilnoga roda, koji je Hrvatskoj, napose gradu Zagrebu i njegovoj biskupiji, nanio mnogo teških udaraca i uvreda. Nešto kasnije, na Badnjak iste godine, umre i tast njegov srpski despot Đorđe Branković.

Prijeku smrt svoga rođaka i odgojitelja dobrza osveti kralj Ladislav, ma da se zakleo udovici Janka Hunyadyja, Jelisaveti Szilágyi, da to ne će učiniti. Kralj je naime dao Ladislava Hunyadya nenadano u Budimu, kad ga je zajedno s mlađim bratom Matijašem pozvao na dogovor, uhvatiti i pogubiti (16. marta 1457.). Poslije toga žurno ostavi Budim i povede sobom kao sužnja mlađega sina Janka Hunyadyja Matijaša u Prag. Osam mjeseci docnije umre iznenada sedamnaestgodišnji Ladislav IV. (V.) u Pragu (23. novembra 1457.). Smrću njegovom raspade se u čas personalna unija između Austrije, Češke i Ugarske s Hrvatskom, a kako kralj nije ostavio potomka, imale su Ugarska i Hrvatska sada izabrati sebi novoga vladara. Poslije podužeg raspravljanja odluče se velikaši, poglavito pod pritiskom nižega plemstva, koje je listom bilo na strani Hunyadyjevaca, na saboru u Budimu početkom 1458. za mlađega sina Jankova Matijaša[1], koji se obično zove Korvin po gavranu, što ga je još otac njegov nosio u grbu.

XI.

Matijaš I. Korvin.

(1458—1490).

Učvršćenje vlasti. Matijaš I. Korvin bješe još uvijek u zatvoru, kad je umr'o Ladislav IV. (V.), no odmah sjutradan pusti ga na slobodu češki upravitelj, a malo potom i kralj Đuro Podjebradski (1458—1471), zaručivši ga tom prilikom sa svojom kćerkom Katarinom. Budući da je Matijašu Korvinu tada, kad je izabran kraljem, bilo jedva 15 godina, izaberu velikaši njegova ujaka Mihajla Szilágyija[2] gubernatorom na pet godina. No mladi Matijaš pokaza odmah

---

[1] Svi suvremeni hrvatskim jezikom pisani izvori zovu kralja Matijaš, a tako narodna pjesma još i danas.

[2] Svilojević starije narodne pjesme (bugaršticâ).

u početku toliko energije i samosvijesti, da se je ubrzo riješio ujakova skrbništva i preuzeo vladu sâm.

Prvo mu je bilo, da je povratio ugled kraljevskoj vlasti u Hrvatskoj, gdje je već dulje vremena vladala prosta sila, naročito netom izumrlih knezova Celjskih, i gdje su se bosanski kralj Stjepan Toma, herceg Stjepan Vukčić i Venecija otimali za pojedine gradove. Sad imenova kralj hrvatsko-dalmatinskim banom Pavla Špirančića (1459—1463), a taj samo teškom mukom održa Klis. No istodobno urote se protiv kralja Matijaša glavni državni velikaši: Ladislav Gorjanski, Nikola Iločki i sam ujak njegov Mihajlo Szilágyi, i ponude Ugarsku i Hrvatsku njemačkomu kralju Fridriku III. Kako mlitavac Fridrik ne poduze ništa odlučno, da ostvari te ponude, uspje Matijašu doskora, da se izmirio s nezadovoljnicima, a konačno i s Fridrikom. Njemački kralj povrati uz odštetu od 80.000 dukata krunu sv. Stjepana i zadovolji se naslovom ugarskoga i hrvatskoga kralja, a Matijaš primi obavezu u ime države, da će ga u Ugarskoj i Hrvatskoj, ako ne ostavi zakonita sina, naslijediti Fridrik ili koji od njegovih sinova (24. jula 1463.). Iza toga bi Matijaš poslije šestgodišnjega vladanja (29. marta 1464.) svečano okrunjen za kralja, povrativši podjedno obadvjema kraljevstvima snagu i unutarnji mir, kakvog ona nijesu uživala tamo od smrti Ludovika I.

Pad Bosne. Međutim se zgodiše znatne promjene na jugu. Ponajprije je propala sasvim poslije pada Smedereva Srbija, postavši turskim pašalukom (1459), a onda dođe red na Bosnu. Ovdje je vladao po smrti Stjepana Tome njegov sin Stjepan Tomašević (1461—1463) bez ugleda i potrebne snage, da se obrani od velike sile turske, pouzdavajući se jedino u pomoć papinsku i kralja Matijaša. No dok je Matijaš bio zabavljen pregovorima s njemačkim kraljem Fridrikom III., provali u maju 1463. sultan Mehmed II. sa 150.000 momaka u Bosnu i pokori je za malo dana. Nesrećni kralj Stjepan Tomašević pobježe iz Bobovca, prijestolnice svoje, u Jajce, a odavle u tvrdi Ključ na Sani. Izdajom vojvode Radaka pade Bobovac Turcima u ruke, dok se Jajce predade bez borbe, a Ključ iza očajne obrane, nakon što su Turci prisegom obrekli kralju štedjeti život. Ipak ga sultan dade pogubiti u svom taboru pred Jajcem. Tako propade kraljevstvo bosansko. Jedino Hercegovina, gdje je nezavisno vladao Stjepan Vukčić, ostade slobodna, odbivši u svojim kršnim planinama tursku vojsku. Kad je kralj Matijaš saznao za propast Bosne, odluči se još iste godine pred zimu na vojnu za nje-

zino oslobođenje. Na sam Božić uzme Jajce, a idućih godina još i svu sjevernu Bosnu te osnova dvije banovine: Jajačku u porječju Vrbasa sa središtem u Jajcu i Srebreničku između donje Bosne i Drine, pa Save i Majevice planine, sa središtem u gradu Srebrniku. Od ovih imala je prva da brani Turcima ulaz u Hrvatsku, a druga u Slavoniju i južnu Ugarsku.

Češki zapletaji i austrijski rat. Uto se zaplete kralj Matijaš u češke poslove. Kad je papa Pio II. zbog zaštićivanja Husitâ izopćio i lišio krune češkoga kralja Đuru Podjebradskoga, provali Matijaš kao papinski saveznik s vojskom svojom u Moravsku i Češku, gdje ga katolici izaberu svojim kraljem (1469). Ali zemlje ne uzmože uzdržati, jer je većina čeških velikaša po smrti Đure Podjebradskoga izabrala i okrunila kraljem poljskoga kraljevića Vladislava Jagelovića. Radi tih zališnih ratova, a i prekomjerne strogosti Matijaševe, podiže se u Ugarskoj i Hrvatskoj protiv njega buna s namjerom, da ga skine s prijestola i da uzme poljskoga kraljevića Kazimira Jagelovića za kralja. No energični Matijaš uguši tu bunu još u njezinu zametku, kaznivši teško njezine kolovođe, a onda okrene opet pažnju svoju češkim zapletajima; ali uvjerivši se, da ne će potpuno uspjeti, sklopi s kraljem Vladislavom mir u Olomucu (1479). Matijaš priznade Vladislava Jagelovića kraljem češkim i dobi uz naslov češkoga kralja (rex Bohemiae) u doživotnu upravu Moravsku, Šlesku i Lužicu; po smrti Matijaševoj mogu Česi iskupiti ove pokrajine za 400.000 dukata. Još prije izmirenja sa češkim kraljem navijestio je kralj Matijaš rat njemačkomu kralju Fridriku III., s kojim je već dulje vremena bio u zavadi. Dvanaest godina (1477—1488) udarahu Ugri na Austriju, pače 1485. osvoje i Beč, gdje kralj Matijaš uredi sebi dvor. No dok je kralj Matijaš ovako širio granice svoje države na sjeveru, ljuto je stradala Hrvatska ne samo od Turaka, nego i od njegove samosile.

Hrvatske prilike. Otkako je pala Bosna, Turci su jednako provaljivali u Hrvatsku, a naročito su ljuto postradale Lika s Krbavom i današnja sjeverna Dalmacija, pače pojedini odredi turski doprli su gdjekad sve do Senja i južne Kranjske. Vraćajući se natrag Turci su vazda sobom vodili mnogo hiljada kršćanskoga roblja, koje bi ili naseljavali po Bosni po svojim posjedima kao „raju", ili prodavali dalje na istok. Godine 1469. bijaše nevolja već toliko teška, da su se pojedini hrvatski velikaši, a naročito knezovi Frankapani, stali obraćati za pomoć Veneciji i njemačkomu kralju Fridriku III., jer im

Matijaš — zaokupljen češkim ratom — ne uzmože ništa učiniti. Kad to sazna kralj Matijaš, uplaši se, da se ne bi Venecija, pomažući tobože Frankapane, ugnijezdila u Senju, i stoga pošlje u Hrvatsku kapetana Blaža Podmanickoga[1] s kraljevskom vojskom, a taj onda otme Frankapanima Senj. Tako postade Senj kraljevskim gradom, a doskora bi u njem uređena na obranu njegovu od Mlečana i Turaka kapetanija, obuhvatajući docnije čitavo primorje i Otočac. Gubitak Senja bijaše težak udarac za porodicu Frankapana, pa stoga i nastade neprijateljstvo između nje i kralja Matijaša, a pogotovo otkad joj kralj ote još i čitavo primorje od Trsata do Senja i Vinodol. Kako su se Frankapani utjecali Veneciji u zaštitu, navali Krčki knez Ivan na sučelne gradove Novi i Bribir; no time je izazvao kapetana Blaža Podmanickoga, da je udario na Krčki otok. Ali još prije negoli je otok mogao doći u vlast kraljevu, predade ga Ivan Frankapan Veneciji (1480). Time bi rod Frankapana sasvim potisnut od mora, a Hrvatska izgubi i posljednji svoj otok. U vrijeme ovih smutnja podijeli kralj Matijaš (1477) kraljevstvu hrvatskomu znatno pravo, da sebi samo bira na saboru posebnoga zemaljskoga glavara vojske (capitaneus regni), koji ne mora da bude ban.

Bosanski poslovi. Međutim je kralj Matijaš ratovao i s Turcima. Godine 1471. pade Počitelj na Neretvi u turske ruke, a s njime i čitava zemlja između Cetine i Neretve osim primorja. Iduće godine uskrisi kralj Matijaš dostojanstvo bosanskoga kralja, imenovavši i okrunivši bosanskim kraljem Nikolu Iločkoga (1472—1477), a onda ga učini još i banom hrvatskim i slavonskim, pače i upraviteljem vranskoga priorata. Ovaj primjer, da su Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna činile jednu administrativnu cjelinu, nije osamljen u ovo doba, što je zacijelo veoma poučna činjenica iz vremena najslavnijega ugarskoga kralja.[2] Zadaća Nikole Iločkoga bješe, da Turcima otme preostali dio Bosne; no on je nije ispunio. Po njegovoj smrti odluči se sam kralj Matijaš na provalu u Bosnu i odista dopre do Sarajeva (Vrhbosne) (1480); ali uspjeh kraljev bješe ipak

[1] Majer (= Madžar) Blaž hrvatskih suvremenih ljetopisa.

[2] Još 1464. je slavonski velikaš Emerik Zapoljski „gubernator Bosnae, ac Dalmatiae et Croatiae necnon Sclavoniae banus", a tako isto i njegovi nasljednici Ladislav Disznósi i Petar Szobi (1465, 1466), Ivan Thuz od Laka (1466) i Blaž Podmanicki (1470—1478). Prvi jajački ban Petar Dóczi spominje se tek 1480. (Gl. Thallóczy, A Jajczai bánság története, Budapest 1915., str. 272—273.)

samo privremen, pače dvije godine docnije (1482) pokore Turci Hercegovinu. Dalje mu vojevanje s Turcima prekine rat s njemačkim kraljem Fridrikom III., za kojega umre kralj Matijaš u Beču 6. aprila 1490., navršivši istom 47 godina.

Ličnost kraljeva. Kralj Matijaš bijaše nesumnjivo najznatniji vladar svoga vremena. Potpuno samostalan, energičan, nepopustljiv prema svojim protivnicima, gospodar svakom oligarhijskom pokretu, a seljaku i građaninu pravi zaštitnik[1], to su kreposti, što su ga resile. Osvajanja njegova proslaviše doduše ime njegovo, ali i nanesoše teških udaraca naročito Hrvatskoj. Inače bijaše kralj Matijaš osobito darovit muž rijetke naobrazbe, duhovit i vješt govornik, velik i iskren prijatelj znanosti i umjetnosti, skupljajući oko sebe pjesnike i pisce. Državu podigao je do zamjerne snage i sjaja; mogao je postaviti na noge do 150.000 momaka na kopnu i 330 ratnih lađa, koje po moru, a koje po Dunavu, Dravi i Savi. Tada bješe središte dunavskog brodovlja Petrovaradin, a zapovjednikom neko vrijeme Petar Dóczy (Dojčin Petar narodne pjesme), nekoć ban jajački. Za vladanja Matijaševa pojavile su se i prve štamparije u Ugarskoj, a 1483. štampana je i prva hrvatska knjiga (misal nepoznata redaktora, možda u Veneciji).

Kralj Matijaš bijaše tri puta oženjen, ali ni jedna mu žena ne rodi djece, već je jedino imao nezakonita sina Ivaniša[2] (rođen 1473. u Vratislavi u Šleskoj). Potkraj života stao je kralj Matijaš svakojako nastojati, da mu osigura nasljedstvo, davši mu ime „Korvin" i mnogobrojna imanja, pače i čast kraljevskoga princa na dvoru. Međutim kad umre kralj Matijaš, sve je pošlo drugim putem, ma da su velikaši i kr. slob. gradovi položili kralju Matijašu prisegu, da će po njegovoj smrti sina mu Ivaniša izabrati kraljem.

XII.

Vladislav II. i Ludovik II.

(1490—1526).

Izbor kralja Vladislava II. Nasljedstvu Ivaniša Korvina najviše je smetalo, pored njegova nezakonitog poroda, neprijateljsko raspoloženje glavnih ugarskih velikaša protiv strogoga kralja Matijaša: jedino

---

[1] Otale drevna hrvatska rečenica: „Pokle kralj Matijaš spi, nikakve pravice ni."

[2] Hrvatski spomenici toga vremena, tako kameni natpis glagolskim pismenima u nar. arh. muzeju u Zagrebu, zovu ga vazda Ivaniš.

slavonski velikaši, naročito knez Lovro Iločki, sin nekadašnjega bosanskoga kralja, bili su listom za Ivaniša Korvina. No pored njega još su se javila tri kandidata za ispražnjeni ugarsko-hrvatski prijestô: češki kralj Vladislav Jagelović i mlađi mu brat poljski kraljević Ivan Albert te njemački kralj Maksimilijan, sin Fridrika III. Dok su oba Jagelovića temeljila svoje pravo na rodbinskim vezama s bivšim ugarsko-hrvatskim kraljevima, pozivao se Maksimilijan Habsburgovac na ugovor između kralja Matijaša i Fridrika III. od 1463. Ali nastojanjem sepeškoga (Zips) kneza Stjepana Zapoljskoga[1] bi konačno izabran na saboru u Pešti (15. jula 1490.) dobroćudni i slabi češki kralj **Vladislav II.** Jagelović (1490—1516). Ivaniš Korvin zadovolji se čašću nasljednoga slavonskoga hercega (dux), a onda i bana hrvatsko-dalmatinskoga, pače mu bude obećano, da će ga novi kralj okruniti još i bosanskim kraljem; no do toga ipak nije došlo. Kad je na ugarsko-moravskoj granici novoizabrani kralj položio prisegu na krunidbenu zavjernicu („izbornu kapitulaciju"), kojom postade sasvim odvisan od velikašâ, štono se po smrti kralja Matijaša opet domogoše pređašnje prevlasti u državi, uđe svečano dočekan u Budim, a malo poslije i u Stolni Biograd, gdje ga je okrunio zagrebački biskup Osvald Thuz od Laka (18. sept. 1490.).

Borbe sa suparnicima. Prvo je bilo kralju Vladislavu II., da odbije svoje suparnike: brata Ivana Alberta i kralja Maksimilijana. S Ivanom Albertom bješe lak posao, jer poslije izgubljene bitke kod Košicâ okani se svojih težnja. Teže je bilo s Maksimilijanom. Istjeravši ugarske posade iz Austrije, naročito iz Beča, provali Maksimilijan sve do Stolnoga Biograda i Budima te se onda samovlasno prozva kraljem Ugarske i Hrvatske. Od hrvatskih i slavonskih velikaša bili su uza nj knez Lovro Iločki, Ivan Frankapan Cetinski, Nikola Frankapan Tržački, potomci banova Talovaca, pače i zagrebačka općina Gradec, dok je Kaptol bio uz Vladislava II. Kako su herceg Ivaniš Korvin i knez Bernardin Frankapan Ozaljski ostali vjerni kralju Vladislavu, nije čitavo hrvatsko kraljevstvo pristajalo uz Maksimilijana. Međutim prisili oskudica novca Maksimilijana na uzmak u Austriju, našto Ugri opet uzmu osvojene gradove. Kad Maksimilijan vidje, da ne može uspjeti, sklopi s kraljem Vladislavom mir u

[1] Porodica knezova Zapoljskih hrvatskoga je podrijetla; ona polazi iz mjesta Zapolje u požeškoj županiji nedaleko od Nove Gradiške (danas je tamo zaselak Godinjak).

Požunu (7. nov. 1491.), po kojemu bješe Habsburgovcima zajamčen po drugi put ugarsko-hrvatski prijestô poslije izumrća muške loze kralja Vladislava. Osim toga odrekoše se Ugri Beča i donje Austrije, a hrvatskim bi pristašama Maksimilijanovim zajamčena amnestija. Sada je trebalo da i ugarski i hrvatski velikaši i plemići prihvate pogodbe mira, a naročito ustanovu o budućem nasljedstvu Habsburgovaca, pa stoga sazva kralj Vladislav II. sabor u Budim (za 2. februara 1492.). Na taj su važni sabor došli, uz mnoštvo nižega plemstva, još i svi velikaši, svjetovni i crkveni, iz Ugarske i Hrvatske. Odmah se pokazalo, da među staležima vlada veliko ogorčenje protiv požunskoga mira i da njegove ustanove ne će biti uzakonjene (inartikulirane), kako su to željeli Maksimilijan i Vladislav. Zadovoljiše se dakle poslije burnoga saborskoga raspravljanja od preko mjesec dana time, da su napose ugarski, a napose hrvatski velikaši i neki plemići (barones, proceres et nobiles regnorum Croacie et Sclavonie) ispravom zajamčili Maksimilijanu pravo nasljedstva za slučaj, ako kralj Vladislav II. ne ostavi zakonita sina nasljednika (7. marta 1492.).[1]

Slabost Vladislava II. Tako bijaše Vladislav doduše općenito priznat ugarsko-hrvatskim kraljem, ali slabost njegova vladanja i nazadak države doskora se pokazaše. Prvi znak jesu zakonski članci, što ih stvorio isti budimski sabor, a Vladislav ih onda potvrdio. Sada su sve ustanove kralja Matijaša glede vojske i poreza dokinute i vraćeno ono stanje, kako je bilo za Žigmunda i Alberta, pače kralju je oduzeto pravo, da sâm po svojoj volji polazi u ofenzivni (navalni) rat. Napose još se kralj zakonskim člankom obavezao, da će uzdržati u starim pravima „kraljevinu Ugarsku s drugim kraljevinama, naime Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom", a slavonskim plemićima uzakonjena su u jedanaest članaka (articuli nobilium regni Sclavoniae) stara prava i običaji kraljevine, od kojih je najznatnije, da Slavonija plaća od poreza, što ga daje Ugarska, samo polovicu. Glede palatina je uređeno, da ga ima odabrati kralj „po savjetu prelatâ i barunâ, a s privolom plemićâ kraljevstva". Nato postade palatinom onaj, koji je Vladislavu pribavio krunu sv. Stjepana, sepeški (Zips) knez Stjepan Za-

[1] Ovu ispravu, koja se u originalu čuva u državnom arhivu u Beču, izdaju 63 velikaša i plemića, na čelu im hrv. dalm. slav. ban Ladislav od Egervara (nedaleko od Kaniže), a ovjerovljena je njihovim visećim pečatima (Gl. sliku u knjizi Klaić, Povj. Hrvata IV, 185).

poljski. Posljedice oslabljenja kraljevske vlasti pokazaše se doskora, a poglavito u nečuvenoj financijalnoj bijedi, u kojoj treba tražiti glavni uzrok općemu rasulu.

Slabost nove vladavine odmah odluče iskoristiti knezovi Frankapani tako, da se opet domognu od kralja Matijaša oteta im primorja, a naročito Senja. Zbog ovih smutnja odreče se herceg Ivaniš Korvin svoje časti, a banom hrvatskim postade Emerik Derenčin[1]. Novi ban i knez Bernardin Frankapan povedoše ljutu borbu za Senj, ali uto provali bosanski paša Jakub s jakom vojskom u Hrvatsku, a odavle u Kranjsku i Korušku. Na taj glas izmire se s banom Frankapani, okanivši se borbe za Senj, te svi složno dočekaju na Krbavskom polju pod gradom Krbavom (danas Udbina) Turke, kad se vraćahu. Dne 9. septembra 1493. došlo je do užasna boja, u kojem bude hrvatska plemićka vojska krivnjom banovom ametice potučena i najvećim dijelom ili pogubljena ili zarobljena. Sam ban Derenčin bi uhvaćen i odveden u Tursku, gdje je i umr'o poslije nekoga vremena. Porazom na Krbavskom polju počinje se onaj dugi niz godinâ, za kojih se hrvatski narod nalazio u neprekidnom i očajnom boju s Turcima braneći otadžbinu svoju.[2] Sada se počelo pomicanje Hrvata iz prekogvozdanskih strana u Slavoniju i dalje u Ugarsku, a time se ujedno stalo i geografsko ime hrvatsko širiti na sjever do Drave, dok ga je u isto vrijeme sve to više nestajalo iz porječja Vrbasa, Sane i Une.

Odmah poslije Krbavskoga boja uzmu se Hrvati ogledati za pomoć. Znajući, da im kralj Vladislav ne može pomoći, obrate se na kralja Maksimilijana i papu Aleksandra VI. Maksimilijan im odista stavi na raspolaganje neke kranjske čete, a papa pošlje im novčane pomoći, hrane i zaire. No sve to bješe i suviše malo spram jake turske sile, jer kad opet uzeše bosanski muslimani provaljivati u Hrvatsku i Slavoniju, obavezaše im se neki hrvatski velikaši i plemići na plaćanje godišnjega danka i nesmetano propuštanje četâ

---

[1] Ban Imre Derencsényi bijaše Madžar od plemena Balog. Ime mu je od grada Derencsényi (slovenski Drjenčane) u gömörskoj županiji. Hrvati su ga zvali Derenčin, kako to dokazuju suvremeni hrvatskim jezikom pisani izvori.

[2] Suvremeni pop glagolaš Martinac upisa u svoj molitvenik poslije boja ovo: „I tagda načeše cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči ini, i bist skrb velija na vseh živućih v stranah sih, jakože ne bist od vremena Tatarov i Gotov i Atelje (= Atile) nečastivih". Sabor hrvatski, koji se je sastao 17. jula 1558. u Steničnjaku, kaže kralju Ferdinandu, da se zbog teških bojeva Krbavsko polje „in vulgari Kerwawo polye nominatur" (Šišić, Sab. spisi III, 22).

kroz svoje zemljište, kao uzvrat za ličnu i imovinsku sigurnost. Na tom nije se ništa promijenilo ni onda, kad je kralju Vladislavu uspjelo, da je kod novoga sultana Bajazida II. (1481—1512) teškom mukom ishodio trogodišnje primirje (krajem marta 1495.).

Prilike u Ugarskoj. Međutim se slože u Ugarskoj dvije stranke: jedna dvorska, na čelu joj ostrogonski nadbiskup i kancelar Toma Erdödy[1], i druga opozicionalna s Lovrom Iločkim težeći zbaciti Vladislava s prijestola. Zbog toga povede Vladislav vojnu na hercega Lovru Iločkoga, tada gospodara čitavoga Srijema i gotovo cijele vukovske županije, te ga konačno prisili na pokornost. Poslije te vojne sastane se sabor ugarski u Budimu i stvori zaključak, kojim bješe za sva dalja vremena zajamčena većina nižemu plemstvu, jer je odsada mogao svaki plemić doći na sabor. Taj je zaključak djelo palatina Stjepana Zapoljskoga, koji zamisli svoga sina Ivana učiniti kraljem poslije Vladislava, i to baš s pomoću nižega plemstva, koje je bilo listom za njega sa svojim vođom, rječitim pravnikom Stjepanom Verböczyjem na čelu. No Stjepan Zapoljski umre već 1499., našto preuze sve očeve časti, osim palatinske, stariji mu sin Ivan. Nastojanjem Ivana Zapoljskoga stvori onda sabor na Rákoškom polju (12. okt. 1505.) zamašni zaključak, koji postade poslije kraljeve sankcije i zakonom, da odsada pod prijetnjom kazni radi veleizdaje nitko više ne smije predlagati tuđinca na ugarsko-hrvatski prijestô. Taj je zaključak očito naperen bio protiv kuće Habsburške, pa stoga se uze kralj Maksimilijan, tek što je za nj saznao, spremati, da makar oružanom rukom sačuva svoje pravo. Uto se rodi kralju Vladislavu sin Ludovik, i time postade svaka raspra o tom pitanju izlišna. No za veću sigurnost obnove oba vladara ugovor, po kojem bi kući Habsburškoj po treći put zajamčeno pravo nasljedstva poslije izumrća Jagelovića u Ugarskoj i Hrvatskoj (19. jula 1506. u Beču).

Ivaniš Korvin i zadnje godine Vladislava II. Za vrijeme tih nereda u Ugarskoj opet se vrati u Hrvatsku kao herceg Ivaniš Korvin. On se oženi Beatricom, kćerkom kneza Bernardina Frankapana, te stolovaše izmjenice u Bihaću na Uni ili u Krapini u hrvatskom Zagorju. Glavna mu je zadaća bila braniti zemlju hrvatsku od neprekidnih turskih navala, a naročito zaštititi Jajce s banovinom. Tu je zadaću veoma savjesno vršio pobivši Turke oko Knina i pod

---

[1] Sin kolara Bakolca (otale hrvatsko Bakač) iz sela Erdőda kraj Szatmára u sjev. Ugarskoj.

Jajcem, našto sultan sklopi s Vladislavom II. sedmogodišnje primirje. No odmah potom (12. okt. 1504.) umre herceg Ivaniš Korvin u Krapini na tešku žalost čitave hrvatske zemlje. Prema njegovoj naročitoj želji bi pokopan u crkvi pavlinskoga samostana u Lepoglavi, gdje mu se još i danas vidi nadgrobna ploča. Udovica njegova Beatrica Frankapanka preudala se doskora za Jurja Brandenburškoga od današnje carske njemačke porodice Hohenzollern.

Domala uplete se Vladislav u rat s Venecijom kao saveznik kralja Maksimilijana, a za nagradu imao je dobiti davno već otetu Dalmaciju. No budući da je nadbiskup i kancelar Toma Erdődy bio potajni privrženik mletački, znao je vazda vješto osujetiti sve udarce uperene protiv republike, i tako ostade Dalmacija i dalje u mletačkoj vlasti (1512). Potom bješe imenovan hrvatskim banom vesprimski biskup Trogiranin Petar Berislavić, koji uze hrabro odbijati turske navale; osobito se ban proslavio slavnom pobjedom kod Dubice na Uni (15. aug. 1513.). U isto se vrijeme spremi i Ugarska na rat protiv Turaka, no vojska, većim dijelom seljaci, ujedared okrenu pod vodstvom Jurja Dóže mjesto na Turke na velikaše i plemstvo. Od te nevolje spase Ugarsku erdeljski vojvoda Ivan Zapoljski porazivši Jurja Dožu kod Temišvara (1514), našto mu i onako veliki ugled još većma poskoči. Te prilike prisiliše slabića Vladislava, da se što tješnje združi s Maksimilijanom. Oba se vladara sastanu 1515. u Požunu i Beču i ponovo sklope (22. jula) nasljedni ugovor: kući Habsburškoj bi po četvrti put zajamčeno pravo nasljedstva na ugarsko-hrvatskom prijestolu u slučaju izumrća Vladislavljeva koljena, a za veće jamstvo zaruči se Ludovik s Marijom Habsburškom, unukom Maksimilijanovom, a Ana, kći Vladislava II., s Marijinim bratom Ferdinandom Habsburgovcem.[1]

Ludovik II. Malo zatim umre (13. marta 1516.) kralj Vladislav, a naslijedi ga u Češkoj, Ugarskoj i Hrvatskoj jedinac sin **Ludovik II.** (1516—1526), okrunjen još 1508. Kako mu je bilo tek daset godina, budu mu određeni skrbnici i odgojitelji, ali nažalost sami nevaljali i moralno iskvareni ljudi. Zbog toga spade država na još niže grane: niti su se poštivali saborski zaključci, niti slušali vladini nalozi, a između dvorske stranke, kojoj je stajao na čelu palatin

---

[1] Za razumijevanje daljih događaja treba istaknuti, da svi ovi porodični ugovori nijesu nikad bili uzakonjeni na saborima, dok je saborski zaključak od 1505., kojim su stranci isključeni od ugarsko-hrvatskoga prijestola, sankcijom kralja Vladislava II. postao zakonom.

Stjepan Báthory, i narodne s vođom Ivanom Zapoljskim bjesnile su strastvene borbe. Državni su se prihodi gubili u rukama lakomih velikaša, a financijalnu nevolju poveća još kvarenje novca. Opreka između rasipnoga života velikašâ i nevjerojatne bijede seljakâ i građanâ, pače i oskudice dvorske, bila je svakomu zazorna; no pomoći joj nitko nije znao ni mogao, niti onda, kad kralj Ludovik II. postade punoljetnim te se oženi Marijom Austrijskom (1522).

Ban Petar Berislavić. Te su nevoljne prilike iskoristili Turci za odlučne navale na Hrvatsku i Ugarsku. Ban Petar Berislavić suzbijao je neprekidno njihove nadmoćne navale i to poglavito novcem, što su ga Hrvati sami na svom saboru dozvolili u tu svrhu. Ali uza sve to ban je Turcima samo teško odolijevao, naročito otkad oni osvojiše sav kraj do blizu Une, tako da je jedino Jajce s obližnjim okolišem ostalo slobodno kao kakova oaza u turskom vladanju. Stoga je u Jajce vazda trebalo silom unositi hrane i oružja, da uzmogne i dalje odbijati navale. Početkom 1518. opskrbi tako Petar Berislavić Jajce porazivši tom prilikom Turke negdje blizu grada. Pored svega primirja provale Turci nanovo 1520. kroz Hrvatsku do Istre. Ban Petar Berislavić pođe im ususret. U planini Plješivici između Korenice i Bihaća na Uni došlo je (20. maja) do žestokoga boja, u kojem ban pogibe. Tijelo banovo bi odneseno u Vesprim i ondje svečano sahranjeno, dok opća žalost zavlada za njim ne samo u Hrvatskoj, nego i na dvoru pape Lava X., kralja Ludovika II. i cara Karla V.

Sultan Sulejman II. Upravo iste godine sjede na prijestô sultan Sulejman II. (1520—1566), za kojega se tursko carstvo uspelo na vrhunac slave i moći. Odmah u početku svoga vladanja zauze otok Rod, a onda (29. aug. 1521.) važni Beograd, „zlatni ključ" Ugarske i Slavonije, na koji su dosada tolike turske vojske bezuspješno udarale. Poslije pada Beograda bijaše očito, da će doskora doći do odlučnog sukoba između Ugarske i Turske, a i Hrvatskoj zaprijeti teška pogibao, jer unatoč hrabrosti novoga bana Ivana Karlovića od plemena Gušićâ (1521—1524) osvoje Turci Knin i Skradin (1522), a onda Ostrovicu (1523); jedino Klis obrani slijedeće godine Petar Kružić. U toj se nevolji Hrvati potpuno priklone Habsburgovcu Ferdinandu, koji ih je zbog sigurnosti Koruške, Kranjske i Štajerske pomagao i novcem i vojskom, brineći se tako više za Hrvatsku od kralja Ludovika. Uto nađe se Jajce u krajnjoj nevolji ne imajući hrane i dovoljno vojske. Hrabri Krsto Frankapan, sin kneza

Bernardina, odluči da mu pomogne. Na udivljenje cijeloga kršćanskoga svijeta izvede Krsto (ljeti 1525.) svoju nakanu tolikom vještinom, da je uz neprekidne bojeve kroz više dana izgubio samo tridesetak ljudi, dok je Turaka poginulo mnogo stotina.

No ni tim junačkim djelom nije bilo Hrvatima pomoženo. Stoga se oni početkom 1526. sastanu u Križevcima na sabor, gdje su neki velikaši, na čelu im Krsto Frankapan, odlučno zahtijevali, da se Hrvatska odcijepi od kralja Ludovika, dakle od Ugarske, i da sebi potraži drugoga gospodara (trovarsi altro signore), koji će je braniti i štititi, a to da je Ferdinand Habsburški. Tom se prilikom izjavi Krsto Frankapan spremnim osvojiti Bosnu, a onda da će se Ferdinand proglasiti i kraljem Bosne, „budući da Bosna pripada Hrvatskoj“ (appartenendo la Bossina a la Croatia).[1] Neki drugi velikaši bili su opet za pokroviteljstvo Venecije, i tako se sabor raziđe ne stvorivši pravoga zaključka glede novoga gospodara.

U isto se vrijeme nalazila Ugarska na pragu građanskoga rata. Plemstvu je uspjelo zbaciti Stjepana Báthoryja, a nato bi palatinom izabran popularni Stjepan Verböczy, no već za kratko vrijeme i opet ga zamijeni Stjepan Báthory. U taj čas, ljeti 1526., spremi se sultan Sulejman s 200.000 momaka na odlučan boj protiv Ugarske, u kojoj nije bilo na okupu ni vojske ni novaca. U zadnji čas preuze kaločki nadbiskup Pavao Tomory vrhovno zapovjedništvo nad vojskom od kakih 30.000 momaka, u kojoj se nalazilo i nešto Hrvata s banom Franjom Batthyányjem (1525—1531). Ne čekajući glavne hrvatske vojske pod Krstom Frankapanom niti erdeljske pod Ivanom Zapoljskim, zametnu Ugri 29. augusta 1526. kod Mohača bitku i budu poslije kratkoga boja ametom potučeni. Najveći dio vojske, do 22.000 boraca, među njima mnogo biskupa i velikaša, pa i sam Pavao Tomory, pokriše bojno polje, dok se mladi kralj Ludovik II. na bijegu utopi u nabujalom potoku Čeleju. Na Mohačkom bi polju zakopana potpuna samostalnost ugarske države, a podjedno i ispražnjen ugarsko-hrvatski prijestô.

[1] Te podatke daje u svojim sasvim pouzdanim izvještajima tadanji papinski poslanik na budimskom dvoru barun Burgio (Gl. Monumenta Hungariae Vaticana, ser. II. tom. 1. str. 324.)

XIII.
Nutarnje stanje kraljevstva hrvatskoga
(od 1102. do 1526.).

Ime. Diplomatsko ime kraljevstva hrvatskoga ostade i dalje *regnum Croatiae et Dalmatiae*[1], koje vazda i stalno označuje politički teritorij od Drave do mora, a i sam se vladar naziva uz „*rex Hungariae*“ još i „*Croatiae et Dalmatiae*“. No pored ovoga imena živi i ono Slavonije, kojim se od kraja XII. vijeka dalje rado nazivala ne samo u Ugarskoj, nego i u dalmatinskim gradovima sva hrvatska zemlja od Neretve i mora do Drave. U ovom značenju poznaju tada ime Slavonije (Sclavonia) također u Veneciji, Napulju i Rimu. Međutim naslova „kralja Slavonije" (rex Sclavoniae) nijesu kraljevi u sve vrijeme do 1526. nikad uzimali, dok su ga hercezi i bani redovito nosili (prvi put 1184. „dux Sclavoniae", a 1215. „banus Sclavoniae"). Očito su kraljevi ostali vjerni naslovu, kako ga je primio kralj Koloman poslije svoga krunisanja u Belgradu, a osim toga zacijelo su u kraljevskoj kancelariji dobro znali, da je pojam Slavonije već sadržan u naslovu *Croatia et Dalmatia*. To je stim znatnije, što se znade, da su se Arpadovići voljeli kititi naslovima pa i takovih zemalja, od kojih su imali tek mali komad, a često ni toliko.[2]

Teritorijalne promjene i granice. U to se doba nekoć jedinstveno kraljevstvo hrvatsko raspade u dva posebna teritorija: na Hrvatsku s Dalmacijom i na Slavoniju. Dalmaciju činili su u početku poznati nam otoci i primorski gradovi, a Hrvatsku sva zemlja između Neretve, Vrbasa, Gvozda (Kapele), Kupe i mora počevši od Trsata do ušća Neretve; pod Slavonijom opet počeo se od prve polovice XIII. vijeka razumijevati samo onaj dio hrvatske zemlje, koji se nalazio između Gvozda (Kapele), Drave, porječja donje Une, Vrbasa i Bosne, nazivajući se najprije banovinom (banatus), onda hercegovinom (ducatus) i konačno od vremena naslovnoga galičkoga kralja Kolomana (prvi put 1240.) kraljevinom (regnum). Teritorijalnu rascjepkanost sve dotle jedinstvenoga

---

[1] Ne „regna Croatiae et Dalmatiae"; ovaj se pluralni oblik javlja prvi put tek 1359., dakle poslije zadarskoga mira, kad je Ludovik I. stekao čitavu Dalmaciju.

[2] Veliki se ugarski kraljevski naslov razvio ovako: najprije rex Pannoniorum ili Hungarorum, onda Hungariae (do 1102.); Dalmatiae et Croatiae (od 1102.); Ramae (od 1137.); Serviae (od 1201.); Galliciae et Lodomeriae (od 1206.); Cumaniae (od 1236.); Bulgariae (od 1271.)

političkoga teritorija hrvatskoga proveo je konačno Bela III. (IV.), kad je (oko 1260.) predao Slavoniju u upravu jednomu, a Hrvatsku i Dalmaciju drugomu banu. I tako se od druge polovice XIII. vijeka stao razumijevati posebni geografsko-politički teritorij pod svakim od ona tri imena, a ta su nekoć značila zapravo jedno isto, naime državu hrvatsku. Podjedno uzeli su se Dalmaciji pribrajati stari čisto hrvatski gradovi Šibenik (od 1166.) i Nin (od 1205.), kad su dobili od ugarsko-hrvatskih kraljeva Stjepana IV. (III.) i Andrije I. (II.) privilegije slične onima, što ih je 1107. dao Koloman tadašnjim dalmatinskim gradovima Zadru, Trogiru i Spljetu. Isto su se tako uzeli računati kao Dalmacija otoci Brač i Hvar, otkad dođoše pod vlast mletačku (1278), a ojačanjem ove uopće se širi i ime Dalmacije na štetu Hrvatske. Ali jačanje mletačke, bosansko-humske, a naročito turske vlasti na južnim granicama Hrvatske, dalo je povoda, da se uporedo s doseljenjem mnogobrojnoga hrvatskoga plemstva i puka uzelo širiti i hrvatsko geografsko-političko ime na sjever Gvozda prema Kupi, Savi i donjoj Uni. U drugoj polovici XV. vijeka i početkom XVI. već se nazivlje Hrvatskom (Croatia) onaj dio zagrebačke županije, koji se sterao na jugu Kupe i Save između današnjega Karlovca, Siska i Jasenovca. Sada su gradovi i mjesta Bihać, Krupa (na Uni), Kostajnica, Zrinj, Topusko, Steničnjak i Dubica, još u prvoj polovini XV. vijeka u Slavoniji, krajem istoga vijeka u Hrvatskoj.

Granice političkoga teritorija hrvatskoga mijenjale su se, kako vidjesmo, veoma često. Tečajem XV. vijeka izgubi Hrvatska u korist Venecije čitavo primorje osim onoga dijela, što se pruža od Trsata do Baga, a tako isto i sve otoke. Na kopnu opet oteše Turci do Mohačkoga boja sav Srijem i ravnu Slavoniju do Đakova i Osijeka, južnu Hrvatsku gotovo do Gvozda osim Klisa i Obrovca te Pounja. Jajačka je banovina bila dakle kao otok u turskom moru, koji se najbliže primicao hrvatskoj zemlji kod Gradiške na Savi, nedaleko od ušća Vrbasova. Sada se već i sastajemo prvi put (1525) s nazivom za nekoć prostranu Hrvatsku: „Knezovi i ostaci plemića kraljevine naše Hrvatske" (comites et reliquiae nobilium regni nostri Croatiae).

Žitelji. Inače bijahu i sada glavni elemenat pučanstva u čitavoj zemlji od Drave do mora Hrvati (Croatae, Sclavi). Uz njih živjeli su od starine po dalmatinskim gradovima i otocima Latini (Romani), koji se konačno sasvim potalijančiše, kad su dospjeli trajno

pod mletačku vlast. Po nekim gradovima u Slavoniji, naročito u Zagrebu, Virovitici i Vukovaru, uzeše se od XIII. vijeka naseljavati Nijemci (Teutonici), najvećim dijelom obrtnici, dok su Madžari (Hungari) sjedili poglavito uz donju Dravu i uz desnu obalu Dunava pod Fruškom gorom, a Srbi (Rasciani, Traces) od kraja XIV. vijeka dalje u južnom Srijemu, kamo su uzmakli ispred Turaka. U nekim slavonskim gradovima bilo je i Talijana (Italici), pače i Francuza (Gallici), ponajviše trgovaca i ljekara. Množinom natkriljuju sve strane žitelje, naročito u XV. vijeku, Vlasi (Valachi, Vlachi, Olahi) ili po nošnji zvani i Maurovlachi, odnosno Morovlachi (Morlachi ili Mrtvovlasi i Nigri Latini), a u nekim predjelima, tako u srednjem Pounju, Čiči. Nema sumnje, da su oni podrijetlom bili Romani, i to koje izravni potomci rimskih naseljenika, koje poromanjeni Tračani, i da su postali negdje južno planini Balkanu u današnjim makedonskim i tesalskim planinama. Otale su se sve više širili prema sjeveru i tako ušli u čisto slovenske oblasti, gdje su najprije govorili oba jezika, svoj i slovenski, a onda su se vremenom — u XIV. i XV. vijeku — sasvim poslovenili, i to neke skupine prije, a neke docnije. Car Dušan jasno ih razlikuje u „Zakoniku" od Srbâ, Arbanasâ i Grkâ, a u Hrvatskoj pominju se prvi put u prvoj polovici XIV. vijeka (upravo 1322.). Vlasi su se bavili poglavito prenošenjem robe na konjima i mazgama (turma i turmari, u dubrovačkim spomenicima „ponosnici") te stočarstvom provodeći nestalan život, ljeti na planinskim pasištima po katunima, a zimi bliže prisojnoj obali morskoj. Proizvodili su sir u pogačama (caseus vlachescus), maslac i ovčju vunu. Stoga je ime Vlah od XIV. do XVI. vijeka u prvom redu značilo stočara, dakle je ono obilježavalo u prvom redu zanimanje ili socijalni položaj, a ne tuđu narodnost. Hrvatska bješe puna Vlahâ od Neretve do Gvozda, naročito oko Cetine, Zrmanje i Like, a vjere bijahu najvećim dijelom katoličke,[1] a tek iznimno grčkoistočne (Vlachi schismatici). „Hrvatski Vlasi" ili „Vlasi v Hrvatih", kako se sami nazivlju, govorili su, otkad se pohrvatiše, čakavskim narječjem, kako to dokazuju njihove sačuvane isprave, a imena im također poprimiše hrvatske oblike.[2] Gdje ih je više bilo, stvarali su općine (universitas Valachorum), a glavari se njihovi zovu u hrvatskim ispravama: knezi,

[1] Godine 1433. daruju franjevačku crkvu sv. Ivana iznad Metka u Lici.

[2] Tako: Viganj Dubravčić, Toma Rošević, Matijaš Vukić, Blaž Kopčić, Miklouš Dobojević, Antun Tuković, Ivan Herendić, Franko Danilović. — Ima više hrvatskih plemićkih porodica vlaškoga podrijetla.

vladiki (to nijesu biskupi), vojvode, suci i pristavi; oni su u prvom redu dijelili pravdu kao prisjednici „vlaškoga stola", naime suda, a onda bijahu i njihovi vojnički zapovjednici.[1]

Društvo se i u ovo doba raspadalo na slobodne i neslobodne ljude, naime na velikaše crkvene (prelati) i svjetovne (barones, magnates), niže plemstvo (najprije servientes, onda nobiles), građane (cives), slobodne seljake (liberi), slobodnjake (libertini), kmetove (coloni) i robove (servi, hrv. sebri, mancipia). Prema prije za doba narodnih vladara samo je ta razlika, što je u Slavoniji preoteo maha zapadnoevropski feudalizam i njegove uredbe, a sve se većma gubilo plemensko slovensko uređenje. S tim u svezi naseliše se sada u Slavoniji brojne plemićke porodice iz Ugarske, koje su mnogo pridonijele, da je ta zemlja u srednjem vijeku na oko pokazivala tobože „ugarski" značaj, da se naime držalo, e je u tješnjoj svezi s Ugarskom, nego li s Hrvatskom. U Hrvatskoj od Gvozda do Neretve vladala su i dalje čitavim zemljištem jedino hrvatska plemena, i nema primjera, da bi ikoji ugarski plemić dobio posjeda ma igdje u njoj. Glavni rodovi velikašâ i plemićâ u Slavoniji već su nam poznati, pa ih stoga ne ćemo ovdje ponavljati. Isto su nam tako poznati i građani i njihovi privilegiji, dok su od podanika u d v o r n i c i sjedili na kraljevskim posjedima, p r e d i j a l i s t i na biskupskim i crkvenim, a k m e t o v i na plemićkim; r o b o v i ili s e b r i nijesu toliko obrađivali zemlju svojih gospodara, koliko su im bili radnici i obrtnici; oslobođeni kmetovi, koje bi gospodari oslobodili s kakvih god zasluga, zvali su se s l o b o d n j a c i.

Crkva hrvatska. Kao u političkom tako je i u crkvenom obziru kraljevstvo hrvatsko bilo rastrojeno. Hrvatska je čitava pripadala nadbiskupiji s p l j e t s k o j, u kojoj su se nalazile ove biskupije: kninska, dopirući do Bihaća na Uni, trogirska, ninska sa zapadnom polovicom Like, Krbavska (od 1185.) s istočnom polovicom Like i sijelom u gradu Krbavi (danas Udbina[2]), skradinska, šibenička (od 1298.), senjska (od 1185.), makarska (od 1330.), duvanjska (od 1330.) sa sijelom u Lijevnu i hvarska (od 1185.) s južnim otočjem. Godine 1154. podigli su Mlečani nadbiskupiju u svome Z a d r u sa

[1] Te Vlahe valja razlikovati od grčkoistočnih S r b a-Vlaha za turskoga vladanja od XVI. i XVII. vijeka naprijed.

[2] Iz Krbave (Udbine) preneseno bi 1460. biskupsko sijelo u Modruše, a onda zbog Turaka 1493. u Novi na moru. Oko 1461. bijaše i O t o č a c sijelo biskupa, ali to je pravo brzo utrnulo.

sufraganim biskupima krčkim, rapskim i osorskim. Slavonija opet bijaše podijeljena među tri biskupije: zagrebačku s još jednim kaptolom u Čazmi (od 1232.), a sezala je na istok sve do Slatine, Voćina i Pakraca, onda pečujsku, koja je obuhvatala najveći dio današnje Slavonije sve do pravca povučena od Iloka (ali bez njega) na ušće Bosuta u Savu s drugim kaptolom sv. Petra u Požegi, i srijemsku (od 1229.) sa sijelom u Banoštoru između Dunava i Save, a pečujskoj biskupiji na istok. Izuzetak čini još i Đakovo kao sijelo bosanskoga biskupa. Sve tri slavonske biskupije, a onda i bosanska (od 1264.) pripadale su pod nadbiskupiju kaločku.

Nadbiskupije i biskupije bile su razdijeljene u arhidjakonate, a ovi opet u župe. Za kulturni život u srednjem vijeku od osobite su važnosti kaptoli kao središta svega duševnoga života, a napose školâ za obrazovanje svećeničkoga podmlatka. Uza to bijahu kaptoli od početka XIII. vijeka tako zvana mjesta vjerodostojnosti (locus credibilis), vršeći razne pravne poslove, koje su u nekim dalmatinskim gradovima obavljali javni bilježnici (notarii publici). Oni su čuvali originale ispravâ, izdavali vjerodostojne prijepise i sudjelovali kod uvađanja u posjed. U Hrvatskoj i Dalmaciji vršili su takove poslove kaptoli u Spljetu, Ninu, Kninu i Senju, a u Slavoniji u Zagrebu, Čazmi, Požegi i Đakovu. Osim prihoda od svojih imanja imali su biskupi i kaptoli dohodak od crkvene desetine, koju je morao svatko plaćati, plemić ili neplemić, i to u prirodninama i životinjama. Od tih su prihoda uzdržavali kaptoli zajedno s biskupom svoje škole. U Dalmaciji su se popunjavale biskupske stolice i u ovo doba ponajviše izborom klera i laikâ dotičnoga grada; no u XIV. vijeku veoma se često zbivalo, da su pape izravno imenovali biskupe, naročito u slavonskim biskupijama. Tek u XV. vijeku stekoše kraljevi pravo popunjavanjâ biskupskih stolica, a pape bi ih onda potvrđivali. Pored sve borbe Latina protiv slovenske službe božje i glagolice ona se ipak održa u biskupiji senjskoj, krčkoj i krbavskoj, pače mnogo glagolaša nalazimo ne samo po čitavom području spljetske nadbiskupije, nego od druge polovice XV. vijeka dalje i po zagrebačkoj. Međutim ovi su glagolaši u zagrebačkoj biskupiji poglavito bjegunci iz Hrvatske ispred Turaka. Iz Hrvatske presađena je slovenska služba božja u XIV. vijeku u neke samostane po Češkoj i Poljskoj.

Uz brojno svećenstvo bilo je u kraljevstvu hrvatskom i mnogo samostanâ. Poslije starih Benediktinaca uze se početkom XIII. vijeka širiti po Hrvatskoj red Cistercitâ, kojemu sagradi herceg Andrija

oko 1200. krasnu gotsku crkvu sv. Marije sa samostanom u Topuskom. Iza njih nastaniše se Dominikanci i Franjevci, naročito u južnoj Hrvatskoj i Bosni, gdje im je glavna zadaća bilo suzbijanje bogomilstva. Onda dođoše Templari (Božjaci) i Pavlini. Templarima darova papa svoj posjed u Vrani, ali su dobrza i sami stekli golema imanja. Kad bi taj red dokinut (1312), zapade sav imutak njegov Ivanovce ili Križare (Cruciferi), pa stoga se i njihov prior prozva priorom vranskim. Pavlini bili su rašireni u Hrvatskoj i Slavoniji, a naročito bijahu im na glasu samostani Remete kod Zagreba i Lepoglava u Zagorju (osnovan oko 1400.).

Pripadnikâ grčkoistočne vjeroispovijesti bješe sve do 1526. veoma malo u Hrvatskoj, još najviše u Srijemu, gdje su to bili doseljeni Srbi po imanjima porodice Brankovićâ, a onda u Humskoj zemlji. Bogomili su se proširili mjestimice i u južnu Hrvatsku, pače i u vukovsku i požešku županiju, dok je kroz neko vrijeme bilo u XV. vijeku u Srijemu i Husitâ.

Ustav i sudbenost. Od godine 1102. bijaše ugarski kralj podjedno i hrvatsko-dalmatinski, ali Ugarska i Hrvatska nijesu stoga činile jedinstvenu državu u nutarnjoj upravi, već je svako kraljevstvo ostalo i dalje za sebe politička, teritorijalna i narodna jedinica. Jedino spoljašnja politika, kojom je ravnao samo kralj, bijaše im zajednička, a to je bio i razlog, zašto stranci nijesu vazda marili za nutarnju razliku. Krunisanje za zasebnoga hrvatsko-dalmatinskoga kralja obavljalo se sve do Andrije I. (II.), odnosno Bele III. (IV.), no otada bješe vazda zajedničko, samo što su kraljevi bez sumnje izdavali zasebne zavjernice hrvatskim, a zasebne ugarskim staležima.

Kralja je u Hrvatskoj zamjenjivao, kad god je to bilo možno, samostalan i kralju jednakopravan herceg (dux), redovito član kraljevske porodice (sin ili brat kraljev). Stoga se on i piše „božjom milošću" (dei gratia), a njega zovu „hercaško veličanstvo" (ducalis maiestas). Herceg stolovao je obično u Zagrebu, Kninu i Zadru, a docnije i u Bihaću na Uni. Godine svoga vladanja brojio je kao kralj, a imao je na svom sjajnom dvoru zasebnu dvorsku kancelariju s kancelarom na čelu. Herceg vršio je nadalje važna kraljevska prava u Hrvatskoj, namještavajući banove, sazivajući sabore, dijeleći plemstvo za zasluge hrabromu vojniku, vodeći vojsku u rat, potvrđujući stare kraljevske privilegije pojedinim gradovima i plemićima i kujući svoje zasebne novce.

Kad nije bilo hercega, onda su kraljevstvom upravljali bani gotovo istom vlasti. U prvo vrijeme bio je samo jedan ban, no od Bele III (IV.) nalazimo ih stalno po dva, i to napose za Hrvatsku i Dalmaciju, a napose za Slavoniju. Od Matijaša Korvina, kad je već bila izgubljena Dalmacija s južnom Hrvatskom, ima ili samo jedan hrvatsko-dalmatinsko-slavonski ban, ili dva ista. Taj je naslov onda ostao u stalnoj upotrebi sve do danas. Banovi su redovito bili ili domaći plemići, ili su imali posjeda u Slavoniji. Svaki je ban sebi na saboru sam imenovao između domaćega plemstva banovca (vicebanus); slavonski banovac bijaše redovito župan zagrebački ili križevački, a hrvatski župan kninski. Uz bana i banovca javlja se samo u Slavoniji još i protonotar, izabran na saboru od plemstva, koji je čuvao pečat kraljevstva, kao što je to činio kancelar u Ugarskoj, a u docnije doba bio i banov zamjenik kod sudovanja.

Herceg ili ban sazivali su po kraljevu nalogu sabore. Budući da je kraljevstvo od druge polovice XIII. vijeka bilo razdijeljeno na dvije upravne jedinice, sastajali su se napose slavonski, a napose hrvatski sabori (generalis congregatio regni Sclavoniae ili regnorum Dalmatiae et Croatiae), i to prvi ponajviše u Križevcima, onda u Zagrebu i Čazmi, a drugi u Kninu, Ninu i Bihaću na Uni, a docnije u Topuskom i u Ripču (kraj Bihaća). Sabori su trajali redovito po više dana, a dolazili su na nj svi crkveni i svjetovni velikaši, niže plemstvo i zastupnici gradova, pa i dalmatinskih (na hrvatski sabor). Samo u osobito važnim prilikama vijećala su oba sabora, hrvatski i slavonski, zajedno. Predsjedao im je redovito herceg ili ban, a u prilikama i sam kralj (tako Žigmund 1397. u Križevcima, Matijaš Korvin 1466. u Križevcima a 1481. u Zagrebu i Vladislav II. 1495. u Virovitici). Na ove sabore, kojima je predsjedao ban, šiljao je kralj početkom XVI. vijeka u važnim prigodama po jednoga ili po dva svoja poslanika (oratores), da priopće staležima njegove predloge i želje (propositiones regiae), o kojima se tada raspravljalo i stvarao zaključak. Na ovim se saborima vijećalo o svemu, što se ticalo uprave, porezâ, obrane kraljevstva, vojničkih posala i unutarnje politike Hrvatske, odnosno Slavonije; no ipak najodličnija je strana ovih sabora, naročito u starije vrijeme, bilo rješavanje zapletenih parnica, dakle sudovanje. U XV. vijeku (od 1442. dalje) počeo je slavonski sabor redovito šiljati svoje zastupnike ili pouzdanike na ugarske sabore (nuncii regni Sclavoniae ili oratores regni Sclavoniae), dok hrvatski sabori ne samo da toga nijesu činili,

nego nijesu ni na kraljev poziv htjeli polaziti ugarske sabore. Razlog, što su slavonski saborski zastupnici stali redovito polaziti ugarske sabore, bijaše u tom, što su držali, da će ondje i za sebe steći povlasti i prava ugarskih staleža, a uz njih obraniti svoja zasebna. Osim toga vidimo, da su oni ondje sudjelovali kod najznatnijih pitanja spoljašnje politike.

I Slavonija i Hrvatska su se raspadale na županije (comitatus). Sada nastadoše u županijskom uređenju važne promjene, jer je starih plemenskih župa sve to više nestajalo, sjedinjujući se u županije po ugarskom kalupu, a župane nije više birao narod, nego ih je imenovao sam kralj po svojoj volji. Ovaj proces razvijao se u Slavoniji mnogo brže negoli u Hrvatskoj, gdje su se stare hrvatske plemenske župe djelomično sačuvale do XIV. vijeka. U Slavoniji bile su prije dolaska Turaka ove županije: glaška s obiju obala savske pritoke Ukrine pa između donje Bosne, Save i Borje planine s gradom Glažom; sanska s obiju obala srednje i donje Sane s gradom Ključem; dubička na jugu donje Une s gradom i trgom Dubicom (današnja Bosanska Dubica); vrbaška s obiju obala donjega Vrbasa s Vrbaškim gradom (nedaleko od današnje Banjaluke). Do XV. vijeka došle su ove županije u vlast bosansku, ali su se ipak još i početkom XVI. vijeka nalazile u crkvenim poslovima u biskupiji zagrebačkoj (dubički arhidjakonat). Dalje na zapadu sterala se između srednje Une i Sane (oko Grmeč planine) županija psetska s gradom Psetom (danas Petrovac); s lijeve obale Une započinje se zagrebačka županija, sastavljena od više bivših plemenskih župa[1]; uz nju širila se zagorska s gradom Krapinom, no krajem XV. vijeka bi dokinuta i sjedinjena poglavito sa varaždinskom, a djelomično sa zagrebačkom; najznatnija sredovječna slavonska županija bila je križevačka, također sjedinjena od više manjih plemenskih župa[2], a prostirala se u XV. i početkom XVI. vijeka duboko u današnju Sla-

---

[1] To su: gorička s gradom Goricom, Cetinom i Klokočem; gajska s Gaj gradom (danas Mala Kladuša u sjev. zap. Bosni); novigradska s Novigradom (danas Todorovo); gorska sa Steničnjakom, Topuskom i Zrinjem; podgorska s gradom Podgorjem nad Jastrebarskim (danas sv. Jana); okićka s gradom Okićem i Samoborom; sisačka; turopoljska (Campus Zagrabiensis) s Lukavcem; zagrebačka s Gracem (gornji grad Zagreb); ivanićka s gradom Ivanićem; moravečka s gradom Moravče (kraj Zagreba). Sve su ove župe, osim Turopolja, do XV. vijeka bile sasvim ujedinjene u zagrebačku županiju.

[2] To su: čazmanska, garićka, garešnička, grđevačka, kalnička, moslavačka i roviščanska.

voniju, sve do Orahovice i Donjega Miholjca. Križevačka županija opkoljavala je sa zapadne, istočne i južne strane županiju virovitičku, u XV. i XVI. vijeku samo okoliš današnjega mjesta Virovitice do Drave. Na današnjoj hrvatskoj zemlji dalje na istok prostirale su se županija požeška s gradom Požegom i mjestima Kutjevom, Brodom i Zapoljem, onda vukovska sa središtem u Vukovu ili u današnjem Vukovaru, a s mjestima: Gorjan, Đakovo, Horvat-grad, Berkasovo, Morović (Marot) i Ilok (Ujlak), pa konačno srijemska sa središtem u Banoštoru (Kö ili Bani monasterium) i mjestima Mitrovicom i Zemunom. Treba još napomenuti, da je baranjska županija (kojoj inače bijaše središte u Pečuhu) dopirala — prelazeći Dravu — još u XV. vijeku sve do Papuka, tako da su u njoj bila mjesta Valpovo, Našice, a gdjekad i Osijek. U Hrvatskoj opet su bile mnogobrojne župe i županije, tako morska (Maronia) između ušća Neretve i Cetine, sa Omišem i Makarskom, a inače postojbina snažnoga hrvatskoga plemena Kačićâ, pa duvanjska, hlijevanjska i dlamočka; ove županije dospješe oko 1325. u vlast bosansku. Dalje su županije bile: imotska, poljička (od XIV. stoljeća dalje, cetinska, kliška, kninska, bribirska, lučka (između mora, Zrmanje i Krke), najveća i glavna sredovječna županija s one strane Velebita[1], sidraška s Belgradom, ninska, lička s gradom Počiteljem, buška s Bočac gradom (kod današnjega Kosinja), gatska s Otočcem, krbavska s Krbavskim gradom ili današnjom Udbinom, unska s mjestom Srb (od sebar), unačka s gradom Uncem, lapačka s Lapac-gradom (po svoj prilici na današnjem brdu Obljaju kod Donjega Lapca), nebljuška s Nebljusima, humska s Hum-gradom i Ripčem, onda brinjska, modruška, drežnička, senjska i vinodolska u primorju. Međutim već u početku XV. vijeka računali su se krajevi na jugu Kupe u Hrvatsku, a ne u Slavoniju, i tako zače postepeno stapanje obiju upravnih jedinica u jednu.

Središte svake županije hrvatske i slavonske bijaše utvrđen grad, po kojem se obično prozvala i čitava županija; njime je upravljao najprije župan a uza nj kastelan ili gradščik, koji je zapovijedao četom kraljevskih službenika (castrenses, ili sevientes). Uz ove tvrde gradove nastajali su vremenom na njihovu podnožju varoši (suburbia), iz kojih se docnije razviše kr. slob. gradovi s građanstvom. No već krajem XII. vijeka uzeli su kraljevi dijeliti nekim

[1] U XIV. vijeku sjedinile su se u lučkoj županiji stara lučka, pa sidraška, ninska i bribirska; središte bijaše Ostrovica kod Bribira.

velikašima čitave županije (tako Krčkim knezovima: Modruš, Vinodol i gatsku županiju, Bribirskima bribirsku, Nelipićima cetinsku), koje tako postadoše njihove gospoštije (dominium, (v)ladanje), a oni njihovi ne župani, nego knezovi ili grofovi. Inače je županijom upravljao *župan*, a zamjenjivao ga je *podžupan*, ali od XIV. vijeka dalje bili su kraljevski gradovi u upravi kastelanâ (gradščikâ), kojima su se morali pokoravati svi plemeniti i neplemeniti službenici ili podanici ovih gradova. Oni, koji su bili oprošteni od te službe, dakle koji su bili pravi plemići, imali su svoje plemenske župane (comes terrestris), koji se pokoravahu samo banu. Županijsko plemstvo sastajalo se na skupštine, kojima je predsjedao župan, a često i ban. One su se bavile svim županijskim upravnim poslovima, utjeravanjem poreza i uvođenjem vojnih odjeljenja u smislu kraljevskih zapovijedi, a i sudovanjem.

Sudbenost bijaše u glavnom ista u Hrvatskoj i u Slavoniji. Vrhovni sudac bješe herceg ili ban, kojega je zamjenjivao banovac, a u Slavoniji docnije još i protonotar. U Slavoniji bili su za redoviti *banski sud* određeni stanoviti rokovi, najprije dva puta, onda i četiri puta u godini, i to vazda osmi dan poslije ovih blagdana: Bogojavljenja (6. jan.), Đurđeva (24. apr.), Jakovljeva (25. jul.) i Mihajlova (29. sept.); otale su se ovi redoviti banski sudovi i zvali *oktavalni* (iudicia octavalia). Ovim je banskim sudovima predsjedao ban (ili njegov zamjenik), a uza nj su bili prisutni na saboru izabrani prisjednici (assessores). O odluci se izdavala vazda pismena odluka pod banskim pečatom, koji je čuvao protonotar. Od banskoga suda moglo se i u Hrvatskoj i u Slavoniji prizivati na kraljevski sud, odnosno na suca na kraljevskom dvoru (iudex curiae regiae). Banski se sud u Hrvatskoj redovito sastajao u Kninu, a u Slavoniji u Križevcima ili u Zagrebu, no nijesu rijetki primjeri, da su sam ban ili banovac putovali po banovini i dijelili pravdu. Niži sudovi bili su *županijski sudbeni stolovi*, jer u to doba bijaše uprava u najtješnjoj svezi sa sudovanjem. Županijskomu sudu stajao je na čelu župan (ili podžupan), a uza nj bili su kao prisjednici po četiri (gdjekad i po više ili manje) plemićka suca (iudices nobilium), odabrani iz pojedinih kotara županije, dok su odluke županijskoga suda izvršavala dva pristava (pristaldi). Još niži sudovi bili su u Hrvatskoj *plemenski stolovi* za pojedina plemena (tako za Mogoroviće, Šubiće i druge), koja su živjela unutar novostvorenih županija, s posve sličnim uređenjem kao što su ga imali županijski sudovi. U kralj-

slobodnim gradovima sudio je u prvoj molbi sam gradski sudac (iudex) sa svojim izabranim građanskim prisjednicima, a viša im molba bijaše tavernikalni stol na kraljevskom dvoru.[1] Banovi nijesu nikad sudili u gradovima, osim ako ih je kralj za to izrijekom odredio. Podanicima su opet sudila bez priziva njihova gospoda. U Hrvatskoj se sudilo redovito po običajnom pravu (iuxta consuetudinem regni Croatiae, ili hrvatski: pravda i zakon hrvatski), a u Slavoniji još i po ugarskim zakonima i običajima.[2] Primorski gradovi počeše od XIII. vijeka dalje uvoditi pisane statute, u glavnom po uzoru mletačkom, i to Spljet oko 1240., Dubrovnik 1272., Trogir 1291., Zadar 1305. Gotovo u isto vrijeme povedoše se za njima i privatne gospoštije; tako nastade Vinodolski zakonik od 1288., najstariji pravni hrvatski spomenik. I kaptoli su sastavljali svoje statute u zbornik; tako je zagrebački kanonik Ivan arhidjakon gorički sastavio (između 1334. i 1354.) znameniti zbornik „Statuta capituli Zagrabiensis", koji se sve do danas sačuvao u originalu.

Novčarstvo i grbovi. Hercezi ili banovi kovali su i svoje novce. Prvi je to učinio herceg Andrija (1197—1203), a održalo se to pravo sve do vladanja kraljice Marije potkraj XIV. vijeka. Novac se obično zvao moneta banalis (banovac, banica),[3] a kovala ga herceška ili banska kovnica, zvana camera. Najstarija kovnica bila je u Pakracu, a onda sve do konca opstanka njezina (potkraj XIV. vijeka) u Zagrebu (odatle denarii Zagrabienses). Kovnica davala je hercegu (ili banu) velike prihode. Vrsti novca bijahu dinari, oboli (ili pô dinara) i bagatin (najsitniji novac); novci bili su kovani jedino od srebra pomiješana s bakrom. Dvjesta dinara činilo je jednu marku; četvrtina marke zvala se ferto (odatle još i danas fertalj), petina pensa, a osmina libra. Na naličju banskoga novca nalazila se kuna u bijegu između dviju šestokrakih zvijezda, to jest grb stare Slavonije, docnije od Vladislava II. (1496) napose dopušten kraljevini Slavoniji. Ujedno se nalazi na naličju još i polumjesec nasuprot

[1] Svi kr. slob. gradovi u Ugarskoj i Slavoniji potpadali su pod dvorskoga meštra blagajnika (magister tavernicus).

[2] „De iure et consuetudine regni Hungariae et per consequens regni Sclavoniae, quod eisdem iuribus et consuetudinibus, quibus regnum Hungariae utitur, gaudere solet", kaže u jednoj sudbenoj ispravi izdanoj u Križevcima 13. januara 1517. ban Petar Berislavić (Original u nadbiskupskom arhivu u Zagrebu; Juridica 143, 2. U regestu štampao ga Mesić u „Starinama" vol. V., str. 172—173.).

[3] Još i danas zove se u Bosni i u Dalmaciji sitan srebrni novac banovac, banica.

zvijezdi, a to je zacijelo drevni grb Dalmacije ili Hrvatske. Na obličju novca nalaze se dvije okrunjene glave, možda kralj i kraljica, ili kralj i njegov sin,[1] te natpis: „Moneta regis per Sclavoniam" ili „Moneta ducis per Sclavoniam", to jest kraljevski ili herceški novac za Hrvatsku. Tek u drugoj polovici XV. vijeka na nekim slikama, a onda u XVI. vijeku na kolajni kralja Ludovika II. javlja se (1525) prvi put grb Hrvatske: naime u pet redova po pet izmjeničnih srebrnih i crvenih kocaka, dok se grb Dalmacije, to jest tri leopardske glave, prvi put javlja na jednom pečatu još 1406.

Porezi. U plaćanju poreza bijaše velika razlika između Hrvatske i Slavonije. Budući da je kralj Koloman 1102. oslobodio hrvatsko plemstvo od plaćanja zemljarine ili kunovine (marturina)[2], bijaše ona jedino slavonski porez, a iznosio je najprije 12 dinara na godinu. Od njega su kraljevi oslobodili tečajem stoljeća mnoge velikaše i čitave korporacije (tako kralj Andrija I. (II.) kaptol zagrebački 1217.). Uz kunovinu plaćala je Slavonija porez zvan „lucrum camerae" (dobit kovnice). U starije se naime doba kovao novi novac svake godine, kojim je valjalo izmijeniti stari, ali tako, da je vlasnik dobio za tri stara dva nova komada dotičnoga novca. Za Bele III. (IV.) pretvoren bi taj neizravni porez u stalni u iznosu od sedam dinara; ali Ludovik I. pokušao je da ga dokine (1351) i da uvede godišnji porez od 18 dinara od svakih vrata (porta), kroz koja mogu proći natovarena kola žetve, a imali su ga plaćati u kraljevsku blagajnu, a ne više u bansku, svi plemići bez izuzetka. No kralj nije mogao provesti svoje volje, jer se marturina i „dobit komore" plaćala u Slavoniji i dalje sve doklegod je postojala zasebna slavonska kovnica novca, pa još i poslije toga. Ni kralj Matijaš Korvin nije mogao uspjeti sa svojim poreznim reformama, pa tako je Slavonija plaćala sve do mohačke bitke kunovinu, naime po 20 dinara od kmetskoga selišta, ili po dukat od pet kmetskih ognjišta (dimnjaka). Međutim neprekidni i teški bojevi s Turcima u XV. vijeku ipak su sobom donijeli znatnu poreznu preinaku uvedenjem izvanredne ratne daće (hrv. riz, lat. taxa, contributio, dica). Ali ova se daća nije mogla rasporezovati ni pobirati bez posebne privole sabora ugarskoga ili slavonskoga, i to samo onda, kad su to staleži držali nužnim, pače staleži su sami određivali, kolika

---

[1] Obje te glave se nalaze i na čisto ugarskom novcu kovanom u Ugarskoj. Značenje još nije objašnjeno.

[2] Gledaj gore str. 64. i 70.

-će ona biti u pojedinim prigodama. Ovu je izvanrednu daću prinosila uz Slavoniju i Hrvatska, dok je nije kralj Vladislav II. od toga sasvim oprostio. Ali je nešto prije Slavonija stekla (1472) privilegij, da plaća samo polovicu one ratne daće, koja se plaćala u Ugarskoj, to jest od svakoga kmetskoga selišta (porta, fumus) samo pol dukata, ako se je u Ugarskoj imao plaćati čitav dukat. Ovu je ratnu daću vazda samo slavonski sabor dozvoljavao, a ubirao ju je ban po županijskim organima (dikatorima). No dobrza biše od te daće oprošteni ne samo svi crkveni posjedi (biskupâ, kaptolâ, samostanâ i župnikâ), nego i oni glavne svjetovne gospode (hercega, bana, banovca, župana i plemićkih sudaca), pače i pojedinih velikaša. Tako je sav teret pao na manje posjednike ili njihove kmetove, a sam prihod daće postajao je sve manji. Uz ove su se glavne daće plaćale u Hrvatskoj i Slavoniji još i neke druge, tako trgovina u lukama, a tridesetina od strane robe na granici. Još su važan prihod davale mitnice i solane. Osim poreza morao se davati „počasni dar". Kad su naime kralj ili zamjenici njegovi ban i herceg bili na putu, trebalo je plemstvo i građanstvo da ih dočeka i pogosti; to se zvalo zalaznina (descensus), a bio je jedan od najneugodnijih poreza, jer su kraljevi i banovi, a naročito njihovi činovnici, na koje se to pravo također proteglo, vazda bili na putu. Razumije se, kraljevi su mogli i od toga opraštati ne samo pojedine velikaše i plemiće, nego i crkvene korporacije i kr. slob. gradove, i to budi sasvim, budi djelomično, n. pr. ograničiti samo na konak (stan) ili samo na hranu.

Vojska i mornarica. U hrvatskoj vojsci (exercitus chroaticus) nastadoše u to doba znatne promjene. Dok je ona za prvih Kolomanovih nasljednika bila plemenska kao za narodne dinastije, stali su kraljevi iz kuće Anžuvinske uvoditi strogo feudalno uređenje. Tako zamijeniše stare plemenske čete nove velikaške ili banderiji, a ban i plemstvo bili su ih dužni podržavati. I crkveni dostojanstvenici i korporacije (kaptoli i opatije) bili su također kao vlasnici prostranih imanja dužni podržavati konjaničkih i pješačkih četa, a tako i kr. slob. gradovi; stoga i vidimo, gdje se u doba turskih ratova postavljaju biskupi i opati na čelo vojske. Pored banderijâ javljaju se kasnije i plaćeničke čete, koje su također podržavali staleži. Hrvatskoj vojsci bijaše redovito na čelu ban kao vrhovni vojvoda (capitaneus), izabran napose za to od sabora, ali staleži mogli su po privilegiju kralja Matijaša (1477) izabrati i koga drugoga, ako su za nj znali, da je sposobniji, a naročito, ako je banska stolica bila ispražnjena. Mor-

narica je znatno spala, otkad je Dalmacija došla u mletačke ruke; najjača bila je za kralja Ludovika I., koji je imenovao posebnoga hrvatskoga admirala (admiratus regnorum Dalmatiae et Croatiae). Radi obrane od Turaka, naročito u doba Matijaša I. Korvina, podiže se još i brodarstvo na rijekama (šajkaši, nasadi), kod kojega su služili poglavito doseljeni Srbi. Središte bio im je Petrovaradin.

Gradovi imali su dvojaku vrst uprave. Dalmatinski su gradovi živjeli i nadalje starim autonomnim životom po uzoru mletačkom, dok su slavonski gradovi Varaždin (1209), Zagreb (1242), Križevci (1252) i drugi bili uređeni po uzoru njemačkom kao kr. slob. gradovi. Na čelu uprave bijaše sudac, a uza nj izabrano gradsko vijeće, koje je sebi slobodno biralo suca i župnika i budno pazilo na gradske interese, naročito obrtničke i trgovačke.

Trgovina bila je nutarnja i vanjska. Slavonija je trgovala s Ugarskom, Štajerskom, Kranjskom, Hrvatskom i Bosnom, a Hrvatska i Dalmacija s Bosnom i Srbijom na kopnu, a s Italijom, naročito Venecijom po moru. Pomorsku je trgovinu podupirala brojna trgovačka mornarica dalmatinskih gradova, dok su kopnenu trgovinu pomagali riječni putovi i ceste. Najvažnija cesta, koja je spajala Slavoniju s Hrvatskom, bila je ona, koja se počinjala kod Vaške na Dravi, nadovezujući se na ugarsku cestu, te išla preko Virovitice, Varaždina, Zagorja do Zagreba, a onda preko Turopolja na Kupu, Topusko, Bihać, Knin i dalje na more. Kod Topuskoga odvajala se druga cesta na Modruš vodeći preko Brinja i Vratnika u Senj. Kako je onom prvom cestom redovno prolazila vojska, zvala se obično „vojničkom" (via exercitualis). Obrt unapređivali su cehovi, u koje se složiše majstori istih zanata, a kraljevi znali su im davati i raznih povlastica, samu pak trgovinu opet sajmovi, koje su kraljevi posebnim privilegijima dopuštali gradovima.

Graditeljstvo također se sada podiže općim blagostanjem i napretkom kulture. U Dalmaciji prevladao je više romanski slog, a kasnije i sama renesansa, a u Slavoniji gotski. Tako je u Zadru izgrađena u romanskom slogu stolna crkva sv. Stošije (u XIII. vijeku), a u Šibeniku stolna crkva sv. Jakova u slogu rane renesanse (u XV. vijeku), dok su zagrebačka i topuska crkva (iz XIII. vijeka) bili uzori gotike. Isto se tako gojilo, a naročito u Dalmaciji, zlatarstvo, kiparstvo i slikarstvo.

Kronološki pregled događajâ drugoga doba.

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1102.	Ugar. kralj Koloman okrunjen hrv.-dalm. kraljem.	Aleksije Komnen 1081.—1118.
1107.	Koloman predobio dalm. gradove.	
1115.—1117.	Mlet. rat. Koloman umre 1116.	Ivan Komnen 1118.—1143.
1124.	Stjepan III. (II.) u Dalmaciji.	
oko 1137.	Bosna se pridružuje Ugarskoj.	
1150.	Emanuelova pobjeda na Tari.	Emanuel Komnen 1143.—1180.
1167.—1180.	Bizantinci vladaju u južnoj Hrvatskoj i Dalmaciji.	
1193.	Bartol, knez modruški. Počeci feudalizma u Hrvatskoj.	
1197.—1203.	Herceg Andrija.	
1202.	Zadar osvojili Mlečani s pomoću križarâ.	Četvrta križarska vojna 1202.—1204.
1222.	„Zlatna bula" Andrije I. (II.).	„Magna charta" u Engleskoj 1215.
1242.	Tatari u Hrvatskoj.	Bitka kod Mohija na Šaju 1241.
1247.	Zadar se predaje Veneciji.	Pogibija Fridrika, posljednjeg Babenbergovca 1246.
oko 1260.	Bela III. (IV.) razdvojio kraljevstvo hrvatsko.	Štajerska u vlasti ug.-hrv. kralja 1254.
		Rudolf Habsburški 1273.—1291.
		Bitka na Moravskom polju 1278.
1293.	Knezovi Bribirski postaju nasljedni banovi hrvatski.	
1301.	Andrijom II. (III.) izumre rod Arpadovićâ.	Većeslavom III. izumre rod Přemyslovićâ 1306.
1311.—1313.	Ban Pavao Bribirski ratuje s Venecijom radi Zadra.	1310. Luksemburgovci u Češkoj.
1322.	Padom bana Mladena prestaje hrv. nasljedno banstvo Bribirskih knezova.	1346. Dušan postaje car srpski.
1346.	Zadar se predaje Veneciji.	1348. Karlo IV. osniva sveučilište u Pragu.
1347.	Ludovik I. uspostavlja kraljevsku vlast u Hrvatskoj.	1355. Umr'o Dušan, car srpski.
1358.	Ludovik I. sjedinio Dalmaciju s Hrvatskom.	1370. Ludovik I. postaje kralj poljski.

Kronološki pregled događajâ drugoga doba.

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1377.	Tvrtko podiže Bosnu na kraljevinu.	1371. Bitka na Marici. Pad južne Srbije.
1383.	Buna Ivana od Paližne.	
1386.	Pogibija Karla II. Dračkoga.	
1386.	Pokolj kod Gorjana, zarobljenje kraljice Marije i Jelisavete.	1389. Bitka na Kosovu polju.
1394.	Žigmund privremeno uspostavlja svoju vlast u Hrvatskoj.	1396. Bitka kod Nikopolja.
1403.	Ladislav Napuljski okrunjen za ug.-hrv. kralja u Zadru.	
1409.	Ladislav Napuljski prodao Dalmaciju Veneciji.	
1415.	Ugarski upliv istisnut iz Bosne.	1427. Ugarska dobiva Beograd.
		1440. Prva podsada Beograda.
1444.	Hrvatska gubi Omiš i Poljica.	1444. Bitka kod Varne.
1448.	Stjepan Vukčić postaje herceg sv. Save.	1453. Pad Carigrada.
		1456. Druga podsada Beograda.
		1459. Srbija postaje turski pašaluk.
1463.	Propast bosanskoga kraljevstva.	1463. Prvi nasljedni ugovor između Matijaša Korvina i Fridrika III.
1464.	Osnutak jajačke banovine.	
1469.	Osnutak senjske kapetanije.	
1480.	Gubitak Krka.	1491. Drugi nasljedni ugovor između Vladislava II. i Maksimilijana.
1482.	Pad Hercegovine.	
1493.	Bitka na Krbavskom polju.	
		1505. Ugarski sabor isključuje sve strance od prava na ug.-hrv. krunu.
		1506. Treći nasljedni ugovor između Vladislava II. i Maksimilijana, a 1515. četvrti nasljedni ugovor.
1520.	Pogibija bana Petra Berislavića.	1521. Sulejman II. osvojio Beograd.
1525.	Krsto Frankapan opskrbio Jajce.	
1526.	Hrvati hoće sebi da biraju drugog vladara.	
1526. (29. kol.)	Bitka na Mohačkom polju, pogibija Ludovika II., Hrvatska bez kralja.	1526. Bitkom na Mohačkom polju i pogibijom Ludovika II. ostaju Ugarska i Češka bez kralja.

Treće doba

od 1526. do 1790.

Kraljevi iz kuće Habsburške i Habsburško-Lotarinške.

I.

Dva kralja: Ferdinand I. i Ivan Zapoljski.

(1527—1564).

zbor dvaju kraljeva. Katastrofa na Mohačkom polju bješe sama o sebi tek izgubljena bitka, manje krvava od tolikih prije i poslije nje; ali prijeka smrt mladoga kralja Ludovika II., koji ne ostavi zakonita potomka, učini je osobito pogibeljnom. Uza sve to nijesu prestala stranačka trvenja, pače stranke umjesto da su potražile u slozi i u zajednici spas svoj i svoje domovine, još su većim ogorčenjem — prosuđujući kobni mohački dan sa stajališta svojih stranačkih interesa — stale jedna na drugu udarati. Narodna stranka, koja je sa svojim vođama Ivanom Zapoljskim i Stjepanom Verbőczyjem najvećim dijelom izbjegla mohačkomu pokolju, gledala je naime u njemu samo poraz dvorske stranke i njezine politike naslanjanja na inozemstvo, pa se sada svom snagom založila, da provede saborski zaključak od 1505., po kojem bješe *svaki stranac* isključen od ugarsko-hrvatskoga prijestola. Dvorska je stranka opet gledala u Turčinu pogibeljna dušmanina, pa je stoga još krepčije uzela tražiti što tješnje veze sa Zapadom, ne smatrajući narodnu snagu Ugrâ i Hrvatâ dovoljnom za uspješnu obranu i borbu protiv otomanske carevine, koja se mohačkom pobjedom podiže do velevlasti prvoga reda. Jasno je dakle, da će oba ova stranačka stajališta nužno dovesti do preloma i u pitanju izbora novoga kralja.

Kad su početkom septembra 1526. stigli u Zagreb prvi pouzdani glasovi o mohačkoj katastrofi, zavlada u Slavoniji strah i zabuna, tako da je u prvi kraj sve pomišljalo na bijeg. U taj je kobni čas narodu hrvatskomu bio pravi vođa knez Krsto Frankapan, koji upravo tada stiže sa svojom vojskom u Zagreb. Živom riječi i javnim proglasima primiri prije svega narod, a onda pošlje četu konjanikâ preko Drave, da pazi na kretanje Turaka, ali podjedno sazva i sabor u Koprivnicu za 23. septembra. Međutim ušao je sultan Sulejman u Budim i popalivši ga krene početkom oktobra preko Bača (otale Bačka) i Petrovaradina lijevom obalom dunavskom natrag u Beograd i Carigrad. Uto se sastao sabor slavonskih staleža u Koprivnici, a taj jednodušno isklica Krstu Frankapana „skrbnikom i braniteljem" kraljevstva (tutor protectorque regni Sclavoniae) i izabra odaslanstvo, koje je imalo poći u Beč nadvojvodi Ferdinandu, da se s njime sporazumije „glede nekih potreba" njihovih i kraljevine. Tada je nadvojvoda, krepko pomagan od sestre udovice kraljice Marije, već živo pregnuo, da steče Ugarsku i Hrvatsku, pa je i odredio neke svoje pouzdanike, da stupe u dodir s ugarskim i hrvatskim plemstvom. On se nadao, da će ga kruna sv. Stjepana zapasti na osnovi starih ugovora (od 1491., 1506. i 1515.) bez ikakih poteškoća, pače i bez izbornoga sabora; no dobrza se uvjerio, da nije tako. Česi su ga doduše iza nekih poteškoća konačno ipak jednoglasno izabrali svojim kraljem (23. okt.), ali u Ugarskoj i Hrvatskoj sa Slavonijom pošle su stvari drugim putem. Jer kad se saznalo, da su Turci ostavili Ugarsku, sastade se većina ugarskih staleža, privrženikâ „narodne stranke", na sabor u Stolni Biograd, gdje izabra i okruni (11. novembra) kraljem Ivana Zapoljskoga, pozivajući se kod toga na zakonski članak stvoren na Rákoškom saboru 1505.; dok je samo mali broj staleža „dvorske stranke" izabrao 16. decembra u Požunu kraljem Ferdinanda Habsburgovca.

Po primjeru ugarskom razdvoji se i kraljevstvo hrvatsko. Još u oktobru sastao se hrvatski sabor, na koji su došli Ferdinandovi pouzdanici Nikola Jurišić i Ivan Pichler, da vijeća o popunjenju ispražnjenja prijestola; ali su hrvatski staleži odmah izjavili, da će svoj izbor vezati uz ispunjenje nekih uvjeta. Stoga otpreme u Beč svoje poslanike, a kad Ferdinand prihvati njihove uvjete, sastade se ponovo hrvatski sabor u franjevačkom samostanu u Cetinu na staru godinu 1526. Prisutni bili su mnogi velikaši i plemići, uz druge: naslovni biskup kninski i opat topuski Andrija Tuškanić, Ivan Karlović knez

Krbavski, knez Nikola Zrinski (otac sigetskoga junaka), braća Krsto i Vuk knezovi Frankapani Slunjski i Cetinski, knez Stjepan Blagajski pa Bartol Drašković. S Ferdinandove pak strane stigli su na sabor kao njegovi pouzdanici (komisari) kapetani Nikola Jurišić, Ivan Pichler i Ivan Katzianer te bečki prepošt Pavao Oberstein. Prvo je bilo, da su oni pozvali hrvatske staleže, da se poklone Ferdinandu kao svome zakonitomu gospodaru na osnovi baštinskoga mu prava po ženi Ani i starih ugovora. Nato se staleži odvoje od njih i „uzmu sami ispitivati i raspravljati o pravu Ferdinandovu na krunu sv. Stjepana." Tek kasno uveče poslaše komisarima neke drugove s porukom, da su pronašli, da Ferdinand i žena mu Ana odista imadu potrebno pravo na ugarsku krunu. Sjutradan na novu godinu (1. januara 1527.) sastade se druga sjednica, u kojoj su se pretresivali uvjeti sabranih hrvatskih staleža. Do četiri sata popodne trajale su rasprave poglavito o tom, kakovu će pomoć Ferdinand davati Hrvatima. Konačno se sporazumješe staleži s opunomoćenim komisarima tako, da se je Ferdinand obavezao uzdržavati na obranu Hrvatske 1000 konjanika i 200 pješaka, od kojih će 800 konjanika biti razdijeljeno među prisutnu gospodu. Osim toga se Ferdinand obavezao, da će uzdržavati oveću vojsku u Kranjskoj na obranu Hrvatske i potvrditi sva stara prava i privilegije kraljevstva. Zadovoljivši se ovim uvjetima izaberu hrvatski staleži „sasvim slobodno i bez ičijega utjecanja" **Ferdinanda I.** (1527—1564) „kralja češkoga i nadvojvodu austrijskoga" hrvatskim kraljem.[1] Odmah potom položiše prisegu vjernosti na ruke bečkomu prepoštu Pavlu Obersteinu, dok se glasnici razletješe na sve strane, da jave radosnu vijest. Iz dvorane iziđoše u tamošnju samostansku crkvu sv. Marije, gdje je odslužen „Tedeum" uz zvonjavu zvonâ i gruvanje prangijâ. Izborni sabor cetinski ide u red onih krupnih događaja u prošlosti hrvatskoga naroda, kojim se

---

[1] U izbornoj diplomi, koja se čuva u originalu u bečkom državnom arhivu, hrvatski staleži izrijekom kažu: „Ferdinandum in verum, legitimum et naturalem nostrum et tocius huius regni Croatiae regem et dominum, nec non ... Annam in veram ... tocius regni Croacie reginam ... felice omine **elegimus** ..." (Šišić, Hrv. sabor. spisi I, 51; II, 460). Mada je Ferdinand još 16. decembra izabran u Požunu za ugarskoga kralja, ipak mu hrvatski staleži ne daju toga naslova nigdje — premda mu iznose čitav opširni naslov, — već samo „Bohemie et Croatie rex". To čini još i sedmi dan poslije izbora cetinskoga knez Nikola Zrinski, dajući Ferdinandu čitav veliki naslov, ali inače samo: „Bohemie et Croacie regi" (Šišić, Sab. spisi I., 68.). Hrvatski staleži očito hoće, da što jače istaknu svoj slobodni izbor, nezavisan od ugarskoga.

svršava stara, a počinje nova epoha. On je u političkom obziru snažan izražaj, kako je narod hrvatski u bitnim prigodama mjerodavno odlučivao u najznatnijim državopravnim pitanjima, smatrajući sebe i svoju domovinu posebnim političkim narodom i posebnim političkim teritorijem, nezavisnim od Ugarske.

Istodobno pošle su u Slavoniji stvari sasvim drugim putem. Glavni njezini velikaši knez Krsto Frankapan i zagrebački biskup Šimun Erdődy ostaviše poslije izbora i krunisanja Ivana Zapoljskoga Ferdinanda i poklone se novomu „narodnom" kralju. Taj onda imenova Krstu Frankapana hrvatskim banom, a biskupu Erdődyju obeća mjesto državnoga kancelara. Za primjerom ove dvojice uglednikâ povede se i najveći dio ostaloga slavonskoga plemstva, pa tako je sabor, koji se sastao 6. januara 1527. u biskupskom gradu Dubravi nedaleko od Čazme, izabrao i primio svojim zakonitim i već okrunjenim kraljem **Ivana** (1527—1540), pozvavši se kod toga također na zakonski članak od 1505. No bojeći se građanskoga rata zaključe slavonski staleži, da ban Krsto Frankapan uznastoji što uspješnije oko izmirenja obaju protukraljeva i njihovih stranaka.

Građanski rat i pad Jajca. U prvi su kraj svakako bolje stajale stvari po kralja Ivana, ne samo zato, što ga je većina Madžarâ i Hrvatâ držala svojim kraljem, nego i s toga, što ga priznaše vladarom papa, Francuska, Poljska i Venecija, pače neki mu, kao Franjo I., kralj francuski, obećaše i pomoć protiv Ferdinanda. Uza je to slabila Ferdinandov položaj i velika oskudica gotova novca ne dopuštajući mu, da ispuni zadanih obećanja ugarskoj i hrvatskoj gospodi, ma da nije imao u svojoj vlasti više od uzanoga komada zemlje uz zapadnu ugarsku granicu s gradovima Šopronom i Požunom te gotovo čitavu Hrvatsku od kranjske međe do Klisa. Sasvim je dakle prirodno, da su u takim nepovoljnim prilikama Ferdinanda počeli ostavljati mnogi njegovi dotadašnji ugarski i slavonski privrženici, tako gubernator vranskoga priorata Ivan Tahi, a samo uz teške žrtve uspjelo je održati u vjernosti Franju Batthyányja, koga kralj Ferdinand nanovo imenova (9. marta 1527.) hrvatskim banom protiv Ivanova bana Krste Frankapana. Napredovanje kralja Ivana prinuka Ferdinanda na odlučan korak. Znajući za nespremnost i nemarnost Ivanovu provali iznenada s jakom njemačkom i češkom vojskom u augustu 1527. u Ugarsku. Glavni gradovi Budim i Stolni Biograd budu lako i brzo osvojeni, a sam kralj Ivan kod Tokaja potučen. To ga prisili na uzmak najprije u Erdelj, a onda poslije ponovnih poraza na bijeg u Poljsku. U isto-

je vrijeme vojevao ban Krsto Frankapan za svoga kralja u Slavoniji, ali onoga dana, kad je Ivan bio potučen kod Tokaja, umre od rane, što ju je zadobio podsjedajući varaždinski grad (27. septembra). Poraz tokajski i smrt bana Krste Frankapana znatno oslabiše Ivanovu stranku u Slavoniji i Ugarskoj. Slavonsko plemstvo prizna nato (već 6. oktobra) na saboru u Križevcima Ferdinanda svojim kraljem, a sama ga Ugarska okruni 3. novembra na saboru u Stolnom Biogradu.

Ovim se građanskim ratom najbolje okoristiše Turci, a to stim lakše, što nije bilo ništa od one u Cetinu kod izbora obećane pomoćne vojske Ferdinandove. Hrvati odmah uočiše pogibao pa stoga poruče Ferdinandu sa svoga ponovnoga sabora u Cetinu (28. aprila 1527.), neka bi iskupio svoju riječ, jer im je on jedina nada, budući da su ih svi ostavili: i papa i Mlečani i braća u Slavoniji. „Neka znade vaše veličanstvo — kaže sabor hrvatski — kako se ne može naći (zabilježeno), da bi ikoji vladar silom zavladao Hrvatskom, jer po smrti našega posljednjega kralja srećne uspomene, Zvonimira, slobodne se volje pridružismo svetoj kruni kraljevstva ugarskoga, a poslije toga vašemu veličanstvu."[1] No poruka ostade bezuspješna, pa tako Turci zauzeše (još koncem marta) Obrovac na Zrmanji, Udbinu (u aprilu), a konačno krajem 1527. ili odmah početkom 1528. Jajce i Banjaluku te provališe s jedne strane do Senja, a s druge do Klisa. Sada pade Lika s Krbavom (bez podgorskoga primorja) u vlast tursku, čime bi sveza između sjeverne i južne Hrvatske prekinuta. Samo Klis na jugu, koji je branio Petar Kružić, kapetan senjski, Senj na sjeveru i Bihać na istoku održaše se kao glavne straže.

Savez kralja Ivana sa sultanom Sulejmanom. Uspjesi Ferdinandovi i gubitak prijestola poraziše kralja Ivana. Onako ostavljen i prognan iz središta svoje države nije sam mogao ništa učiniti, da povrati izgubljeni prijestô, a pored toga bilo se bojati, da će Turci upotrijebiti ove prilike još u većoj mjeri u svoju korist. Na porti bavili su se već u to doba mišlju, da zauzmu cijelu Ugarsku, a samo

[1] Original ove saborske adrese kralju Ferdinandu čuva se u Beču u državnom arhivu (Gl. Šišić, Sabor. spisi I, 99). Gornje riječi tumač su cetinskoga izbornoga čina: Hrvati stupaju sasvim samostalno i slobodno po svojoj volji (kao nekoć 1102.) u dodir s baštinikom krune sv. Stjepana, a nijesu inače vezani uz Ugarsku ili ća uz madžarski narod. Prema tome oni drže, da se požunski izbor (od 16. decembra 1526.) kao izljev slobodne volje madžarskoga naroda (ili kraljevine Ugarske) ne tiče izravno i njih.

na posredovanje Venecije i Francuske sultan je odgodio provedenje svoje osnove na bolja vremena. Te su države doduše Sulejmana poticale, da napadne na Ferdinanda, ali nijesu htjele da Ugarska sasvim padne pod tursku vlast. Stoga je pošao tajni poslanik velikoga vezira Ibrahima k Ivanu Zapoljskomu i nagovori ga, da izmoli tursku pomoć. Odluka se kralja bjegunca doduše protivila tradicijama, no da sebi spase prijestô, učinio je taj sudbonosni korak. Kad je dakle njegov poslanik Poljak Jerolim Laski došao (krajem 1527.) u Carigrad i predložio misao o savezu, našao je tlo već pripravno. Krajem januara 1528. izjavi potom sultan Sulejman u svečanoj audienciji Jerolimu Laskomu, da će pomoći kralju Ivanu i prepustiti mu Ugarsku bez ikake protuusluge. Savez sa sultanom odista je brzo oteo Ferdinandu plodove njegovih uspjeha, jer protiv golemih ratnih priprava sultanovih jedva je mogao da naoruža nekoliko tisuća momaka. Tako su i ugarski i slavonski privrženici Ferdinandovi izgubili vjeru u njegovu sreću. Sada se dakle prijatelji Ivanovi uzeše opet smjelo prikupljati, a naročito otkad je sultan, predavši Budim s krunom sv. Stjepana kralju Ivanu (u septembru 1529.), pošao pod Beč i podsjeo ga. No juriši se turski izjaloviše na hrabrom otporu bečkoga građanstva i posade; pa tako se sultan morao vratiti natrag (u oktobru 1529.). Istodobno bjesnio je građanski rat i u Slavoniji, gdje je po smrti Krste Frankapana postao vođom Ivanove stranke zagrebački biskup Šimun Erdődy. Na proljeće 1529. ovladala je stranka Ivana Zapoljskoga gotovo čitavom Slavonijom, pa stoga je Ferdinand poslao u pomoć svojim privrženicima oveću četu kranjskih konjanika i španjolskih pješaka. Od njih je ljuto postradao Zagreb, i to Kaptol, biskupski grad i sama stolna crkva sv. Stjepana za borbâ između „turske" ili Ivanove i „njemačke" ili Ferdinandove stranke. No konačno ipak nadjača Ivanova stranka, našto kralj Ivan imenova biskupa Šimuna Erdődyja hrvatskim banom, a takim ga priznade i slavonski sabor, kad se (početkom 1530.) sastao u Križevcima. Iza ponovnih krvavih sukoba slavonsko plemstvo utanači (u oktobru 1530.) „slogu i savez" i učini tako samo po svojoj odluci kraj građanskom ratu.

Novi vojni pohod sultanov. Nikola Jurišić. Požega i Klis. Međutim su kušali izmiriti oba kralja, no vijećanja ne dovedoše do rezultata, jer se nijedan od njih ne htjede da odreče krune. Nato povede Sulejman (ljeti 1532.) treću vojnu na Ugarsku s namjerom, da dopre do Beča i da ga zauzme. Ali naum njegov spriječi hrabri Hrvat Nikola Jurišić, zadržavši golemu tursku vojsku

pod Kisegom (nedaleko od Szombathelya u zapadnoj Ugarskoj). Podsadu započeo je (u augustu) veliki vezir Ibrahim, jer se Jurišić ne htjede predati sa svojom malom posadom (oko 700 momaka). Kad se poslije 25 dana pokazaše svi turski juriši uzaludni, upusti se veliki vezir u sultanovo ime u pregovore s Jurišićem. Na ličnom sastanku u Ibrahimovu čadoru javi mu veliki vezir, da mu sultan „poklanja" grad Kiseg, a nato bi smješteno pred gradskim zidom nekoliko Turaka i na zidovima istaknuta turska zastava. Kad su potom dojavili sultanu, da mu se grad tobože predao, zapovjedi vojsci da krene natrag (30. aug.) Za nagradu dobio je Jurišić od Ferdinanda grad Kiseg i podjedno bi podignut na čast baruna.[1] Ali sultan nije krenuo natrag istim putom, kojim je došao, već upade preko istočne Štajerske u Slavoniju kod Vinice nedaleko od Drave. Odavle pošao je pored Varaždina do Rasinje, gdje se turska vojska podijelila u dva dijela: sultan pođe preko Koprivnice i Virovitice Podravinom, a veliki vezir preko Križevaca i Čazme Posavinom; kod Beograda sastadoše se oba odreda puna plijena i roblja. To je jedini put, što je sultan na čelu vojske prošao hrvatskom zemljom, izuzevši dašto Srijem i istočne slavonske strane, koje su se već sada od Gorjana na istok računale kao turska „carska zemlja". Uto skupi Ferdinand uz pomoć brata cara Karla V. kod Beča oko 100.000 vojske; ali po odlasku sultanovu ne poduze s njome ništa, već i opet pokuša, da kako tako utanači sa sultanom i s kraljem Ivanom mir. No povoljni se izgledi poslije kratkotrajna primirja sklopljena (ljeti 1533.) s Turcima i duljega pregovaranja s kraljem Ivanom opet razbiše, našto Turci provale s jedne strane u današnju Slavoniju i zauzmu (15. jan. 1537.) Požegu, a s druge u Hrvatsku, gdje su osvojili Klis (12. marta 1537.) Tom prigodom pogibe hrabri mu branitelj Petar Kružić. S Klisom pade ubrzo čitava južna Hrvatska (danas Dalmacija do Neretve) osim mletačkih primorskih gradova u turske ruke.

Katzianerova vojna i Velikovaradinski mir. Smrt kralja Ivana. Ovo haračenje tursko, a naročito pad Požege i Klisa, veoma se bolno dojmi Hrvatske i Slavonije. Stoga i nije čudo, što je bilo dosta nižega plemstva, koje je javno govorilo, da mu je svejedno, tko mu je gospodar, da li Ivan ili Ferdinand, jer će se pokloniti

---

[1] Tu u Kisegu sahranjen je u župnoj crkvi Nikola Jurišić († 1543.).

onomu, koji će ga uistinu pomagati. No i na Ferdinanda učini pad obaju gradova dubok dojam, pa se zato i požuri, da priteče Hrvatima u pomoć bojeći se agitacije Ivanove među njima. Da pridigne klonule duhove, a naročito u Slavoniji, imenova vrhovnim vojskovođom protiv Turaka svoga generala Ivana Katzianera i naloži mu, da što prije s povjerenom vojskom započne vojnu, kojoj je kao cilj istaknuto osvojenje Osijeka i oslobođenje istočne Slavonije od Turaka. No ova se vojna svršila nesrećno, jer se vojska stala zbog oskudice hrane razbjegavati, a konačno su Turci kod Gorjana ono, što je ostalo, ametice porazili, dok je sam Katzianer još uoči katastrofe (noću od 9. na 10. oktobra 1537.) sramotno pobjegao. Gorjanskim se porazom utvrdila turska vlast u današnjoj Slavoniji. Neuspjela Katzianerova vojna osobito uzbuni Hrvatsku i Slavoniju, pa stoga bješe Ferdinandu prvi posao, da je imenovao vrhovnim zapovjednikom u Slavoniji Nikolu Jurišića, dok je Katzianera, kad je preda nj došao, da se opravda, bacio u tamnicu. Pored toga još je imenovao dva bana, Petra Keglevića (1537—1542) i Tomu Nádasdyja (1537—1540), koji sazovu sabor u Križevce (6. jan. 1538.), gdje se sabrano plemstvo ozbiljno zabavilo pitanjem zemaljske obrane. Međutim uspjelo je zatvorenom generalu Katzianeru umaći iz bečke tamnice i pobjeći u Susjedgrad. Kad je to Ferdinand saznao, izdade za njim tjeralicu i obeća veliku novčanu nagradu onomu, tko bi ga ili živa ili mrtva uhvatio. No Katzianer ne samo da se nije trebao bojati, već bi dobro primljen, naročito od hrvatskoga plemstva, s kojim je obdržavao tajne sastanke u Gvozdanskom nagovarajući ga, da pređe k Ivanu. Rovarenje njegovo postalo je doskora veoma ozbiljno, a naročito otkad je stao tražiti veze s Turcima. Premda su banovi upeli sve sile, ipak se nikako ne uzmogoše dočepati Katzianera, dok ga konačno ne dade smaknuti Nikola Zrinski u Kostajnici (u oktobru 1539.)

Međutim je Ferdinand pod dojmom Katzianerove nesrećne vojne pregnuo, da se što prije nagodi s Ivanom, koji se također zaželio mira. On se naime odlučio oženiti Izabelom kćerkom poljskoga kralja Žigmunda I., a taj mu je ne htjede da dade, dok ga Ferdinand ne prizna kraljem. I tako bi konačno posredovanjem cara Karla V. sklopljen u Velikom Varadinu mir (24. febr. 1538.), kojim Ferdinand priznade Ivanu kraljevski naslov i samostalno vladanje u onom dijelu Ugarske, koji je tada bio u njegovim rukama, dok se Ivan odreče čitave Slavonije i Hrvatske s Dalmacijom. Po Ivanovoj je

smrti opet imao njegov dio Ugarske pripasti Ferdinandu, a osim toga imao je ovaj mir ostati stroga tajna. Brzo potom (18. jula 1540.) umre kralj Ivan ostavivši sina Ivana Žigmunda, koji se rodio malo dana pred tim. Na samrti prenese sada Ivan sva svoja kraljevska prava na malodobnoga sina, komu stavi skrbnikom uz ženu Izabelu Hrvata Jurja Utišenića, biskupa velikovaradinskoga.[1]

Ferdinand vlada sam. Smrću kralja Ivana ostade Ferdinand doduše jedinim okrunjenim ugarsko-hrvatskim kraljem, no vlasti svoje nije mogao proširiti kako se bio nadao. Juraj Utišenić dao je odmah po svečanom ukopu kralja Ivana na Rákoškom polju po sabranom plemstvu proglasiti kraljem mladoga Ivana Žigmunda, stavivši ga podjedno pod tursku zaštitu. Ovim je činom budimski dvor dao najjasniji odgovor Ferdinandu, kad je ovaj zatražio od udovice kraljice Izabele, da se ispuni velikovaradinski mir. Sada ne preostade Ferdinandu, nego da silom ostvari svoje pravo, ali time je izazvao sultana Sulejmana na četvrtu ugarsku vojnu (1541). Sultan htjede njome da ostvari davnu svoju tvrdnju, da je Ugarska njegova, jer da ju je na sablji osvojio (naime na Mohaču 1526.). Stigavši dakle u Budim proglasi svu zemlju između Blatnoga jezera i Tise pa od Budima do Save, to jest i današnju istočnu Slavoniju sa Srijemom, turskim pašalukom, dok je Zatisje i Erdelj predao mladom Ivanu Žigmundu u upravu; Ferdinandu pak ostade samo zapadna Ugarska s Požunom kao glavnim gradom, te ostaci Hrvatske i sredovječne Slavonije. Tako se sada raspade ostavina kralja Ludovika II. na tri dijela (krajem augusta 1541.). Izabela je morala sa sinom i glavnim savjetnikom Jurjem Utišenićem ostaviti Budim, koji postade središte paše „od tri tuga" (konjska repa), te se povuče u Erdelj, koji odsada postade zasebnim političkim teritorijem. Na njem se odsada odigravao nezavisni ugarski narodni život kroz više decenija, ali ipak pod vrhovnim protektoratom turskim (sve do 1690.). Poslije dvije godine (1543) pošao je sultan Sulejman na petu ugarsku vojnu, za koje padoše u njegove ruke od današnjih hrvatskih mjesta Valpovo, Orahovica, Pakrac, a od ugarskih Pečuh, Stolni Biograd i Ostrogon. Razdijelivši svu osvojenu zemlju u sandžakate (vojna okružja) vrati se natrag u Carigrad. Ne mogući se održati

---

[1] Juraj Utišenić rodio se 1482. u Kamičcu na Krki (blizu Šibenika). Docnije ušao je u pavlinski red te postade 1534. velikovaradinski biskup. Kralju Ivanu Zapoljskomu bješe nada sve vjeran i odan.

protiv goleme turske sile, Ferdinand uze sada nastojati, da sa sultanom sklopi mir ili bar podulje primirje. Tako je došlo (1547) do petgodišnjega primirja, kojim se Ferdinand obavezao na plaćanje godišnjega „dara" u iznosu od 30.000 dukata, a inače pridrža sve ono, što je bilo u njegovoj neposrednoj vlasti u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ovim primirjem, koje postade osnova daljima, Ferdinand je konačno poslije dvadesetgodišnjega ratovanja spasao za sebe i svoj rod u prvom redu dostojanstvo ugarsko-hrvatskoga kralja, a onda i ostatke Ugarske i Hrvatske od potpune propasti. Ali erdeljski zapletaji, za kojih pogibe Juraj Utišenić (1551), taj „najumniji državnik ugarski svih vremena", kako ga nazivlju moderni madžarski pisci, izazvaše i opet omanje sukobe s Turcima. Za njih izgubi Hrvatska Viroviticu (početkom 1552.), Čazmu (u augustu 1552.) i Kostajnicu (u julu 1556.). Unatoč produženu primirju na ranijoj osnovi (1552) ostadoše svi gradovi u turskoj vlasti, pače u Čazmi osnovan je nov sandžakat.

U doba tih posljednjih turskih bojeva bijaše banom hrvatskim Nikola Zrinski (1542—1556), koji primi od Ferdinanda u ime odštete za zaostalu plaću za vojsku kao i za viteška djela čitavo Međumurje (12. marta 1546.), pa tako se sada premjesti težište ove porodice iz Zrinja u Čakovac. Kad se odreče banstva, povjeri mu kralj poslije nekoga vremena sigetsku kapetaniju, dok je banom postao Petar Erdődy (1557—1567), za kojega se sastade posljednji zasebni hrvatski sabor u Steničnjaku (u julu 1558.).

Ma da je Ferdinand dobro znao, da su Češka, Ugarska i Hrvatska s austrijskim nasljednim zemljama njegovim stupile jedino u personalnu uniju, ipak je jednako težio, kako bi sve te zemlje centralizirao i tako s vremenom od personalne unije učinio realnu. Koristeći se jadnim prilikama za neprekidnih turskih ratova pokuša ponajprije parlamentarizmom. Ferdinand naime zatraži od svake kraljevine i zemlje, da mu pošlje neke zastupnike, koji će raspravljati o poslovima zajedničkoga interesa. No ta mu se namisao ipak izjalovi, jer ni Ugri ni Hrvati ne htjedoše vijećati o svojim poslovima izvan svoje zemlje. Opazivši to uvede Ferdinand uspješno neke centralne urede na svom bečkom dvoru. To bijahu dvorsko ratno vijeće (Hofkriegsrath), tajno vijeće (Geheimrath), dvorska kancelarija (Hofkanzlei) i dvorska komora (Hofkammer). Ovi su uredi, sastavljeni poglavito od Nijemaca, stavljali kralju predloge, naročito glede vojničkih i financijalnih posala, te su vremenom dobivali sve

to veće znamenovanje i vlast na veliko nezadovoljstvo Madžarâ i Hrvatâ.

Ferdinand I. umr'o je 25. jula 1564. Po njegovoj smrti razdijele mu sinovi u smislu oporuke državu između sebe. Najstariji sin Maksimilijan, koga Madžari i Hrvati okruniše svojim kraljem još za života Ferdinandova (8. sept. 1563.), dobije Češku, Ugarsku, Hrvatsku i obje Austrije s Bečom; Ferdinand Tirol, a Karlo Štajersku, Korušku, Kranjsku, Goricu, Trst i Istru s Rijekom.

II.

Maksimilijan

(1564—1576).

Maksimilijan stupio je na prijestô kao zreo muž; tada mu je bilo trideset i sedam godina. I Hrvati i Madžari i Nijemci pozdraviše ga velikim veseljem i puni pouzdanja, da će udovoljiti njihovim željama. Ali dobrza se pokazalo, da je pravi nasljednik svoga oca. Za njegova se naime vladanja započe borba za zaštitu ustava između bečke centralne vlade s jedne, a staleža hrvatskih i ugarskih s druge strane.

Nikola Zrinski i podsada Sigeta. Čim je Maksimilijan sjeo na prijestô, pokuša da se nagodi s Ivanom Žigmundom Zapoljskim. No budući da se erdeljski knez nikako ne htjede da odreče ugarsko-hrvatskoga kraljevskoga naslova, brzo se pregovori razbiše, pače oni bijahu povodom novomu turskomu ratu. Taj je samo olakšalo onodobno tursko shvaćanje, da je smrću Ferdinandovom utrnulo tek nedavno (1562) utanačeno primirje. I tako se odluči Sulejman u 75. godini na šestu svoju ugarsku vojnu s namjerom, da osvoji Beč. Na tu ga je vojnu najviše podstrekavao veliki vezir Mehmed Sokolović. Uoči toga velikoga rata Turci su provalili (ljeti 1565.) u Hrvatsku i osvojili Krupu na Uni, koju je s malom šakom Hrvata branio Matija Bakić; no kod Obreške (nedaleko od Ivanića) potukao ih je ban Petar Erdődy do nogu. Zbog toga uzvisi ga kralj Maksimilijan na nasljednu grofovsku čast. To je prva hrvatska i ugarska porodica, koja je dobila taj naslov (11. oktobra 1565.). U maju slijedeće godine (1566) pođe sam sultan Sulejman s velikim vezirom Mehmedom Sokolovićem na vojnu sa 150.000 ljudi i mnoštvom topova. Prešavši sredinom jula kod Osijeka preko Drave, skrene s 90.000 ljudi i 300 topova na Siget (između Barča i Pečuha), gdje je kao kapetan zapovijedao bivši ban Nikola Zrinski. On se češće iz Sigeta

zalijetao u turske strane oko Blatnoga jezera, a i inače bješe u čitavoj Turskoj poznat kao krvni dušmanin njezin; stoga ga sultan naumi taj put teško kazniti. Međutim je Nikola Zrinski saznao još prije dolaska Sulejmanova što ga čeka, pa zato opskrbi Siget hranom i oružjem, a onda sakupi oko sebe hrabru četu ponajviše samih Hrvata uz nešto malo Madžara (ukupno oko 2.500 momaka) u tvrdoj nakani, da će pod gradom zabaviti sultana, dok mu ne stigne obećana pomoć od kralja Maksimilijana, da ga oslobodi. Sultan odmah početkom augusta 1566. opkoli Siget sa svih strana i uze vanjski grad biti iz topova tolikom žestinom, da se Zrinski morao već za nekoliko dana povući u nutarnji grad. Sada ponudi veliki vezir, koji je vodio operacije pod Sigetom, Nikoli čitavu Hrvatsku, ako mu predade grad; no Zrinski to s prezirom odbije. Potom uzeše Turci jurišati grad, ali ih Zrinski suzbije, pače smjelim provalama nanese im znatnih šteta. Zbog toga odluče se Turci, da će gradske zidine potkopati lagumom i tako provaliti u grad. I odista, kad im je uspjelo razvaliti glavni dio gradskih zidina, Zrinskomu ne preostade, nego birati između kukavne predaje i junačke smrti. Dne 7. septembra provali on na čelu preostale posade iz grada i pogibe kao „novi Leonida". Ali radosne vijesti o padu Sigeta sultan Sulejman nije više dočekao, jer je još 4. septembra u svom čadoru umr'o. Smrt njegovu znao je veliki vezir Mehmed Sokolović vješto zatajiti, bojeći se s pravom, da će se sva turska vojska razbježati. Tim lukavim činom spase Mehmed Sokolović slavu i snagu carstva poslavši podjedno brzoga tatarina sultaniću Selimu, svome tastu, da ga prvi pozdravi kao novoga padišaha. Junaštvo Nikole Zrinskoga zadivi svu Evropu; no uza sve to, što su Turci zauzeli Siget, ipak se smije kazati, da tim časom počinje najprije lagano, a onda sve to brže padati njihova sve dotle golema snaga: oni su došli do zenita svoje sreće i moći. Odmah poslije odlaska Turaka započe Maksimilijan pregovore o primirju, no ono bješe utanačeno tek 17. februara 1568. u Drenopolju na osam godina uz uvjete još od godine 1547. To prinudi Ivana Žigmunda Zapoljskoga, da je i on stao ugovarati s Maksimilijanom. On se odreče (1570) kraljevskoga naslova zadržavši samo onaj „vojvode erdeljskoga", a Maksimilijan se obaveza, da će po njegovoj smrti Erdeljcima dopustiti, da sebi slobodno izaberu novoga vojvodu. Mladi Zapoljski umre već slijedeće godine (1571), a s njime izumre i rod njegov.

Maksimilijan i hrvatski staleži. Poslije smrti bana Petra Erdödyja (26. aprila 1567.) imenova kralj Maksimilijan dva bana, biskupa

zagrebačkoga Jurja Draškovića i Franju Frankapana Slunjskoga, koje zajednički hrvatsko-slavonski sabor (21. septembra 1567.) veoma svečano i radosno pozdravi. Ali nove su banove čekali teški zadaci i kušnje na sve strane. Nezadovoljna s neznatna prihoda od slavonske daće ugarska je komora (sa sijelom u Požunu) svjetovala kralja, da dokine neke dosadašnje privilegije hrvatskoga plemstva, to jest, da i krajevi preko Kupe (tada zvani Hrvatska) plaćaju ratnu daću (dica), ma da ih je od toga oslobodio još kralj Vladislav II.; a isto tako da unatoč starim pravima i običajima plaćaju diku u Slavoniji banovac, protonotar, podžupani i plemićki suci, kao i kaptol zagrebački, koji je od 1544. upotrebljavao oprošteni porez za gradnju i utvrđenje nove utvrde Siska; a tako i preostaci križevačke županije. Međutim kad stupiše Maksimilijanovi povjerenici pred hrvatsko-slavonski sabor s ovim kraljevim predlozima, staleži ih odbiše s pozivom na svoje stare privilegije i stvore u tom smislu zaključke (articuli), koje poslaše Maksimilijanu u Beč s molbom, da ih potvrdi. Sada svjetova i opet ugarska komora kralja, da tih zaključaka ne potvrdi, pače da ih prema njezinu predlogu promijeni i ovako promijenjene pošlje u Zagreb. Zbog toga zavlada potajnim djelovanjem ugarske komore napetost između kralja i hrvatskih staleža, koja potraja više godina, ali konačno staleži ipak djelomično udovolje kraljevim predlozima. Pored toga još je banove zaokupila obrana zemlje, kojoj se posvetiše tolikim marom, da su „granice kraljevinâ (Hrvatske i Slavonije) sačuvali netaknute — kako kaže o njima sabor hrvatski 1572. — i da nijesu za svoga banovanja nijedan kaštel niti ma koju neznatnu tvrdinju dopustili osvojiti Turcima, već su sve najbolje održali." Za nagradu i priznanje dobi ban Drašković u upravu grad Trakošćan (1569), koji je docnije kralj Rudolf zauvijek darovao ovoj porodici (1585). No mladi je Frankapan Slunjski nenadano umr'o (2. decembra 1572. u Varaždinu) na najveću tugu kraljevstva hrvatskoga; s njime je izumrlo koljeno Slunjskih Frankapana. Odsada banovao je biskup Juraj Drašković sam kroz dvije godine.

Seljačka buna. Starim se nevoljama na Krajini pridruži nova, kadno bukne početkom 1573. seljačka buna u krajevima oko Susjedgrada i Stubice. Taj su kobni događaj izazvali u prvom redu susjedgradski vlastelin Franjo Tahi, čovjek silovit, ohol i lakom, a onda bijedni život seljakâ, o kojima izvijesti ostrogonski nadbiskup Antun Vrančić kralja Maksimilijana, da „s njima u Hrvatskoj gore postupaju gospoda, nego li s marvom". No ustanak nije naglo buknuo,

jer tek kad su potlačeni seljaci vidjeli, da im tužbe ne pomažu, a hrvatski ih je sabor proglasio zbog opiranja Tahovim nasiljima „izdajicama domovine", oni se latiše oružja. Prema njihovim iskazima na sudu poslije ugušene bune seljaci su se digli „za opću slobodu i stalešku jednakost", dakle za dokinuće feudalizma, onda „za opće plaćanje poreza i opću vojnu dužnost na obranu domovine te za dokinuće carinâ i mitnicâ u korist trgovine i prometa", koji su snovali navrnuti na more. Geslo im je bilo: „Za staru pravicu". Tako reče u istrazi jedan od vođa (Ivan Svrač iz Pušće): „Da smo gospodu pobijedili, osnovali bismo posebnu c a r s k u vladu u Zagrebu; ovdje bismo sami pobirali poreze i daće, pa se i sami brinuli za čuvanje granicâ (od provala turskih)". Kralju Maksimilijanu ostadoše vjerni, ali inače ne htjedoše nikomu drugomu služiti. Središte seljačke „vlade" bješe Stubica, gdje je sjedio kao vrhovni sudac Stubičanin M a t i j a G u b e c, dok je četama zapovijedao Brdovčanin I l i j a G r e g o r i ć, čovjek vješt vojničkim poslovima onoga vremena. Gregorić zamisli najprije pobuniti i pridružiti svojim četama Erdődyjeve kmetove u Jastrebarskom i Cesargradu (na Sutli), onda žumberačke Uskoke te susjedne kranjske i štajerske seljake, pa konačno s tom cijelom silom udariti na Zagreb i ondje gospodi diktirati mir. Stoga je najprije upao (početkom februara 1573.) u južnu Štajersku, ali ga plemstvo poslije nekoliko dana, ma da mu se pridružiše mnogi štajerski seljaci, ametom potuče i rasprši četu (8. februara). Sam Gregorić uhvaćen je na bijegu i stavljen pred sud u Beču, a onda u Zagrebu pogubljen. Međutim pozove ban Juraj Drašković cjelokupno plemstvo na oružje, koje pod vodstvom banovca Gašpara Alapića potuče drugi dio seljaka pod Matijom Gubcem nedaleko Stubičkih Toplica (9. februara). U tim je bojevima mnogo seljaka budi poginulo budi uhvaćeno i docnije smaknuto. Matiju Gubca, koga obijediše, da se tobože proglasio „seljačkim kraljem", stiže sada strašna sudbina; poslije odsude bješe na Markovu trgu u Zagrebu najprije mučen razbijeljenim kliještima, a onda ga krvnik okruni užarenom željeznom „krunom". Odmah poslije svladane bune zamoli ban Drašković kralja, da ga riješi službe, „jer vidim, da se ta služba ne podudara s mojim zvanjem" (t. j. biskupskim), pače on se zauzimao za uhvaćene seljake, ali samo s malim uspjehom. Još krajem iste godine umr'o je Franjo Tahi, koga je „čitava Slavonija proklinjala" kao začetnika bune (tota Sclavonia maledicit Tahio).

Bitka kod Budačkoga. Seljačka je buna navela Turke, da su

stali sve žešće provaljivati u Hrvatsku, a naročito susjedni banjalučki Ferhad-paša. I sabor hrvatski i sam ban Drašković, koga Maksimilijan ne htjede da riješi banske časti ni na ponovne njegove molbe, činili su sve što su mogli na obranu domovine. No teški se položaj ne promijeni ni onda, kad je Maksimilijan imenovao kao drugoga bana još i Gašpara Alapića (krajem 1574.), jer je Ferhat-paša udario na Bihać na Uni, koji se jednako držao protiv nebrojenih navala kao otok, sasvim odijeljen od Hrvatske, dakle onako, kao nekoć Jajce. Da pomogne ugroženom gradu, krene mu carski general Herbart Auersperg u pomoć. Ali mu paša pođe ususret i potuče ga kod Budačkoga nedaleko od sastavaka Radonje i Korane, pače sam general zaglavi u tom boju (22. septembra 1575.). Ovaj se poraz nemilo kosnu kralja Maksimilijana, ali prije nego li je štogod mogao da uradi, umre (12. oktobra 1576.), a naslijedi ga najstariji sin Rudolf, još za života (25. septembra 1572.) okrunjen za ugarsko-hrvatskoga kralja.

III.

Rudolf

(1576—1608).

Značaj kraljev i počeci vladanja. Kad je sjeo na prijestolje, imao je Rudolf već pune 24 godine. Kao mladić boravio je osam godina na dvoru svoga rođaka kralja Filipa II. u Španiji, gdje je postao ne samo gorljiv katolik, već i stekao mnogo smisla i razumijevanja za znanost i umjetnost, a najpače za onovremenu astrologiju i alkemiju. Inače bješe mučaljiv, pun španjolske dostojanstvenosti, ali uza to plah i melankoličan, što se vremenom preobrazi u tešku duševnu bolest. S tim u svezi Rudolf postajaše od dana u dan nepovjerljiviji i neodlučniji, što je sve imalo kobnih posljedica po smjer i razvitak njegova vladanja. Odmah u početku sasvim se povukao na praški dvor Hradčane, koji pretvori u rijedak muzej starinâ i umjetninâ, prepustivši upravne i političke poslove u Ugarskoj i Hrvatskoj bratu Ernstu, a vojničke stricu Karlu Štajerskomu. Tako se zgodi, da je Hrvatska tada imala zapravo tri gospodara: kralja Rudolfa u Pragu, nadvojvodu Ernsta u Beču i nadvojvodu Karla u Gracu.

Još pod kraj Maksimilijanova vladanja zatraže banovi Juraj Drašković i Gašpar Alapić svoj otpust, poglavito s razloga, što nijesu imali dovoljnih novčanih sredstava za pokriće troškova oko obrane domovine; no Rudolf ih pozva, da do konačnoga rješenja i dalje

vode banske poslove. Kraj takih je prilika razumljivo, da su turska napredovanja sve to većma umanjivala teritorij Hrvatske i Slavonije. Tako je ovaj baš u doba Rudolfovo spao na najniže grane, obuhvatajući mali kus zemlje između mora, kranjsko-štajerske granice, Drave i Đurđevca, pa Čazme i Save nešto niže Siska, onda Kupe i Kapele planine. Da se zaustavi tursko napredovanje, uređena bi sada nastojanjem nadvojvode Karla Vojna Krajina.

Postanak Vojne Krajine. Neprekidne i nenadane najezde Turaka iz bosanskoga pašaluka ne samo u Hrvatsku i Slavoniju, nego i duboko u nasljedne austrijske zemlje, kao Istru, Korušku, Štajersku i Kranjsku, prinudiše Hrvate i njihove susjede, da urede duž granice stalnu vojsku, smještenu po raznim kraljevskim i gospodskim gradovima. Tu su vojsku osim kralja imali o svom trošku uzdržavati i vlasnici pojedinih gradova (tako knezovi Blagajski, Krbavski, Zrinski i Frankapani); no zbog propasti i nesigurnosti imanja njihovih te s time skopčane oskudice novca oni toga nijesu mogli činiti, pače se nevolja još povećala, otkad je narod hrvatski stao jatomice bježati i seliti iz krajeva bilo Turcima pokorenih, bilo pograničnih. Znamo, da se Ferdinand još kao austrijski nadvojvoda, a za života kralja Ludovika II. starao oko obrane hrvatske Krajine, jer je dobro znao, da tako brani i svoje zemlje; pače kranjski su staleži izrijekom izjavili, da je bolje braniti se od Turaka u tuđoj zemlji, nego li u svojoj. Skrb se Ferdinandova uvećala izborom njegovim za hrvatskoga kralja, jer se tom prigodom obavezao, da će uzdržavati oveću vojsku za obranu kraljevine Hrvatske. *Iz kraljeve obveze i brige nutarnjo-austrijskih staleža razvi se Vojna Krajina.* Međutim u prvi mah Krajina još nije bila zaseban teritorij, nego su je sačinjavali samo krajiški vojnici, sastavljeni djelomično od hrvatskih velikaških četa, onda plaćenika i Ferdinandovih austrijskih podanika. Ta su se vojnička odjeljenja dijelila u *kapetanije*, koje su izdržavali poglavito štajerski, koruški, kranjski i istarski staleži, a zapovijedao im je nutarnjo-austrijski general. Oko polovice XVI. vijeka već se razlikuju dvije Krajine: *slavonska* između Drave i Kupe, sastavljena od kapetanijâ koprivničke, križevačke i ivaničke, pa *hrvatska* između Kupe i mora, koju su sačinjavale kapetanije hrastovička, ogulinska, bihaćka i senjska. Ali pravi život na Krajini zače se tek onda, kad ju je kralj Rudolf (25. februara 1578.) predao u neposrednu upravu stricu, štajerskomu nadvojvodi Karlu podvrgavši mu sve zapovjednike; pače i ban i sabor hrvatski morali su mu se

pokoravati u vojničkim poslovima. No rješenje kralja Rudolfa nije bilo po ćudi hrvatskim staležima, ali s obzirom na veliku nevolju ipak izjavi hrvatski sabor (15. jula 1578. u Zagrebu), da ga prima na znanje, ali uz dodatak, „da prejasni nadvojvoda (Karlo) mora s gospodinom banom Hrvatske i Slavonije takav sporazum gojiti, da se ne dogodi štogod nepodobno i slobodi kraljevstva protivno", jer se „naš gospodin ban ne će nikako podvrći drugomu kojemu kapetanu protiv ugleda banskoga i naše vjekovite slobode." Odmah potom odluči se nadvojvoda Karlo na vojnu protiv bosanskih Turaka; ali vojsku, koju su vodili koruški zemaljski kapetan Juraj Khevenhüller s novim banom Krstom Ungnadom (1578—1583), porazi Ferhad-paša. Posljedica te nesrećne vojne bijaše, da se obrambena linija trajno pomakla od Une na Kupu, a jedini Bihać još je i dalje ostao u hrvatskim rukama kao osamljen otok u turskom moru. Sada odredi nadvojvoda Karlo, da se ima na obranu preostale Hrvatske sagraditi jaka tvrđava. Hrvatski su staleži htjeli, da se ona podigne bliže Sisku na donjoj Kupi; no nadvojvodini su savjetnici izabrali kao zgodnije mjesto kut između ušća Korane i Mrežnice uz Kupu. Od knezova Zrinskih otkupljeno je zemljište, koje je pripadalo gradu Dubovcu, a onda se 13. jula 1579. započelo zidanje grada Karlovca[1]; značajno je, da je u temelje stavljeno devet stotina turskih lubanja. Izgradnjom Karlovca dobila je hrvatska Krajina stalno sijelo za svoga generala, dok je Varaždin bio sijelo generala za slavonsku Krajinu. Tako se dakle uze pod kraj XVI. vijeka stvarati na hrvatskom zemljištu nov politički teritorij, izuzet ispod banske vlasti i sabora.

Banovi Krsto Ungnad i Tomo Erdödy. Izgradnja Karlovca u prvi je čas učinila kraj turskim provalama; no dobrza Turci opet stanu napadati hrvatsku zemlju do Pokuplja i Turopolja. Tome pak ban Krsto Ungnad nije mogao pomoći, jer je njegov položaj postajao iz dana u dan sve teži, budući da je došao u žestoku opreku ne samo s nekim velikašima, nego i s gradom Zagrebom, kojega je građanima znao dobaciti, da on „nije samo njihov ban i kapetan, nego i kralj." Doskora je došao ban u sukob i s nekim krajiškim časnicima i vojvodama svoje banske vojske, tako da mu je sav ugled pao. U takim se prilikama konačno zahvali na banskoj časti, a nato imenova kralj

[1] U čast nadvojvodinu prozvan je grad Karlstadt, lat. Carlostadium, ali ga Hrvati još tada (potkraj XVI. vijeka) nazivahu Karlovcem.

Rudolf banom njegova zeta 26-godišnjega Tomu Erdődyja (1583—1595) na veliku radost hrvatskih staleža. Glavna briga bješe i njemu obrana domovine, jer uza sve to, što je kralj Rudolf od roka do roka produživao primirje s Turcima, bojevi na hrvatskoj i slavonskoj Krajini nijesu nikad prestali. Već u oktobru 1584. potukao je mladi ban oveću četu kod Slunja, a onda kod Ivanića (6. decembra 1586.). Koliko su te pobjede ohrabrile klonule Hrvate, toliko su im zadavali brige karlovački general i njemačke krajiške čete. General naime ne htjede da se pokorava ni banu ni saboru, pače je sebi uzeo prisvajati pravo, da smije suditi hrvatskim plemićima, zatvarajući ih i otimajući im imanja, dok su njemački vojnici također narod globili i mučili, jer nijesu dobivali redovito plaće iz Graca. Sabor se hrvatski tužio zbog toga kralju i nadvojvodi u Gracu, ali sve to nije ništa pomagalo. Skoro potom umre (10. jula 1590.) nadvojvoda Karlo, našto je uprava Krajine prešla na njegova sina Ferdinanda (docnijega kralja). Kako je nadvojvoda bio još malodoban, zamjenjivali su ga prvih godina kao regenti nadvojvoda Ernst (do 1593.) i nadvojvoda Maksimilijan (do 1596.), braća kralja Rudolfa.

Bojevi oko Siska. Upravo tada došao je na čelo bosanskomu pašaluku (osnovanu u septembru 1580.) ratoborni Hasan Pridojević, lični prijatelj velikoga vezira Arbanasa Sinan-paše, koji je upinjao sve sile, da se prekine s kraljem Rudolfom utanačeno primirje. Možda po njegovoj želji provali u augustu 1591. Hasan-paša sve do Siska, no već iza četiri dana vrati se suzbijen natrag. Odmah potom krene za njim ban Toma Erdődy te tom prilikom zauze svoj djedovski grad Moslavinu; paše ipak više nije mogao stići. Za osvetu popali Hasan još iste godine sav kraj oko Božjakovine i Vrbovca, a onda zauzme grad Ripač na Uni nedaleko od Bihaća. Uto se sastade hrvatski sabor (5. januara 1592.), na kojem je stvoren zamašan zaključak o sveopćem zemaljskom ustanku (insurekcija) na obranu domovine i o dovozu hrane vojsci, jer su Hasana sigurno očekivali na proljeće. I odista, paša se diže u aprilu s namjerom, da negdje u blizini Siska, koji je grad svakako htio da osvoji, uhvati neku čvrstu točku za podlogu svojih daljih ratnih pothvata u Hrvatskoj. Tako nastade utvrda Petrinja nedaleko Kupe na istoimenom potoku. Odmah poslije toga vrati se natrag i podsjedne Bihać, koji mu se deveti dan predade (9. juna 1592.), a s njime i posljednji bedem Hrvatske na jugu. Odsada tekla je obrambena linija od Ogulina kroz Karlovac uz Kupu do Siska. Poslije pada Bihaća Hasan-paša podsjedne

po drugi put Sisak, koji je branio s malom posadom Hrvatâ zagrebački kanonik Mikac s dva druga. No pretrpivši goleme gubitke paša je dobrza i opet morao ostaviti Sisak, ali je na povratku dao poharati svu zemlju do Turopolja i Okića (u julu 1592.). Tako se primače godina 1593., koje su opet očekivali pašu, pa zato se ban i sabor spremiše na što jači otpor, zatraživši još i pomoći od kralja i nadvojvode Ernsta. U junu došao je Hasan s jakom vojskom pod Sisak, a sa željom, da nakon pada toga grada udari na Zagreb i tako konačno osvoji preostatke Slavonije. Ali gradu dohrle u pomoć ban Toma Erdödy, karlovački general Andrija Auersperg i štajerski pukovnik Rupreht Eggenberg (poslan od nadvojvode Ernsta) s nekih 5000 konjanika i pješaka i potuku 22. juna 1593. ametom tursku vojsku na poljani između rijeke Kupe i Odre. Sam Hasan-paša s dva sultanova rođaka i više turskih odličnika zaglavi. Sav kršćanski svijet uzradova glas o toj slavnoj pobjedi, izdajući o njoj prigodne spise i šiljući banu čestitke i darove. Bitka sisačka znamenit je događaj ne samo u hrvatskoj, nego i u općoj povijesti: pod zidinama tvrdoga sisačkoga grada našao je islam svoju krajnju sjeverozapadnu granicu prema Italiji, koje nikad nije prekoračio. Njome prestaje pomalo i doba hrvatske stoljetne defenzive (od 1493.), a počinje malo po malo ofenziva.

Veliki turski rat (1593—1606). Kad je stigao u Carigrad glas o sisačkom porazu, uzbuni se sav narod, podjarivan ponajviše od velikoga vezira Sinan-paše, pa tako navijesti sultan Murat III. kralju Rudolfu rat. Taj četrnaestgodišnji rat, koji je za Hrvate zapravo trajao šesnaest godina (još od 1591.), vodio se u Ugarskoj i Hrvatskoj; no ipak bješe Ugarska glavno bojište, a Hrvatska sporedno, premda su se i tuđe odigravali krupni događaji. Od tih valja napose istaknuti pobjedu kod Petrinje (22. septembra 1595.), kojom je sva zemlja na sjeveru Kupe zauvijek oslobođena od turskih provala; ali je zato porazom karlovačkoga generala Jurja Lenkovića pod Klisom (krajem maja 1596.) iščeznula svaka nada, da bi se dalo s uspjehom provaliti s boka u bosanski pašaluk. Međutim odreče se banske časti Toma Erdődy s razloga, što nije uredno dobivao banske plaće za uzdržavanje vojske i što su stranci postajali u Hrvatskoj vojskovođe. Kad je ban iznio ove razloge pred skupljenim staležima na hrvatskom saboru (15. maja 1595.), obrate se oni na nadvojvodu Maksimilijana s molbom, da bi poradio kod kralja Rudolfa, e bi što prije imenovao novog bana između „domaćih (hrvatskih) sinova", vješta ratovanju; „jer ako staleži ne budu imali bana, neka znade vaša jasnost kao

stvar najizvjesniju, da se oni ne će pokoravati ni jednomu generalu tuđe narodnosti, niti će s njime izlaziti u rat, pa makar svi zajedno s domovinom poginuli; oni će i najskrajnije poduzeti, prije nego im se u tom pogledu okrnji sloboda".[1] Nato imenova kralj Rudolf banima zagrebačkoga biskupa Gašpara Stankovačkoga i Ivana Draškovića; ali kako je bolesni biskup još iste godine umro, ostao je sam Ivan Drašković (1596—1607). Za njegova je banovanja konačno poslije dugih pregovaranja uglavljen s Turcima mir na ušću rijeke Žitve u Dunav (nedaleko od Komároma) dne 11. novembra 1606. Isprava se sastoji od sedamnaest članaka, kojima se utanačuje, da će svaka stranka zadržati ono, što u taj čas posjeduje; nadalje imala su prestati pljačkanja i provale na tuđe zemljište, a obje će stranke kazniti one dobrovoljne i hajdučke čete, koje se ne bi tome pokorile; konačno car ili kralj ne će više plaćati godišnjega danka, već jednom zauvijek darovati sultanu 200.000 dukata. Mir na ušću Žitve prvi je mir, u kojem su kralj ugarsko-hrvatski i sultan ravnopravni. Sada pukoše lanci tributarne podložnosti, što su ih svake godine (od 1547.) zvekećući vukli kraljevi poslanici, kad su sultanu donosili tako zvane „darove"; sada je prvi put izdana dolična isprava s turske strane, a ne nametnuta, jer nakon što su Rudolfovi poslanici s pomoću tumača proučili turski original, onda ga tek potpisaše i opremiše pečatima. Taj mir prvi je jasan znak, da je turska prevlast suzbita i da počinje postepeno padati.

Buna Stjepana Bocskaya. Još pod kraj velikoga turskoga rata buknu u Ugarskoj opasna buna. Uzroci bili su kršenje ugarskoga ustava i postupak njemačkih četa, no pored toga još se zemljom razmahaše i vjerske raspre. Kršenje se ustava odražavalo u tom, što bečka centralna vlada nikako nije dopuštala (još od 1531.), da se na saboru izborom popuni palatinsko mjesto, a onda je Ugre izazivalo i uplitanje njemačkih kraljevih savjetnika u ugarske poslove, naročito u vojničke i financijalne. Vjerske su opet raspre nastale u međusobnoj nesnošljivosti između katolikâ i protestanatâ. Još od vremena Ferdinanda I. naime našlo se u sjevernoj Ugarskoj dosta pripadnika reformacije, a njihov je broj neprestano rastao, poglavito među plem-

---

[1] Original u c. i kr. ratnom arhivu u Beču: „... nam si status banum non habuerint, pro re certissima sua serenitas credat, illos nullius alterius externae nationis generali parituros, neque ad publicum bellum, etiam si omnes cum patria peribunt, exituros, et extrema quaevis, antequam libertate ipsorum hac in parte priventur, tentaturos." Šišić, Sab. spisi IV [u štampi]).

stvom i u gradovima. Dobrza je protestantizam stao značiti nešto narodno, u opreci spram katolicizma, tobože kao nešto manje patriotskoga. Budući da je Rudolf još od mladosti bio gorljiv protivnik protestantizma, nije ga bilo teško nagovoriti na razne odredbe protiv ugarskih pripadnika ove vjere; a taj je postupak došao do vrhunca, kad je kralj svojevoljno („motu proprio deque regiae suae potestatis plenitudine") dodao ugarskim saborskim člancima od februara 1604. još i XXII., kojim je ne samo odbio sve molbe ugarskih protestanata, a potvrdio sve odredbe izdane u prilog katoličkoj crkvi od sv. Stjepana kralja, nego i odredio, da se oni, koji bi na saboru iznijeli vjerska pitanja, imadu kao pokretači nemira i novotarija kazniti. Nato plane u Ugarskoj i u Erdelju otvorena buna pod vodstvom protestantskoga plemića Stjepana Bocskaya, koga privrženici njegovi, inače članovi ugarskoga sabora, izaberu knezom Ugarske. Bocskay stupi umah u svezu s Turcima, pa tako se odsada imao dvor boriti na dvije strane. Podjedno pozove novoizabrani knez i Hrvate, da ga priznadu svojim vladarom, ali ga oni odbiše, pače hrvatski je sabor oduševljeno primio (u Zagrebu 5. jula 1604.) kraljev članak XXII. na znanje, zaključivši, da se iz Hrvatske imadu izbaciti svi krivovjerci (universi haeretici). Skrb oko toga pak povjerio je zagrebačkomu biskupu Šimunu Bratuliću. Zbog toga pođe Bocskayev vojskovođa Grgur Németh prema Hrvatskoj, no ban Ivan Drašković i staleži odluče mu se na Dravi oprijeti; a kad se Németh okani napadaja na Hrvatsku, prešao je ban Dravu i kod Körmenda zajedno s kraljevskim četama razbije Bocskayevu vojsku. Međutim pokazivao je bolesni kralj Rudolf potpuni nehaj spram ove opasne bune. Stoga su došla braća njegova u Prag i prinude ga, da je vojničke i civilne poslove ugarske i hrvatske prepustio bratu nadvojvodi Matiji. Taj pak znajući, da se ne može uspješno oprijeti obadvjema dušmanima, i Bocskayu i Turcima, odmah se upusti s Bocskayem u pregovore i utanači u Beču mir (23. juna 1606.), kojim biše uređeni ugarski vjerski poslovi sve do 1848. Bečkim mirom bješe određeno, da plemstvo i građani u Ugarskoj samoj (infra ambitum regni Hungariae solum) mogu slobodno ispovijedati vjeru koju hoće, to jest obje konfesije postadoše ravnopravne, dok je članak XXII. od 1604. brisan. Nadalje je podijeljena općena amnestija i obećano, da će budući ugarski sabor birati palatina, s kojim će onda nadvojvoda Matija raspravljati i odlučivati o ugarskim poslovima; vrhovni blagajnik, dostojanstvenici i vojnički zapovjednici u Ugarskoj i Hrvatskoj smiju i mogu da budu

jedino domaći plemići bez obzira na vjeru. Konačno bi utanačeno, da Bocskay pridržaje kao knez Erdelj i neke susjedne ugarske županije. Tek poslije dugoga nećkanja potpisao je konačno i kralj Rudolf ovaj mir. Još prije negoli je potpisan mir, poslan je nacrt njegov i hrvatskim staležima. Sabor hrvatski (u Zagrebu od 10. aprila 1606.) u glavnom je prihvatio njegove točke, jedino se strogo ogradio protiv slobode vjeroispovijedanja, pače izrazio želju, da ostane u kreposti Rudolfov članak XXII. od 1604. Pored toga još je izrijekom naglasio, neka bi kralj udesio, da „odsada u buduće podjeljuje službe i vrhovne kapetanije (= generalate) u Slavoniji i Hrvatskoj dobro zaslužnim vjernim svojim domaćim sinovima, a banu da se povrati stara puna vlast od Drave do mora i da stoji na čelu kraljevstvu i Krajinama". Kako smo vidjeli, zahtjev je hrvatskoga sabora u toliko uvažen, da je sloboda vjeroispovijedanja ostala bečkim mirom ograničena samo na Ugarsku. Nešto kasnije sankcionirao je kralj Rudolf zaključak hrvatskoga sabora o isključivom priznanju katoličke vjere unutar granica Hrvatske i Slavonije (16. jan. 1608.), našto bi on proglašen na saboru z a k o n o m. Tako je kraljevstvo hrvatsko dobilo svoj zasebni vjerski zakon, skroz oprečan ugarskomu.

IV.

Matijaš II., Ferdinand II. i Ferdinand III.

(1608—1657).

Rudolf i Matijaš II. U doba, kad je nadvojvoda Matija pregovarao s Bocskajem i Turcima o miru, bijaše duševno stanje njegova brata Rudolfa već veoma nepovoljno. Živući samotno i odijeljen od svijeta u Pragu na Hradčanima i zanimajući se jedino astrološkim gatanjem i alkemističkim pokusima ne samo da je potpuno zanemarivao državne poslove, nego nije ni dopuštao, da mu itko s njima dođe preda nj, pače ni braća njegova. Tako se zgodi, da Rudolf, kad mu donijeśe spise o sklopljenom miru s Bocskajem i Turcima na potvrdu, njih dulje vremena ne htjede potpisati. Zbog toga plane žestoka svađa među oba brata, a kad se Matiji uz ugarske i hrvatske staleže pridružiše i češki i austrijski, uđe Matija s vojskom u Češku i prisili brata ugovorom u praškom predgrađu Libenu (24. juna 1608.), da mu preda vladanje u Austriji, Moravskoj, Ugarskoj i Hrvatskoj. Nato bi kao **Matijaš II.** (1608—1619) u Požunu okrunjen (19. novembra)

ugarsko-hrvatskim kraljem. Već poslije tri godine prisili kralj Matijaš brata, da se je odrekao češke krune, a kad Rudolf umre (20. januara 1612.), postade Matijaš još i njemačko-rimskim carem.

Borba hrvatskih staleža za Krajinu. Mirom na ušću Žitve u Dunav, držali su hrvatski staleži, da je hrvatsko-slavonska Krajina postala izlišnom, ili, ako bi se baš morala uzdržati, da se povrati materi zemlji i pod vrhovnu vlast bansku. Ali nadvojvoda Ferdinand u Gracu o tome ne samo da nije ništa htio da čuje, već je uzeo nastojati, kako bi i preostalu građansku Hrvatsku i Slavoniju, a naročito poslije najavljena odstupa bana Ivana Draškovića na hrvatskom saboru (u Zagrebu 10. aprila 1606.), podvrgao svojim krajiškim generalima i kapetanima. Protiv toga dignu se hrvatski staleži. Još prije krunisanja Matijaševa na požunskom saboru sastade se hrvatski sabor (u Zagrebu početkom septembra 1608.), da izabere svoje poslanike, koji će poći u Požun i da im dade upute (instructiones), što imadu tražiti od novoga kralja. U tim uputama traži hrvatski sabor, da se imadu iz svih hrvatskih gradova, a naročito iz Varaždina, kao sijela županijskoga, ukloniti svi inostrani vojnički zapovjednici i inostrane čete, a banu da se opet povrati starodrevna potpuna vlast od Drave do mora. No budući da su neke nutarnjo-austrijske pokrajine novčanim sredstvima podupirale Krajinu, radi čega bješe nadvojvodama podijeljena neka vlast u krajiškoj vojničkoj upravi, držao je sabor hrvatski, da se u tom pitanju kralj Matijaš ima sporazumjeti s nadvojvodom Ferdinandom. Ispražnjena pak časnička mjesta imadu se bezuvjetno popuniti domaćim zaslužnim sinovima, jer hrvatski su staleži „odlučili radije umrijeti, nego da bi unapredak njima gospodovali tuđinci ili ma i najmanju službu kod njih izvršavali na štetu njihove slobode." Kralj Matijaš II. prihvatio je želje hrvatskoga sabora, pače imenovao banom omiljeloga Tomu Erdődyja (1608—1614), ali uza sve obećanje ipak ostade na Krajini sve pri starom na veliko nezadovoljstvo hrvatskoga plemstva. Razlog tomu bješe uporno opiranje nadvojvode Ferdinanda, pa tako ostadoše bezuspješna sva poslanstva hrvatskoga sabora i u Grac i u Požun; pače našao se i netko, tko je kod toga igrao važnu ulogu. S tim u svezi izjaviše hrvatski staleži na saboru (u Zagrebu 20. aprila 1610.), da doduše znadu, „da bi kralj (Matijaš II.) htio da ispuni njihovu želju, ali ima netko, tko pravi zaprekâ, odgovarajući kralja od toga, pa je i osujetio uspjehe hrvatskih poslanstava u Požunu i Gracu"; ali „ako se taki rušitelj općenih sloboština pronađe, dići će se javno u saboru svega

kraljevstva na nj šake svih staleža i redova".[1] Tko je to bio, ne zna se pouzdano, no veoma vjerojatno tadanji slavonski general barun Sigismund Trautmansdorf. Međutim kolikogod je kralj Matijaš obradovao Hrvate imenovanjem Tome Erdődyja banom, toliko ih je ozlovoljilo, što bana nije nikako dao svečano na saboru instalirati poradi potajnoga djelovanja krajiških njemačkih časnika. Stoga se sabor tužio kralju u više navrata i šiljao mu poslanstva, ali vazda bezuspješno. Nato se Toma Erdődy odreče na saboru (u Zagrebu 27. novembra 1614.) po drugi put banske časti, a pridrža upravu zemlje do imenovanja novoga bana samo na molbe staleža. To se zgodi početkom 1615., kad dodje na bansku stolicu Benedikt Thuróczy Ludbreški (1615—1616), koji bješe doduše odmah instaliran, ali bez banderija[2] i plaće za bansku (kraljevsku) četu. Novi ban umre već slijedeće godine (9. novembra 1616.), a nato imenova kralj Nikolu Frankopana Tržačkoga (1616—1622), koji bi uveden u dostojanstvo bansko 6. decembra 1616. Za njegova je banovanja konačno riješeno zamršeno uskočko pitanje.

Uskoci. Poslije pada Bosne (1463) i Hercegovine (1482) potraži onaj dio pučanstva (poglavito katoličkoga zakona), koji ne htjede da se pokori Turčinu, utočišta u susjednoj Hrvatskoj i Slavoniji. Ti bjegunci zovu se u slavonskim stranama obično „pribegi, prebegi", a u južnohrvatskim „uskoci" (od uskočiti), ali i Vlasi, Martolozi i Morlaki. Bilo je više uskočkih skupina, no najpoznatija je ona, koja se iz Bosne i Hercegovine stala oko 1530. skupljati oko tvrđave Klisa kod Spljeta, gdje ih je primio tamošnji senjski kapetan Petar Kružić — pod čiju je upravu pripadao Klis — u službu kao vojnike. Iz Klisa zalijetali su se potom Uskoci sve češće u susjedne turske krajeve, pa zato Turci i pregnuše, da osvoje grad, što se je i zbilo (12. marta 1537.). Sada se Uskoci presele u Senj, naime u središte one kapetanije, pod koju su pripadali, i tako se vremenom proširi ime uskočko na sve vojnike senjske kapetanije od Rječine do ušća Zrmanje na primorju i do Brinja i Otočca u unutrašnjosti. Položaj Senja s gorovitim zaleđem i otočnim pročeljem te sa čuvenom burom jest takav,

[1] Original u kr. zem arhivu u Zagrebu: „Ideo unanimi statutum est voto, si talis communium libertatum destructor comperta rei veritate eluxerit in publicis regni comitiis, manus omnium statuum et ordinum in ipsum immittentur."

[2] Banderij, to jest svileni barjak, predavao je kod imenovanja kralj banu u znak vrhovne vojničke vlasti u Hrvatskoj.

da ga ni s morske ni s kopnene strane nije lako osvojiti. U taj par (1537) bješe Senj pod zapovjedništvom ljubljanskoga ratnoga vijeća, a docnije (od 1564.) gradačkoga dvora, i sijelo istoimene kapetanije u hrvatskoj Krajini. Prema tome dakle postadoše Uskoci vojnici na hrvatskoj Krajini te su sa svojim potomcima sačinjavali kroz više od osamdeset godina gradsku posadu. Ova se dijelila na četiri kumpanije, kojima stajahu na čelu vojvode uskočke. No malo po malo pridružilo se ovim Uskocima i mnoštvo bjegunaca iz mletačke Dalmacije, koji često umakoše kazni. Stoga Uskoci nijesu jedna jedinstvena etnička skupina, jer je u njoj bilo pored pretežnoga broja Hrvatâ katolika, onda pravoslavnih Srba još i nešto Talijanâ (zvani venturini). Uskoci bijahu veoma smiona čeljad, oboružana puškom i sjekirom, a kadikad i handžarom. Bili su podobni podnositi svakojake oskudice i muke. Pored toga dobro im bijaše znan svaki kutić kako u Velebitu, tako i po otočju. Imali su dobivati mjesečnu plaću, ali ta je obično izostajala. Tako se eto silom prilika zgodi, da su se Uskoci morali prehranjivati plijenom i otimačinom, jer okolica senjska ne rodi baš ničim. Budući da se na hrvatskoj Krajini neprekidno ratovalo s Turcima, Uskoci su ponajradije sebi tražili hrane kod njih, i to na dva puta: kopnom u turskoj Lici i morem u današnjoj Dalmaciji, koja je tada bila najvećim dijelom sve do gradskih zidina u vlasti turskoj. Razumije se, zbog vječnoga „maloga" rata na Krajini nikomu nije ni na um padalo, da u tom prijeći Uskoke, pače pomagala ih je i Venecija, kadgod je bila u ratu s Turcima, dopuštajući im, da preko njezina zemljišta prelaze na tursko. Ali kad je Venecija s Turskom učinila mir (1540), porta je uzela energično tražiti od republike, da ne pomaže Uskokâ, koji su redovito plijenili turske lađe na Jadranskom moru. Da izbjegnu prikorima porte, uzeše potom Mlečani voziti tursku robu na svojim lađama; ali Uskoci nato zaustavljahu Mlečane, zahtijevajući od njih tursko vlasništvo. Sada javi sultan Sulejman Veneciji, da će on, jer Mlečani nijesu podobni da održe red u Jadranskom moru, onamo otpremiti jaku mornaricu, koja će Senj osvojiti i Uskoke istrijebiti. Budući da Mlečani nikako ne htjedoše dopustiti, da bi turska mornarica ušla tobože u njihovo more, došlo je do uskočko-mletačkih sukoba.

Prvi sukobi padaju već u godinu 1557., kad je mletačka mornarica prvi put blokirala senjsku luku. No kad se Venecija i opet zarati s Turskom („Ciparski rat" od 1570. do 1573.), obnovi svoje

prijateljske sveze s Uskocima, ali ih odmah i prekide poslije utanačena mira s Turcima. Međutim pravi ogorčeni sukobi uskočko-mletački nastadoše poslije bitke kod Klisa (1596), u kojoj su Mlečani pomagali Turcima. Kao nekoć u doba narodnih vladara hrabri Neretljani, tako su sada Uskoci smetali i sprečavali slobodnu plovidbu Veneciji po Jadranskom moru napadajući njezine lađe i robeći ih s tolikim uspjehom, da sva sila mletačka nije dostajala, da ih ukroti. Ovi se mnogogodišnji sukobi raspadaju u dva odsjeka: prvi ide do ubijstva generala Josipa Rabate (31. decembra 1601.), koji je bio poslan u Senj, da učini mir i red, ali je svojom okrutnošću izazvao bunu, u kojoj zaglavi; a drugi do takozvanoga Uskočkoga rata i Madridskoga mira (1617). Venecija je naime jednako pregovarala s gradačkim nadvojvodom Ferdinandom i kraljevima Rudolfom i Matijašem II.; ali nitko nije ništa mogao da učini, jer zbog financijalne bijede nijesu mogli Uskokâ redovito i stalno plaćati. I tako je konačno došlo do Uskočkoga rata (1615—1617), u kojem dopriješe uskočke lađe do Venecije, a inače se poglavito vodio oko slovenske Gorice i Gradiške na Soči. Poslije dvogodišnjega ratovanja došlo je onda posredovanjem Francuske i Španije do mira u Madridu: nadvojvoda Ferdinand se obaveza Uskoke krenuti iz Senja nekud daleko u unutrašnjost, lađe njihove spaliti, a u grad smjestiti njemačku posadu. Uskoci biše potom naseljeni po Otočkom kraju i Žumberku, gdje se vremenom izgubiše među ostalim pučanstvom.[1]

Izbor i krunisanje Ferdinanda II. U doba, kad je boležljivi Matijaš imenovao Nikolu Frankopana Tržačkoga banom, već ga je dulje vremena zaokupljala briga, — budući da sam nije imao djece — kako da osigura svome stričeviću štajerskomu nadvojvodi Ferdinandu nasljedstvo u svim svojim kraljevinama i zemljama. U tu je svrhu sazvao krajem 1617. sabor u Požun sa zadaćom, da izabere i okruni ugarsko-hrvatskim kraljem nadvojvodu, tada već izabrana i okrunjena kralja češkoga (od juna 1617.). Uoči toga trebao se sastati i hrvatski sabor, da izabere svoje poslanike. Tako se zgodi, da je ban Nikola Frankopan svečano uveden u svoju čast s punom vojničkom vlasti i kraljevskim banderijem (6. decembra). Međutim požunski se sabor zbog kraljeve bolesti sastao tek u martu 1618., a nadvojvodu Ferdinanda izabra samo poslije duljega raspravljanja kraljem (16. maja). No do krunisanja proteklo je još mjesec dana i pô,

[1] Jedan je suvremenik zabilježio, da su Uskoci u posljednjih trideset godina učinili Veneciji štete 20 milijuna dukata koje u plijenu, koje kao ratni trošak.

jer je sabor najprije htio da raspravi svoje tegobe (gravamina) i da od novoga kralja zadobije obećanje, da će ih ukloniti. Hrvatski su poslanici sada ponovili svoje tužbe zbog obnove banske vlasti i pohrvaćenja Krajine, pače kako se baš tada ispraznilo mjesto karlovačkoga generala,[1] zamole oni kralja Matijaša, da sada imenuje bana Nikolu Frankopana Tržačkoga generalom i da se tako hrvatska Krajina opet podvrgne banskoj vlasti. Konačno je izabrani kralj Ferdinand zasebnom inauguralnom diplomom zajamčio kraljevstvu hrvatskomu, da će mu ispuniti želje, kad dodje na prijestolje (17. juna). Poslije toga okrunjen je (1. jula 1618.) ugarsko-hrvatskim kraljem, a tom je zgodom ban Nikola Frankopan nosio kraljevsko žezlo, mladi grof Krsto Erdödy zastavu Slavonije, a grof Juraj Zrinski zastavu Srbije. Skoro potom umre kralj Matijaš (28. marta 1619) i ostavi svomu stričeviću s prijestolom i tridesetgodišnji rat, što je buknuo upravo u doba požunskoga izbornoga sabora zbog vjerskih smutnja u Češkoj.

Ferdinand II. (1619—1637). Vladanje Ferdinanda II. ispunjeno je neprekidnim ratovanjem ne samo u Češkoj i Njemačkoj, nego i u Ugarskoj s erdeljskim vojvodom Gavrom Betlenom, kojega su Madžari proglasili svojim kraljem, a Turci pomagali. Hrvati su sudjelovali u oba rata kao laki konjanici, obično zvani arkebuziri, koji bi sa svojim malim, ali brzim konjima, vazda boj započeli i dovršili. U Wallensteinovoj vojsci vodio je Hrvate ban Juraj Zrinski (1622—1626), otac braće Nikole i Petra. On umre iznenada za vojne protiv Mansfelda u Požunu (18. decembra 1626.) u 28. godini. Već su suvremenici šaputali, da je „otrovan rotkvom", ali za to nema nikakih dokaza. Poslije njega vodili su Hrvate razni carski generali (grof Ivan Isolano, Ivan Werth i Walter Leslie), a odlikovali su se u svim znatnijim bojevima, pače se kaže, da je kod Lützena (16. novembra 1632.) švedski kralj Gustav Adolf poginuo baš od njihove ruke, dok je znamenitoj pobjedi carskoj kod Nördlingena (7. septembra 1634.) mnogo pridonijela njihova hrabrost. Pod kraj tridesetgodišnjega rata (a za vladanja Ferdinandova sina Ferdinanda III.) sudjelovala su u mnogim bojevima i oba brata Nikola i Petar Zrinski, ističući se velikim junaštvom.

Pitanje Vojne Krajine. Pored svih zasluga, što su ih Hrvati stekli u ovim dugotrajnim ratovima, ipak im centralna vlada ne uvaži želje, da se Vojna Krajina podvrgne banu i saboru; pače baš za

[1] Dne 7. juna 1617. umro je general grof Adam Trautmansdorf.

Ferdinanda II. bi njezino unutarnje uređenje prvi put provedeno. Ona se sada razdvoji na dva generalata: karlovački (ili hrvatska Krajina) i varaždinski (ili slavonska Krajina). Budući da su ti krajevi bili veoma slabo napučeni, uzeli su Nijemci mamiti raznim privilegijima u turskom susjedstvu naseljene pravoslavne Srbe (Vlahe), braneći ih od zahtjeva hrvatske gospode, koji su tražili na saboru, da im oni budu kmetovi, jer su se smjestili na njihovim posjedima, i da plaćaju katoličkim biskupima desetinu. Zbog toga je došlo do oštroga sukoba između hrvatskih staleža i centralne vlade, a svršili su konačno time, da je Ferdinand II. izdao (5. oktobra 1630.) doseljenicima povelju, po kojoj će oni biti samo krajiški vojnici, a ne kmetovi hrvatske gospode; nadalje bi im dopušteno, da sebi slobodno biraju seoske knezove, koji su opet namještali suce. Ovim činom postade Krajina zaseban teritorij izuzet sasvim ispod banske i saborske vlasti. To cjepkanje i onako malene hrvatske zemlje navede hrvatske staleže, da su se stali sve tješnje prislanjati uz Ugre na zajedničku obranu.

Ferdinand III. (1637—1657). Ali pitanju teritorijalne cjelokupnosti hrvatskoga kraljevstva pridruži se po smrti Ferdinanda II. (15. februara 1637.) za njegova sina i nasljednika Ferdinanda III. i ono o opstanku ustava. Poslije westfalenskoga mira (1648) stalo se u Beču odlučno pomišljati, kako da se Ugarska i Hrvatska izjednače s austrijskim zemljama, to jest, da se pretvore u provincije.[1] Stoga se ban Nikola Zrinski (1647—1664) morao odlučno boriti za svoju sudbenu vlast, dok mu je uzalud bila sva borba, da steče karlovački generalat. Pače u Beču nije se ni to dobro gledalo, da su braća Nikola i Petar Zrinjski hrabro suzbijali turske najezde — pored svega mira na ušću Žitve, koji se vazda produživao — na svoje posjede, naročito kod Kostajnice (u augustu 1651.). I tako nastupi napeto stanje između hrvatskih staleža i njemačkih časnika, koji se isticahu još i rijetkom obiješću, a dovest će po smrti Ferdinanda III. (2. aprila 1657.) vremenom do sudbonosne katastrofe.

V.

Vladanje Leopolda I. do velikoga rata za oslobođenje.

(1657—1683.)

Prvi turski rat. Budući da je stariji sin Ferdinandov Ferdinand IV., okrunjen još za očeva života ugarsko-hrvatskim kraljem

[1] To se zbilo sa Češkom poslije bjelogorske bitke (1621).

(16. juna 1647.), umro još prije oca (9. jula 1654.), naslijedi ga mladi sin **Leopold I.** (1657—1705). Mladi kralj bijaše slabašna tijela, mučaljiv i neodlučan; no inače resila ga je iskrena nabožnost i skroman život. Samostalnosti u njega ne bijaše, jer je u svemu slušao svoje savjetnike, potvrđujući vazda njihove prijedloge. Razumije se, to nije ništa rđavo; no na nesreću bijaše Leopold I. okružen slabim i katkada nevaljalim ljudima, od kojih su neki bili i pod stranim utjecajem, navlaš francuskoga kralja Ludovika XIV., toga velikoga protivnika kuće Habsburške. Ali kao za naknadu obdari ga Promisao nizom slavnih vojskovođa, a ti su mu proslavili ime i proširili državu.

Zbog zamršenih erdeljskih posala, gdje izabra austrijska stranka knezom Ivana Keményija, a turska Mihajla Apafija, zaplete se Leopold skoro po svom nastupu u prvi turski rat (1663—1664) sve protiv svoje volje. U Ugarskoj bijaše glavni vojskovođa carski general Rajmund Montecuccoli, a u Hrvatskoj i jugozapadnoj Ugarskoj ban Nikola Zrinski i brat mu Petar. Braća pozdraviše s velikim veseljem rat, jer su samo u njemu vidjeli spas Hrvatske i njezino proširenje. Još 1660. htjede Nikola Zrinski navaliti na tursku Kanižu, ali mu dvorsko ratno vijeće to zabrani. On se doduše pokori toj zapovijedi, no slijedeće godine sagradi na sastavcima Mure i Drave jak grad, komu dade ime Novi Zrinj. Za velikoga rata slavno potuče na Muri sa trista hrvatskih konjanika dvije hiljade Tatara, kad htjedoše provaliti u Štajersku (u novembru 1663.), dok mu brat Petar pobije gotovo istodobno nedaleko od Otočca sa 2.500 ljudi Ali-pašu Čengića sa 10.000 momaka, spremnih da provale u Kranjsku i Istru. Početkom 1664. (od 13. januara do 15. februara) upade Nikola Zrinski u južnougarsku Podravinu, zauze Bobovišće (Babocsa) i Pečuh i dopre do Osijeka, gdje popali slavni Sulejmanov most preko Drave[1]. Sva se Evropa divila ratnoj slavi braće Zrinskih. Zbog toga okrene slijedećega ljeta veliki vezir Ahmed Köpröli (Čuprilić) s golemom vojskom ravno na njega, podsjedne Novi Zrinj i osvoji ga već 30. juna krivnjom generala Montecuccolija, ličnog protivnika Nikole Zrinskoga, koji ne htjede gradu pomoći, ma da se je nalazio u njegovoj blizini. Poslije pada i razorenja Novoga Zrinja okrene veliki vezir na sjever

[1] Most gradilo je počevši od 1529. šest godina 30.000 radnika, a vodio je ne samo preko Drave na pontonima, nego zbog čestih poplava sve do Darde na stupovima. Dugačak bješe 8565 koračaja (oko 6 km), a širok 17 koračaja. Opremljen bijaše još i kulama i drugim utvrdama. Požar od 31. januara 1664. pospješio je jak sjeverni vjetar, koji je vatru širio od Darde dalje, no ipak most nije sav izgorio.

prema Beču. Ali dne 1. augusta 1664. bude od Montecuccolija i francuskih pomoćnih četa kod Sv. Gottharda na rijeci Rabi ametom potučen. To je jedna od najsjajnijih pobjeda kršćanskih i početak onoga niza srećnih vojna, koje oslabiše osmanlijsko carstvo. Ipak neodlučno dvorsko ratno vijeće ne htjede da se neprijatelj dalje progoni i uništava, već brže bolje ponudi i uglavi 10. augusta u obližnjem Vašvaru mir na dvadeset godina, po kojem je Turcima ostalo ne samo sve ono, što su u taj čas držali, nego im se Leopold još obavezao platiti 200.000 talira ratne odštete.

Propast roda Zrinsko - Frankopanskoga. Kad su ugarski i hrvatski staleži dočuli za taj nagli mir, uzavreše listom glasno zahtijevajući, da se rat za oslobođenje potlačene im domovine nastavi, i dodavajući, da mira ne mogu priznati, budući da nijesu u smislu onovremenih zakona kod sklapanja sudjelovali ugarski i hrvatski zastupnici. Uzrujanost i nezadovoljstvo još većma poraste, kad se raširila glasina, da ima u Vašvarskom miru tajna klauzula, kojom car Leopold dopušta Turcima slobodan prolaz u Italiju, bolje reći na mletački teritorij, jer je Venecija u taj par bila s Turcima u ratu poradi otoka Kandije (Krete). Dašto, pored ovoga izravnoga povoda nezadovoljstvu bilo je razlogom još i nekoliko starijih uzroka. U prvom redu valja istaknuti centralističku težnju vrhovne vlade, da od Ugarske i Hrvatske učini austrijske provincije, podvrgavajući ih svojim centralnim njemačkim dvorskim uredima. Hrvate i Madžare nadalje je osobito vrijeđalo, što su se u njihovoj zemlji nalazile nebrojene njemačke čete s njemačkim časnicima, a naročito na Krajini i po svim ugarskim tvrđavama. Općenito se držalo, da je ta vojska u zemlji na štetu slobode Ugrâ i Hrvatâ. Kako vlada nije ovih njemačkih četa uredno plaćala, stale su one otimati od plemstva i puka, a pored toga još su (naročito časnici) provodili nemoralan život. Svima tim porocima mogli su pomoći jedino sabori, ali ih vlada nikako nije htjela da redovito saziva odgađajući ih neprestano. Konačno treba i to spomenuti, da je vlada u svojem otporu protiv samosvijesnih Ugrâ i Hrvata budno pazila na svaku priliku, da im ponizi glavne velikaše u korist svojih političkih ciljeva.

Kad se dakle nezadovoljni Ugri i Hrvati uvjeriše, da se vlada ne misli odreći Vašvarskog mira, odluče sebi pomoći na drugi način. Nezadovoljnicima stade na čelo ban hrvatski Nikola Zrinski, a uza nj bijahu glavne kolovođe palatin Franjo Wesselényi, nadbiskup ostrogonski Đuro Lippay, a docnije i državni sudac (iudex curiae) Franjo

Nádasdy, to jest glavni velikaši u Ugarskoj, te banov brat Petar Zrinski sa ženom Katarinom Frankopankom i bratom joj Franom Krstom Frankopanom Tržačkim. Odmah u početku zaključe nezadovoljnici, da će potražiti pomoći u francuskoga kralja Ludovika XIV. Stoga zače ban Nikola Zrinski pregovore s francuskim poslanikom u Veneciji. Međutim već 18. novembra 1664. pogibe ban u lovu nedaleko od Čakovca, smrtno ozlijeđen od nastrijeljena vepra.[1] Smrt Nikole Zrinskoga bješe možda najteži udarac po nezadovoljnike, jer im je oduzela još u početku najpozvanijega vođu. Na banskoj časti naslijedi ga brat Petar Zrinski (1665—1670), koji odmah potom nastavi pregovore s francuskim kraljem Ludovikom XIV. preko njegova bečkoga poslanika Gremonville-a. Podjedno sklopi poslije udaje svoje kćeri Jelene za kneza Franju Rákóczyja u Stubničkim toplicama u sjevernoj Ugarskoj pismeni ugovor (5. aprila 1666.) na spas Ugarske i Hrvatske „na kaki mu drago zakonima i ustavom dopušteni način[2]." Upirući se na članak 31. „Zlatne bule" kralja Andrije I. (II.) od 1222. oba su velikaša držala, da rade ispravno, ako prije svega pozovu kralja Leopolda na poštivanje ustava, a tek onda, ako to ne bi koristilo, da će se latiti oružja. Ali prije, negoli je do ičega došlo, umre palatin Wesselényi (27. marta 1667.), pa tako zadesi nezadovoljnike drugi teški udarac.

Po smrti palatinovoj nezadovoljnici se rascjepkaše, jer Petar Zrinski odsada radi sam za sebe u Hrvatskoj, ne mareći mnogo za Nádasdyja i Ugre. Kako je Štajerska graničila s Hrvatskom, Petar je stekao jakog pomagača, kad mu se pridružio bogati južnoštajerski (celjski) vlastelin i onovremeni štajerski upravitelj Erazmo Tattenbach (9. septembra 1667.). Ali zato snađe bana osjetljiv udarac, kad mu poslije dugotrajna šaranja javi Ludovik XIV., koji se baš

---

[1] Već su suvremenici pričali, da je ban zapravo mučke ubijen od nekoga lovca; ali to je izmišljotina, jer mnogobrojni pouzdani spisi njegova brata Petra i udovice Sofije Löblove jasno dokazuju pravi tečaj stvari.

[2] Petar Zrinski zaklinje se Franji Wesselényju: „quod considerato et bene pensitato praesenti istius regni Hungariae, patriae nostrae charissimae, et eidem annexorum regnorum (= Hrvatska), periculosissimo statu, ultimumque excidium calamitosissimum minante, pro avertendis istiusmodi malis cum exc. d. c. Fran. Wesselenii . . . palatino . . . contulimus, quibusnam viis et mediis **iuxta leges** et constitutiones regni, conditionesque diplomatum regiorum remedium adhiberi possit." Istim se riječima zaklinje i palatin banu. Oba originala u državnom arhivu u Beču; objelodanio ih je Rački, Isprave o uroti bana Petra Zrinskoga. Zagreb 1873., str. 15—16.

tada tajno nagodio s Leopoldom zbog diobe španjolske baštine, da mu ne može pomoći i da ga ostavlja „zauvijek" (pour toujours). Jedina mu utjeha bješe u taj čas, da ga je dvor iza dugoga oklijevanja dao (5. novembra 1668.) svečano ustoličiti za bana na hrvatskom saboru, ali časti karlovačkoga generala, koju je također tražio za sebe, nije dobio.

Ostavljen na cjedilu od Francuske, Petar Zrinski obrati se na Poljsku, ali bez uspjeha, dok ga Venecija iza mnogogodišnjih obećanja također konačno odbije, budući da se tada izmirila s Turskom predavši joj Kandiju. Sada svrati pažnju na Tursku, poslavši (u novembru 1669.) potajno na portu kao poslanika svoga kapetana Franju Bukovačkoga s uputom, da ondje sklopi povoljan ugovor. Budući da je ban već prije toga sa znanjem i odobrenjem bečke vlade dopisivao s Turčinom, ne bi li štogod od njega ispipao, to se sada nadao, da mu se taj korak, ako ne uspije, ne će za zlo upisati, jer se mislio izgovoriti, da je kapetana poslao u Tursku zapravo kao uhodu. Bukovački bješe u Solunu od sultana Mehmeda IV. i njegova vijeća dobro primljen (24. decembra 1669.), tako da je držao, e je savez, utanačen s Turčinom uz veoma povoljne uvjete, gotova stvar. Uvjeti bijahu ovi: Ugarska i Hrvatska dolaze pod pokroviteljstvo sultanovo i plaćaju godišnji danak od 12.000 talira, koji se nikad ne može povećati. Sultan ima da očuva Ugarskoj i Hrvatskoj staru slobodu i ustav. U ime sultanovo vladat će Ugarskom i Hrvatskom Petar Zrinski njegovi potomci; po izumrću njegova koljena Ugarska i Hrvatska izabrat će sebi same novu dinastiju, što ima sultan potvrditi. Zrinskoga pomagat će budimski paša sa 30.000 momaka, a ako ustreba čitava turska vojska. Gradove, koje bi turska vojska otela Nijemcima, predat će Turci Ugrima i Hrvatima.

Međutim veliki vezir Ahmed Köpröli, koji bješe tada glavna ličnost u turskom carstvu, a nalazio se u to doba na Kandiji, ne htjede da pristane na taj ugovor, jer nije htio da se radi Petra Zrinskoga, komu nekako nije pravo vjerovao, zarati s Leopoldom. No veliki vezir nažalost nije to otvoreno izjavio Franji Bukovačkomu, kad je iz Soluna došao k njemu na Kandiju, već mu samo reče, da će njegov gospodar odgovor dobiti preko bosanskoga paše. Baš u tome leži razlog potpune katastrofe Petra Zrinskoga i njegovih drugova. Jer Bukovački, vjerujući da mu je uspjelo sa sultanom utanačiti povoljan ugovor, dojavi to banu, pa tako se Petar Zrinski uze spremati sa šurjakom Franom Krstom Frankopanom na ustanak, proglasivši svojim

kmetovima na primorju i u Gorskom kotaru oslobođenje, ako se za njih dignu na oružje[1]. Ali još prije Zrinskoga saznala je bečka vlada za sve, što se zgodilo sa Bukovačkim u Turskoj, preko svoga rezidenta kod porte Ivana Casanove, u čijoj su plaći bili portini službeni tumači braća Atanasije i Janikije Panajotti, rodom Grci, koji su bili prisutni kod audijencijâ Bukovačkoga. Tako se uze i ona spremati, da odbije udarac.

Savez svoj s Turčinom odmah javi Petar Zrinski svom zetu Franji Rákóczyju u sjevernu Ugarsku; „tu stojimo svi pripravni — piše mu — samo čekamo čas, kad će oganj da plane." Međutim učini Frano Krsto Frankopan ozbiljne pripreme za ustanak. Već 9. marta 1670. obznanio je kapetanu Gašparu Čolniću u pokupsko Sredičko, da su „naši ljudi (naime Bukovački i njegovi drugovi) s dobrim opravkom došli", pa stoga „komaj čekam, da naše kape s čalmami (to jest s Turcima) pomešamo, a tako mi Boga, da krilaki (naime njemačkih vojnika) budu frkati po zraku", — a „ako potribno bude, hoću i sam do paše bosanskoga pojti za bolje govorit i utvrdit dugovanje našemu početku (naime buni). Ufam se u Boga, da nam na dobro hoće izajti, listor da taki od prvice po glavi udarimo našim suprotivnikom; ni časa ne damo da se plundraši sprave." Potom je pošao u Zagreb s 30 konjanika i pozove (20. marta) građane na Markovu trgu s izvučenom sabljom u ruci na pokornost i priključak banu Zrinskomu. Građani odmah pristanu uz bana, „jer hoće da učine ono, što i ostala zemlja", ali Kaptol izjavio je protivno unatoč svemu nagovaranju Frankopanovu. Iz Zagreba ode u Brezovicu preko Save, gdje sakupi oko sebe naokolno plemstvo (24. marta), kojemu reče, da je Zrinski sve dosada uzalud kušao, da pomogne domovini, kojoj prijeti sigurna propast od Turčina, pa da je baš stoga, jer joj nema pomoći, bolje, da se s Turčinom upusti u „pošten savez" birajući između dva zla manje. Zrinski je dakle bio prisiljen — reče — da pošlje Bukovačkoga k Turčinu, a taj se s njime tako sporazumio, da će „vazda ostaviti netaknutu vjeru, slobodu i ustav zemlje." Kad je potom prisutno plemstvo obećalo vjernost Zrinskomu, pođe Frankopan u Čakovac.

---

[1] Bukovački nije se više vratio u Hrvatsku, već je s bosanske granice poslao banu svoga druga kapetana Pogledića, da mu javi rezultat poslanstva. Poslije propasti banove Bukovački je pošao u Drenopolje, gdje je po svoj prilici i umro, ali se nije poturčio, što je veoma značajno, budući da je baš on najviše nagovarao bana, da sklopi savez s Turčinom.

Ali dobrza opazio je Petar Zrinski, da ga Turčin vara, pa stoga zaželi, da se izmiri s uvrijeđenim Leopoldom i njegovom vladom. U tu je svrhu poslao u Beč zagrebačkoga biskupa Martina Borkovića, a nešto kasnije i jedinca sina Ivana Antuna; no još prije negoli mu je stiglo zamoljeno oproštenje, provali ujedared carska vojska u Međumurje pod generalom Spankauom. Na taj glas ostave Petar Zrinski i Frano Krsto Frankopan Čakovac i pođu u Beč (12. aprila 1670.), da od kralja lično izmole milost. Kad stigoše onamo, budu uhićeni i utamničeni, najprije u Beču, a onda u Wiener-Neustadtu. Poslije višemjesečne istrage staviše ih pred naročito u tu svrhu sastavljeno sudište (iudicium delegatum), a ovo ih odsudi na smrt radi veleizdaje. Za Petra Zrinskoga kaže odsuda, da je „sagriješio više od ostalih, jer je htio da bude ono, što je Njegovo Veličanstvo, to jest nezavisni kralj hrvatski, te je stoga odista vrijedan, da dobije na glavu umjesto krune krvnički mač." Dne 30. aprila 1671. izgubiše oba velikaša glave u Wiener-Neustadtu, a isti dan u Beču i njihov drug Franjo Nádasdy, koji je također bio uhvaćen i odsuđen. Iza nekoliko mjeseci zadesi ista sudbina i Štajerca Erazma Tattenbacha. Jedini je zet Petra Zrinskoga Franjo Rákóczy dobio pomilovanje, no doskora umre (1676) i ostavi tromjesečna sinčića Franju. Još onda, kad je Spankau provalio u Međumurje (u aprilu 1670.), uhvaćena je i Katarina Frankopanka, a onda utamničena u Gracu (na Schlossbergu), gdje je onda poludila i umrla u najvećoj bijedi (16. novembra 1673.). Podjedno je sav imutak obiju porodica zaplijenjen i razgrabljen.[1]

Nikola Erdödy. Ovom katastrofom, kojom biše zatrte ove dvije drevne hrvatske porodice, uspe se prevlast njemačka u Hrvatskoj do svoga vrška, a bečka je vlada obustavila u prvi kraj bansku čast, dignuvši Petra Zrinjskoga s banske časti[2] još prije njegova odlaska iz

[1] Frano Krsto Frankopan bijaše posljednji član svoje porodice. Sin Petra Zrinskoga, Ivan Antun, živeći neko vrijeme bijedno na slobodi, umr'o je konačno u Gracu na Schlossbergu u tamnici 11. novembra 1703. kao posljednji Zrinski. I ban Nikola Zrinjski ostavio je sina Adama, koji pogibe kao časnik u bitki kod Slankamena 19. augusta 1691.

[2] U javnom, hrvatskim jezikom pisanom proglasu na hrvatski narod, kaže kralj Leopold, da je „grof Peter Zrinski nevernik postal naše korune, proti njoj puntarskim zakonom podignul se, pod svoju oblast kraljevstva naša hrvatsko i slovensko i dalmatinsko i bližnje naše orsage podegnati kanil, verne naše pod svoje čalarne i neverne ruke obernuti skušal." Zato ga skida s banske časti i „njegovu personu bantisamo i proskribujemo dajući oblast vsem i slednjim na nju tak, da ga slobodno umori ali uhiti, da još k tomu vsemu obećajemo onomu cesarski-kraljevski dar, koteri njega ili živoga ili mrtvoga nam dá vu ruke." (Gl. Rački, Izprave 118—119.)

Čakovca. Nato povjeri (3. marta 1670.) Leopold „privremeno bansku službu" grofu Nikoli Erdödyju, koji bješe lični protivnik Petra Zrinskoga, za vojničke poslove, a biskupu Martinu Borkoviću za sudbene. Ali kad se 17. aprila 1670. sastao sabor u Zagrebu, zamole staleži kralja, da imenuje Nikolu Erdödyja banom. U isto je vrijeme karlovački general Ivan Herberstein nagovarao hrvatsko plemstvo, da se odcijepi od Ugarske i zatraži sjedinjenje s austrijskim nasljednim zemljama; no velika ga većina odbije. Međutim odgovori Leopold hrvatskom saboru, da je podjeljenje banske časti još za neko vrijeme obustavio, a tek 1674. imenovao je Nikolu Erdödyja banske časti namjesnikom s punom vlasti. Uza sve to staleži se ponovo obraćahu na kralja, da bi obnovio bansku čast i vlast u punom opsegu. Tek 10. aprila 1680. bi konačno Nikola Erdődy imenovan pravim banom i na hrvatskom saboru svečano instaliran. Za njegova banovanja buknuo je drugi veliki turski rat, kojim zače oslobođenje hrvatskih zemalja od turskoga gospodstva.

VI.
Tursko vladanje i rat za oslobođenje.
(1683—1699.)

Dok je manji dio Hrvatâ dospio pod prevlast njemačku, najveći ih je broj već više od podrug vijeka stenjao pod osmanlijskim jarmom. Prije negoli stanemo govoriti o velikom ratu, za kojega se Hrvati djelomično oslobodiše, treba da se upoznamo s vladanjem turskim po hrvatskim zemljama.

Opća karakteristika. Poznato je, da je stari turski ustav mješavina neke čudne društvene jednakosti, dakle demokracije, i najstrašnijega despotizma. Svi su Turci naime jednaki po vjeri, pred zakonom i u običajima. I najsiromašniji čovjek mogao je postati veliki vezir. Kod njih ne odlučuje porod (kao u onovremenoj zapadnoj Evropi), nego sreća, sposobnost i spretnost pojedinca, pače u XVI. i XVII. vijeku nije kod njih bilo još ni porodičnih imena, uz koja bi se mogla nadovezati obiteljska tradicija. Svagdje, kud je Turčin došao kao osvajač, morale su prestati stare uredbe, staro pravo i obaveze. Bivši velikaš postao je baš tako podanik, kao i njegov nedavni kmet. Samo Bosna čini u tom izuzetak, jer je njezino bivše bogomilsko plemstvo, a od česti i katoličko, prijelazom na islam pridržalo svoje posjede, a time i svoj iznimni društveni položaj. Na taj se način dakle zgodi, da se je u Bosni ili u bosanskom pašaluku začeo nov život,

dok je naprotiv plemstvo iz podjarmljenih hrvatsko-slavonskih strana pobjeglo u „ostatke" hrvatskoga kraljevstva ili u habsburšku Ugarsku. Poslije vijekova u Bosni nestaje nesloge, jer su prestale sve svađe i razmirice, i svi su oduševljeni branići islama i njegovih interesa.

Razdjeljenje. U vrijeme najširega svoga prostranstva obuhvataše tursko carstvo u Evropi sav Balkanski poluotok i svu zemlju njemu na sjever do Budima i Jegra (Eger, Erlau). Početkom XVII. vijeka raspadalo se carstvo u Evropi, Aziji i Africi na dvadeset i dva beglerbegata (pašaluka ili vilajeta), od kojih je svaki priličan jednom kraljevstvu po evropskim pojmovima. Svaki beglerbeg ima svoju vojsku, a trojica, jer neprekidno ratuju s pograničnom Hrvatskom i Ugarskom, imadu iznimni položaj u carstvu: to su budimski, temišvarski i bosanski. Svaki je beglerbeg (ili obično zvan paša) na čelu uprave, kod čega ga pomažu tri glavna službenika: mufti (veliki sudac), reis-effendi (kancelar ili državni tajnik) i tefterdar (glavni blagajnik). Svaki se beglerbegat dijelio na sandžakate (vojna okružja), kojima stajaše na čelu sandžak (ili obično također zvan paša) sa svojim vijećem. Štogod su naroda hrvatskoga Turci pokorili do početka XVII. vijeka, osim jedinoga Srijema, skupiše u jednu administrativnu cjelinu, u beglerbegat Bosnu (osnovan u septembru 1580.), dok je Srijem potpadao pod Budim. Bosanski beglerbeg (prvi bješe banjalučki Ferhad-paša) imao je pod sobom osam sandžakata; to su bili: Hercegovina (turski Hersek) s mjestima Makarskom, Mostarom i Mileševom; Klis s Klisom, Sinjem i Livnom; Lika s Udbinom, Kninom i Skradinom; Bihać s Bišćem i Pounjem; Cernik s Cernikom i Bijelom Stijenom; Požega s Požegom, Virovitícom, Osijekom, Vukovarom, Đakovom i Brodom; Zvornik sa Zvornikom i Tuzlom; osmi sandžakat bijaše prava Bosna pod neposrednom beglerbegovom upravom sa Sarajevom, Banjalukom, Travnikom, Jajcem i Višegradom. U Srijemu bilo je glavno mjesto Ilok, u kojem je redovito sjedio sandžak (paša), a samo ga iznimice nalazimo u Mitrovici.

Uprava. Uprava bijaše posve na vojničku uređena. Svakom je sandžakatu stajao na čelu sandžak (ili paša) imenovan od samoga sultana, a činio je u ratu zasebno odjeljenje ili zastavu (turski bajräk). Sandžak nije primao plaće (kao uopće ni svi ostali turski zvaničnici), već je imao prihode od svojih posjeda, koji su nepromijenjeno prelazili od jednoga sandžaka na drugoga. Za požeškoga se pašu računalo u Carigradu, da prima godišnjih 10.000 dukata. Uz sandžaka (ili pašu) bijaše kao njegov zamjenik kiaja (ćehaja). Sve-

ukupno zemljište držalo se državnim dobrom, koje je tek starim posjednicima ostavljeno na upotrebu. Glavna razlika između istočnoga i zapadnoga lena jest u tome, što je na Zapadu predmet lena posjed nekretninâ bez obzira na svotu gotova novca, koju nosi vlasniku; dok se na Istoku najviše pazi na prihod (dirlik). Pored toga može na Istoku svaki muslim steći takovo leno, dok ga na Zapadu neplemenit čovjek ne može. Vlastela turska zovu se spahije, a bilo ih je dvije vrsti: zijametlije i timarioti. Zijametlije imali su zijamete, to jest posjede, koji davahu godišnjega prihoda najmanje kakih 400 dukata, ali nijesu prelazili od oca na sina.[1] Zijametlije su dakle u neku ruku ono, što su u zapadnoj Evropi baruni i grofovi. Timarioti su posjedovali timare, naime spahiluke, koji su nosili najviše do blizu 400 dukata godišnjega prihoda, a sultani davali bi ih hrabrom vojniku za nagradu, ali i uz obavezu, da daje prema visini svoga prihoda neki stalni broj konjanika u carsku službu. Ovi su posjedi prelazili od oca na sina samo dopuštenjem sultanovim, no često i prevarom. Sveukupnoj vojsci jednoga beglerbegata ili pašaluka bješe na čelu aga janjičarski, glavni pašin savjetnik, dok se oko alajbega (kao pukovnik) skupljahu spahije jednoga sandžakata u alaje (odrede). Janjičarima opet zapovijedaju pojedini dizdari ili kapetani. Kod sviju važnijih pitanja sazivao je beglerbeg divan (vijeće), koje je brojilo 12 lica.

Sudbenost. Sva sudbenost bila je u rukama kadije, od kojega nema apelata, jer sudi na osnovi korana. On je sjedio u zasebnoj zgradi i ureduje čitavi dan. Plaće nije primao, već što mu se daje; otale velika podmitljivost kadijâ, koji daju onomu pravo, tko više plati. Kršćanin uopće nikad nije mogao dobiti parnice protiv muslimana, pa otale još i danas u narodu riječ: „Kadija tuži, kadija sudi." Turske kazne bijahu redovito globe u korist kadijinu, a rjeđe siječenje ruku, jezika, nosa i nabijanje na kolac. Redarstvenu su službu vršili muselimi, koji izvršavahu ono, što je kadija presudio. Isto su tako bili redarstveni organi subaše, koji su živjeli po selima. Ni muselimi ni subaše nijesu imali plaće, pa zato su i oni primali mita, a gdjekad su znali i silom iznuditi novaca.

Kršćani i njihov život. Kad Turci osvojiše hrvatske zemlje, primiše mnogi plemići islam, a naročito u Bosni. Na taj se način stadoše žitelji dijeliti u dva razreda: u pravovjernike (muslimane) i

[1] Tek u kasnije vrijeme, u drugoj poli XVIII. vijeka, svi su posjedi postali i u turskom carstvu nasljedni, kao na Zapadu.

u nevjernike (raja = stado). Kako Turci ne čine razlike po krvi, jeziku i narodnosti uopće, već jedino po vjeri, uze se stvarati u našem narodu slično mišljenje, koje još i danas postoji, naime *identificiranje vjere i narodnosti*. Ma da Hrvati muslimi nijesu znali turski, ipak su se držali Turcima bijesno progoneći i mrzeći na svoju kršćansku braću. Kršćani (džauri, od arap. ćafir = heretik) imali su stoga samo dužnosti, a gotovo nikakih prava. Oni su se u svemu morali razlikovati od muslima gospodara; niti su smjeli nositi odijela ni po vrijednosti ni po boji kao oni, niti konje jahati, već mule i magarce, niti oružja nositi, jer tobože kao „nevjernici" ne bijahu podobni da brane carstvo. Zanatima i trgovinom mogli su se zanimati samo oni, što su stanovali po varošima, dok su svi ostali morali stanovati po selima na spahilucima i obrađivati zemlju svojih gospodara. Istom poturčena im djeca postaju ravnopravna s ostalim muslimima. Pri dolasku svomu Turci su dašto porušili crkve i samostane, ili ih pretvorili u džamije i staje, dok od zvonâ sališe topove. Docnije Turci nešto popustiše, no ipak nijesu rado dopuštali, da se grade ili popravljaju crkve. Stoga i jesu one rijetke kršćanske crkve bile ili ruševne ili slupane od dasaka. Kršćani su se ipak sastajali na službu božju, ponajviše u privatnim kućama ili na groblju, a svu pastvu vršili su kod katolika franjevci (ujaci), a kod pravoslavnih kaluđeri. Svjetskoga svećenstva po turskim stranama uopće nije bilo. Katolički se svećenički podmladak uzgajao po samostanima, tako u Sutjesci, Kreševu, Fojnici, a zaredio bi ga, kad ga je bilo, bosanski biskup, redovito član franjevačkoga reda sa sjedištem u kojem samostanu. Samo su iznimno polazili neki darovitiji mladići na nauke u Italiju. Hrvati kršćani kao i Srbi imali su za vrijeme turske prevlasti dva glavna ognjišta: *zadrugu i selo*. Zadružni se život u to teško doba još bujnije razvio, jer je narod obrane radi volio da živi u većim skupinama, a i zbog lakšega plaćanja poreza, budući da se taj odmjerivao po ognjištu, to jest po kući, bez obzira na broj ukućana. U tim su se zadrugama, naročito za dugih zimskih noći, pjevale uz gusle pjesme o narodnim junacima, a te su u njemu održale budnu narodnu svijest i nijetile nadu u oslobođenje. Selo je samo sebi biralo kneza kao starješinu, koji ga je zastupao pred turskim oblastima i sudio seljanima; u njegovo se suđenje Turci obično nikad nijesu miješali.

Porezi. Kršćanski podanici plaćali su desetinu i harač. *Desetina* je išla spahiji od plodina, a *harač* sultanu za vojsku u go-

tovom novcu, i to od svakoga ognjišta po dukat, a četiri aspre (kao jedna kruna ukupno) na trošak oko skupljanja harača. Harač nije doduše bio velik, ali je zato način, kojim se utjerivao, bio grozan. Haračlije su u pratnji pisara polazile u narod i s najvećom okrutnošću prikupljale harač, i to ne samo za sultana, nego i za sebe, tako da su se po obavljenom poslu nerijetko vraćali kući kao bogati ljudi. Pred haračlijama često su opustjela čitava sela, jer Turci stanuju poglavito u gradovima; stoga i jesu gradovi i varoši pod neposrednom upravom sultanovom, a ne beglerbegovom ili sandžakovom. Ali najteži teret bijaše danak u djeci. U izvjesnim rokovima, kadikad i svake pete godine, razaslao bi sultan po cijeloj carevini haračlije, koji su odvajali tjelesno i duševno najzdraviju i najrazvijeniju kršćansku mušku djecu od desete do šesnaeste godine pa ih odvodili u Carigrad, gdje ih ponajprije poturčiše, a onda obrazovaše za vojnike i druge carske službenike. Mlade opet djevojke otkidali su iz materina grčevita zagrljaja i vodili u sultanski ili drugi gospodski harem. Haračlije, koje su kupile ovu djecu, išle bi od sela do sela i od varoši do varoši. Svaki je domaćin kršćanski morao pokazati, koliko ima djece, a strašne su kazne čekale oca, koji bi sakrio svoje dijete. Imućniji otkupljivali su svoju djecu od podmitljivih haračlija velikim svotama zlata, ali sirotinja morala je da s tugom i čemerom gleda, kako joj Turčin odvodi nadu i potporu.

Hajduci. Onaj, koji sve te nevolje nije htio ili nije mogao da podnosi, odmetnuo bi se u hajduke. Hajduci su oni odvažni ljudi, koji su u hrvatskom i srpskom narodu kroz čitavo vrijeme teškoga turskoga ropstva podržavali misao na slobodu i oslobođenje. Sjeverna Dalmacija, Lika i Slavonija bile su pune ove smione čeljadi, pred kojom su Turci strepili i nijesu se usudili izlaziti iz svojih gradova. Najčuveniji hajduci ovoga vremena bijahu: Franjo Ilić, Luka Senčević, braća Mato i Marko Lapsanovići, Mato Delimanić, Ante Slavetić i Franjo Kolaković, sve sami Hrvati katolici.

Rat za oslobođenje. Uto se primače kraju dvadesetgodišnji Vasvarski mir s Turčinom. Dvor bi ga najvolio bio i dalje produžiti, ali kako je u Carigradu prevladala ratoborna stranka, navijesti sultan Mehmed IV. Leopoldu rat u punoj nadi, da će tursku moć opet podići do stare visine i slave. Veliki vezir Kara Mustafa pođe na čelu goleme vojske od 250.000 momaka i trista topova ravno na Beč i uze ga podsjedati. No dne 12. septembra 1683. bude pod gradom od Leopoldova šurjaka vojvode Karla Lotarinškoga i poljskoga kralja

Ivana Sobieskoga — koji je gradu dohrlio u pomoć — ametice potučen, a s njime skršena i sva moć i snaga osmanlijskoga carstva zauvijek. Taj poraz bješe znak za općeni ustanak i vojevanje na Turke. Leopold I. sklopi još i savez s Venecijom, pa tako nasta rat, koji se protegao od Dunava do Crne Gore. Rat se vodio (1683—1699) na tri bojišta. U Ugarskoj vojevala je carska vojska; u Hrvatskoj i Slavoniji banska pod banom Nikolom Erdődyjem, a izdašno su je pomagali hajduci; konačno u Dalmaciji mletačka vojska, sastavljena samo od domaćih hrvatskih i srpskih četa. U Slavoniji istaknuo se osobitim junaštvom fra Luka Ibrišimović Požežanin, a u Dalmaciji hajdučke četovođe Stojan Janković i Ilija Smiljanić. Do godine 1687. već je najveći dio Ugarske, Slavonije i Hrvatske bio očišćen od Turaka; pala je Požega i Osijek, Udbina i Knin, a carske su vojske doprle do Beograda osvojivši još prije (2. sept. 1686.) Budim. Sjajne pobjede svoje vojske i jaki dojam oslobođenja Ugarske i Hrvatske upotrijebi bečka vlada u svoju korist. Na državnom saboru u Požunu (18. okt. 1687.) bude svečano izrečeno nasljedstvo kuće Habsburške u muškoj lozi po primogenituri u Ugarskoj i Hrvatskoj,[1] a dokinut 31. članak „Zlatne bule" od 1222., koji je plemstvo tumačilo, da mu dopušta podizati bune na obranu ustava. Međutim svrgoše Turci Mehmeda IV. i učine sultanom njegova brata Sulejmana III. (1687—1691). To ipak ne spriječi carske vojske, da ne uđe u Srbiju, pače ona prodre sve do Kosova. Sada pozovu carski generali Srbe, Bugare i druge kršćanske narode na Balkanskom poluotoku na ustanak protiv Turaka pod njihovom zaštitom. Srbi se jedini doista podignu pod patrijarhom svojim Arsenijem Crnojevićem. No kad u taj čas moradoše carske čete uzmaći, jer je francuski kralj Ludovik XIV. iznenada navalio na Leopoldove zemlje na Rajni, pođe za njima i patrijarh (kažu s 36.000 porodica) bojeći se turske osvete. Srbi se nato nasele u južnoj Ugarskoj i Srijemu (1690). Već slijedeće godine bi sam sultan Sulejman do nogu potučen kod Slankamena (19. aug. 1691.), a konačno kad carski vojskovođa, mladi princ Eugen Savojski, pobije 11. septembra 1697. tursku vojsku pod novim sultanom Mustafom III. kod Zente na Tisi, započeše se pregovori o miru. Mir je sklopljen 26. januara 1699. u

[1] I Hrvati i Madžari izabrali su doduše dinastiju Habsburšku svojim vladalačkim domom (1526. i 1527.), ali tada nije utanačeno, kojim će redom nasljeđivati njegovi članovi ispražnjeno prijestolje. Stoga su se svi vladari morali dati birati na saboru sve do 1687., kad je stariji Leopoldov sin Josip I. okrunjen bez izbora.

Srijemskim Karlovcima, i to između Leopolda i Venecije s jedne, a Turske s druge strane. Leopold steče njime svu Ugarsku osim Banata, Hrvatsku do Une i južnoga Velebita te Slavoniju osim jugoistočnoga Srijema sa Zemunom i Mitrovicom. Erdelj presta biti nezavisnom kneževinom i združen bi s Leopoldovom Ugarskom. Venecija je opet dobila sve ono, što je u tom ratu osvojila, naime Knin, Sinj i Vrgorac. Sada se na ove nekoć i u geografskom smislu čisto hrvatske predjele protegne ime Dalmacija.

Poslije mira. Karlovačkim mirom imao je početi nov život po narod hrvatski, budući da je velik dio njegove zemlje bio oslobođen od jarma turskoga, a onoga neprekidnoga vojevanja, naročito na Krajini, sve je više nestajalo. Još prije utanačena mira Hrvati su se nadali, da će se s materom zemljom opet sjediniti ne samo Pounje s Bihaćem, nego i sjeverna Dalmacija s Kninom i zapadna Bosna s Jajcem. Premda je Karlovački mir osujetio ove nade, ipak se stalo pomišljati na srećniju budućnost, i to prvi put na osnovi ne samo historijskoga prava, nego i narodnoga. Ovaj prvi hrvatski politički program izradio je Senjanin Pavao Ritter Vitezović (* 1652., † 1713.). U malom spisu, štampanom u Zagrebu 1700. s natpisom „Oživjela Hrvatska",[1] a posvećenom Leopoldu I. i već (1687) okrunjenom mu sinu Josipu I., „kraljevima čitave Hrvatske" (totiusque Croatiae regibus), Vitezović dokazuje, da je Hrvatska nekoć bila kud i kamo prostranija od njezinih tadanjih (1700) ostataka. Kod toga identificira on Ilire i Slovene (Slovence, Slovince), a budući da neki dalmatinski pisci zovu svoj jezik uz slovinski još i hrvatskim, Vitezović učini korak dalje i reče, da su nazivi ilirski, slovinski i hrvatski samo sinonimi za jedno isto. Prema tome dakle Vitezoviću bijaše Hrvatska sve ono, što su nekoć Rimljani razumijevali pod Ilirijom, pa stoga razlikovaše Bijelu Hrvatsku i Crvenu. Bijela Hrvatska obuhvatala mu je Primorje (od Raše do Bara), Zagorje (Bosnu i Hercegovinu), Međurječje (između Save i Drave) i Planinsku Hrvatsku (Croatia Alpestris, to jest današnju Korušku, Štajersku i Kranjsku), dok je pod Crvenom Hrvatskom razumijevao Srbiju, Bugarsku, Makedoniju i Traciju. Inače bila su mu razna narječja u ovim zemljama samo dijelovi jednoga hrvatskoga jezika. Međutim je za ovom slikom Vitezovićevom daleko zaostajalo pravo stanje stvari. Jer i ono zemljište, što su ga osvojili Hrvati i carevci, bijaše tek po historij-

[1] Croatia rediviva regnante Leopoldo Magno caesare. Zagrabiae 1700.

skom imenu hrvatsko, budući ponajviše opustošeno i naseljeno najvećim dijelom novim žiteljima, u prvom redu Srbima. Osim toga ne htjede bečka vlada da sjedini osvojenih zemalja s materom zemljom, već podvrže Liku i Slavoniju dvorskoj komori, to jest vrhovnoj austrijskoj financijalnoj oblasti kao carskomu fisku. Konačno ni Venecija nije ništa htjela da čuje o tom, da izruči Leopoldu osvojene dijelove današnje Dalmacije na sjeveru Neretve. Pače u onim su komorskim krajevima, naročito u Slavoniji, njezini njemački zvaničnici tako nečovječno postupali, da je narod stao bježati u Bosnu, dakle natrag pod Turke, ili se opet odmetnuo u hajduke. Istom kad je unuk Petra Zrinskoga, a sin njegove kćeri Jelene[1], erdeljski vojvoda Franjo Rákóczy II. podigao bunu, a u Beču se pobojaše za vjernost Hrvatâ, zadovolji Leopold željama hrvatskoga sabora u toliko, da je posebnim dekretom dokinuo varaždinsku Krajinu, dok je bansku (proširenu do Une) odista predao vlasti i upravi bana Adama Batthyányja (1703). Međutim dokinuće varaždinske Krajine nije provedeno, jer je zbog istodobnoga rata za španjolsku baštinu s francuskim kraljem Ludovikom XIV. (od 1700. do 1714.) trebalo mnogo vojske, pa je stoga odgođeno. Tako se zgodi, da je zapravo i dalje ostalo sve, kako je bilo.

VII.
Josip I. i Karlo III.
(1705—1740.)

Buna kneza Franje Rákóczyja. Uto umre Leopold I. (5. maja 1705.), a naslijedi ga stariji sin **Josip I.** (1705—1711), muž darovit i živahan, mnogo energičniji i slobodoumniji od svoga oca. Za njegova vladanja uspe se buna kneza Franje Rákóczyja do vrška, kad je na njegov prijedlog sabor njegovih madžarskih privrženika u Ónodu (14. juna 1707.) proglasio kuću Habsburšku lišenom ugarske krune. No dobrza prisile nesloga i porazi privrženike kneza Rákóczyja na ugovaranje s kraljem Josipom, ali ovaj ga ne dovrši, već hrvatski ban Ivan Pálffy (1704—1732), budući da je nenadano umr'o (17. aprila 1711.). Mir bi sklopljen 1. maja 1711. u Szatmáru, a potpisala ga je carica udovica Eleonora, mati braće Josipa i Karla. Njime je proglašena općena amnestija i ponovo zajamčena protestan-

[1] Jelena Zrinska udala se drugi put za Imbru Thökölyja, s kojim je pošla poslije velikoga turskoga rata u progonstvo i umrla u Maloj Aziji; pokopana bi u crkvi sv. Benedikta u Galati kod Carigrada (18. febr. 1703.).

tima u Ugarskoj sloboda vjeroispovijedanja. Ovim mirom postade konačno kuća Habsburška pravi gospodar u Ugarskoj i u Erdelju. No vođa madžarski, koji se za vrijeme pregovora nalazio u Poljskoj i u Rusiji, Franjo Rákóczy, ne htjede pristati na mir, već se iseli najprije u Francusku, a onda u Tursku, gdje je i umr'o (u Rodostu na Mramorskom moru 8. aprila 1735.), a sahranjen bi uz svoju majku Jelenu Zrinski.[1]

Prve ugarsko-hrvatske nesuglasice. Posljedice Szatmárskoga mira veoma su znatne, jer sežu sve do današnjega dana, a nijesu ograničene samo na Ugarsku, već se protegoše i na Hrvatsku, ma da ova nije bila upletena u Rákóczyjevu bunu. Szatmárskim se naime mirom počinje nova epoha u političkom životu Ugarske: poslije dvjestagodišnje unutarnje borbe interesi naroda i dinastije prvi se put složiše, a u prvom su redu osjećali i staleži i vlada potrebu naprednoga uzgajanja naroda u duhu XVIII. vijeka i na način ostalih modernih država. Bune i vjerska trvenja prestadoše, a njihovo mjesto zapremiše težnje za reformama. Te reforme zamisli bečka vlada iskoristiti za sebe, ali i staleži su se nadali od njih koristi, no sve do 1790. bješe volja vlade jača. S tim u svezi postali su i odnosi između Hrvatske i Ugarske opet tješnji, jer ove su vladine reforme vazda duboko dirale i u hrvatski narodni i politički život. Naročitu pak pažnju zaslužuje težnja Madžarâ, — koja sada prvi put izbija — da što jače svežu kraljevinu Hrvatsku uz oslobođenu i proširenu Ugarsku, a navlaš da podrede zakonodavstvo njezino ugarskomu. Već su 1708. pokušali ugarski staleži na saboru u Požunu, da stvore zaključak, da kralj unapredak potvrđuje samo takove članke hrvatskoga sabora, koji se „ne kose s pozitivnim zakonima Ugarske" (in quantum positivis regni Hungariae legibus non sunt contraria). No odlučni otpor hrvatskih saborskih poslanika i nenadani razlaz sabora zbog kuge spriječiše zaključak i uzakonjenje ovoga predloga o „suglasju" (concordantia) hrvatskih zakona s ugarskima. Poradi toga počinje se među Hrvatima buditi i težnja, da se što više emancipiraju od Ugarske, a to se jasno razbira iz rada zagrebačkoga biskupa Senjanina Martina Brajkovića (1703—1708), da bi zagrebačku biskupiju uzvisio na samostalnu nadbiskupiju. Brajković je naime poslao u tu svrhu (1708) u Rim papi

---

[1] Troškom ugarske vlade su kosti Jelene Zrinske, Franje Rákóczyja i Imra Thökölyja godine 1906. prenesene u Ugarsku u Košice.

Klementu XI. kanonika Nikolu Gotala, ali rana smrt biskupova učini kraj ovomu toliko značajnom pregnuću.

Karlo III. i hrvatska Pragmatička sankcija. Josipa I. naslijedi brat mu **Karlo III.** (1711—1740), u dvadeset i sedmoj godini života, prije toga određen za španjolskoga kralja. Na glas o bratovoj smrti vrati se iz Španije natrag i uđe svečano dočekan u Beč (25. januara 1712.), a onda sazove za 3. aprila krunidbeni sabor u Požun. U taj čas bijaše Karlo III. jedini muški član porodice Habsburške. Pomisao na užasni rat za španjolsku baštinu napunjala je strahom svakoga podanika, ali i vladara, jer je zakonom od 1687. izrijekom rečeno, da Ugri i Hrvati mogu po izumrću muške loze Habsburške sebi slobodno birati kralja. Pitanje, kako da se uredi možda već i skora budućnost, moralo je stoga izići ili od vladara samoga, ili od podanikâ. Ne može biti sumnje, da se je odmah po smrti Josipa I., koji je ostavio dvije kćeri, na dvoru pomišljalo na baštinstvo po ženskoj lozi, u što su bili upućeni razni visoki dostojanstvenici. Tako se dakle zgodi, da su Hrvati, kad se na poziv zagrebačkoga biskupa grofa Emerika Eszterházyja, zamjenika odsutnoga bana grofa Ivana Pálffyja (1704—1732) u političkim poslovima kraljevstva, skupiše u biskupskom dvoru u Zagrebu 9. marta 1712. na sabor, uzeli u raspravu i pitanje o budućem nasljedstvu. To je bilo stim važnije, što je taj sabor imao izabrati poslanike na krunidbeni sabor požunski, kojom su prilikom staleži redovito izlazili sa svojim željama i tegobama.

Iza duljega živahnoga raspravljanja zaključi sabor hrvatski na 11. marta, „da će se povjeriti onoj i onakovoj ženskoj lozi roda austrijskoga, koja će posjedovati ne samo Austriju, nego i Štajersku, Korušku i Kranjsku, a stolovati u Austriji," to jest, koja će kao zakoniti nasljednik baštiniti austrijske nasljedne zemlje, koje su se držale posjedom porodice Habsburške. Taj je zaključak stvoren na predlog biskupa Eszterházyja, a podupirali su ga grof Ivan Drašković grof Franjo Ks. Delišimunović i protonotar Juraj Plemić Otočki (de Otok). Ovaj zaključak hrvatskoga sabora objasnili su njegovi odaslanici u adresi na samoga kralja Karla (15. marta) ovim riječima: „Kod primanja naše koristi ne će nas zastrašiti, što smo dio Ugarske. Mi smo doduše, kako zakoni kažu, zemlje pridružene Ugarskoj, ali joj nijesmo podanici. Nekada imali smo svoje rođene, a ne ugarske kraljeve. Nije nas Ugrima podvrgla nijedna sila, nijedno ropstvo, već se sami od svoje volje poko-

rismo ne kraljevstvu, nego kralju njihovu. Njihova kralja također priznajemo, dok bude gospodar Austrije, a ako se zgodi, da to ne može da bude, ne ćemo slušati zamamljivi glas slobodna izbora (to jest onoga, što im ga daje zakon od 1687.), niti poruku, kao da smo dužni nerazrešivo slijediti Ugarsku; slobodni smo, a ne robovi.[1]" Ovim je saborskim zaključkom (članak VII.), obično s pravom zvanim hrvatska Pragmatička sankcija, jasno izraženo, da državna zajednica između Hrvatske i Ugarske stoji u ličnosti vladarovoj: dok oba kraljevstva imadu jednoga istoga vladara, opstoji državna zajednica među njima, čim nestane toga uvjeta, tada o njoj više ne može da bude govora.

Kad se potom sabor razišao, pođoše kao zasebni odaslanici hrvatskih staleža u Beč biskup grof Emerik Eszterházy, grof Ivan Drašković i protonotar Juraj Plemić Otočki te predadu u audijenciji (24. ili 25. aprila) kralju Karlu saborski zaključak (članak VII.). Već drugi ili treći dan poslije toga (27. aprila) sastala se tajna konferencija (secretior conferentia) glavnih kraljevih austrijskih pouzdanika,[2] da povedu o tom po Karlovu nalogu raspravu. Konferencija prihvatila je hrvatski saborski zaključak i izrazila želju, da se njime pokuša djelovati na ugarske staleže, da i oni nešto slično stvore. Nato bi izrađen koncept, kojim kralj Karlo „odobrava, prihvaća i potvrđuje" (probamus, acceptamus et confirmamus) hrvatski „dekret", a pored toga zajamčuje Karlo kraljevstvu hrvatskomu u ime svoje i svojih nasljednika poštivanje i vršenje sviju hrvatskih prava. No sankcije konceptu ovoga hrvatskoga saborskoga zaključka[3] nije Karlo III. potpisao, jer se malo po tom na dvoru odustalo od toga iz obzira spram ugarskih staleža, koji su tada na saboru u Požunu

---

[1] Original u drž. arhivu u Beču (čitavu adresu donosi Kukuljević, Jura regni II, 105—107): „Non deterreat nos a praeconcepto nostro commodo, quod pars simus Hungariae. Partes quidem sumus, uti leges loquuntur, annexae Hungariae, non autem subditi; et nativos olim habebamus, non Hungaros, reges; nullaque vis, nulla captivitas nos Hungaris addixit, sed spontanea nostra ultroneaque voluntate non quidem regno, verum eorundem regi nosmet subiecimus; ipsorum omnino etiamnum profitemur regem quamdiu Austriacus fuerit. In contrario autem eventu ne audiamus seducentem libertatis electionem aut electionis libertatem, neque necessitatem nostri atque indissolubilem post Hungariam sequellam. Liberi sumus non mancipia."

[2] To su bili knez Trautsohn kao predsjednik, grof Wratislav, kancelar, barun Seilern i Ivan Buol kao perovođa.

[3] Koncept nalazi se u državnom arhivu u Beču; objelodanio ga je Kukuljević, Jura regni II., 109—111.

glasno bučili protiv Hrvatâ i njihova saborskog zaključka. Mjesto sankcije dakle kralj je onda Hrvatima izdao (u Beču 16. maja) diplomu, kojom im je pohvalio „djedovsku odanost" prema čitavoj kući Habsburškoj i zajamčio sva njihova „prava, privilegije i sloboštine". Međutim je sabor požunski sastavio inauguralnu diplomu za Karla III. te ga onda svečano okrunio (22. maja). Sabor požunski ostao je i poslije toga na okupu pokazujući spram Hrvatâ veoma rđavo raspoloženje.[1] S tim u svezi stavili su ugarski staleži prijedlog, da se ponovo uzakoni sloboda izbora novoga kralja (odnosno dinastije) poslije izumrća muškoga roda Habsburgovaca i da kralj ugarske staleže dovoljno osigura od svakoga otkinuća kojega dijela od kraljevstva ugarskoga. Videći to Hrvati, izniješe u svoje ime prijedlog, da se uzakoni pravovaljanost svih zakona stvorenih na hrvatskom saboru, dojakošnjih i budućih, bez obzira na to, da li se podudaraju s ugarskima ili ne podudaraju. No prije negoli je došlo do sankcije kraljeve svih tih prijedloga, Karlo raspusti sabor zbog kuge, koja je tada harala.

Pragmatička sankcija kao kućni zakon. Svojim saborskim zaključkom dali su Hrvati Karlu III. inicijativu, da riješi pitanje o nasljedstvu. I odista, godinu dana poslije toga, 19. aprila 1713., predloži Karlo u svečanoj sjednici svojih tajnih savjetnika kućni zakon o redu nasljedstva u porodici Austrijskoj, pa kako još nije imao djece, to se za onda još računalo s kćerima Josipa I., premda je Karlo odmah tom prilikom istaknuo pravo primogeniture, to jest time sačuvao nasljedstvo svojoj eventualnoj potomčadi. Taj se zakon zove „Pragmatička sankcija", ili zakon, koji izvire iz moći i kompetencije samoga vladara, pa stoga ima da vrijedi zauvijek (lex perpetuo valitura). Pragmatička sankcija sadrži tri točke: prvo, da se zemlje i kraljevine roda Habsburškoga ne smiju nikad dijeliti, to jest da pojedine česti ne smiju sebi da biraju zasebnoga kralja između baštinikâ Habsburške kuće; drugo, da u tim zemljama i kraljevinama po smrti Karla III., ako ne bi ostavio sina, dođu na

[1] Suvremeni zagrebački kanonik Toma Kovačević († 1724.) izrijekom bilježi, kako su tada Madžari naročito gledali krivim okom biskupa Emerika Eszterházyja (koji bijaše i sam rođeni Madžar): „Unde Esterhasii nomen ubique odiosum, honor a detractoribus dire laceratus, commota denique tanta indignatio a sacratis aeque ac laicis viris, ut illi nihil partum voluerint, nisi quod fecisse non poterant." Rukopis u arhivu Jugoslav. akademije (Catalogus praesulum Zagrabiensium). Objelodanio Klaić u „Vjesniku kr. zem. arkiva" XIV. (1912), 67.

prijestolje njegove kćeri i zakoniti im potomci po pravu primogeniture, i treće, izumre li i ta loza, da imadu krunu baštiniti kćeri brata mu Josipa I. i njihovi potomci.

Ugarski sabor od 1714—1715. Poslije proglašenja Pragmatičke sankcije Karlo III. opet sazva (za 8. septembra 1714.) u Požun ugarski sabor, da nastavi vijećanje prekinuto pred dvije godine. Na taj je sabor po običaju poslao i hrvatski svoje poslanike s izričnom uputom, da nastoje oko ostvarenja predjašnjih želja hrvatskih (za saborâ od 1708. i 1712.), to jest u prvom redu prihvat ženskoga nasljedstva u porodici Habsburškoj po izumrću muškoga roda, pa nekompetentnost ugarskoga sabora u pitanjima nutarnjega zakonodavstva kraljevine Hrvatske. Ali ugarski staleži još uvijek nijesu htjeli da prihvate Pragmatičku sankciju, već zajamčiše sebi (zak. čl. III.) pravo slobodnoga izbora po izumrću muške loze Habsburške.[1] No drugu želju Hrvatâ prihvatiše ugarski staleži bez otpora, pa tako je ona ušla među zakone kao članak CXX. od god. 1715. Ovaj je članak odsada dalje jedan od najznatnijih prava kraljevstva hrvatskoga i jasan dokaz njegove političko-teritorijalne samostalnosti.

Prvi turski rat (1716—1718). Skoro poslije razlaza ugarskoga sabora zapleo se Karlo III. u veliki rat s Turskom. Da nadoknade gubitak, što ih je stigao Karlovačkim mirom, Turci stanu udarati na mletačke posjede u južnoj Grčkoj i Dalmaciji. U tom nezgodnom položaju sklopi Venecija savez s Austrijom, i tako uđu zajedno u rat. Vrhovni carski vojvoda bijaše princ Eugen Savojski, koji ametom pobije Turke kod Petrovaradina (13. augusta 1716.) i Beograda (16. augusta 1717.). Istodobno ratovala je i Venecija u Dalmaciji te osvoji Imotski i prodre u Bosnu i Hercegovinu, dok je banski namjesnik za vojne poslove Ivan Drašković provalio sa svojom vojskom preko Dubice u porječje Sane i Vrbasa. Poslije beogradskoga poraza zatraže Turci mir, a taj bi onda sklopljen u Požarevcu na Dunavu u Srbiji (21. jula 1718.). To je najsjajniji mir, što ga je ikad sklopila kuća Habsburška. Osim zapadne Vlaška do Alute, onda Banata, Beograda i većega dijela sjeverne Srbije dopade Karlu i sva desna obala Save i Une u Bosni sve do

[1] U tekstu zakona izostavljene su, bez sumnje naumice, riječi „i pridruženih strana (partium annexarum)“, to jest, da se to izborno pravo odnosi i na Hrvatsku, već se samo spominje Ugarska. To je očito učinjeno na zahtjev Hrvatâ, koji nijesu nipošto htjeli da odustanu od svoga saborskoga članka VII. od 1712.

podnožja planina. Venecija opet steče tim mirom Imotski i onaku granicu svoga posjeda, kakovu Dalmacija ima danas prema Bosni i Hercegovini.

Upirući se na ovaj slavni rat Karlo uze sada velikom energijom nastojati, da svojoj kćeri Mariji Tereziji (koja se rodila 13. maja 1717.) osigura nasljedstvo.[1] Tečajem godine 1720. prihvatile su redom Pragmatičku sankciju sve njegove nasljedne zemlje: Donja Austrija, Koruška, Štajerska, Kranjska, Gorica i Gradiška, Trst, Rijeka, a onda i Češka, Moravska, Šleska i Tirol; slijedeće pak godine Gornja Austrija i Salzburg. Ali Karlo je gledao da i kod ostalih evropskih država osigura nasljedstvo svojoj kćeri prihvatom Pragmatičke sankcije. Prva ju je priznala Rusija (1727), a onda Engleska, Danska, Holandija, Pruska i staleži njemačkoga carstva (1731. i 1732); jedina Saska i Bavarska se opriješe. Konačno je priznade i Francuska (1738).

Ugarska Pragmatička sankcija (1722). U isto je vrijeme Karlo pregnuo, da konačno provede prihvat Pragmatičke sankcije i u Ugarskoj. U tu je svrhu sazvao sabor u Požun za 20. juna 1722. U oči toga sastao se i hrvatski sabor u Varaždinu (1. juna) pod predsjedanjem banskoga namjesnika grofa Ivana Draškovića, da bira svoje poslanike i da im dade potrebnu uputu. U ovoj im se kaže, da imadu štititi i braniti hrvatska prava, pa i ugarska, koliko se tiču i hrvatskoga kraljevstva, a osim toga da nipošto ne smiju odstupiti od hrvatskoga saborskoga zaključka (od 11. marta 1712.) o ženskom nasljedstvu kuće Habsburške. Međutim ugarski sabor primi odmah u prvoj sjednici (30. juna) bez ikake debate i još prije nego su iznesene kraljevske propozicije Pragmatičku sankciju i u donjoj i u gornjoj kući. U deputaciji, koja je potom pošla kralju Karlu, da ga o tom obavijesti, bili su uz hrvatskoga bana grofa Ivana Pálffyja još i grof Ivan Drašković, barun Adam Malenić i hrvatski saborski poslanik Juraj Czindery. Tek docnije stiliziran je zaključak ugarskoga sabora u dva zakonska članka (I. i II. od 1723.), a onda od kralja potvrđen. U njima „staleži kraljevine Ugarske i njoj pridruženih strana" (to jest Hrvatske) prije svega zahvaljuju kralju, što im je potvrdio prava još prije negoli ga oni za to zamoliše i što je ne samo prihvatio njihov zaključak, da ima po izumrću muške loze naslijediti ugarsku krunu ženska loza kuće Austrijske, nego i red, kako treba da to nasljedstvo ide. Tako će baštinica ili baštinik

[1] Godine 1716. rodio se Karlu sin Leopold, ali on umre već iza nekoliko mjeseci. Uz Mariju Tereziju još je Karlo imao dvije druge kćeri.

austrijske kuće prema tome redu u sadašnjem i u svim budućim slučajevima biti okrunjena (ili okrunjen) kao nesumnjivi kralj Ugarske i njoj pridijeljenih dijelova, kraljevina i zemalja, koji se također imadu smatrati kao nerazdruživi. Podjedno sabor prizna i nerazrešivu svezu s Karlovim austrijskim nasljednim zemljama, a kralj njima pravo, da poslije izumrća muške i ženske loze Ugarska i Hrvatska mogu opet birati novoga kralja. Oba ova članka postadoše sada temeljnim zakonom u odnosu Ugarske i Hrvatske s austrijskim zemljama.

Uređenje Vojne Krajine i drugi turski rat (1736—1739). Potreba stalne vojske, ali i česti nemiri, potaknu bečko ratno vijeće, da uredi Vojnu Krajinu kao zasebnu carsku zemlju, ma da su hrvatski staleži jednako zahtijevali, da se ona dokine ili bar stavi pod bansku vlast. Uređenje bi povjereno u hrvatskoj Krajini princu Josipu Hildburghausenu, a u slavonskoj grofu Ferdinandu Khevenhülleru (1734), a sa glavnom svrhom, da se iz zemlje dobije za slučaj nužde što više vojske. Međutim — i ovo je uređenje bilo samo privremeno.

Pod kraj vladanja uplete se Karlo ponovo u rat s Turskom (1736—1739). Ali kako princa Eugena više nije bilo na životu († 21. aprila 1736.), stiže njegove vojske poraz za porazom. Dne 18. decembra 1739. došlo je onda do mira u Beogradu, po kojemu izgubi Karlo u Vlaškoj, Srbiji i Bosni sve, što je stekao Požarevačkim mirom. Sava opet postade međom između Hrvatske i Turske.

Karlo III. umr'o je 20. oktobra 1740. kao posljednji muški Habsburgovac.

VIII.
Marija Terezija
(1740—1780).

Kad je naslijedila oca, bile su joj dvadeset i četiri godine. Premda nitko razborit nije već davno sumnjao, da će nju zapasti prijestò, i premda nikomu nijesu bile nepoznate njezine odlične duševne sposobnosti, ipak se začudo ništa nije poradilo, da se ona uputi u rješavanje državnih posala. Tako ona preuze teško breme kao pravi novajlija. Tjelesna joj se krasota, naročito poslije udaje (12. februara 1736.) za vojvodu Franju Lotarinškoga, sjajno razvila, tako da su je suvremenici držali uzorom ženske ljepote. Tome se pridružila živahnost duha, oštra pronicavost, vjerno pamćenje, srećna obdarenost, dr

može svoje misli u privatnom razgovoru, budi u državnom javnom zboru lako, sigurno i s uvjerenjem iznositi, pa toplo čuvstvo za slavu svoje porodice, skrb za dobrobit podanika, osjećaj za pravo i zakon te konačno živa vjera u Gospoda.

Nasljedni rat i Trenkovi panduri. Tek što je Marija Terezija sjela na prijestô, podiže se protiv nje pruski kralj Fridrik II., kojemu se dobrza pridruže još i Bavarska i Francuska. Tako se započe austrijski nasljedni rat (1741—1748), u kojemu su Hrvati i Srbi sudjelovali u velikom broju ne samo kao redovita krajiška vojska, nego i u dobrovoljačkim četama. Među ovima naročito se ističu Trenkovi panduri, naime oni dobrovoljci, koje je okupio oko sebe slavonski vlastelin Franjo Trenk.[1] Više godina vojevali su oni u Šleskoj, Češkoj, Bavarskoj i Francuskoj istaknuvši se kao osobito hrabri i smioni ljudi. Trenkovi panduri nijesu bili svi jednako odjeveni, no ipak im je glavno obilježje nošnje bilo tursko u namjeri, da izazove što više straha. Da četa izgleda još većma „turski", Trenk joj je dodao i takozvanu „tursku bandu", sastavljenu od 12 glazbara, mahom frulaša i bubnjara, iz koje se vremenom razviše današnje vojničke glazbe. Junačkim, ali često i obijesnim djelima po raznim bojištima steče Franjo Trenk mnogo protivnikâ, koji ga ocrniše pred kraljicom, tako da ga staviše pred sud. Taj ga odsudi zbog nasilja na doživotnu tamnicu u Spielbergu (kod Brna), gdje već poslije kratkoga tamnovanja umre (4. oktobra 1749.). Kako nije imao djece, biše mu imanja zaplijenjena i docnije razdijeljena među neke dvorske ličnosti.

Postanak današnje Slavonije i konačno uređenje Vojne Krajine. U vrijeme, dok su panduri vojevali po raznim evropskim bojištima, zgodile su se u Slavoniji znatne promjene. Još na požunskom krunidbenom saboru (14. maja 1741.) obeća kraljica hrvatskim saborskim poslanicima, da će obnoviti stare istočno slavonske županije i pridružiti ih Hrvatskoj, a riječ svoju odista iskupi 1745. Obnovljene budu županija virovitička, požeška i srijemska, to jest današnja Slavonija, pa onda sjedinjene s Hrvatskom, dok je slavonska Posavina preuređena u Vojnu Krajinu. Obnovljenje i preuređenje proveo je ban Karlo Batthyány (1742—1756) na veliku radost hrvatskoga naroda, a prvi veliki župani obnovljenih

[1] Porodica Trenk je pruska. Franjo se rodio 1. januara 1711. u Reggiu u Kalabriji, gdje mu je otac tada bio u austrijskoj službi. Kasnije prijeđe u Slavoniju i kupi od bečke komore imanja Pakrac, Brestovac i Pleternicu.

županija bijahu: grof Ludovik Patačić od Zajezde (virovitički), barun Marko Pejačević (srijemski) i barun Ladislav Vayay (požeški).

Proširenje Vojne Krajine na slavonsku Posavinu prouzroči ponovno i definitivno uređenje čitave Krajine. Taj je posao izvršio 1746. princ Hildburghausen, i to jedino prema novim vojničkim potrebama. Ona bi podijeljena na regimente, i to: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku, dvije banske (petrinjsku i glinsku), križevačku, đurđevačku, gradišku, brodsku i petrovaradinsku. Uprava je bila samo u vojničkim rukama. Kao što su se županije dijelile na okružja, kotare i općine, tako su i regimente imale svoje bataljune, kumpanije i općine. Odnosni časnici (pukovnik, major, kapetan i poručnik) vodili su sve poslove, pače i sudačke. Parnice su se vodile besplatno, a prizivati se moglo na regimentski sud, onda na generalni auditorijat i konačno na dvorsko ratno vijeće. Službeni pak jezik bio je njemački, a tako i zakonici. Isto su tako bile i škole njemačke. Potrebe svoje podmirivala je svaka regimenta iz svoje blagajne te bila financijalno nezavisna od cijelosti. Svaki je čovjek u Krajini bio vojnik od 16. do 60. godine. Stoga je i mogla Krajina sama podići na noge do 50.000 momaka. Za rata mora svaki „graničar" (kako se žiteljstvo nazivalo) poći onamo, kuda mu se zapovijedalo. U mirno se doba hrani i odijeva svaki sam, a u ratu živi na carski trošak. Vojna Krajina bila je u glavnom velika kasarna stalne vojske, uzdržavana malim troškom.

Preuređenje Slavonije. Međutim se zgodi znatna promjena s nedavno sjedinjenom Slavonijom. Madžari su naime stali tvrdokorno tvrditi, da su one tri obnovljene slavonske županije od Árpádskih vremena sastavni dio Ugarske, a nipošto Hrvatske, pa da ih stoga treba njoj i vratiti. Kad su se na saboru u Požunu (18. aprila 1751.) sastali staleži ugarski i hrvatski saborski poslanici, iznese virovitički podžupan Antun Špišić Japranski prijedlog, da bi unapredak sve tri novouređene slavonske županije stalno šiljale svaka po dva zastupnika na ugarski sabor, kako su to činile sve ugarske županije. Prijedlog je obrazložio time, što su slavonske županije i onako uređene po ugarskom načinu i što plaćaju po istom načinu porez kao i one, pa da je stoga zgodnije, da se broje kao ugarske, a ne kao hrvatske. Drugim riječima, podžupan je Špišić predložio, neka se Slavonija odcijepi od Hrvatske i sjedini s Ugarskom. Ugarski su staleži prihvatili taj prijedlog i tako bude on uzakonjen (zak. čl. XXIII. od 1751.). Uzalud se opirahu hrvatski saborski poslanici dokazujući, da je Slavonija oduvijek (osim u tursko doba) potpadala pod bana

i bila vazda u upravnoj zajednici s Hrvatskom i Dalmacijom. Teškom mukom ipak izradiše, da im se to pravo priznalo, pa tako sve tri slavonske županije ostadoše i dalje pod banskom upravom i sudbenosti, šiljući uz to još i na hrvatski sabor svoje zastupnike, dok su velikaši, župani i biskupi (đakovački, srijemski i pečujski) imali u njemu virilni glas i mjesto.

Sedmogodišnji rat (1756—1763). Uto započe Marija Terezija s pruskim kraljem Fridrikom II. nov rat, koji se obično zove sedmogodišnji. I u njemu je učestvovala i krajiška i banska vojska. Istom svršetkom toga rata povrati se mir, a Pragmatička sankcija bješe potpuno osigurana: unatoč brojnim dušmanima održa se Marija Terezija na prijestolu svojih predhodnika. Kod toga steče i narod hrvatski i srpski velikih zasluga, koje mu je kraljica otvoreno i javno priznala.

Reforme; centralizacija. Otkad nastupiše mirne godine, Marija se Terezija uze sve to većma zanimati unutarnjim prilikama svoje države. Već su predhodnici njezini počevši od Ferdinanda I. pomišljali na to, kako bi iz austrijskih, čeških, ugarskih i hrvatskih zemalja učinili jednu jedinstvenu državu; ali su u tom samo djelomično uspjeli, jer i ako je onaj stari pojam pune nezavisnosti već davno izblijedio, ustav hrvatski i ugarski još je postojao, makar i okrnjen i slabo uvažen. Istom od vremena Marije Terezije stalo se o tome sustavno i odlučno raditi. Izjednačenje čeških zemalja s austrijskima brzo je i lako provela s uspjehom, dok je ugarski i hrvatski ustav sapinjala samo veoma lagano i oprezno. Godine 1764. sazove ona sabor u Požun (za 17. juna), da vijeća o državnim dugovima nastalim tečajem sedmogodišnjega rata. Tom je prigodom izišla neka anonimna knjižica, koja je žestoko napadala ugarski i hrvatski ustav zahtijevajući, da se plemstvo dobre volje podvrgne plaćanju poreza, da se uredi stalna vojska, i tvrdeći, da vladar može bez privole sabora izdavati zakone.[1] Zbog te knjižice nastade velika uzbuđenost, jer se općenito držalo, da kazuje ono, što se u Beču hoće, pa tako se zgodi, da su ugarski i hrvatski staleži na tom saboru uskratili Mariji Tereziji povišenje poreza u zatraženoj visini, dopustivši joj samo trećinu. Ozlovoljena time kraljica više ne sazivaše sabora, već dojavljivaše pojedinim županijama ugarskim i hrvatskim preko patenata (naredaba) svoju volju onako, kako je to činila

[1] Pisac joj bijaše Franjo Adam Kollár. U Hrvatskoj se u prvi kraj sumnjalo, da ju je napisao kanonik Krčelić.

s austrijskim i češkim zemljama. Znajući, da u svim političkim poslovima odlučuje visoko plemstvo, kraljica uze nastojati, da ga predobije za sebe. U tu svrhu utemelji red sv. Stjepana (1764), kojim odlikova neke ugarske i hrvatske velikaše, osnova u Beču „Theresianum" kao odgojilište za mlade plemiće, pače ona uredi ugarsku tjelesnu gardu, sastavljenu jedino od mladih ugarskih i hrvatskih plemića. Roditelje pak njihove pozivala je na dvor, gdje ih uze opsipavati častima i naslovima. To je početak germanizacije hrvatskoga plemstva i otuđenja njihova narodnim interesima. Sada ostavljaju gospoda svoje tvrde gradove i sele u varoši, željni zabave i užitka. Tuđi jezik, naročito njemački i francuski, preuzima sve to više maha, a tako i tuđi običaji, način života i odijevanja. Da predobije i crkvene dostojanstvenike, uze sebi dozvolom pape Klementa XIII. naslov „apoštolski kralj" (1758), a to ju je ovlastilo imenovati najviše crkvene dostojanstvenike, pače i kanonike. Imenovani nadbiskup ili biskup odmah je primao prihode svojih imanja, a crkvene funkcije preuzeo bi tek onda, kad je njegovo imenovanje potvrdio papa. Od godine 1765. postade kraljičinim suvladarom sin joj car J o s i p (okrunjen carem 1765.), muž osobito zabrinut za veličinu i napredak buduće svoje baštine, no odgojen u aristokratskim slobodoumnim idejama prosvjete svoga vijeka. Mati mu sada predade u samostalnu upravu vojničke i financijalne poslove, dok je zazirala od njegovih reformatorskih ideja u crkvenim i političkim poslovima. Sada biše opravljene i bolje izgrađene tvrđave Gradiška (na Savi), Osijek i Petrovaradin (1766).

Hrvatsko kraljevsko vijeće. U ovo vrijeme pada znatna promjena u Hrvatskoj, kad je kraljica protiv volje staležâ, ali u sporazumu s banom grofom F r a n j o m N á d a s d y j e m (1756—1783) osnovala (7. jula 1767.) k r a l j e v s k o v i j e ć e (consilium regium) za političko-ekonomske i vojničke poslove hrvatske sa sjedištem u Varaždinu, otkuda bi docnije (u julu 1776.) preneseno u Zagreb. Ovo vijeće bijaše po svom sastavu i djelovanju slično još 1723. osnovanomu ugarskom namjesničkom vijeću (consilium locumtenentiale). Na čelu mu je bio ban kao predsjednik i uza nj šest savjetnika, dva tajnika i više manjih činovnika. Vijeće je izravno izdavalo naloge i zapovijedi (primajući ih često iz Beča) pojedinim županijama, pa je tako bilo prva hrvatska z e m a l j s k a v l a d a, jer do tada vodio je sve upravne poslove ban s banovcem i hrvatskim saborom. Razumije se, sada postade hrvatski sabor ako ne izlišan, a ono ipak mnogo manje

važan organ u zemaljskoj upravi. Zbog toga su Hrvati vazda s nekim nepovjerenjem gledali u ovo kraljevsko vijeće, ma da ih je kraljica posebnim dopisom uvjeravala, da je ono ravnopravno ugarskomu i da njime nipošto ne misli okrnjiti prava hrvatskoga sabora. Uporedo s nepovjerenjem Hrvatâ išla je potajna radnja Madžarâ za tim, da se hrvatsko kraljevsko vijeće podvrgne njihovu namjesničkom vijeću. I tako se odista zgodi, da ga je Marija Terezija konačno dokinula (30. jula 1779.), ali ne tako, da bi opet svu vlast prenijela na hrvatski sabor, kako su Hrvati željeli, već je ona poslove ukinutoga kraljevskoga vijeća predala ugarskom namjesničkom vijeću, u koje bijaše slobodno doći banu, da dade glas i mnijenje u hrvatskim poslovima. Tako je dakle Hrvatska prvi put podvrgnuta Ugarskoj i njezinoj vladi. Posljedice ove promjene najjasnije se očitovaše kod Rijeke.

Pripojenje Rijeke Hrvatskoj. Onaj teritorij, na kojem se spominje u kasnije vrijeme Rijeka, bio je u X. vijeku nesumnjivo sastavni dio države hrvatske, budući da se ona tada sterala sve do ušća istarske rječice Raše. Dokle je tako bilo, ne zna se, no stoji, da je godine 1139. današnji riječki teritorij pripadao knezovima Duinskim (Duino je kraj Trsta), dakle je onda bio sastavni dio vojvodine Koruške. Odsada dalje sve do 1776. ne povrati se više riječki teritorij Hrvatskoj, osim kroz kratko vrijeme (između 1337. i 1365.), kad je Rijeka (Flumen) bila u vlasti knezova Frankapana založnim pravom. Međutim već 1467. dolazi ona oporukom posljednjih joj gospodara grofova Wallsee u posjed kralja Fridrika III., ili u posjed porodice Habsburške, pa joj ostade sve do 1776. U doba Habsburškoga gospodstva postade Rijeka zasebnom političkom oblašću, u kojoj je u ime vladarevo upravljao kapetan, a kad su zaplijenjena (1670) primorska zrinsko-frankopanska imanja, uredi bečki dvor od svega primorja, od Gradeža i Trsta do Senja i Baga posebnu oblast zvanu Austrijsko primorje, u kojoj je Rijeka bila od 1712. dalje slobodna luka (poput Trsta), to jest grad s posve autonomnom gradskom upravom.

Ovako je ostalo sve do godine 1776., kad se Marija Terezija odluči na nagovor sina cara Josipa II., da „vrati" u interesu Vojne Krajine Hrvatskoj primorje, ali tako, da joj istodobno uzme bansku Krajinu (s Petrinjom i Glinom). Dvor je dakle imao pred očima zamjenu zemljišta: on uzima (ekskorporira) Hrvatskoj bansku Krajinu, a daje ili vraća joj (inkorporira) Primorje. Ovu je svoju misao kraljica

provela u dva maha: 9. augusta 1776. javi ona Rijeci i hrvatskoj vladi (kraljevskomu vijeću) ručnim pismom, da je odlučila, „neka se grad i luka riječka opet neposredno utjelovi kraljevini Hrvatskoj" (immediate regno Croatiae reincorporentur), a 5. septembra 1777. pak sjedini ona s Hrvatskom još i Bakar, Bakarac i Kraljevicu, tako da su samo Senj i Bag ostali u Vojnoj Krajini. Od čitavoga ovoga teritorija uređena je podjedno još i nova hrvatska županija Severinska sa sijelom u Mrkoplju, gdje je još iste godine održana prva županijska skupština, na kojoj sudjelovahu i dva riječka zastupnika; pače naredne je godine održana na samoj Rijeci skupština severinske županije. Još prije toga utjelovljena je Rijeka pred posebnim povjerenstvom Hrvatskoj, i to tako, da je u političkim i školskim poslovima podvrgnuta hrvatskoj vladi, a u sudbenim u višoj molbi banskomu stolu u Zagrebu. Nato je riječko gradsko vijeće poslalo (4. novembra 1776.) hrvatskoj vladi dopis, u kojem izrazi svoju radost, što je „u istom slavnom kraljevskom vijeću našlo pravoga oca i brižnoga savjetnika."

Međutim je Marija Terezija vraćajući Rijeku Hrvatskoj zaželjela, da se i nadalje uzdrži njezin zasebni položaj kao slobodne luke u interesu pomorske trgovine. Stoga se ona obrati na Rijeku samu i hrvatsku vladu, da joj stave prijedlog. Nato predloži hrvatska vlada[1] u sporazumu s Rijekom, „neka se grad Rijeka s kotarom i nadalje smatra kano odijeljeno svetoj kruni kraljevine Ugarske pridruženo tijelo (separatum sacrae regni Hungariae coronae adnexum corpus)." Poslije toga izdala je kraljica gradu Rijeci diplomu dne 23. aprila 1779., kojom se uređuje ona zamišljena riječka autonomija, a u kojoj je ona doslovno ponovila navedene riječi iz prijedloga hrvatske vlade, koji je također išao za tim, da se Rijeka odlikuje nekim zasebnim autonomnim položajem. Prema tomu dakle imala se Rijeka smatrati s obzirom na njezinu autonomiju, a u skladu s onim kraljičinim riječima, samo zasebnim dijelom zajedničke ugarsko-hrvatske krune, a da kraj toga nije bila još izlučena iz teritorija kraljevstva hrvatskoga. Ali kad je malo potom kraljica dokinula hrvatsku vladu, bude i Rijeka podređena ugarskom namjesničkom vijeću. Na tome su Madžari docnije zasnovali mnijenje, kao da je Marija Terezija

---

[1] Prijedlog je izradio njezin član Nikola Škrlec Lomnički u sporazumu s Josipom Majláthom, županom severinskim i prvim gubernatorom riječkim.

Rijeku 1779. utjelovila neposredno Ugarskoj, nakon što ju je tobože izlučila iz teritorija kraljevstva hrvatskoga.

Marija Terezija umrla je 29. novembra 1780., ostavivši dva sina Josipa i Leopolda.

IX.
Car Josip II.
(1780—1790).

Opća karakteristika Josipova vladanja. Kad je Marija Terezija umrla, bješe njezin sin Josip — prvi naš vladar iz kuće Habsburško-Lotarinške — već davno njemačko-rimski car, a naslijedio je ugarsko-hrvatsko prijestolje na osnovi prava o nasljedstvu. Nastup njegov primiše svi potišteni društveni slojevi novim nadama, ali vladajući razred sa zabrinutošću i nepovjerenjem. Josip II. nije bio nov čovjek; još kao prijestolonasljednik jasno je pokazao, da u njemu živi drugi duh, negoli u njegovoj majci. Javno je mnijenje dakle moglo slutiti, da promjena na prijestolju taj put znači i promjenu sistema, ma da se tada još nije ništa zgodilo, pače novi je vladar reskriptom od 30. novembra 1780. uvjeravao ugarske i hrvatske staleže, da će njihova prava poštivati. Šta više, neke su se ugarske oblasti uzele spremati za sabor i krunisanje, koje su tobože očekivali za 25. juna 1781.; ali već u najskorije vrijeme sve je pošlo drugim putem. Josip II. htjede i Ugarskoj i Hrvatskoj da ostane carem s težnjom, da dovrši posao, što ga je započela njegova mati. Kad je stupio na prijestolje, bilo mu je 40 godina, i premda je na njegov odgoj otac njegov, prosvijetljeni car Franjo, imao snažna utjecaja, duševno je Josip ipak više sličio materi, na koju je sjećao i svojom spoljašnjošću. Bješe pristao muž, zdrav i dobrih manira, ma da nije bio tako snažne tjelesne građe, da bi bio mogao stalno podnositi tegobe prekomjerna rada. Pa ipak htjede car tako reći vječno raditi, provodeći osam do deset sati u ozbiljnom, teškom i umornom radu, iz kojega bi onda rado pribjegao u društvo obrazovane gospode i gospođa. I sâm bio je duhovit, šaljiv i satiričan, pače zbog nesmiljene njegove iskrenosti i volje za zabadanje držala ga je mati „čovjekom bez srca“. Inače bješe mu uzorom praktički pruski kralj Fridrik II., za kojim se povodio u svemu. I Josip II. kazivao je za sebe, da je prvi činovnik države i da je dobar vladar samo onaj, koji je pravi pravcati upravni činovnik, što ne daje samo upute

i smjerove, nego se i sam bavi svim poslovima, u sve se miješa i o svemu nastoji da bude lično obaviješten. Iza vijekova Josip II. prvi je habsburški vladar, koji je stupio u neposredni lični dodir s vojskom. Nije doduše postao vojskovođom, ali spoljašnjošću postade vojnik: zbacio je španjolsku nošnju svojih predaka i stalno uzeo oblačiti vojničko odijelo. Od tuđih i novih ideja uzeo je, kao i mati njegova, samo ono, što je služilo njegovim vlastitim ciljevima i carskomu sistemu, kojemu je doduše modernizirao oblik, ali neoštećeno sačuvao jezgru. Iz ideje carske neograničene vlasti, koja stoji nad svim zakonima, kao i iz iskrene skrbi za dobrobit podanikâ, potekla su sva njegova djela, reforme i borbe s crkvom i sa staleštvom, koje je politički htio uništiti, ali je ipak želio, da se uzdrži premoć aristokracije u društvu.

Još u 19. godini porodi mu se u glavi misao, da će, kad stupi na prijestô, sebi pribaviti od svojih zemalja neograničenu vlast na deset godina, pa da će u to vrijeme bez njihova sudjelovanja provesti sve svoje namjere. Kad je sjeo na prijestô, nije više tražio ničijega ovlaštenja, već je počeo raditi po svom uvjerenju. Učinio je dosta korisna, valjana i blagotvorna, te je prvi habsburški vladar, koji je htio da apsolutizmu podade plemenitiji moralni sadržaj i da mu ucijepi pojam dužnosti spram podanikâ. On htjede da učini svoje narode bogatima i kulturnima, doduše ne toliko poradi njih samih, koliko za to, da otvori obilnija vrela prihodâ svojoj spoljašnjoj osvajalačkoj politici. Konačna pak svrha njegovih djela bijaše ujedinjenje i stopljenje svih habsburških zemalja u jednu zasebnu njemačku državu, pa je stoga sve svoje reforme i prosuđivao prema tome, koliko odgovaraju ovoj konačnoj svrsi i koliko mu povećavaju financijalna i vojnička pomoćna sredstva. Što se tiče Ugarske i Hrvatske, car Josip je kao prijestolonasljednik i majčin suvladar po više puta proputovao obje zemlje (tako Slavoniju 1768., a Hrvatsku 1775. i 1776.)[1], proučio njihove prilike i upoznao se sa željama i potrebama puka i raznih društvenih slojeva. Uostalom odgojiteljem bješe mu u mladosti hrvatski ban grof Karlo Batthyány (1742—1756), koji ga je uputio ne samo u razne vojničke poslove, nego napose još i u hrvatske i ugarske političke prilike. Dobru volju za ove zemlje pokazao je još kao mladić rekavši, da treba unapređivati pučanstvo, obrt, trgovinu i nastavu, i to tako, da

[1] U Zagrebu bio je car Josip II. 24. aprila 1775., drugi put došao je 24. juna 1786.

se ukloni bojazan, kao da ih hoće lišiti privilegijâ. Pače on je katkada govorio, kako želi da pođe stopama kralja Matijaša I. Korvina, e bi stekao pridjev „pravednoga". Da su mu namjere bile plemenite i da od vremena Matijaša I. nije bilo na prijestolju vladara, koji bi dobrobit svojih podanika nosio na srcu s više mara i ozbiljnosti, o tom ne može da bude sumnje. Samo je sve ono, što je stvorio ili htio da stvori, imalo da služi tuđinskoj svrsi, to jest stopljenju Ugarske i Hrvatske s austrijskim zemljama, a time je došao u najžešću opreku s najsvetijim osjećajima onih, koji su u tim pofrancuženim, ponijemčenim i polatinjenim zemljama još ostali dobri rodoljubi. Josip naime htjede da dade potištenim slojevima slobodu, ali u zamjenu da im oduzme sve ideale; to je tragika njegova života. Došao je u sukob s takovom silom, koja je za vladanja njegove matere bila još slaba, ali mu se sada već opirala, pa ga konačno uz pomoć međunarodnih prilika i oborila. Ta sila bješe n a r o d n a s v i j e s t, a ne staleštvo, koje je još Marija Terezija sapela, a Josip držao već mrtvim. Kako znamo, Marija Terezija nije više poslije 1764. sazivala požunskih sabora, a sve je reforme provodila bez sudjelovanja staležâ. Sada su se javljali pisci, koji su u raznim varijacijama raspravljali teoriju novoga apsolutizma. Pisali su, da je krunisanje puka ceremonija, da kraljevska zavjernica kralja ne veže, da je sabor štetan po državu, privilegiji i prava plemstva da ne vrijede, a vladarova je dužnost, da ih ukine. Ovakim naucima bješe zasićen zrak, u kojem se kretao car Josip. Širili su ih ne samo poluslužbeni organi, i nije samo velikaško društvo tako mislilo, nego i gdjekoji niži ljudi jakih ambicija. Pod ovakim utjecajem odrastao je prijestolonasljednik Josip, a kad je došao na prijestolje, ubrzo je zaboravio, da bi se imao krunisati i položiti zakletvu na zakone Ugarske i Hrvatske. Njegova ga okolina uvjeravaše, da kao n a s l j e d n i kralj ne treba da se kruni. Samo je on u ovom pitanju poštenije mislio od svojih savjetnika, koji su dokazivali, da krunidbena zavjernica kralja ne veže, pa baš zato, što je svetost zakletve uzimao ozbiljno, nije se dao krunisati. No dobrza je predviđao, da će mu zbog toga i najbolje njegove namjere naići na žestok otpor. Ipak se nadao uspjehu, imajući pred očima tri okolnosti: prvo, r a z m i r i c e između katolika i protestanata u Ugarskoj, onda između velikašâ i nižega plemstva i u Ugarskoj i u Hrvatskoj; drugo, b u n u, koja je imala da bukne među kmetovima protiv plemstva; treće, v o j s k u pod oružjem. Ohrabren ovim nadama započe Josip odmah po nastupu na prijestolje da izvodi svoje

d a v n o promozgane osnove. Mogao je računati na velik broj ugarskih i hrvatskih velikaša, pa mu stoga nije bilo potrebno, da se posluži tuđincima.

Crkvene reforme. Svoj rad započe ondje, gdje bi bio po njegovu mišljenju najnužniji, naime na polju c r k v e n e p o l i t i k e. Kod toga bila mu je glavna svrha, da podvrgne katoličku crkvu državnoj vlasti i da zbliži pojedine konfesije. Odmah poslije nastupa upozori ugarsku dvorsku kancelariju, da u vjerskim stvarima postupa liberalnije. Već je onda bio doduše odlučio, da će protestante učiniti ravnopravne s katolicima, ali ipak tako, da time katolička crkva ne trpi štete. Plod toga bijaše 25. oktobra 1781. izdani p a t e n t o v j e r s k o j t o l e r a n c i j i, kojim objavi svim oblastima, da proširuje slobodu vjeroispovijedanja i jednakost prava na članove sviju konfesija. Ova im naredba daje pravo, da obnašaju sve javne službe, pače da dolaze na sveučilišne i druge velikoškolske katedre, omogućuje im osnivanje crkvenih općina i dopušta prijelaz na protestantizam. Car sam reče, da tim patentom želi postići „bratsku slogu među pučanstvom države različitih vjera". Njime su sada stekli i Ž i d o v i punu ravnopravnost. Sada su osnovane njihove crkvene općine i podignute škole pod nadzorom oblasti; dopušteno im bješe, da se bave obrtom, da se oblače kao i drugi, ali im je car nametnuo njemački jezik, zabranivši hebrejski, i njemačka prezimena.[1] I grčko-istočni Srbi i Grci osnovaše sada (1786) u Zagrebu svoju vjersku općinu i parohiju, vodeći već od 1788. dalje svoje matice c r k v e n o - s l a v e n s k i m jezikom, a 1793. otkupiše od gradske općine crkvu sv. Margarete, koju slijedeće godine posvetiše kao svoju crkvu sv. Preobraženja.

Uporedo s naredbom o toleranciji proveo je car Josip i u katoličkoj crkvi dalekosežne promjene, kad ju je na osnovi patronatskoga prava stavio pod utjecaj države naredbom zvanom „ius placeti" (30. marta 1781.) odredivši, da se spisi papini upravljeni na ugarsku i hrvatsku crkvu smiju proglasiti samo onda, ako su prije toga stekli vladarovo odobrenje. Pored toga započeo je mnogo većih i manjih reforama, stavljajući sve više u službu države katolički kler. Zasebnim je naime naredbama normirao crkvene obrede, blagdane, ophode i

---

[1] Pravnik I m b r o D o m i n kaže za Židove: „Niti videti se dati vu horvatske i slavonske zemlje tja do Jožefa II. ni im bilo slobodno"; up. B r e s z t y e n s z k i, Izraelićani i vršenje patronatskoga prava. Zagreb 1890., str. 6. Prva židovska općina podignuta je u Varaždinu oko 1785., a u Zagrebu tek 1806. Prije toga dolazili su samo prolazno u zemlju trgovine radi.

postove, pa se konačno stao miješati i u porodične i privatne prilike[1]. I tako se u tom sitnom radu razdrobio njegov široki vidokrug i promišljeni sud, pobuđujući protiv sebe ogorčenje pobožne mase, a izrugivanje s protivne strane zbog pretjeranosti. Sam Fridrik II. pruski porugljivo ga je nazivao „fratrom sakristanom". Ove reforme bile su razlogom, da je početkom 1782. pošao u Beč sam papa Pio VI., ne bi li cara odvratio s toga puta. No ma da je ovaj posjet izazvao u cijeloj Evropi ogromnu senzaciju, ipak nije urodio nikakim plodom, jer je Josip i dalje išao svojim putem. Raskrstio se s postupkom svoje matere, koja je visoka crkvena dostojanstva dijelila članovima velikaških familija, pa je davao ta mjesta, kako sam reče, samo „prema sposobnostima i čistom moralu." Da između biskupâ i njihovih vjernika nastane intimniji saobraćaj, nije trpio, da koji biskup uživa više beneficija. Stoga je dao (1784) popisati dohotke visokoga klera i ostale crkvene imovine svjetovnoga i redovničkoga svećenstva.[2] Uz obilne crkvene prihode imao je visoki kler i bezbroj javnih časti; gotovo svaki biskup u Ugarskoj bijaše još i veliki župan, a kod dvorske kancelarije bijaše barem jedan, kod vlade (ugarske i hrvatske), banskoga suda i drugih mjesta također vazda po jedan ili više članova visokoga klera, koji su svi za te službe dobivali plaću. To je sada dokinuto s motivacijom, da svećenik imade ostati samo ono, što jest, naime svećenik. Budući da se za siromašno niže svećenstvo nitko nije brinuo, car odluči da će mu posvetiti posebnu pažnju. Dao je dakle popisati dohodak župnikâ i istražiti, gdje treba da se podignu nove župe i kapelanije. Kad je taj popis iznio znatne brojeve[3], a dušobrižnici poslaše molbenice, da im se odredi bar minimum dohotka, car se odlučio na veoma sudbonosan korak. Za provedbu te osnove trebalo je mnogo novaca, a car ih je odlučio tako namaknuti, da je po primjeru Isusovačkog reda (1773) dokinuo sve muške i ženske redove, koji se nijesu bavili njegovanjem bolesnikâ ili nastavom, a onda imovinu njihovu zaplijenio (1782). Sada biše dokinuti čuveni pavlinski samostani u Lepoglavi i Remetama (1784), pa Klarisâ u Zagrebu (1782) i toliki drugi širom Hrvatske i Slavonije. Golemu imovinu njihovu preuze ugarsko namjesničko vijeće i upotrebi je u svrhe fonda vjerozakonskoga (cassa parochorum) i naukovnoga (fundus

---

[1] On je, primjerice, izdao naredbu, kojom se zabranjuje ženama nositi steznik (Mieder).

[2] Po tom je popisu prihod zagrebačkoga biskupa tada iznosio 20.000 forinti.

[3] Za Ugarsku i Hrvatsku računalo se da treba 950 novih župa i 559 kapelanija.

studiorum). I odgoj svećenstva također stavi car pod državni nadzor osnovavši u tu svrhu generalno sjemenište; takovo bi osnovano za Hrvatsku u Zagrebu (1784), no dobrza ga dokine i odredi, da peštansko ima da služi za cijelu Ugarsku i Hrvatsku.

Političke reforme. Od političkih reforma car je najprije pokušao, da dokine kmetstvo, i to samo u Erdelju, ali odgovor bješe otvorena buna onamošnjih Rumunja. To iskustvo navede cara na misao, da se kmetstvo može dokinuti tek poslije reorganizacije uprave, koja mu je veoma smetala već kod prvih crkvenih reforama. Ustavnim putem, naime uz suradnju sabora, toga ne htjede da učini, ne toliko što se plašio otpora staležâ, koliko zato, što je u njemu prevladalo mišljenje, da se čitav staleški sistem i staro zakonodavstvo ima dokinuti. Osobito je mrzio županije, jer su one njegove naredbe učinile predmetom „ekspedicije", a ne „egzekucije", to jest samo primale, a ne proglašivale i provodile. Stoga odluči (1783), da će ugarske i hrvatske javne časti podijeliti Nijemcima i drugim tuđincima, a domaće činovništvo premjestiti u austrijske zemlje, pa ća u Belgiju. U tom raspoloženju obarao je sve, što mu je stajalo na putu, jer je to razaranje i inače odgovaralo njegovu konačnom političkom cilju, ideji jedinstvene monarhije. Stoga je vladu usredotočio u Beču, dok je u pojedinim zemljama htio da ima tek zemaljske vrhovne oblasti, koje su imale da rade pod vodstvom centralne bečke vlade. U duhu toga sistema dade premjestiti krunu sv. Stjepana u Beč, smatrajući je jednostavnom starinom, kojoj je mjesto u muzeju. Stoga je i smjesti (1784) u carsku riznicu među ostale krune, što su se ondje čuvale. Na taj glas nasta silno uzbuđenje u Ugarskoj i Hrvatskoj, ali car ne mareći za sve to pođe dalje svojim putem. Prije svega naredi (26. aprila 1784.), da će ubuduće njemački jezik biti službenim u čitavoj državi, a dvorska kancelarija, komora i ugarsko namjesničko vijeće imadu već od 1. novembra njime uredovati; od 1786. počevši postaje on uredovnim u svim županijama, ugarskim i hrvatskim, a poslije dalje tri godine više nitko ne može da bude ni činovnik ni svećenik, koji ga ne zna. Na tu naredbu skočiše listom sve ugarske i hrvatske županije i uložiše žestok prosvjed. Sada je došao red na njih, a zamislio ih je tako preudesiti, da će one morati točno i strogo provoditi reforme „bez obzira na prošlost i sadašnjost". Najprije premjesti namjesničko vijeće u Budim, sjedinivši s njime vrhovnu financijalnu oblast, naime ugarsku komoru. Potom razdijeli (1785) Ugarsku i Hrvatsku na deset okružja (circulus),

od kojih se svako sastojalo od nekoliko županija. Tom prilikom budu Hrvatska i Slavonija raskinute, jer je Slavonija potpala pod Pečuh, dok je Hrvatska sačinjavala sa sijelom u Zagrebu zasebno okružje. Na čelu je svakomu stajao kraljevski povjerenik (director), a taj je imenovao podžupane, dok je ostale činovnike i dalje birala županijska skupština, no kraljevski ih je povjerenik mogao svrgnuti ili zamijeniti drugima, kadgod je htio. Sada je banska čast postojala samo po imenu, jer grof Franjo Balassa de Gyarmáth (1785—1790) bijaše zapravo carev povjerenik vladajući nasilno bez sabora. Kad je ovako iz temelja preudesio upravu, dokine car Josip (25. augusta 1785.) kmetstvo u Ugarskoj i Hrvatskoj. Zauvijek je sada izbrisano ime kmet, koji mogaše slobodno seliti i ženiti se bez privole vlastelina, učiti zanat, polaziti školu, birati zvanje i slobodno raspolagati svojom pokretnom imovinom. Nitko ga više nije mogao otjerati sa zemljišta ili siliti na rabotu. To je doduše velik napredak spram dotadanjega stanja, ali ipak još ne učini bivšega kmeta vlasnikom zemljišta. Drugi znatni momenat u preustrojstvu uprave bijaše, da je sudstvo odijeljeno od uprave, a kr. slobodni gradovi da su uvršteni u novi sudstveni sistem. Nadalje je car dokinuo smrtnu kazan i torturu te uopće popravio i ubrzao sudski postupak. Preustrojstvo uprave i pravosuđa htjede car da dovrši poreznom reformom, to jest oživotvorenjem opće porezne dužnosti. U tu je svrhu odredio, da se popiše pučanstvo i točno izmjeri zemlja (1788), što je izazvalo velike nemire u Ugarskoj i Hrvatskoj, i samo je brahijalnom silom uspjelo obaviti posao.[1] Međutim za Hrvatsku još je od presudne važnosti, kad je car dokinuo (20. marta 1786.) severinsku županiju; tom je prilikom njezin sjeverni dio (to jest Gorski kotar) pridijelio županiji zagrebačkoj, a od svega primorja uredio zasebnu oblast zvanu Ugarsko primorje (littorale Hungaricum), koje se sastojalo od tri kotara: riječkoga, bakarskoga i vinodolskoga, a upravljao je njime riječki gubernator. Sada su na Rijeci bile dvije oblasti: gubernij za trgovinu i zdravstvene poslove i gradsko vijeće za upravne. Obje pak bile su podvržene ugarskoj vladi, jedino u sudbenim poslovima još je i sada vrijedio kao sud više molbe zagrebački okružni stol, koji je zamijenio od cara Josipa 1787. dokinuti banski stol (do 1790.).

Turski rat i slom carevih reforama. Ipak je najveći dio svih tih naglo izvođenih reforama ostao konačno bez uspjeha, i to zbog

[1] Po tom je popisu imao Zagreb 7000 duša.

nesrećne spoljašnje politike careve. Pored holandijskih i pruskih zapletaja najkobniji je svakako turski rat (1787—1791), u koji se Josip upustio kao saveznik ruske carice Katarine II., koja naumi Turke protjerati iz Evrope. Tom prilikom imale su Josipa zapasti Srbija, Bosna i Hercegovina. Uza sve to, što je car sabrao veliku vojsku (245.000 pješaka, 36.000 konjanika i 900 topova) i što su mu se pridružile ustaše po Srbiji, Bosni i Hercegovini, pače i Crna Gora, a carski general Laudon zauzeo Beograd (8. oktobra 1789.), vojna nije uspjela. Zbog toga trebalo je namaknuti novaka i živeža za dalji rat, našto se car nađe prinuđenim, da napusti uređenje okružja i sazove stare ugarske i hrvatske županije u skupštine. Na tim se skupštinama stalo bučno zahtijevati saziv sabora, pače carski činovnici biše otjerani, a njemački jezik dokinut. Zemlja je stajala na pragu potpune bune. Kad to vidje car, koga je slomila teška bolest, što ju je zadobio na srijemskom močvarnom taborištu, izdade najprije (18. decembra 1789.) naredbu, kojom obeća saziv sabora, a deset dana kasnije (28. decembra) vrati posebnom naredbom Ugrima i Hrvatima ustav, kaki je zatekao u onaj čas, kad je stupio na prijestolje; izuzeti biše od toga samo patent o toleranciji i dokinuće kmetstva. Osim toga car još obeća, da će diljem godine 1790. sazvati krunidbeni sabor i izdati krunidbenu zavjernicu. Da se vidi ozbiljnost njegove nakane, dade odmah otpremiti krunu sv. Stjepana u Ugarsku, gdje je velikim veseljem i slavljem dočekana. I u Hrvatskoj bijaše radost s vraćena ustava općena, a uveća ju još i bijeg bana Balasse iz Zagreba, „ispred bijesa mladeži", kako kaže suvremeni grof Adam Oršić. Međutim dan prije, negoli je kruna sv. Stjepana stigla u Budim, umre car Josip II. (20. februara 1790.).

X.

Nutarnje stanje kraljevstva hrvatskoga

(od 1526. do 1790).

Ime i grb. Sve do druge polovice XVI. stoljeća još su se razlikovala oba upravna teritorija: regnum Dalmatiae et Croatiae i regnum Sclavoniae. No potkraj istoga vijeka stopiše se oni u jednu političko-upravnu cjelinu kao regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, a taj se diplomatski naziv održa sve do danas. Sada je ime Hrvatska preneseno još i na čitavu sredo-

vječnu Slavoniju do Drave, u koliko njome nije nekoć vladao Turčin, a pod Slavonijom stao se razumijevati sav ostali teritorij dalje na istok sve do Zemuna. U isto vrijeme (u XVI. i XVII. vijeku) nosila je ime Dalmacija senjska (uskočka) kapetanija, naime hrvatsko primorje od ušća Zrmanje sve do Bakra, pa Vinodol, Prozor, Otočac i Brinj u unutrašnjosti.[1] Očito se išlo za tim, da bi se opravdao naziv „Dalmacija, Hrvatska i Slavonija." U ovo doba nasta i u kraljevskom naslovu važna promjena u toliko, što je Ferdinand I. oko godine 1529. uvrstio u nj još i Slavoniju (Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae rex), a tako osta stalno do danas. Ferdinand I. bez sumnje htjede da time u doba borbâ s kraljem Ivanom Zapoljskim, koji je baš u Slavoniji (in regno Sclavoniae) imao jaku stranku, vidljivo pokaže svoje zakonito pravo i vlast.

Kao grb uze sjedinjeni hrvatsko-slavonski sabor (od septembra 1558.) upotrebljavati onaj, što ga je kralj Vladislav II. još 1496. potvrdio Slavoniji, naime kunu u bijegu između dviju rijeka (Drave i Save) sa zvijezdom (Marsom) u znak hrabrosti. Ovim se grbom kao zemaljskim (sigillum regni) sabor hrvatski služio sve do godine 1847., dok je zasebni hrvatsko-dalmatinski sabor do jula 1558. (kad se posljednji put sastao u Steničnjaku) upotrebljavao kao „sigillum regni" hrvatski, to jest srebrne i crvene kocke. Budući da su hrvatski staleži došli u Slavoniju k slavonskima, sasvim je razumljivo, da su onda i prihvatili njihov dojakošnji grb kao „zemaljski". Ali zato nijesu zaboravljeni ni hrvatski ni dalmatinski, a 1616. nalazimo ih sva tri zajedno na taliru kralja Matijaša II.

Granice kraljevstva hrvatskoga nijesu ni u to doba bile stalne. Najuže bijahu početkom XVII. vijeka,[2] a odonda stale su se uz srećne ratove s Turcima sve to većma širiti[3]. Najveće prostranstvo stigoše obnovljenjem i sjedinjenjem triju slavonskih županija (1745) pa uređenjem severinske (1776). Sada se Hrvatska širila od mora do Iloka, dijeleći se na sedam županija: severinsku (danas zapadni dio modruško-riječke bez Senja), zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku i srijemsku, kojima su granice otprilike odgovarale današnjima, izuzevši dašto južne dijelove, koji su pripali

[1] Gl. o tom zak. čl. XXXII: 1596 (Kukuljević, Iura regni, III, 43), Lopašić Spom. hrvat. Krajine II, 344 i Valvasor, Ehre IV, 79.

[2] Gl. gore str. 182.

[3] Izraza *„reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae"* nestaje iz saborskih zapisnika poslije Karlovačkoga mira.

Krajini. Ostatak zemlje do Zrmanje (današnja ličko-krbavska županija), Une i Save do Zemuna pak Dunavom do Petrovaradina, sačinjavao je Vojnu Krajinu, koja u upravnom obziru nije pripadala Hrvatskoj.

Narod. I u narodnosnom pogledu nastale su u to doba znatne promjene. Ma da je golemo mnoštvo Hrvatâ tijekom XVI. stoljeća ostavilo ugroženu svoju domovinu, naročito današnju sjevernu Dalmaciju, Liku, Krbavu i Pounje, odselivši se u zapadnu Ugarsku i u Austriju, a neki ća u Moravsku i u južnu Italiju, ipak bijahu Hrvati i sada glavni elemenat u zemlji, i to ne samo u slobodnoj, nego znatnim dijelom i u pokorenoj turskoj Hrvatskoj. Uz njih sjedili su u XVII. i XVIII. vijeku mnogobrojni doseljenici, koje iz turskoga doba, koje iz doba njemačke prevlasti. U prvom su to redu Srbi (Vlasi, Valachi, Rasciani sive Serviani, Sirfen), koji naseliše većim dijelom svu hrvatsku Krajinu, onda Slavoniju i Srijem (naročito 1690. i 1737.). U onim stranama, gdje nije bilo Vojne Krajine i gdje nikad nijesu Turci vladali, a tako i u stranama podalje od turskoga susjedstva (kao u hrvatskom Zagorju i južno od Zagreba do Kupe), nije bilo Srbâ. Nadalje napučiše gradove naročito u Slavoniji Nijemci, ili kao obrtnici i trgovci, ili kao časnici i službenici. Ti su se Nijemci ponajviše doselili iz južno-njemačkih (ili švapskih) krajeva, tako iz gornje Austrije, Moravske i Württemberga. Neki gradovi kao Osijek i Petrovaradin u Slavoniji bili su u drugoj polovici XVIII. vijeka tako reći čisto njemački.[1] Madžari naseliše se (od česti još u tursko doba) samo po nekim slavonskim selima uz Dravu i Dunav, a Arbanasi (Klimente) samo u dva sela: Nikincima i Hrtkovcima u Srijemu (1737).

Društvo se i sada raspadalo na slobodne i neslobodne ljude, kao u vrijeme prije 1526. Slobodni bili su plemići, svećenstvo i građani po kr. slob. gradovima. Plemstvo se dijelilo u velikaše (magnate) i niže plemstvo. Staro prekogvozdansko hrvatsko plemstvo većinom je za turskih ratova ili izumrlo ili se iselilo u Ugarsku i Austriju. U Ugarskoj dobiše iznajprije pridjev Horváth (cognomine Chrovatus), pridržavši pravo svoje ime (tako Horváth-Petričević), no docnije ga zanemariše, pa je ponajviše ostalo samo Horváth. Isto su tako i u Austriji zvali hrvatske iseljenike Krabat (genannt Krabath),

[1] Nešto prije 1777. prošao je Slavonijom učeni Saksonac Taube; on kaže u svom djelu o Slavoniji (Beschreibung Slavoniens I, Leipzig 1777, str. 63): „Zu Esseck und Peterwardein höret man fast nichts als deutsch".

samo što se ovdje brzo zaboravio taj dodatak, a ostalo je pravo ime, obično pravopisno izobličeno (tako Kollonitsch). No pored iseljenika ističu se u Hrvatskoj novoga vijeka i neki doseljenici. Još u početku XVI. vijeka razgrani se u Slavoniji mađžarska porodica Erdödy, kad je kardinal i ostrogonski nadbiskup Toma Erdődy († 1521.) ostavio sinu brata Nikole Petru golema svoja slavonska imanja, naročito Jastrebarsko i Moslavinu (odatle pridjev de Monoszló). Ovaj je Petar praotac hrvatske grane ove porodice, a već istoimeni sin njegov, docniji ban Petar Erdödy, steče još Cesargrad i druga imanja, dok je njegov sin ban Toma Erdődy postao (1607) nasljednim županom varaždinskim. Ta je čast potom ostala u rukama ove porodice sve do 1845. U XVII. vijeku doseli se u Slavoniju i obitelj Rauch, podrijetlom iz Erdelja.[1] Međutim poslije Karlovačkoga mira dvor je obdario golemim imanjima u oslobođenoj Slavoniji mnoge strane plemiće, a neki su ih stekli i kupnjom od austrijske komore. Sada dođe u posjed kneza Livija Odeschalchija iločko vlastelinstvo (1697), i to kao zasebno „herceštvo srijemsko" (ducatus Sirmii), unatoč živomu prosvjedu hrvatskoga sabora. Virovitičko vlastelinstvo dobio je grof Cordona, ali ga docnije (1745) prodade barunu Marku Pejačeviću. Valpovačko i petrijevačko stekao je barun Prandau; našičko grof Odoyer (ali ga njegova udovica prodade (1732) barunu Josipu Pejačeviću), orahovačko barun Marko Pejačević (ali ga 1742. prodade Dimitriju Mihajloviću); siračko (docnije daruvarsko) grof Janković,[2] a vukovarsko grof Eltz iz Mainza. U XVIII. vijeku doseliše se u Hrvatsku i baruni Kulmeri iz Štajerske pa grofovi Sermage iz Francuske (iz Besançon-a). Svi su ti strani rodovi, prije negoli su mogli vršiti plemićka prava na tlu kraljevstva hrvatskoga, trebali da steku od hrvatskoga sabora indigenat i inkolat, to jest, da ih sabor proglasi i prizna urođenim plemićima.

Inače bijaše život neplemenitih ljudi i sada isti kao u doba prije 1526., a tako je ostalo sve do urbara Marije Terezije i Josipa II., ali to bješe u glavnom samo privremeno olakšanje.

---

[1] Kralj Ferdinand učini plemićima sibinjske građane Levina, Jurja i Blaža s pridjevkom de Nyék 28. maja 1557. Barunom postade 6. apr. 1763. Pavao Rauch, krajiški pukovnik.

[2] Kroz sav srednji vijek i kasnije zvao se današnji Daruvar Podborje. Kad tude sagradi grof Janković kaštel, dade mu po ždralu, što ga je imao u grbu, ime Daruvár (daru madž. ždral), a po njemu se onda tako nazva i mjesto.

Katolička crkva. U crkvenom obziru preturila je Hrvatska u to doba mnoge nevolje i silovite promjene. Tečajem XVI. vijeka nestalo je srijemske, kninske[1] i modruške biskupije. Senjska je bijedno životarila uz more, a s opsegom zagrebačke biskupije gotovo se podudarao i opseg „ostataka" Hrvatske. Hrvati su uza sve nevolje ipak ostali vjerni vjeri svojih otaca, koja im bijaše štit i najuzvišenija obrana i nada u borbi za opstanak. Poslije oslobođenja Like i Krbave, Pounja i Slavonije moglo se opet pomišljati na neku obnovu staroga stanja. Tako je Hrvatska u XVIII. vijeku obuhvatala pet biskupija. Senjska sterala se (kao danas) po svem primorju, Lici, Krbavi i po čitavoj zemlji do Kapele. Zagrebačka (kao danas) proširila se do Une i u Slavoniju do Našica, Voćina, Orahovice i Požege. Bosansko-đakovačka obuhvataše Đakovo i okolicu (Đakovštinu). Pečujska zapremaše najveći dio Slavonije od Donjega Miholjca, Valpova, Čepina i Vinkovaca sve do Vukovara, Županje i Morovića. Srijemska okupila je oko sebe ostatak sa Zemunom i Ilokom, a s Petrovaradinom kao središtem. Nu pod kraj XVIII. vijeka proširi se đakovačka biskupija gotovo po čitavoj Slavoniji na račun pečujske, koja bi ograničena na jedan dio Podravine između Valpova i Čepina (kao danas), a 1773. primi u se još i biskupiju srijemsku poslije njezina dokinuća. Otada nosi njezin biskup naslov bosansko-đakovačko-srijemskoga. Od redova najviše ih je propalo za turske prevlasti, a održaše se samo Franjevci, naročito u Slavoniji, gdje su dugo vremena (a od česti još i danas) imali župe u svojim rukama kao u tursko doba, pa Isusovci po nekim gradovima, tako u Zagrebu, Varaždinu, Požegi i Osijeku do dokinuća reda (1773). Drugi neki preostali redovi, naročito za hrvatsku prosvjetu toliko zaslužni Pavlini i Dominikanci od muških, a Klarise od ženskih, bili su dokinuti za vladanja Josipa II. Novi kalendar pape Grgura XIII. uveden je u Hrvatskoj nalogom kralja Rudolfa u februaru 1584., ali s provedbom išlo je veoma teško. Stoga kad je požunski sabor 1587. stvorio zakonski članak o upotrebi novoga kalendara u Ugarskoj (zak. čl. XXVIII : 1587), učini to i hrvatski (u Zagrebu 24. jula 1588.) zaprijetivši se globom od 200 for. onima, koji bi se još i dalje držali staroga kalendara. U turskoj Slavoniji i Bosni uveden je novi kalendar među katolike tek u prvoj polovici XVII. vijeka nastojanjem Franjevaca, ali samo poslije

[1] Naslov se održao sve do danas. U prvi kraj bio je kninski biskup opat topuski, tako Andrija Tuškanić (gl. gore str. 168.)

teških napora, budući da su ih Turci i grčko-istočni Srbi u narodu crnili, da tobože „šire novu vjeru".

Protestantizam. Pored sve pažnje hrvatskoga klera i plemstva ipak se i po Hrvatskoj stade širiti protestantizam. U prvoj polovici XVI. vijeka nema mu traga, istom u drugoj polovici nalazimo privrženika njegovih među Hrvatima, poglavito među plemićima i građanima. S tim je pokretom u svezi štajerski barun Ivan Ungnad, koji je dulje vremena bio zapovjednik hrvatske i slavonske Krajine. Pod starost preseli se u Württemberg i osnova u Urachu kraj Tübingena štampariju s latinskim, glagolskim i ćirilovskim pismenima, izdavajući na slovenačkom i hrvatskom jeziku crkvene knjige po nauku protestantskom. Uza nj pristade osnivač slovenačke književnosti Primož Trubar, Istranin Stjepan Konzul, Antun Dalmatin i umni Matija Franković (Flacius Illyricus), koji su na tim knjigama radili. No glavna pomoć i potpora dolazila im je od samoga kraljevića Maksimilijana, jer on bijaše tada veoma sklon novoj vjeri. Misao im je bila proširiti protestantizam po cijelom Balkanskom pcluotoku, pače i među Turcima, budući da se hrvatskim jezikom govori „sve do Carigrada", kazivahu oni.[1] I odista, protestantskih se knjiga veoma mnogo raširilo među Hrvatima. Novoj su se vjeri odazvali i neki velikaši, kao ban Petar Erdődy, sigetski junak Nikola Zrinski, a naročito sin njegov Juraj, koji osnova u međumurskom Nedelišću štampariju, pa i susjedgradski silnik Franjo Tahi umr'o je kao „heretik". Nova je vjera našla i privrženika među građanima, naročito u Zagrebu, Koprivnici i Varaždinu. Glavni razlog toj pojavi valja ipak tražiti u tom, što se protestantizam služio hrvatskim umjesto latinskim jezikom. Protiv njega dobrza ustade katolički kler, a naročito zagrebački biskup Šimun Bratulić, dozvavši Isusovce u Hrvatsku. Kleru se pridružiše i staleži, a onda se i sabor digao protiv „heretikâ" velikom žestinom i ogorčenjem (1604), isposlovavši konačno za Hrvatsku zakon, kojim bješe jedino crkva katolička priznata kao dopuštena na hrvatskom tlu.[2] Stoga su ugarski staleži, kad uzeše nastojati da protestantizmu pribave i u Hrvatskoj ravnopravnost, na-

---

[1] Gl. Kostrenčić: Urkundliche Beiträge (1559—1565) Beč 1874., str. 2.: „Dieselb (sc. Crobatisch sprach) ist ersehen und befunden, dass die durch ganz Dalmatien nach dem Adrianischen meer, dergleichen durch Krobaten, Wossner (= Bosna), Sirffey (= Srbija) und derselben ort pis auf Constantinopel verständig und genugsam sei".

[2] Gl. o tom gore str. 188.

išli kod Hrvatâ na žestok otpor, pače na požunskom saboru (1608) reče grof Toma Erdődy, izvukavši mač: „Ovim mačem iskorijenit ćemo tu kugu, ako nam stupi na vrata; još imamo tri rijeke, Savu, Dravu i Kupu; jednu ćemo tim novim gostima dati da piju". I odista energičnoj akciji hrvatskoga sabora i dozvanih Isusovaca brzo je uspjelo uništiti u klici novu vjeru. Ipak ostavi ona nešto korisno iza sebe: na njezinoj se osnovi poče razvijati kajkavska hrvatska književnost.

Grčko-istočna crkva. Njoj su pripadali doseljeni Srbi. U njihovu doseljenju u hrvatske zemlje valja razlikovati dva načina. U starije vrijeme (u XVI. i XVII. vijeku) dolaze jedni iz bosanskoga pašaluka, ili ostadoše u njemu poslije izgona Turaka, a doveli su ih amo Turci iz južne Srbije i sjeverne Makedonije kao raju, da im obradjuju zemlju i služe kao pljačkaši (martolozi[1]), jer su seljaci i drugi niži slojevi u sredovječnoj Srbiji radosno primili Turke kao osloboditelje svoje od teških gospodskih poreza i drugih tereta. Ti su Srbi, — u spomenicima ponajviše zvani Vlasi,[3] napučili sje-

[1] Taj naziv tumače jedni od grčkog· ἀρμαρτωλός — oboružan kršćanski stražar na Krajini, a drugi (s manje uspjeha) od ἁμαρτωλός grješnik, lupež, palikuća.

[2] Na tu su važnu činjenicu upozorili srpski historici Mijatović, Stanojević i Vukićević.

[3] Medu tim je Srbima bez sumnje bilo i takih, koji su podrijetlom bili Vlasi, to jest Rumunji, a uz to još i potomčadi različite druge balkanske raje. Ali tada (u XVI. i XVII. vijeku) svi su oni već odavna bili posrbljeni, kako to nesumnjivo još i danas dokazuje njihov bujni i čisti jezik (bez ikakih vlaških [rumunjskih] riječi), a onda i značajni tip. Ovaj se snažni dokaz ne da i ne može nikakim doskočicama obići, a još se manje može ozbiljno uzeti, da je upravo ova glavna pojava, naime jezik i tip, posljedica doseljenja u hrvatske zemlje. Miješati Srbe-Vlahe (od XVI. do XVIII. vijeka) sa sredovječnim hrvatskim Vlasima (gl. gore str. 153.) pogrješno je, jer osim što su i oni Vlasi bez sumnje po prirodi same stvari morali dijeliti sudbinu ostalih Hrvata, to jest ili su izginuli za bojeva, ili su se iselili, oni nam se javljaju u spomenicima kao katolici i čakavci. Tome nasuprot historijski spomenici već sredinom XVI. vijeka zovu ove Srbe „Rasciani sive Serviani atque Valachi", njemački „Sirfen" (Laszowski, Habs. spom. II, 409, 411; Šišić, Sab. spisi III, 163); a Slovenac Kuripešić (1532) prolazeći Bosnom kaže, da tamo ima pored katolikâ („die alten Wossner") i muslimâ („die rechten Turggen") još i „Surffen (= Srbi), die nennen sie Wallachen und wir nennens Zisttzn (= Čiči) oder Marthalosen. Die khamen von dem ort Smedravo (= Smederevo) und Khriechisch Weissenburg (= Beograd) und haben Sanndt Pauls glauben (= grč. ist.)" (gl. Itinerarium, izdanje grofice Lamberg-Schwarzenberg, Innsbruck 1910., str. 34—35). Kako se dakle može doći na misao, da su tek u polovici XVII. vijeka zagrebački svećenici tobože prvi stali identificirati Vlahe sa

vernu Dalmaciju, današnju zapadnu Hrvatsku i Bosnu, Pounje i Slavoniju do Đakovštine i Osijeka. Drugoga su značaja seobe Srba pod kraj XVII. i u XVIII. vijeku pod vodstvom dvojice patrijarha, Arsenija Crnojevića (1690) i Arsenija Joanovića Šakabente (1737), jer se one zbiše pod zaštitom carske vojske, a cilj im bijaše južna Ugarska, Srijem i istočna Slavonija.

Prvo crkveno uređenje doseljenih Srba unutar granica turskoga carstva bijaše vezano jedino uz manastire. Najviše ih je bilo po Fruškoj gori u Srijemu, kao Hopovo i Krušedol, podignuti još početkom XVI. vijeka od posljednjih srpskih despota, pa Ravanica i Grgetek; onda u Hrvatskoj Rmanj na Uni, u Dalmaciji Savina (Herceg Novi) i Arhanđelovac na Krki, dok se u Bosni pominje Papraća nedaleko od Zvornika. Prema tome bijaše kler u to doba jedino kaluđerski. Godine 1557. uskrišena je još oko 1460. propala srpska pećka patrijaršija, a tom su joj prilikom podvrgnuti svi pripadnici grčko-istočne crkve po svim zemljama sjeverozapadnoga dijela Balkanskoga poluotoka, gdjegod je vladao Turčin. Prvi patrijarh obnovljene pećke patrijaršije bješe Makarije, rođeni brat velikoga vezira Mehmeda Sokolovića. On osnova dvije episkopije: požeško-cerničku u manastiru Orahovici za Slavoniju i dabro-bosansku u Sarajevu za ostali dio bosanskoga pašaluka, naime za Hercegovinu i Bosnu, pa za Hrvatsku i Dalmaciju, u koliko su te zemlje bile u turskoj vlasti. Turci pomagahu vladike, pače oni su kadikad u sporazumu s njima nagonili i katolike, da ih priznadu svojim glavarima, naročito u doba, dok je katolički Beč bio vođa u turskim ratovima.[1]

Srbima (gl. „Hrv. Prosvjeta" 1916., str. 67—68), toga ja ne razumijem. Istina je, da je u izvorima od XVI. do XVIII. vijeka naziv Vlasi običajniji, ali i oni pomenuti podaci (a takovih ima još više za XVI. vijek) dovoljni su, da se vidi, da su Hrvati u Habsburškoj Hrvatskoj već u XVI. vijeku dobro znali za pravo podrijetlo tih „Vlaha", i da oni nijesu isto, što i sredovječni hrvatski Vlasi. Češća upotreba imena Vlah dakle znači samo upotrebu običnijega naziva. Baš to i jest razlog, da su se i oni sami tako zvali, kad su se obraćali na one, kojima su bili pod tim imenom bolje poznati, dok stil i sastav pisama njihovih također pokazuje sve forme onoga načina pisanja, kako su onda pisali oni, kojima šalju svoje molbe. Jesu li Srbi tada imali jaču ili slabiju narodnu svijest (u modernom smislu), to je sasvim sporedno, a nimalo podobno, da igra ma kaku ulogu, kad treba odgovoriti, tko su ti „Vlasi" historijskih spomenika. U to se doba uopće još ne može govoriti o narodnoj svijesti ni kod drugih naroda, a naročito kod nižih slojeva.

[1] Gl. o tom Руварац. „О пећким патријарсима" (Zadar 1888.) str. 79.: „Такав се поступак наших владика и патријараха никако правдати не да".

Oko godine 1598. (za velikoga turskoga rata) preseli se po dogovoru s gradačkim nadvojvodom Ferdinandom vladika Vasilije iz Orahovice u varaždinski generalat i utemelji manastir Marču kod Čazme, da bude episkopska rezidencija. To je prva episkopija grčko-istočne crkve u kršćanskoj (slobodnoj) Hrvatskoj. Desetak godina poslije toga prijeđe Vasilijev nasljednik, vladika Vratanja, na uniju priznavši zagrebačkoga biskupa svojim metropolitom. Toga unijatskog vladiku potom je proglasio nadvojvoda Ferdinand vladikom za sve grčko-istočne vjernike u opsegu tadanje hrvatske i slavonske Krajine; no većina Srba slabo se odazvala toj odredbi, ostavši i dalje u tijesnoj svezi s pećkim patrijarhom. Tako je bilo sve do velike seobe pećkoga patrijarha Arsenija Crnojevića (1690), kojom se prekinuše sveze između onih Srba, koji su ostali turski podanici, i onih u vladanju Habsburgovaca, pače Turci dokinu 1766. srpsku pećku patrijaršiju i podvrgnu je grčkoj carigradskoj (vasiljenskoj). Patrijarh Arsenije Crnojević provede odmah prvu crkvenu organizaciju doseljenih Srba u kršćanskoj Hrvatskoj i Ugarskoj. Sada bude za hrvatsku Krajinu osnovana gornjo-karlovačka episkopija, koja bi doskora (1713) podijeljena na dvije: na karlovačku i kostajničku. Prvoj bijaše rezidencija iznajprije manastir Gomirje (kod Ogulina), a od 1721. Plaški, dok su vladike druge episkopije najprije sjedili u manastiru Komogovini (nedaleko od Kostajnice), a onda u samoj Kostajnici. Godine 1771. bi kostajnička episkopija dokinuta i za cijelu hrvatsku Krajinu (karlovački generalat) uređena kao jedina karlovačka, kako je i danas, sa sijelom u Plaškom, dok su varaždinski generalat i banska (civilna) Hrvatska pripale episkopiji, kojoj je rezidencija bila u Pakracu još od 1705., a tako ostade sve do danas. Metropolitu (patrijarhu) bi dodijeljena srijemska episkopija s prvim sijelom u manastiru Krušedolu, a od 1719. dalje u Srijemskim Karlovcima, kako je i danas. Godine 1751. dobio je karlovački metropolit naslov srpskoga patrijarha i podjedno bi postavljen crkvenom glavom nad cijelim klerom i narodom grčko-istočnoga zakona i srpske narodnosti u Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj. Prihodi patrijarhovi bili su veoma znatni, naročito otkad mu je predano vlastelinstvo Dalj (kod Osijeka), a birao ga je srpski crkveni sabor sastavljen od 25 svećenika, 25 vojnika i 25 građana. Izbor bijaše slobodan i nije trebao vladarove potvrde. Svećenstvo obrazovalo se u manastirima, a samo neki vrsniji mladići polazili su bogoslovne nauke u Rusiji.

Kako vidjesmo, početkom XVII. vijeka uze se među pripadnicima grčko-istočne crkve širiti unija s Rimom, naročito radom zagrebačkih biskupa. Tada je prešao marčanski vladika Vratanja s mnogo naokolna naroda na uniju, no ostali se krajevi nijesu tome pridružili. Tek oko 1770. proširila se unija još i na Žumberak. Iz Marče prenesena je kasnije (1777) unijatska biskupija u Križevce, gdje je i danas.

Ban. Na čelu uprave, sudstva i vojske, dakle stožer ustava i samostalnosti, bješe i u to doba ban hrvatsko-dalmatinsko-slavonski, od godine 1596. dalje redovito samo jedan, a prije toga gdjekad po dva. Sve do pod kraj XVIII. stoljeća ban ne bijaše nikomu drugomu podložan, već ravno kralju, pa otale ga često zovu još i prorex, potkralj. Bana je u ovo doba često preporučio hrvatski sabor kralju, i to tako, da je sastavio spisak od nekoliko uglednijih ličnosti i onda zamolio kralja, da jednoga od njih imenuje. Još 1756. kaže hrvatski sabor za ovo preporučivanje, da je to „prastari običaj, koji se doslije održao".[1] Prava banska bila su i sada „de iure" kao i prije, ali su se sve više umanjivala. Već je za Maksimilijana prestalo (1567) pravo banovo, da saziva sabor, kad je on to smatrao za potrebno (ex edicto bani), već je to otada mogao činiti jedino na izravni nalog kraljev (ad mandatum caes. et regiae maiestatis ex

[1] Zaključak saborski (članak XVII : 1756) glasi: Antiquissimo atque hactenus in quibusvis vacantiae banatus casibus observato usui insistentes domini status et ordines, in moderna quoque officii banalis per suae exc. d. comiti mareschalli Caroli Batthyan resignationem enata vacantia solitam successoris bani commendationem intermittendam non putarunt domini status et ordines; eandem tamen in aliqualem gratitudinis contestationem praefatae suae exc. scriptis eo fine literis ita detulerunt, ut quem sua excellentia iudicaverit, eum nomine dominorum statuum et ordinum suae maiestati sacratissimae demisse commendare non dedignetur". (U kr. zem. arhivu u Zagrebu; Prot. congr. IX, 320). Staleži se hrvatski dakle ne odriču ni ovaj put svoga prava, da kralju preporuče novoga bana, već ga samo s osobitih razloga prenose na bana, koji odstupa. Kad se po smrti cara Josipa II. sastala zagrebačka županijska skupština 2. marta 1790., zahtijevala je, da se ban grof Balassa svrgne „quod praenominatus regni huius banus Franciscus utpote comes a Balassa non proponente eundem regno — quod tamen moris antehac fuisse ex regnicolaribus actis (t. j. saborskih spisa) compertum est — denominatus fuerit, adeoque vel hoc facto **illegalis** banus sit" (original u arhivu županije zagreb.); dakle je skupština smatrala grofa Balassu nezakonitim banom, jer je imenovan bez preporuke kraljevstva (sabora). Gl. o tom Klaić, Kandidacija (commendatio) bana po hrvatskom saboru od 1527—1848. u „Vjesniku kr. zem. arkiva" X (1908), 166—196.

edicto bani). Znaci banske časti bijahu zastava (banderium) kao simbol vrhovne vojničke vlasti u Hrvatskoj, a dobivao ju je kod instalacije od kralja po njegovim komisarima, onda žezlo kao simbol sudačke i upravne vlasti.[1] Samim imenovanjem kraljevim hrvatski staleži još nijesu držali da imadu bana, jer za njih bijaše glavni čin svečana instalacija pred saborom. Držeći u desnici žezlo, a u ljevici zastavu i stojeći na uzvišenijem mjestu, ponajviše u crkvi sv. Marka u Zagrebu, novi je ban pred sabranim staležima izgovarao prisegu, koju mu je čitao kraljev povjerenik. Sve do 1756. bijaše običaj, da su staleži poslije toga banu votirali u ime zemlje dar, obično u novcu, ali odonda to prestade. Ovaki dar votirali su inače staleži u oči krunisanja i novomu vladaru. Poslije instalacije ban bi sebi sam odabrao banovca[2] (vicebanus), a taj je onda na saboru položio prisegu. Banovac mogao je da bude samo domaći sin i plemić, a nipošto stranac, makar i imao posjeda u Hrvatskoj ili Slavoniji. Redovito je to bio župan zagrebački ili križevački, no otkad su županije 1756. preudešene po ugarskom uzoru, stalo se to napuštati. Banovac bješe zavisan jedino od bana te se poslije banova odstupa ili smrti također morao odreći svoje časti. Često se zgađalo, a naročito u XVIII. vijeku, da nije bilo bana, već samo od kralja imenovani zamjenik banske časti (locumtenens), ali hrvatski su se stalaži vazda opirali takovoj neustavnoj novotariji.

Sabor. Još u početku ovoga doba sastajala su se po dva sabora, zaseban hrvatski i zaseban slavonski. Međutim teritorijalno opadanje Hrvatske i seljenje hrvatskoga plemstva u Slavoniju učini nužnim, da su se staleži hrvatski i slavonski uzeli sastajati na zajedničko raspravljanje (prvi put u Zagrebu u junu 1533.) pod predsjedanjem zajedničkog bana, a doskora se sasvim stopiše oba sabora u jedan hrvatsko-dalmatinsko-slavonski (od 1558. dalje). Saboru je vazda predsjedao ban ili njegov zamjenik, obično biskup zagrebački, ali nema primjera, da je saboru predsjedao banovac. Na sabor dolaze u to doba svi prelati i velikaši, koje treba ban da zasebnim pozivnicama pozove (per litteras banales), dok se niže plemstvo pozivalo po županijama, koje su tada izabrale svoje zastupnike, tako

---

[1] Oba ova simbola (zastava i žezlo) još se i danas mogu vidjeti na grobu bana Tome Erdődyja († u jan. 1624.) u lijevoj lađi stolne crkve u Zagrebu (gledajući s glavnoga žrtvenika).

[2] Riječ podban novoga je postanja.

da se nikad nije zgodilo, da bi na sabor došle velike skupine maloga plemstva, naročito seljačkoga. Odsutni velikaši i njihove udovice dali su se zastupati po zamjenicima, kao što je bilo i u Ugarskoj; ovi su zamjenici imali na saboru samo mjesto, ali ne i glas. Nadalje slali su na sabor svoje zastupnike kaptoli i kr. slobodni gradovi, a od 1776. dolazio je redovito sve do 1847. na hrvatski sabor i riječki gubernator. Sabor se sastajao ponajviše u Zagrebu, no gdjekad i drugdje, tako u Varaždinu, Krapini, pače 1737. i u taboru na rijeci Glini. U hrvatskim spomenicima toga doba obično se nazivlje stanak i spravišće, a u latinskim službenim spisima regni conventus, dieta i generalis congregatio, dakle baš onako kao i ugarski. Docnije prozvaše Ugri svoj sabor comitia, no Hrvati ostadoše kod svojih naziva. Svi su članovi sabora redovito sjedili zajedno za stolovima, i to po nekom stalnom redu, koji je uzimao obzira na viši ili niži položaj prisutnih; samo 1621. i 1709. vijećali su velikaši i prelati za sebe, odijeljeni od nižega plemstva, ali to je bilo iznimno. Sabor hrvatski vodio je čitavu upravu Hrvatske, a uza to se bavio i novačenjem i uređenjem vojske sve do Josipa II., raspravljao o porezu, koji je išao kralja (dica) i za domaće potrebe (pecuniae fumales), i određivao sve nužno za obranu kraljevstva. Na sabor je redovito kralj šiljao svoje komisare, po dva ili više njih, koji bi prije svega iznijeli kraljevske prijedloge staležima na raspravu i prihvat; no nije rijetko bilo, da su staleži koji od ovih prijedloga ili otklonili, ili preinačili prema svojim prilikama. Poslije toga staleži iznose pred kraljeve komisare svoje želje i tegobe, moleći kralja, da ih uvaži. Zaključci sabora (articuli) podastrti su poslije toga kralju na potvrdu (sankciju), a to je onda kralj učinio na isti način kao i s onima ugarskoga sabora. Najprije naime obznanjuje kralj u uvodu (u svečanoj formi izdana spisa), da je primio zaključke hrvatskoga sabora s molbom staleža, da ih potvrdi, onda se donosi doslovni tekst zaključaka, a konačno u zaključku kaže kralj, da sve ove zaključke potvrđuje (authoritate nostra regia acceptamus, approbamus, ratificamus et confirmamus).[1]

[1] Tvrdnja, da hrv. saborski članci nijesu trebali da budu sankcionirani, velika je zabluda, jer bi tako sabor hrvatski bio snižen na obično upravno tijelo, kao što su županijske skupštine, koje nijesu mogle stvarati zakonâ, kojih nema bez kraljeve sankcije. Sačuvalo se mnoštvo ovako sankcioniranih hrvatskih saborskih zaključaka ili zakona. Samo oni zaključci, koji su se ticali nekih domaćih neznatnijih potreba, nijesu slani na sankciju.

Ali i mimo sabora i bez njegove privole mnogo je toga u to doba, naročito u XVIII. vijeku, uvedeno u Hrvatskoj, tako urbar Marije Terezije, razne preinake u Krajini i sve reforme Josipa II. Slabljenju saborske kompetencije bijahu katkada krivi staleži sami. Godine 1685., za velikoga turskoga rata za oslobođenje, preinačiše stari način hrvatske uprave time, što su zaključili, da u slučaju, ako se sabor ne bi mogao sastati, budući da se plemstvo nalazilo na bojnom polju, može ban, ili njegov zakoniti zamjenik biskup zagrebački, sa šestoricom svjetovnjaka i duhovnika odrediti ono, što drži potrebnim. Tu šestoricu imao je samo ban pravo imenovati. Tako nastadoše banske konferecije, koje su imale jedino upravnu vlast, ali ne i zakonodavnu. Međutim već 1701. biše dokinute.

Za obavljanje nužnih i prešnih posala kod kralja držali su hrvatski staleži u Beču stalnoga dvorskoga agenta (agens aulicus), koji je imao nastojati oko uspješnoga rješavanja saborskih zaključaka, što ih je kralj imao potvrditi i odobriti, a i oko drugih važnih posala po Hrvatsku. Osim toga služio se sabor i svečanim poslanstvima (legatio regni), koja bi izabrao iz svoje sredine; tako su 1712. nosila trojica (biskup Emerik Eszterházy, grof Ivan Drašković i protonotar Juraj Plemić Otočki) kralju Karlu III. saborski zaključak o priznanju ženske habsburške loze, ili hrvatsku Pragmatičku sankciju.

Uz bana najvažniji je član sabora protonotar kraljevstva, koga je sabor birao, a ban potvrđivao. On je dakle bio povjerenik staleža, dok je banovac samo povjerenik banov. Protonotarova je dužnost bila, da čuva pečat kraljevstva i banov, odatle su ga i zvali „čuvarom pečata" (sigillorum conservator), te ključeve zemaljskoga arhiva, u kojem su se spremali „privilegiji kraljevstva". U starije vrijeme čuvali su se spisi kraljevstva redovito kod kaptola zagrebačkoga ili u crkvi sv. Stjepana u Zagrebu. Tek 1643. nabavio je protonotar Ivan Szakmardi jaku hrastovu škrinju s umjetnom bravom za čuvanje spisâ. Kao zasebni ured uređen je hrvatski zemaljski arhiv tek u početku XIX. vijeka. Kad bi ban umr'o ili se odrekao časti, protonotar je imao javno prelomiti njegov pečat, da nitko ne uzmogne krivotvoriti službenih ispravâ. Pored toga bijaše protonotar na saboru bilježnik, a nijedan saborski zapisnik nije bio ovjerovljen bez njegova potpisa (s običnom formulom: lecta per me prothonotarium regni). Konačno bješe i protonotar važna sudska ličnost, jer je u odsutnosti banovoj predsjedao banskomu sudu, od kojega se moglo prizivati na kralja

ili na dvorski sud. Protonotara zamjenjuje od sabora izabrani vice-protonotarius, obično jedan, rjeđe po dva.

Već je rečeno, da je u vrijeme prije 1526. (i to nekako od prve polovice XV. vijeka) samo Slavonija slala svoje poslanike na ugarski sabor (nuncii ili oratores regni Sclavoniae), ali Hrvatska nikad.[1] Kad se polovicom XVI. vijeka oba sabora stopiše u jedan, onda je dašto i taj sjedinjeni sabor redovito šiljao svoje poslanike na ugarski sabor (solemnes oratores zovu se 1577.). Koliko ih je u starije doba bilo, ne može se iz spisâ vidjeti, no bez sumnje je hrvatski sabor u to doba mogao slati na ugarski poslanikâ, koliko je htio, jer su oni onamo polazili na zemaljski trošak. U XVIII. vijeku polazila su redovito samo tri poslanika u donju ili stalešku kuću (dva na saboru birana poslanika i protonotar kao stalna pratnja njihova), a jedan u gornju ili velikašku, izabran na hrvatskom saboru između staleža (od 1625.). Ovi hrvatski poslanici, zastupajući slobodnu kraljevinu, nijesu sjedili oko stolovâ sabornice s ostalim ugarskim županijskim zastupnicima, nego u pročelju na desno uz predsjednika, a tako je ostalo sve do 1848. Zastupnici triju slavonskih županija (od 1751.) sjedili su među ostalim županijskim drugovima. Ti su poslanici dobivali od hrvatskih staleža točne upute (instructiones), što imadu kazati u ime kraljevstva hrvatskoga i što da traže na obranu hrvatskih prava (statuta municipalia zovu se 1715.) Ovih su se uputa morali strogo držati, tako da na svoju ruku nijesu ništa smjeli poduzeti. Uz ove poslanike dolazili su na ugarski sabor, poslije njegove trajne reforme (1608.), u donju kuću i zastupnici hrvatskih kr. slob. gradova, kaptolâ i odsutnih velikaša iz gornje kuće, a tako i njihovih udovica, a u gornju ban, biskupi i velikaši hrvatski. Donjoj kući predsjedao je od kralja imenovani personal, a gornjoj palatin. Na ugarskom se saboru raspravljalo istim redom kao na hrvatskom. Najprije bi se iznesli i raspravljali točku po točku kraljevski prijedlozi, a staleži su ih prihvatili ili otklonili. Poslije toga iznijeli su ugarski staleži svoje želje i tužbe (gravamina), koje je onda kralj uvažio ili otklonio. Konačno su stavili hrvatski poslanici na usta svoga protonotara svoje prijedloge i želje, kojih ugarski staleži nijesu mogli zabaciti, nego samo kralj. Ako se koji prijedlog kraljev ili ugarskih staleža ticao Hrvatske, dali su o njemu hrvatski poslanici svoje mnijenje, držeći se kod toga strogo svojih instrukcija;

---

[1] Gl. gore str. 157.

u slučaju, da ih za koji od iznesenih prijedloga nijesu imali, nije se na saboru ništa obvezatno moglo zaključiti za Hrvatsku. Samo onaj zakon, stvoren na ugarskom saboru, na koji su privoljeli i hrvatski poslanici, vrijedio je i za Hrvatsku. No kod toga nije se sabor obazirao na mnijenja, što bi ih eventualno izrekli oni Hrvati, prisutni na saboru, koji nijesu bili hrvatski saborski poslanici.

Županije. U županijskom uređenju nastade u to doba znatna promjena, kad je ono 1756. preudešeno prema ugarskom uzoru. Na čelu svakoj županiji stajaše veliki župan (supremus comes), imenovan od kralja, a pripadaše po činu među velikaše kraljevstva. Poslove županijske rukovodio je podžupan (docnije redovito po dva) s ostalim činovništvom, koje je bilo birano na tri godine u velikoj skupštini; taj se čin zvao restauracija sve do 1848. I podžupani i ostalo činovništvo mogli su biti izabrani samo od plemstva dotične županije. Županija se dijelila na okružja, a ova na kotare; prvima stajahu na čelu veliki suci, a drugima mali suci, u isti mah upravni i sudbeni činovnici. Na njihov se pravorijek mogao uložiti priziv na županijski sud, a od ovoga na banski. Županijske su skupštine bile velike ili male; u velikima su se obavljali osim izbora novoga činovništva još i najvažniji upravni i sudbeni poslovi županijski, a birali su se i zastupnici (obično po dva, među njima redovito prvi podžupan) za hrvatski sabor. I županijsko je plemstvo davalo svojim zastupnicima obvezatne instrukcije za hrvatski sabor, pa tako je politički život u županijama bio u malom onaj isti, kao u velikom na saboru. Sve do 1848. smatrale su se županije najtvrđim bedemom narodne samostalnosti i ustava, a to tim više, što su one bile ona egzekutivna vlast, koja je izvršavala unutar svojih granica saborske zaključke u upravnom, poreznom i vojničkom pogledu. Osim toga ove su se mogle sastajati po volji na skupštine, pače u njima i kralju uskratiti posluh, ako je od njih tražio štogod, što je bilo na štetu njihovu ili zemlje. To se naročito pokazalo za cara Josipa II. Politička snaga županija ležala je i u tom, što su bile u međusobnom živahnom saobraćaju, šiljući jedna drugoj poslanice i bodreći se na zajednički istup na saboru ili na zajednički otpor. Vremenom se ovaj saobraćaj raširio i na ugarske županije, a upravo na njihovoj složnoj tvrdokornosti (vis inertiae) slomilo se sve nastojanje cara Josipa II.

Sudbenost bijaše u to doba još uvijek veoma primitivna sve

dok je vrhovnim sucem bio sabor ili protonotar, jer kako u XVIII. vijeku često nije ban boravio u Hrvatskoj, a protonotar obično još obavljao i službu podžupana, moralo je sve zapinjati. Stoga su staleži uzeli kratiti protonotaru, da obavlja još i koju drugu službu, a onda odrediše, da se banski sud ima sastajati svake treće godine na dvadeset dana. Sve je to bilo razlogom, da je kralj Karlo III. godine 1723. predložio na požunskom saboru, da se u Hrvatskoj uredi zasebni banski sud sa sjedištem u Zagrebu, koji će izvršavati jurisdikciju za čitav opseg kraljevstva. Hrvatski su staleži na to pristali, a onda su odredili sudbeni postupak toga suda, kojega su se članovi imali birati u saboru na tri godine. Ali sada je nastala raspra između hrvatskoga sabora i kralja, tko da imenuje suce, dok konačno sabor ne popusti, našto kralj 1725. imenova članove banskoga stola (tabula banalis), kako se taj sud zvao. Predsjednikom imenovan je tada zagrebački biskup Juraj Branjug, da se u slučaju, kad bana ne bi bilo u Hrvatskoj, može suditi.[1] Kasnije bio je predsjednikom vazda samo ban ili njegov zamjenik, a uza nj bilo je osam prisjednika (assessores) uz neke niže činovnike.

Porezi i daće bijahu i u ovo doba iste kao početkom XVI. vijeka, naime u prvom redu dica ili contributio regia, koja se samo kralju davala u pomoć, pa je stoga plemstvo nije plaćalo, budući da je ono lično polazilo u rat. Kontribuciju votirao je kralju kroz sve vrijeme do Josipa II. samo hrvatski sabor, a iznosila je stalno još od vremena Vladislava II. (od 1492.) polovicu one svote od porezne jedinice (porta), koja se imala plaćati zaključkom ugarskoga sabora u Ugarskoj (media dica). Kontribuciju ubirali su po županijama zagrebačkoj, križevačkoj i varaždinskoj napose izabrani ubirači (dicatores), koji su radili pod nadzorom vrhovnoga zemaljskoga blagajnika (exactor regni), imenovana od kralja, ali između domaćega plemstva. Sabrani je novac onda odaslan u Požun ugarskoj komori. Kako su se njime imale podmiriti vojničke i druge obrambene potrebe u Hrvatskoj, često se zgađalo, da je neka svota predana po kraljevskom nalogu izravno banu. Tri slavonske županije plaćale su (od 1751.) poput ugarskih čitavu svotu, dakle ne polovicu, te su u tom bile pod vrhovnim nadzorom ugarskoga sabora i ugarske vlade. Porez za domaće potrebe bješe dimnica (pecuniae fumales), koju je hrvatski sabor po svojoj uviđavnosti i potrebi određivao izabravši za to svoga

[1] Ban grof Ivan Pálffy (1704—1732) nije gotovo nikad boravio u Hrvatskoj.

zasebnoga blagajnika, a plaćali su jê i plemići i kmetovi od „sesije" (to jest 24 jutra oranice i 8 jutara livade); obično su četiri sesije činile jedan „fumus". Račun o ubranom porezu polagao je blagajnik saboru, dok se onaj o ubranoj kontribuciji podastirao ugarskoj komori. Kr. slob. gradovi plaćali su mjesto kontribucije taksu, koju im je izravno određivao kralj po savjetu ugarske komore; no često ju je snizio, ako se pokazalo, da je previsoko odmjerena. Dalji kraljevski prihod bila je t r i d e s e t n i c a (tricesima, madž. harminczad, otale harmica), koju su trgovci plaćali za unesenu robu. Glavni slavonski tridesetničarski uredi bijahu u Nedelišću u Međumurju i u Zagrebu. I tridesetnica često se upotrebljavala za podmirenje vojničkih potreba u Hrvatskoj, a onda je imao o tom položiti zemaljski blagajnik račun hrvatskomu saboru. U Vojnoj Krajini nije nitko plaćao poreza, jer su svi vršili vojnu službu, a baš u tome se u srednjem vijeku, pa i docnije, i sastojala b i t n o s t oprosta od plaćanja poreza.

Vojska. Uza sve uređenje Vojne Krajine, kojom biše znatno okrnjena hrvatska prava, ipak je i u to doba u vojničkim poslovima banske Hrvatske ostao glavni faktor hrvatski sabor s banom. Već 1537. i 1538. stvoriše slavonski sabori u Križevcima važnih zaključaka o obrani domovine odredivši, da velikaši i plemići imadu na noge podići izvjestan broj konjanikâ i pješakâ te se pobrinuti za kola, koja će za vojskom voziti hranu. Osim toga brinuo se sabor i za utvrde i za gradove određujući za njihovo uzdržavanje besplatni kmetski rad i potrebni porez. Godine 1558. stavio je Ferdinand I. hrvatskomu saboru (17. jula u Steničnjaku) prijedlog, da staleži dadu razvaliti neke manje utvrde oko Zrinja, ne bi li se tako prištedilo na vojničkoj posadi. Ali hrvatski staleži nijesu htjeli da na to pristanu tražeći uporno od kralja, da te gradove opskrbi vojskom, jer bi se padom njihovim samo uvećala turska pogibao za Hrvatsku. Poslije toga nikad se više nije sastao zasebni hrvatski sabor. Briga staleža i bana oko hrvatske banske vojske trajala je i dalje, kako jasno pokazuje zakonski članak stvoren 1659. na požunskom saboru, kojim se određuje, da se kraljevina Hrvatska i Slavonija imadu u obrani domovine i dalje držati raznih zakonskih članaka stvorenih na hrvatskom saboru, a naročito onih, koji određuju, kad neprijatelj provali u zemlju većom silom, da moraju svi velikaši, plemići i drugi državljani na zapovijed banovu listom ustati na oružje i skupiti se pod zastavu kraljevsku i bansku. Pored toga još su oni dužni da prema imutku oboružaju izvjesni broj svojih kmetova, u velikoj nuždi i trećinu njih. Od

ove dužnosti opće insurekcije nije nitko oslobođen, pače u velikoj će potrebi njima u pomoć doći, nakon sporazuma između krajiških generala i bana, i krajiške čete. U ovako punoj samostalnosti u vojničkim poslovima ostade Hrvatska i poslije 1715., kad je na požunskom saboru uvedena zakonskim člankom stalna vojska, podijeljena u regimente, jer je u Hrvatskoj i nadalje ostao na snazi sistem insurekcije, to jest banska vojska. Pače Marija Terezija napose je (16. januara 1750.) ponovo potvrdila davno pravo, da Hrvatska sebi bira na saboru zemaljskoga kapetana i potkapetana kao vojvode domaćih četa, samo je izrazila želju, da se za kapetana bira ban. Tako je ostalo u bitnosti i poslije Josipa II., jer je požunski sabor 1808. stvorio zakon, kojim je potvrđeno ovo drevno pravo, a ban je ostao sve do 1867. podjedno i vrhovni zapovjednik hrvatskih četa. No pored insurekcije davala je Hrvatska kralju i novake za stalnu kraljevsku vojsku. Te je novake vazda votirao samo hrvatski sabor, pače kad je Marija Terezija od sabora zatražila novih momaka (1758. i 1759.), on joj je oba puta votirao manji broj od onoga, koji je tražila. I u banskoj Krajini (petrinjska i glinska regimenta) vršio je ban vrhovnu upravu još i onda, kad je ona utjelovljena ostaloj Krajini. Marija Terezija je naime izjavila (1750), da tom Krajinom ima i nadalje da upravlja ban, koji će imenovati sve časnike osim pukovnika, a toga će ona imenovati samo po banovu prijedlogu. I u doba cara Josipa provedene su neke reforme u Hrvatskoj. Do toga je naime vremena bila u Zagrebu smještena samo uprava banske Krajine, no 1783. prenio je Josip II. vrhovno zapovjedništvo slavonske Krajine iz Koprivnice, kuda se ono preselilo iz Varaždina, u Zagreb te ga je združio s vrhovnom komandom banske Krajine. Tri godine iza toga, u augustu 1786., preselio je car još i vrhovno zapovjedništvo hrvatske Krajine iz Karlovca u Zagreb, sjedinivši na taj način u jednu generalkomandu (u bivšem isusovačkom samostanu) sva tri krajiška generalata u hrvatskoj zemlji. Budući da tadanji ban-komisar, grof Franjo Balassa, nije bio vojnik, povjereno je vođenje ove generalkomande feldmaršallajtnantu barunu Josipu Nikoli de Vins († 1798.). S njime je došlo dakako u Zagreb i mnoštvo nižih časnika, a ti su potom sa svojim obiteljima najviše pridonijeli, da je njemački jezik u društvu zagrebačkom uhvatio čvrsta korijena.

Gradovi. Kroz sve vrijeme sve do pod kraj XVI. vijeka živjeli su kr. slob. gradovi u duhu svojih privilegija iz XIII. vijeka. Uz

gradskoga starješinu ili suca (maior villae, iudex civitatis, hrv. vesnik, rihtar) birali su građani između sebe još osam (u Zagrebu) ili dvanaest (u Varaždinu) prisežnika (iurati, iurati cives), koji su sa sucem vršili sudačke i upravne poslove. Taj se izbor redovito ponavljao svake godine, i to u Zagrebu (na Gradcu) na Blaževo (3. febr.), u Varaždinu prve nedjelje iza Martinja (11. nov.), a drugdje obično na Đurđevo (24. apr.). Konačno je građanstvo biralo svake godine još i vijećnike ili zastupnike (consiliarii, viri communes) njih po 20 ili 24. Ovi zastupnici zajedno s prisežnicima i „varoškim sucem" činili su „varoško" vijeće, koje je davalo odredbe i vodilo svu gradsku upravu. Međutim početkom XVII. vijeka nastade u gradskoj upravi i u Ugarskoj i u Hrvatskoj (Slavoniji) bitna promjena. Tako je grad Zagreb 1609. prihvatio pobudom bivšega bana Tome Erdődyja, a onda kraljevskoga tavernika, novi statut, kojemu je bila poglavita ustanova, da se odsada bira mjesto prisežnika dvanaest senatora između odličnijih građana, koji će svoju čast vršiti doživotno ili bar dok mogu. Suca birat će općina i dalje, ali samo jednoga od onih 12 senatora. Na taj se način uzeše stvarati neke građanske privilegirane i odličnije porodice, u kojih je ruke dospjela uprava često prelazeći od oca na sina. U prvi se kraj protiv ovoga novoga reda podiže zagrebačko građanstvo, pa je došlo i do krvavih sukoba, no statut ne samo da je ostao na snazi, već je ubrzo nekim reformama dopunjen i pooštren. Trajao je sve do godine 1850., kad je patentom cara Franje Josipa I. združen sav grad, naime Gradec i Kaptol s predgrađem, u jedno upravno tijelo grad Zagreb, kojemu stade na čelo načelnik, kojega bira svake treće godine gradsko zastupstvo.

Trgovina i obrt bijahu u doba turske prevlasti veoma slabi, a prirod žita i stoke jedva je dotjecao za domaće potrebe. Trgovalo se s austrijskim nasljednim zemljama i s habsburškom Ugarskom. Poslije izgona Turaka obrati veliku pažnju procvatu trgovine kralj Karlo III. u svim svojim zemljama. Sada bješe izgrađena (1726) po njemu prozvana Karolinska cesta od Karlovca do Bakra i Rijeke, a uz cestu su naseljeni Hrvati, Kranjci i Česi. Docnije je izgrađena cesta iz Karlovca u Senj (1770) po savjetu cara Josipa II., pa otale joj i ime Jozefinska. Tako postade Karlovac jedan od prvih trgovačkih gradova u Hrvatskoj posredujući promet između primorja i unutrašnjosti. Sve do Karlovačkoga i Požarevačkoga mira nije moglo ni govora da bude o trgovini u Slavoniji. Prostrana i dračem obrasla,

tek tamo amo od nužde obrađena polja sterahu se od Lonje do Zemuna. No ni mirna vremena ne mogoše u prvi kraj mnogo pomoći, a najveću štetu činile su česte poplave, naročito u Posavini i oko Vuke. Tek osnutkom slavonskih županija krenulo je gospodarstvo na bolje, pa se počelo trgovati žitom, koje se izvozilo, ponajviše po rijekama (u dereglijama), ća u Italiju preko Siska i Karlovca, i u Njemačku Dunavom. Znatan prihod imali su slavonski vlastelini od krzna mnogobrojne divljači, a Osijek bijaše za to glavno tržište. Nadalje su i guste šume i prašume davale izobilje građevnoga drva, koje se nadaleko izvozilo. Obrt bijaše — uz domaći seljački — sav usredotočen po gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji, a bavili su se njime ponajviše doseljeni Nijemci, naročito u Slavoniji. Oko 1761. započelo se gojiti i svilarstvo, ali je ono bilo ograničeno najviše na neke velikaške spahiluke.

Školstvo. Sve do Marije Terezije bilo je školstvo veoma slabo, a jedino neki samostani i biskupska sjemeništa vodili su brigu oko naobrazbe mladeži, u prvom redu svećeničkoga podmlatka. Prvi viši zavod, gimnaziju, osnovali su za sebe P a v l i n i u Lepoglavi (oko 1503.), koju su 1583. otvorili i svjetovnjacima. Docnije imali su Pavlini u Lepoglavi svoju filozofiju (1656), a doskora i teologiju (1683), pače oni su podjeljivali čast doktora (tako 1674. prvi doktor filozofije, a 1715. teologije). Teologiju učili su kod njih samo njihovi pitomci, dok su filozofiju polazili i sinovi susjednih zagorskih plemića. Za hrvatsku su nastavu zaslužni i I s u s o v c i, koji su u maju 1607. otvorili u Zagrebu tik do crkve sv. Katarine i u susjednom samostanu Dominikanaca javnu gimnaziju za svjetovnjake, koja je već 1609. brojila 260 učenika, a 1614. njih 330. Kao nastavak gimnazije (sa šest razreda) otvorena je kasnije (1662) filozofija s tri tečaja (logika, fizika i metafizika), svaki sa jednim profesorom. Tako se od gimnazije razvila a k a d e m i j a z n a n o s t i, kojoj je kralj Leopold I. podijelio (23. sept. 1669.) privilegije bečkoga sveučilišta, a to je onda prihvatio i hrvatski sabor (3. nov. 1671.). Leopold podijeli ovoj akademiji ovlast, da njezin rektor i profesori mogu one, koji će položiti stroge ispite, promovirati na doktore. Ali iz nama još danas nepoznatih razloga ovaj privilegij kraljev nije nikad stupio na snagu. Podjedno je vremenom podignut i teološki fakultet u toj akademiji, a počelo se predavati najprije kanonsko pravo (1727), a onda u tri tečaja čitava teologija (1746). Po raspustu reda (1773) dospješe gimnazija i akademija u državne ruke, a onda bi teološki fakultet sjedinjen s biskup-

-skim sjemeništem zagrebačkim. Osim u Zagrebu Isusovci su još podigli gimnazije u Požegi (1698—1773), Varaždinu (1678—1773) i Osijeku (1766—1773). Sva ta učilišta tadanje Hrvatske bila su podignuta poglavito potporom i legatima mnogobrojne duhovne i svjetovne hrvatske gospode. Od Isusovaca preuzeše gimnazije neko vrijeme Pavlini, a onda po raspustu reda (1783) Franjevci. Pučke škole, rastresene po zemlji, bile su također pod okriljem svećenstva, navlaš župnikâ. One su se služile knjigama štampanim na kajkavskom narječju u Zagrebu i Varaždinu. Školstvo je najbolje cvalo, dok je bilo u rukama Isusovaca i Pavlina, ali po dokinuću ovih redova spade na niske grane.

Ni u isusovačkoj ni u pavlinskoj akademiji nijesu se predavali pravni nauci. Stoga su hrvatski mladići polazili sveučilišta u Ugarskoj, Beču, Gracu, Bologni, Padui i Krakovu. Tek 1769. osnovana bi odredbom Marije Terezije i nastojanjem kraljevskoga vijeća prva javna škola „za političke i kameralne nauke" (studium politicum — camerale) sa sjedištem u Varaždinu, jer su tada ondje stolovali ban i hrvatska vlada, a s njemačkim nastavnim jezikom (1770—1773). Međutim preseli se ova škola 1773. u Zagreb, gdje joj je u isusovačkoj akademiji određena posebna dvorana. Kad je Marija Terezija 1776. osnovala zagrebačko školsko okružje (districtus studiorum Zagrabiensis), pod koje je podvrgla čitavo školstvo u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji s vrhovnim ravnateljem na čelu (superior regius studiorum et scholarum director), onda je osnovana i kraljevska akademija zajedno s glavnom gimnazijom u Zagrebu. Ova akademija bješe od sada do 1850. jedini viši zavod u Hrvatskoj i Slavoniji obuhvatajući tri fakulteta: bogoslovni (koji i dalje ostade pod krovom biskupskoga sjemeništa), pravoslovni i mudroslovni. Kad je onda 1850. dokinut mudroslovni fakultet, jer su njegovi nauci preneseni u VII. i VIII. razred reorganizirane gimnazije, preostade jedini pravoslovni kao „Kr. pravoslovna akademija".[1] Tek 1874. otvoreno je onda današnje hrvatsko sveučilište.

Da je u to doba procvala hrvatska literatura i u Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji pa i u samoj turskoj Bosni, sve je to poznato iz povijesti hrvatske književnosti, a ovdje ćemo samo naglasiti, da baš u tomu imamo jasan znak većega kulturnoga stepena, ali

---

[1] Teološki je fakultet dokinuo još car Josip II., a poslije je ograničen na biskupsko sjemenište.

i sve to jače narodne svijesti. Viši stepen materijalne kulture pokazuje i procvat znanosti i umjetnosti, kojih su sve grane imale i odličnih svojih zastupnika u narodu hrvatskom, naročito graditeljstvo, kiparstvo i slikarstvo.

Mletačka Dalmacija

(1420—1797).

Teritorijalne promjene. Ime i pojam današnje Dalmacije u najtješnoj je svezi s mletačkim vladanjem, jer kakogod se ono širilo na obali Jadranskoga mora i po unutrašnjosti (Zagorju), tako se proširivalo i ime Dalmacija. Izuzetak od toga čini teritorij republike dubrovačke od Stona do ulaza u Boku Kotorsku, koja se zvala mletačka Albanija (Albania Veneta). Baš za to, da Mleci i Dubrovnik ne budu susjedi, izradi republika dubrovačka kod sklapanja Požarevačkoga mira (1718), da je Turskoj tom prigodom ustupljen uzan komad zemljišta uz sjevernu i južnu granicu njezinu, a to su Klek na sjeveru, a Sutorina na jugu. Time se Hercegovina pružila na dva mjesta do mora, a tako onda ostade sve do danas. Godine 1420. imala je Venecija u svojoj vlasti sve primorske gradove i otoke (acquisto vecchio), a docnije stekla je mirom Karlovačkim (acquisto nuovo) i Požarevačkim (acquisto nuovissimo) svu zemlju današnjega opsega Dalmacije od Velebita i Dinare do rijeke Neretve (ili Kleka) i Boku Kotorsku. U toj su zemlji i sada najbrojnije žiteljstvo bili Hrvati, navlaš na otocima i po kopnu izuzevši primorske gradove Zadar, Trogir i Spljet i one po otocima Rab, Osor, Starigrad, gdje ima mnogo Talijana plemića i građana, koji se tude naseliše ponajviše za mletačkoga mnogovjekog vladanja. Uz Hrvate i Talijane ističu se još i Srbi, naseljeni poglavito u porječju Krke od Knina do Skradina u doba turskoga gospodstva. Godine 1726. doseliše se neke arbanaške porodice iz skadarske okolice u mjesto Arbanasi (Borgo Erizzo) kod Zadra.

Uprava. Dalmatinska je uprava bila u rukama nekolicine mletačkih činovnika, kojima bijaše na čelu providur (proveditore generale), koji se svake treće godine mijenjao. Za ovu se službu natjecalo mletačko plemstvo, jer je bila časna i unosna. Providur je vladao poput nezavisna vladara imajući dvor u Zadru, sjajnu tjelesnu stražu i odijelo nalik na duždevo. Kad bi ga dalmatinski seljaci sretali, padali bi iz počitanja pred njime na koljena. Vlast bješe mu

neograničena, a podjedno bijaše on i posljednja molba za sud, financije, vojsku, pače i crkvu. Kako je narod hrvatski zvao dužda mletačkoga p r i n c i p o m, rado je nazivao mletačku Dalmaciju između Velebita, Dinare, Neretve i mora P r i n c i p o v i n o m.

Mletačka Dalmacija bijaše podijeljena na okružja (distretto), kojima stajaše na čelu od providura imenovani k n e z (conte). Knezu uz bok stoje dva činovnika, k a n c e l a r (cancelliere) za sudbene poslove i c a m e r l i n g o za financijalne. Inače bješe mletačko činovništo malobrojno i tako slabo plaćeno, da je bilo prisiljeno od sabranoga poreza i drugih javnih daća uzimati na štetu mletačke republike. Tako je kancelar imao na godinu 60 for., a trošio je 4000 for. Međutim porezi nijesu bili preveliki, jer republika gospodarica nije htjela da raspiruje nezadovoljstva u teško stečenoj Dalmaciji. Plaćali su ih jedino seljaci, jer su plemići i građani i ovdje bili oprošteni ne samo od svakoga poreza, nego i od svih daća. Svaka gradska općina imala je i posebni svoj s t a t u t, tako da u tom nema jedinstvenosti u Dalmaciji. Isto su se tako razilazili utezi i i mjere od mjesta do mjesta. Upravu općinsku podijeliše plemići i građani, koji su se skupljali na skupštine, gdje se raspravljalo o općinskim poslovima. U nekim su se općinama sastajali samo plemići na skupštine, a u nekim imali su i građani svoje zasebne skupštine. Civilne i kriminalne poslove vodio je gradski (općinski) knez, a policajne vršili su veliki i mali suci. Seljaci su se sastajali u b r a t o v š t i n a m a u skupove, na kojima su raspravljali o svojim potrebama. Inače bio je svakomu selu na čelu za civilne i vojničke poslove glavar zvan h a r a m b a š a. Za vrijeme mira činili su seljaci neke čete, a zvali su se panduri. Dužnost im je bila paziti na kretanje pograničnih bosanskih Turaka, a kod kuće bdjeti nad sigurnošću. Svako je okružje imalo tada svoga p u k o v n i k a, a uza nj kao niže časnike s e r d a r e i h a r a m b a š e. Otočani služili su jedino u mletačkoj mornarici. Vojnici dalmatinski zvali su se u Veneciji S c h i a v o n i, a znalo ih je biti do 60.000 momaka, mahom dobrovoljaca. Talijanski jezik gospodovao je samo u gradovima dajući im sasvim talijanski tip, a inače je sve bilo hrvatsko.

T r g o v i n a bila je sva u rukama mletačkim, tako da se osim vina sva roba, što se izvozila iz Dalmacije, morala najprije dovažati u Veneciju, a tek onda dalje; isto tako morala je Dalmacija sve svoje potrebe dobavljati iz Venecije. Valjanih cesta nije bilo za cijelog mletačkog vladanja, a isto tako nije mletačka vlada nikakih

škola podizala, pače ona je u tom smetala i samomu kleru, kad je htio da pomogne toj narodnoj potrebi.

Crkvene prilike. Katolički kler bijaše u to doba u Dalmaciji veoma brojan, a pripadao je dvjema nadbiskupijama: zadarskoj i spljetskoj, podijeljen na deset biskupija, od kojih su neke bile veoma malene, kao osorska, pod kojom su bile četiri župe s 6.000 duša. Pored svjetskoga se klera ističu još požrtvovni i u narodu osobito ugledni Franjevci s brojnim samostanima, naročito na otočiću Visovcu u rijeci Krki, pa u Kninu i Sinju. Za turskoga vladanja naselilo se u Dalmaciji i grčko-istočnih Srba, koji bjehu u to doba podvrgnuti dabro-bosanskomu metropoliti u Sarajevu. Ali kad Mlečani proširiše svoju vlast u zemlji, podložiše pripadnike grčko-istočne crkve onamošnjim katoličkim biskupima, koji su i njihove parohije službeno pregledavali, svećenike njihove redili i namještavali. U to doba pripadnici grčko-istočne crkve polaze katoličke crkve, a i katolički ih svećenici sahranjivahu. Tek polovicom XVIII. vijeka bi im dopušteno sagraditi koju crkvu po svomu obredu. Pored svega toga ipak se održa nekako manastir Arhanđelovac na Krki, središte Srba u sjevernoj Dalmaciji, i episkopija u Kotoru u južnoj. Na teritoriju republike dubrovačke uopće nestade sasvim pripadnika crkve grčko-istočne, jer ih njezina vlada nije htjela trpjeti. Tako je ostalo sve do pada mletačke republike (1797). Tek za francuske vladavine i njezine baštinice austrijske biše uređeni crkveni odnosi pripadnika grčko-istočne crkve u Dalmaciji.

Kronološki pregled događajâ trećega doba.

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1527.	1. jan. Hrvati izabraše Ferdinanda svojim kraljem na Cetinu, a 6. jan. Hrvati u Slavoniji Ivana Zapoljskoga.	1526. 11. nov. Ugri okruniše Ivana Zapoljskoga kraljem. 1526. 16. dec. Ugri izabraše Ferdinanda kraljem.
poč. 1528.	Pad Jajca i Banjaluke.	1529. Turci pod Bečom (prvi put).
1537.	Pad Požege i Klisa. Poraz Katzianerov kod Gorjana.	1532. Nikola Jurišić u Kisegu. 1538. Veliko-Varadinski mir.
		1541. Ugarska razdijeljena u tri dijela.
		1566. Nikola Zrinski u Sigetu.
1573.	Seljačka buna.	
1579.	Osnutak Karlovca.	
1593.	Bitka kod Siska.	**1606. Bečki i Žitvatoročki mir.**
		1618.—1648. Tridesetgodišnji rat.
		1664. Bitka kod sv. Gottharda i Vašvarski mir.
1671.	Smrt Petra Zrinskoga i Frana Krste Frankopana u Wiener-Neustadtu.	
		1683. Turci pod Bečom (drugi put).
		1687. Požunski sabor: kuća Habsburška postaje u Ugarskoj i Hrvatskoj nasljedna po primogenituri.
1690.	Doseljenje Srbâ u Srijem.	
		1699. Karlovački mir.
1712.	Hrvatska Pragmatička sankcija.	**1713.** Karlo III. proglašuje Pragmatičku sankciju.
		1718. Požarevački mir.
		1722. Ugarska Pragmatička sankcija.
1745.	Obnovljenje i utjelovljenje Slavonije Hrvatskoj.	
1751.	Osnovana srpska patrijaršija u Karlovcima.	1756.—1763. Sedmogodišnji rat.
1767.	Osnutak hrv. kraljevskoga vijeća.	
1776.	Rijeka povraćena Hrvatskoj.	
1779.	Hrvatsko kraljevsko vijeće dokinuto.	1781. Patent o toleranciji. 1785. Dokinuće kmetstva.

Četvrto doba

od 1790. do danas.

Kraljevi iz kuće Habsburško-Lotarinške.

I.

Leopold II.

(1790—1792).

ladanje Marije Terezije, a još više cara Josipa II., zamašne su epohe, u kojima se odvaja od feudalne moderna Habsburška monarkija. Teorije o „prosvijetljenom apsolutizmu", kojima bješe car Josip tako gorljivim apostolom, bile su uzrokom onom političkom i narodnom pokretu, koji postade osnovnom idejom, što je odsada dalje zanosila sve zemlje i narode od Krkonošâ do Save i mora, pa od Alpâ do donjega Dunava i Karpatâ.

Leopold II. Cara Josipa II., koji nije ostavio djece, naslijedi na prijestolju mlađi brat Leopold II. (1790—1792), još od godine 1765. veliki vojvoda Toskanski, a na dobru glasu kao vladar mudar i zauzet za dobrobit narodnu. Premda je i on bio racionalist i slobodoumnik (otale općeno zvan „filozof") i provodio u Toskani znatne državne i crkvene reforme, ipak se kod toga nije mašao one silovitosti, brzine i samovolje kao Josip II. u svojoj državi, već je sve to činio u sporazumu sa svojim podanicima i glavnim im predstavnicima. Vladanje samo u Habsburškoj monarkiji preuze u vrlo teškim prilikama: baštinio je od brata Josipa u jednu ruku nedogledan rat s Turskom, a u drugu teško ogorčenje novih podanika, naročito Madžarâ i Hrvatâ. Stoga mu je bila prije svega poglavita briga, da državu svoju spase od sudbonosnih kriza.

Saziv sabora u Budim. Još iz Firence poručio je Madžarima i Hrvatima, da će svoje vladanje započeti sazivom sabora i krunisa-

njem, a tek što stiže u Beč, odmah treći dan (14. marta 1790.) izdade na njih proglas, u kojem im objavi, da je po smrti bratovoj primio prijestô ugarsko-hrvatski na osnovi zak. čl. I. i II. od 1723. (naime ugarsko-hrvatske Pragmatičke sankcije) i da će staleže ostaviti u njihovim pravima i sloboštinama, što im daju ustav i zakoni; poradi toga potvrđuje Josipov proglas (od 28. januara 1790.) uz dodatak, da će o onim reformama, kojih car nije povukao (a to su edikt o toleranciji i onaj o dokinuću kmetstva), saslušati mnijenje sabora, koji sazva nekoliko dana docnije (29. marta) za 6. juna u Budim sa zadatkom, da izabere palatina, sastavi kraljevsku inauguralnu diplomu, primi kraljevsku prisegu i ovrši svečano krunisanje. Uporedo s nastojanjem oko primirenja Ugarske i Hrvatske teče i diplomatsko djelovanje Leopoldovo, da dođe do mira s Turskom, jer unatoč pobjedama Laudonovim i osvojenju Beograda i Smedereva nije bilo nade u trajni uspjeh, budući da je takmica Pruska ponudila sultanu Selimu III. navalni savez, pače na proljeće 1790. stajaše njezina vojska tik austrijske granice. To držanje snažne Pruske prisili Leopolda na prihvat konvencije utanačene u Reichenbachu (u pruskoj Šleskoj): Leopold se obavezao, da će odmah s Turskom sklopiti primirje i prekinuti savez s Rusijom, a Friedrich Wilhelm II. posredovati sastanak mirovnoga kongresa.

Poruka Leopoldova primirila je doduše Madžare i Hrvate, no uza sve to ogorčenosti protiv netom minuloga samovoljnog vladanja Josipova nije nestalo, pače vijest o carevoj smrti pozdravljena bi velikim ushitom, jer se u prvi kraj općenito držalo, kao da je sada nestalo svake pogibli po ugarski i hrvatski ustav. Karakteristična je u tom obziru izjava hrvatskoga velikaša baruna Ignjata Magdalenića, koji reče, da je neustavnim vladanjem Josipovim utrnula zakonska moć Pragmatičke sankcije od 1722. i time prekinuta veza između dinastije i naroda (filum interruptum successionis), pa tako da su Ugri i Hrvati u pravu, da sebi biraju novu dinastiju[1] ili

[1] U tom je obziru veoma značajna brošira, što ju je napisao pod svojim imenom tadanji peštanski sveučilišni profesor Karlo Koppi: „Jus electionis quondam ab Hungaris exercitum. Historia stirpis Arpadianae. Viennae (s. d.)". Na kraju predgovora datirana je ovim riječima: „Scribebam Pestini in ipso comitiorum sollemni aditu 6. juni 1790.". U toj brošuri dokazuje Koppi, da francuska porodica vojvodâ Crouy (familia ducum Croviacorum) izravno potječe od Arpadovaca, i to tobože od kralja Stjepana IV. (1163—1165) ili njegova (inače u vjerodostojnim historijskim izvorima nepoznata) sina Marka.

da utvrde s Leopoldom novi ugovor i novu inauguralnu diplomu, u kojoj će biti ustav i suverenost države, kao i prava staležâ jasnije i izrazitije istaknuta negoli dosada. No mnogo je znatnija od ovoga časovitoga i pojedinačkoga državnopravnog domišljanja nenadana krepka provala narodnoga osjećaja i kod Madžarâ i kod Hrvatâ. „Madžarsko (i hrvatsko) plemstvo obuze ujedared neka patriotska vrtoglavica, pa su svi htjeli da budu patrioti, — kaže suvremeni Hrvat grof Adam Oršić — dali su sebi krojiti haljine po staromadžarskom načinu, a i žene uzeše oblačiti odijela madžarskoga kroja s krznom, a na glavu staviše čako; nitko ne htjede da inače govori negoli madžarski, a u Hrvatskoj hrvatski". Oni su dakle protiv carevih političkih novotarija potražili oslona u starim uspomenama ugarsko-hrvatske državne nezavisnosti, a protiv germanizacije u preporodu narodnosti i narodnoga jezika. Međutim Madžari su išli mnogo dalje od Hrvatâ: već sada su smatrali najjačim štitom protiv eventualnih ponovnih pokušaja germanizacije samostalnu madžarsku državu sa čistim madžarskim narodnim obilježjem. Kao što ima samo jedan Bog i jedan kralj, govorahu, tako treba da bude sama jedna država, jedan narod i jedan jezik od Karpatâ do Adrije, — to bijaše politička ideja Madžarâ u to doba, a takovom ostade zapravo u bitnosti sve do danas. Madžari su dakle posve poprimili ideju cara Josipa II.; oni su samo zamijenili jedinstvenu Austriju jedinstvenom Madžarskom, a njemački jezik madžarskim. Hrvati su opet prihvaćali doduše misao o samostalnoj ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici, ali ono traženo jamstvo nalazili su u „stoljećima posvećenom" latinskom jeziku, koji im je i jednima i drugima već odavna bio drugim materinjim.

Hrvatski sabor od 1790. Pod utjecajem ovakih političkih pogleda sastade se iza petgodišnje stanke velika skupština županije zagrebačke (2. marta) i upravi na ugarsko namjesničko vijeće predstavku s molbom, da se sazove hrvatski sabor, koji će izabrati protonotara, onda da se imenuje ban, za koju je čast preporučila grofa Ivana Erdődyja. Na slijedeću skupštinu, 15. aprila, došao je i veliki župan zagrebački Nikola Škrlec vrativši se iz Ugarske. Obavivši restauraciju županijskoga činovništva izreče vrlo značajan govor. Ponajprije sjeti plemstvo nemilih događaja prošlih godina, naime, kako je ukinuta čast velikožupanska, pogaženi bili zakoni, uvedene tuđinske uredbe i „egzotičan jezik"; no podjedno istaknu, da se zapravo takove težnje egzekutivne vlasti pokazaše već od

vremena Karla III., tako da se stvorio pravi sistem mimoilaženja vlasti legistativne ili sabora. „Zato treba — reče — da se nerazrešivom vezom sjedinimo s Ugarskom; onda ne će više vlast egzekutivna moći prelaziti svojih granica." I odista, kad se malo zatim 12. maja sastao u Zagrebu hrvatski sabor pod predsjedanjem novoga bana grofa Ivana Erdödyja (1790—1806), nakon što je Josipov komisar grof Franjo Balassa dao ostavku[1], zaključio je, da se ima za Ugarsku i Hrvatsku obrazovati zajednička vlada, koja će pomnjivo paziti i bdjeti, da se ništa ne zgodi, što bi bilo u protimbi s ustavom i zakonima Ugarske i Hrvatske; a takav odnošaj između Ugarske i Hrvatske ima potrajati sve dotle, dok se natrag ne osvoje oni dijelovi Hrvatske, što ih sada drže Turci i Mlečani,[2] tako da se uzmogne naći na okupu dovoljan broj županija za uređenje posebnoga političkoga dikasterija (vlade); sve dotle pak neka ovo šest županija[3] prima naloge od ugarske vlade". Time su dakle Hrvati onaj neustavni čin Marije Terezije od 1779. sami na svom saboru sankcionirali. Pored toga zaključi hrvatski sabor još i to, da se daća za uzdržavanje vojske (contributio, dica), koja se ravno daje kralju, mora ubuduće raspraviti i prihvatiti, ali odjelito od ugarske ratne daće, jedino na ugarskom saboru i nigdje drugdje.

Budimski sabor. S ovakvim zaključcima pošli su potom hrvatski poslanici na sabor u Budim; bili su to Nikola Škrlec za gornju (velikašku) kuću, a Adam Škrlec (sinovac Nikolin) i Franjo Bedeković za donju (zastupničku). U uputi, koju im dade hrvatski sabor, još im je naloženo, da se imadu u općenojavnim

---

[1] Suvremeni grof Adam Oršić zabilježio je u svojim memoarima o odlasku grofa Balasse iz Hrvatske ovako: „Über den Commissarius und Banus Balassa schrie man auch stark. Hätten nicht einige bescheidene Männer die Jugend von Excessen abgehalten, so würden sie selben gemisshandelt haben; darauf ging er auch davon, legte seine Charge nieder und kam nicht mehr" (Kukuljević, Arkiv X, 262).

[2] Pod tim su krajevima Hrvati tada razumijevali zapadni dio današnje Bosne od Vrbasa s Jajcem ili tada zvanu Tursku Hrvatsku, zapadnu Hercegovinu s Ljubuškim ili Tursku Dalmaciju, i mletačku Dalmaciju do Neretve. Dubrovnik postojaše još kao samostalna republika, a Boka Kotorska zvala se mletačka Albanija. Tek 1815. protegnulo se ime Dalmacija još i na njih.

[3] Zagrebačka (koja je tada obuhvatala poslije dokinuća severinske (1787) i Gorski kotar), križevačka, varaždinska, virovitička, požeška i srijemska, dakako bez Vojne Krajine u Posavini.

poslovima pokorovati većini glasova, ali ipak tako, da time ne budu povrijeđena posebna prava kraljevine Hrvatske, dok su se u pitanju stjecanja građanskoga prava protestanatâ u Hrvatskoj imali strogo držati starih hrvatskih zakona, koji toga ne dopuštahu.

Međutim budimski je sabor odmah pošao takim putem, kakovom se Hrvati nijesu nadali. Već u prvoj sjednici (11. juna) zapodjenuše madžarski zastupnici u donjoj kući raspravu o madžarskom jeziku idući za tim, da se njime ne samo raspravlja (što su oni većinom odmah i činili), već da se i vodi dnevnik saborski (diarium) kao original, dok bi latinsko izdanje bilo tek neautentični prijevod. Protiv toga podignu svoj glas oba hrvatska zastupnika, pače Beděković izjavi privatno istoga dana, da ne može pristati uz madžarski jezik, „jer je narod hrvatski isto tako korjenit kao i madžarski, a bila bi velika sramota, da vremenom izgubivši svoj (hrvatski) jezik prestane biti zasebnim narodom i postane slugom Madžara".[1] Iza ponovne rasprave sjutradan donja kuća konačno zaključi, da se ima uz madžarski tekst saborskoga dnevnika napose izdavati i latinski kao autentičan prijevod, a oni, koji ne znadu madžarski, neka govore latinski. Poslije toga došlo je na red glavno pitanje ovoga sabora: krunisanje novoga kralja, a s time podjedno i rasprava o inauguralnoj diplomi, koju je trebalo sastaviti prije krunisanja. Većina je sabora htjela zavjernicu imati tako, da se u nju stavi sve ono, što bi moglo posve zajamčiti neodvisnost Ugarske, a reforme da se provedu u skladu sa staleškim privilegijima. Rasprava se otegla punih šest nedjelja, a da sabor još uvijek nije pozvao Leopolda u svoju sredinu. No kralj je to naumice sve dosada dopuštao, želeći da se staleži najprije primire, a onda se riješi na odlučan istup. Dne 20. jula javi im preko ugarskoga kancelara, da nikako nije voljan prihvatiti nove diplome, već ili onu Karla III., ili onu Marije Terezije, a to je u svom pismenom odgovoru ponovio još i onoj saborskoj deputaciji, što je došla preda nj, da ga pozove na krunisanje (2. augusta). Nato sabor odluči, da ima posebni odbor sastaviti kombiniranu diplomu od one Karla III. i one Marije Terezije, ali Leopold, da smekša staleže, dopusti sada južnougarskim i hrvatsko-slavonskim krajiškim Srbima crkveni sa-

[1] Ove je riječi Beděković kazao Madžaru Josipu Keresztesiju, koji ih je i zabilježio u svom dnevniku (Keresztesi, Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Bdpst 1882, 255).

bor, koji se sastao u Temišvaru (1. septembra). Na tom saboru zaključe sakupljeni Srbi na poticanje nekih prisutnih vojničkih ličnosti, da se Leopold zamoli, da im dade posebni srpski teritorij (Banat) kao vojvodinu a s despotom na čelu, posebnu srpsku dvorsku kancelariju u Beču, posebne srpske urede za rješavanje civilnih i crkvenih posala i posebni srpski sabor. Već 17. septembra odgovori Leopold Srbima, da je rado pripravan ispuniti im želje i da se raduje, što srpski sabor tako razborito vijeća; svakako će im u najskorije vrijeme urediti „ilirsku" dvorsku kancelariju.[1]

Međutim je budimski sabor nastavio svoja vijećanja i donio prijedlog, da se madžarski jezik postepeno uvede kao službeni u sve urede. Tomu se prijedlogu opriješe Hrvati, i to ne samo oni u donjoj kući, već i članovi gornje kuće, na čelu im ban grof Ivan Erdődy i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac. Ban izjavi, da će se na taj način oba kraljevstva zavaditi, jer jedno hoće da drugome nametne zakon,[2] dok biskup Vrhovac naglasi, da je u jednoj državi, gdje imade više naroda, upravo nedostojno i nepravedno, kad jedan narod hoće da nametne drugomu svoj jezik; kad Madžari tako rade, onda im je pred očima jedino to, kako bi Hrvate uklonili od zajedničkih državnih posala, tako da uzmognu ostati sami. Paralelno s debatom o madžarskom jeziku uze sabor u pretres i pitanje o građanskom pravu protestanata. Većina madžarskih zastupnika i velikaša bila je za to, da im se ovo dade i u Hrvatskoj, no ban se tome usprotivi rekavši, da protestantima nema mjesta u Hrvatskoj i Slavoniji na osnovi starih hrvatskih zakona i kraljevskih potvrda (počevši od 1608.). Sada uzeše Madžari tvrditi, da se ove potvrde ne tiču i Slavonije, već samo Hrvatske, gdje tobože nema mjesta banskoj vlasti; ali ih Hrvati odbiše dokazujući, da je Slavonija od vajkada pod banom. Energički je istup Hrvata bio uspješan: madžarski jezik i građansko pravo protestanata ostadoše ograničeni na Ugarsku. Uto je saborski odbor

---

[1] Leopold je osnovao „ilirsku dvorsku kancelariju" 20. februara 1791. i stavio joj na čelo bivšega hrvatskoga komisara i bana grofa Franju Balassu; ali je nasljednik njegov Franjo I. dokine već 1792. zak. čl. X. stvorenim na saboru u Požunu. Poznato je, da su na dvoru u Beču doseljene Srbe od 1690. dalje nazivali u službenim spisima „Iliri".

[2] Očito ima poznata krilatica „Regnum regno non praescribit leges" odatle svoj postanak. Samo griješkom je tradicija (nigdje zabilježena u starije vrijeme) voli pripisivati banu Tomi Erdödyju (1584—1595 i 1608 1614 † 1624.).

dovršio zaključenu kombiniranu inauguralnu diplomu te je podastre (20. septembra) Leopoldu, ali kralj je vrati uz ponovnu izjavu, da ne prima druge diplome, već ili onu Karla III. ili onu Marije Terezije. Videći sabor postojanost kraljevu, a saznavši suviše još i za zaključke srpskoga temišvarskoga sabora, koji ga osupnuše, popusti i prihvati nakon žestoke rasprave kraljevu odluku. I tako je kralj Leopold svladao otporni duh budimskoga sabora i zakazao krunisanje za 15. novembra u Požunu, kuda je potom i sabor premjestio svoja vijećanja.

Požunski sabor. Dne 10. novembra otvori Leopold uz običajne ceremonije sabor i predade mu svoje kraljevske propozicije. Već treći dan (12. novembra) sabor je jednodušno, i ne otvorivši kraljevski otpis, koji je sadržavao imena kandidata, izabrao palatinom četvrtoga Leopoldova sina nadvojvodu Aleksandra,[1] a onda je prihvatio po kraljevoj želji kao inauguralnu diplomu onu Marije Terezije i svečano okrunio 15. novembra 1790. Leopolda krunom sv. Stjepana. Poslije toga sabor se zabavio temeljnim državopravnim pitanjima, modernim reformama i željama i tegobama svojim. Kod toga je Leopold odlučno zastupao napredni duh novoga vremena htijući, da se reforme i njihovi blagotvorni utjecaji po mogućnosti protegnu na cijelo pučanstvo u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ali staleži su pokazali samo u državopravnim pitanjima velikoga interesa i pažnje, dok su u pitanju reforama zastupali zasukano mišljenje, kao da je tobože stari feudalni ustav sasvim dobar i da se u njemu kriju mudri zakoni za sve, samo što oni još nijesu provedeni.

Prvi se državopravni zakonski članci požunskoga sabora od 1790./91. odnošahu na Leopoldovo krunisanje i baštinsko pravo njegovih nasljednika na temelju Pragmatičke sankcije od 1722., onda na kraljevsku zavjernicu, prisegu i stalno određeni rok od šest mjeseci za novoga kralja po smrti njegova predhodnika, na izbor palatina nadvojvode Aleksandra, na čuvanje krune sv. Stjepana u Budimu, koja se više nikad ne smije iz zemlje odnositi. No najvažniji je deseti članak, u kojem kralj priznaje i obvezuje se Ugarsku i Hrvatsku smatrati posve nezavisnom državom. Nadalje izjavljuje kralj, da Ugarskoj i Hrvatskoj davati zakone ili ih dokidati i tumačiti može jedino zakonito okrunjeni kralj u

---

[1] Kralj Leopold imao je deset sinova, od kojih potječu današnje grane vladajuće dinastije.

sporazumu sa staležima sabranim na saboru, pa se stoga obvezuje za sebe i svoje nasljednike, da se više nikad ne će Ugarskom i Hrvatskom vladati dvorskim naredbama ili patentima, pače ovakove spise nijesu oblasti (ugarske i hrvatske) dužne primati. Sabor se ima sastajati barem svake treće godine, no može se i prije, ako to opće dobro zahtijeva. Članko se XIV. određuje, da u Ugarskoj ima da bude vrhovna politička oblast ugarsko namjesničko vijeće, koje je posve nezavisno od bečkih oblasti i izravno podloženo kralju. Tuđinski se nikaki jezik ne smije uvoditi kao službeni, dok se zasada odmah uvodi madžarski jezik u gimnazije, akademije (pravne i filozofske) i na sveučilište; kod oblasti ugarskih neka se zasada još uređuje u latinskom jeziku. Isto tako ne može kralj samovlasno tražiti novaka za vojsku, ni hrane ni novaca, već se sve to ima izvršiti jedino u sporazumu sa staležima na saboru, a naročito ratna daća (ili kontribucija) ima se od sabora do sabora točno odrediti. Ovim zamašnim člancima bješe po mišljenju na saboru prisutnih velikaša i plemića ustav osiguran, pa se onda prešlo na pitanje reforama. No poslije odulje rasprave staleži zaključe, da se ono skine zasada s dnevnoga reda i da posebno izabrani odbor ima najprije izraditi o tome opsežan izvještaj i podastrijeti budućem saboru, koji će ga onda uzeti u raspravu; jedino članak, kojim se dopušta kmetovima i seljacima slobodno seljenje, bio je iza burne rasprave prihvaćen.

Kad se potom prešlo na „želje i tegobe", došli su na red Hrvati. Dne 3. decembra pročita hrvatski saborski protonotar Donat Lukavski u donjoj kući želje Hrvatâ, a među njima i onu, da županije zagrebačka, križevačka i varaždinska i nadalje ostanu pod ugarskim kraljevskim namjesničkim vijećem, kako je to odredila još 1779. kraljica Marija Terezija, samo mole, da se u vijeće uzmu razmjerno i sinovi kraljevine Hrvatske, a tako i banu da se dade u njemu mjesto i glas, ali autonomni poslovi hrvatski imadu se i odsada dalje raspravljati i rješavati jedino na hrvatskom saboru. Druga se želja Hrvatâ ticala hrvatske ratne daće, za koju hrvatski staleži mole, „budući da je već uređena po načinu ugarske manipulacije", da se ni unaprijed ne može nigdje drugdje raspraviti ni povisiti, osim na zajedničkom saboru, ali ipak zasebno od ugarske ratne daće. Sabor prihvati poslije značajne rasprave oba prijedloga, a kralj ih onda potvrdi. To su zakonski članci LVIII. i LIX. Stvorivši tako 74 zakonska članka sabor se konačno

razišao. Dne 13. marta 1791. došao je Leopold u Požun, sankcionirao sve zakonske članke zajedno, a onda sabor zaključio uz običajne ceremonije.

Hrvatski sabor od 1791. Vrativši se u Zagreb ban Ivan Erdődy sazove sabor za 7. juna 1791., koji primi iza nekih prigovora izvještaj hrvatskih poslanika na znanje, a tako i zakonske članke stvorene na požunskom saboru, a onda još zaključi, da se imade na pučkim i srednjim školama u Hrvatskoj i Slavoniji učiti madžarski jezik kao neobligatan predmet, to jest da ga uče oni, koji drže, da će od toga imati koristi. Prvi učitelj madžarskoga jezika na pučkoj školi došao je već u oktobru 1791. u Zagreb, a slijedeće godine bilo ih je još i u Varaždinu i u Požegi. Na gimnazijama učio se po dva sata u tjednu, a ujedno je izdana i gramatika madžarskoga jezika napisana kajkavskim narječjem.

I tako se konačno dovrši politički rad, što se skupio oko saborâ od 1790./91. Sabor budimsko-požunski pokazao je prije svega Hrvate kao zavisne od madžarske saborske većine u takozvanim zajedničkim poslovima. No kud i kamo znatniji bijahu zakonski članci LVIII. i LIX., kojih dalekosežne posljedice bez sumnje tadašnji staleži hrvatski nijesu još mogli dokučiti, premda su ih mnoge bistrije glave naslućivale. Skora će budućnost pokazati, da je njima bio zadan osobito težak udarac hrvatskoj samostalnosti kao posebnomu kraljevstvu, i to s toga, što je ubrzo po shvaćanju Madžarâ nestalo ravnopravnosti između Ugarske i Hrvatske; Hrvatska uzela se malo po malo shvaćati u službenoj praksi i u političkom životu kao sastavni dio Ugarske. Udarac bješe to teži, što je ugarsko kraljevsko namjesničko vijeće, kojemu je od 1790. sve do 1848. stajao na čelu vazda jedan nadvojvoda, sebi prisvojilo svu političku vlast, pored koje su ban i sabor hrvatski posve iščezavali. I odista, odsada unaprijed sastajao bi se hrvatski sabor samo uoči zajedničkoga na nekoliko dana s jedinom političkom zadaćom, da izabere poslanike za gornju i donju kuću i da im dade upute, a poslije zajedničkoga sabora opet bi se sastajao, da primi izvještaj svojih poslanika na znanje i da proglasi na ugarskom saboru stvorene zakonske članke. Drugim riječima: odsada unaprijed do 1848. za povijest naroda hrvatskoga od veće je važnosti i bitnosti ono, što se događa na dugotrajnim požunskim saborima, negoli ono, što se u dan dva stvorilo u ograničenoj kompetenciji hrvatskoga sabora. Razumije se, da je padom kompetencije hrvatskoga sabora spala

i vlast njegova predsjednika, bana hrvatskoga, na stepen egzekutivnog organa ugarskoga namjesničkog vijeća.

Kralj Leopold nije se dugo naužívao plodova svoje diplomatske vještine. Uglavivši s Turskom mir 4. augusta 1791. u Svištovu (na Dunavu u Bugarskoj), kojim vrati sultanu Selimu III. sva osvojenja u Srbiji, a pridrža samo Staru Oršavu na Dunavu, Dvor na Uni, Drežnik, Petrovo selo, Lapac i Srb u današnjoj Hrvatskoj, te sklopivši s Pruskom savez (u februaru 1792.) protiv revolucionarne Francuske na spas svoga šurjaka kralja Ludovika XVI., umrije nenadano na kozicama u Beču 1. marta 1792.

II.
Prvo doba vladanja Franje I.
(1792—1815).

Značaj Franje I. Leopolda II. naslijedi na prijestolu najstariji sin **Franjo I.** (1792—1835), koga je još kao mladića stric car Josip II., ne imajući sam djece, pozvao na bečki dvor, da ga valjano odgoji za budućega vladara. Kad je nastupio vladanje, bile su mu dvadeset i četiri godine. Kao da nije bio sin liberalnoga Leopolda II., već konzervativnoga Leopolda I., Franjo bješe vazda za svoga dugog vladanja u oštroj protimbi ne samo s naprednim duhom svoga vremena, nego i sa modernim pravcem očevim. Ideja carskoga apsolutizma svega ga je prožimala kao nekoć njegove habsburške pradjedove, dok je od strica cara Josipa naučio još nenavidjeti i politički utjecaj staležâ. Taj se pak osjećaj pod dojmom krvavih događaja francuske revolucije razvio u krajnju ogorčenost spram svake novotarije i svakoga modernoga nastojanja; politiku njegovu vodila je dosljedno tome samovolja. Inače bješe gorljiv katolik i uzoran muž i otac u svojoj porodici, šutljiv i ozbiljan, gvozdene ustrajnosti i volje, neumorne marljivosti i savjesnosti u državnim poslovima. Dugotrajno, četrdesetitrogodišnje vladanje njegovo dijeli se na dva različita doba. U prvo je doba (1792—1815) Franjo I. u neprekidnom ratu s francuskom revolucijom i s Napoleonovim carstvom, dok u drugo doba (1815—1835) vlada doduše mir na granicama njegove države, ali je on zato u sporu sa svojim podanicima potiskujući slobodoumne njihove težnje.

Početak Franjina vladanja. Tek što je Franjo I. sjeo na prijestolje, navijesti mu Francuska rat. Stoga je bilo nužno, da se dade

što prije krunisati i da se obrati na ugarske i hrvatske staleže, da mu dadu novaka i izvanrednu ratnu daću. Krunisanje je obavljeno potom uobičajenim sjajem (6. juna 1792. u Budimu), našto je sabor udovoljio kraljevim željama glede ratnih potreba, a Franjo je za uzvrat sankcionirao zakon, kojim se uvodi u ugarske škole madžarski jezik kao obligatni predmet, a u hrvatske kao neobligatni,[1] što je onda primio do znanja i hrvatski sabor (11. augusta). Slijedeće su godine ispunjene teškim ratovima s francuskom revolucijom. Stoga su u to vrijeme u javnom životu prevladavale vojničke potrebe, a pitanje o unutarnjim reformama bilo je potisnuto u pozadinu, te su Ugarska i Hrvatska opet došle pod neograničeni utjecaj Beča. Tomu je najviše pridonio strah od francuskih revolucionarnih ideja, koje su ispunile užasom i kralja Franju i konzervativno ugarsko i hrvatsko plemstvo. Budući da je ognjište tih ideja bila literatura, zače sada u čitavoj državi hajka protiv književnikâ i svih onih, za koje se držalo, da su natrunjeni modernim idejama. Žrtva ovoga duha vremena bijaše opat Ignjat Martinović,[2] koji se u Pešti s nekim drugovima u tajnom — ali inače bezazlenom i neopasnom — društvu zagrijavao za demokratske francuske ideje o „pravima čovjeka". Budimsko kraljevsko vrhovno sudište ipak ga je odsudilo na smrt „radi uvrede veličanstva", koju je onda s nekoliko drugova prepatio na budimskoj poljani (20. maja 1795.) uz odobravanje gotovo čitave Ugarske i Hrvatske, a naročito plemstva i svećenstva. Taj se konzervativni duh snažno odražavao i na novom saboru, što ga je kralj sazvao u Požun (za 6. nov. 1796.), a na kojem su staleži kralju votirali dopunjenje vojničkih potreba i izabrali palatinom kraljeva mlađega brata nadvojvodu Josipa (1796—1847), jer mu je brat palatin Aleksandar Leopold nenadano umr'o.

Francuski ratovi i propast Venecije. Već u vrijeme ovoga sabora francuske su se čete pogibeljno približavale Beču poslije višegodišnjega ratovanja. Kako je poznato, stoljetne nepravde i besprimjerni državni dugovi uzročiše u Francuskoj krvav pokret poznat

---

[1] Zak. čl. VII: 1792.: „annuente sua maiestate regia decernunt status et ordines, ut studium linguae Hungaricae intra fines regni eiusdem deinceps sit studium ordinarium... in partibus autem adnexis maneat studium extraordinarium."

[2] Martinović, potomak jedne u Ugarsku 1690. doseljene srpske porodice, komu se otac pokatoličio kao austrijski časnik, rodio se 20. jula 1755. u Pešti. On je tada (1795) bio već potpuno pomadžaren.

pod imenom „revolucije", a jer se bečki dvor zauzimao za kralja Ludovika XVI., muža Marije Antoanete, kćeri Marije Terezije, navijeste kolovođe francuske revolucije kralju Franji rat (20. apr. 1792.). U ovom prvom petgodišnjem ratu (1792—1797) sudjelovali su Hrvati i Srbi krajišnici u znatnom broju; vojevali su na raznim bojištima u sjevernoj Italiji, Nizozemskoj i Njemačkoj, a napose iskazaše se 1796. rijetkim junaštvom. Tada je imao na sjeveroitalskom bojištu vrhovnu komandu na francuskoj strani general Napoleon Bonaparte. Izrijekom treba istaknuti hrabru navalu ličkoga pukovnika Josipa Vukasovića na Dego (15. apr.) i trodnevnu (15., 16. i 17. nov.) herojsku obranu mosta preko rječice Alpone kod sela Arkole (jugoistočno od Verone). Konačno su se ipak morale austrijske vojske povući ispred Francuza, koji prodriješe sve do Ljubna (Leoben) u sjevernoj Štajerskoj. Sada se skloni kralj Franjo na mir, pa tako uglaviše njegovi opunomoćenici s generalom Napoleonom Bonapartom u Ljubnu osnovne točke budućemu miru (18. apr. 1797.). Napisane i potpisane bjehu dvije isprave, jedna za javnost i jedna tajna. U tajnoj se ispravi kaže, da Austrija dobiva u zamjenu za Lombardiju od Venecije među ostalim zemljama još i Istru, Dalmaciju, Kvarnersko otočje i Boku Kotorsku. Budući da se Napoleon obavezao, da će na to prisiliti mletačku republiku, izazva pod raznim izlikama s njome oštar spor, a taj se svrši dokinućem i padom starodrevne „vjerenice Jadranskoga mora" (12. maja 1797.). Padom republike mletačke prestade zauvijek i njezino vladanje na hrvatskom primorju.

Dalmacija dolazi u vlast kralja Franje i traži sjedinjenje s Hrvatskom. Glas o nenadanom padu mletačke republike, kojom da su tobože zavladali „jakovljevci i čifuti iliti žudije", tako se bolno dojmi njezinih bijednih podanika u Dalmaciji, da su u tili čas po cijeloj zemlji, a naročito u Šibeniku, Trogiru i Spljetu, sredinom juna buknuli među seljaštvom i nižim građanskim slojevima nemiri i neredi svake ruke. Sasvim je dakle prirodno, da se u taj čas sva briga dalmatinske inteligencije kretala oko pitanja, kako da se što brže učini kraj anarhiji u zemlji. U ovakim krizama vazda preuzimlju historijske tradicije i narodne tendencije odlučnu ulogu vodilju, pa tako se razbudi sama od sebe među obrazovanim plemstvom i svećenstvom, a onda i kod ostaloga puka svijest o historijskoj zajednici Dalmacije s Hrvatskom: bivša se mletačka Dalmacija sada upravo sva jednodušno izjavi za sjedinje-

nje s Hrvatskom. Na čelu su tome pokretu bili Splječani conte Draganić-Vrančić i nadbiskup Cippico, makarski biskup Blašković, onda Franjevac Andrija Dorotić i pravoslavni generalni vikar Gerasim Zelić. Već oko 17. jula pošla je svečana deputacija Dalmatinaca put Beča, da se pokloni u ime zemlje Franji I. s molbom, da kao ugarsko-hrvatski kralj primi Dalmaciju natrag pod svoju vlast. Kad ova deputacija stiže u Senj, sastane se s krajiškim pukovnikom Kazimirom, koji je uze uvjeravati, da joj nije potrebno da pođe do Beča, budući da će već do koji dan stići u Dalmaciju carska vojska te joj vratiti mir i red. Uza to se pukovnik Kazimir obavezao deputaciji, da će otpremiti u Zagreb grofu Ivanu Erdődyju kao banu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije njezinu adresu za sjedinjenje s Hrvatskom, upravljenu na kralja. Sporazumjevši se tako s pukovnikom, deputacija položi na njegove ruke prisegu vjernosti kralju Franji i vrati se natrag šireći Dalmacijom glas o skorom dolasku carske vojske. I odista, 5. jula 1797. prispje u Zadar carski general Mato Rukavina (iz Trnovca u Lici) sa 4.000 momaka, Hrvata krajišnika, i više topova na 72 broda, pa bi dočekan urnebesnim klicanjem naroda. Još istoga dana izdao je Rukavina proglas na narod, u kojem mu je zajamčio sva stara prava i sloboštine zemlje, a onda je skinut mletački barjak i razapet carski. Ovako zanosno dočekaše Rukavinu i ostali gradovi i manja mjesta uz obalu i po otocima, dok je unutrašnju Dalmaciju od Knina do Imotskoga obašao s istim uspjehom pukovnik Kazimir. I Rukavina i Kazimir naiđoše svagdje u zemlji ne samo na zanos narodni, nego i na snažni pokret za sjedinjenje s Hrvatskom, o čem je general i obavijestio ministra spoljnih posala na bečkom dvoru Franju Thuguta poslije svoga povratka u Zadar. Ali ovaj pokret za sjedinjenje ne nađe kod njega odziva, jer da „poradi sadašnjega stanja stvari ne može da bude ni govora o sjedinjenju ili sličnim rješenjima". Međutim sve je to bilo samo povodom, da se ministar Thugut požurio, da što prije imenuje za Dalmaciju zasebnoga carskoga komisara, a zemlju podvrgne izravno bečkoj centralnoj vladi, jer mu se general Rukavina kao prijatelj ideje sjedinjenja s Hrvatskom nije činio zgodnim za građansku upravu. Uto je Rukavina dovršio i okupaciju Boke Kotorske (mletačke Albanije), u kojoj je također bilo nemira poslije pada mletačke vlasti, a kad se onda vratio u Zadar, predani su mu vojnički poslovi Dalmacije. Građansku pak upravu preuzeo je carski komisar grof Raimund Thurn, dobivši uputu od ministra Thuguta, da

ima „nezgodnoj želji Dalmatinaca", da se sjedine s Hrvatskom, stati na put. Grof Thurn uze odista odmah djelovati u tom smislu: on poče podupirati i jačati talijanski elemenat na štetu hrvatskoga, jer taj se nije oduševljavao za sjedinjenje. Skoro potom sklopi kralj Franjo s Francuskom definitivni mir u Campoformiju (noću od 17. na 18. oktobra 1797.), kojim mu je Dalmacija potpuno predana u vlast. No prvo austrijsko vladanje u Dalmaciji (od 1797. do kraja 1805.) nije se u bitnosti mnogo razlikovalo od mletačkoga, pridržavši sve uredbe, što ih je zateklo, a izuzetak čine tek neke reforme u školstvu i u sudovanju.

Postanak austrijske carevine i požunski sabor od 1805. Mir s Francuzima nije dugo potrajao, jer već poslije dvije godine došlo je do drugoga rata (1799—1801), a dobrza i do trećega (1805), ali oba rata, naročito ovaj od 1805., svršiše nepovoljno po carsko oružje, jer je Napoleon, — koji je međutim proglašen nasljednim carem Francuzâ (20. maja 1804.), — potukao u „trocarskoj" bitki sjedinjenu austro-rusku vojsku kod Slavkova (njem. Austerlitz, u Moravskoj, 2. dec. 1805.). Posljedica bijaše, da je Franjo morao mirom u Požunu (26. dec.) odstupiti Napoleonu Dalmaciju. Još poslije prvoga rata sastao se u Požunu sabor (u maju 1802.), na kojem su sabrani staleži, nakon što su kralju votirali nove ratne potrebe, iznijeli na prijedlog hrvatskih poslanika pred kralja želju, da se novostečena Dalmacija sjedini s Hrvatskom; no ona ostade neuvaženom. Skoro potom nastupila je važna promjena u kraljevu naslovu. Videći, da Njemačka sve više dolazi pod francuski utjecaj, uze Franjo nasljedni carski naslov austrijski (10. aug. 1804.), a poslije dvije godine (16. aug. 1806.) odreče se izbornoga naslova rimskoga cara, čim je zauvijek dokinut taj drevni naslov. Važnu ovu promjenu javio je Franjo (17. aug. 1804.) Ugarskoj i Hrvatskoj riječima, da novi naslov služi samo za uvećanje sjaja i dostojanstva čitave monarkije i da ne dira u integritet, prava, zakone i ustav Ugarske i Hrvatske. Uistinu nastala je novim naslovom znamenita promjena; njime je postala nova državopravna tvorba, carevina Austrija, koja je odsada nastojala, da oživotvori novom i svježom snagom stare težnje centralizma. Drugi put sastao se sabor u Požunu posred rata s carem Napoleonom (u oktobru 1805.). Votiravši kralju sve, što je bilo nužno za ratovanje, ugarski su staleži gledali, da dadu što više maha madžarskomu jeziku zaključivši, da se ima uvesti malo ne u sve ugarske urede, a onda zaželiše, da se uvede i u

hrvatske škole kao obligatni predmet, jer su imali pred očima, da ga onda zakonom uvedu i u hrvatske urede. Ali kod toga prijedloga naidoše Madžari na jak otpor hrvatskih poslanika, pače zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac izjavi u gornjoj kući, da će se i Hrvati povesti za primjerom Madžarâ i uvesti u svoje urede „svoj ilirski jezik", naime štokavsko narječje. Stoga je zakonski članak (IV: 1805) ostao ograničen samo na Ugarsku (infra limites regni Hungariae). Kad se poslije toga sastao hrvatski sabor u Varaždinu (28. nov.), primi s pohvalom do znanja držanje svojih poslanika stvorivši zaključak, „da u ovim kraljevinama i u njihovim poslovima juridičkim i političkim nikad ni u jedno doba nema biti madžarski jezik, niti ikaki drugi, službenim, nego samo latinski".

Francuska uprava u Dalmaciji; Visko Dandolo. Car je Napoleon tražio kod sklapanja mira u Požunu Dalmaciju za sebe najviše s toga, što se mislio okoristiti njezinim strateškim položajem u eventualnom ratu s Rusijom, računajući, da bi mu vojske, prolazeći preko turskoga kao prijateljskoga i savezničkoga zemljišta, lako mogle i s juga udariti. Ali Rusi su znali za Napoleonove osnove, pa su stoga gledali, da Francuze maknu iz Dalmacije. Tako se zgodi, da su Francuzi, kad su u februaru 1806. pod vodstvom generala Molitora zaposjeli sjevernu Dalmaciju do Neretve, našli u martu Boku Kotorsku u rukama Rusâ i njihovih saveznika Crnogoraca. Iz Boke zauzmu Rusi otok Korčulu, a nastojahu, da i dubrovačku republiku privuku na svoju stranu, jer se za nju otimahu i Francuzi. Senat dubrovački odluči se konačno poslije dugoga oklijevanja za Francuze i dopusti im prolaz kroz svoje zemljište u Boku, jer Francuzi nijesu raspolagali nikakim ratnim brodovljem. Dne 26. maja 1806. pojavi se pred Dubrovnikom general Lauriston s 1500 ljudi i zamoli senat, e bi dopustio, da mu se čete u gradu odmore. Čim mu Dubrovčani otvoriše gradska vrata, zauzme Lauriston po Napoleonovoj uputi gradske kule i učvrsti se u njima. Tako svrši republika dubrovačka poslije tisućljetne slobode, a samo kratko vrijeme iza svoje vjekovne suparnice u lagunama. Dubrovnik ostade odsada francuski unatoč svemu naprezanju Rusâ i Crnogoraca, kojima ostade u vlasti samo Boka i Korčula. Nato predade Napoleon vojničko zapovjedništvo u Dalmaciji vještomu generalu Augustu Marmontu, a civilnu upravu umnomu ali taštomu Mlečaninu Visku Dandolu, koji steče za kulturni napredak Dalmacije u razmjerno kratko vrijeme neprolaznih zasluga.

Tek što stiže u Zadar, izdade Dandolo (10. jula) na pučanstvo javni proglas na talijanskom i hrvatskom jeziku, u kojem mu objavi, da ga među njih vode „čiste i poštene misli". Brzo i pravedno sudovanje, valjana i dobra uprava na osnovi zakona i dobrohotnosti, podupiranje i pridizanje poljodjelstva, obrta i trgovine, „sve su to stvari — oglasi on — koje mi najviše stoje na srcu". Dandolo je odista riječ svoju iskupio preporodivši u malo godina Dalmaciju od sredovječnoga mrtvila na bujan pomlađeli moderni život. Prvo obilježje preporoda zanemarene Dalmacije bješe tjednik „Il regio Dalmata — Kraljski Dalmatin", prve hrvatske novine, od kojih je prvi broj izišao u subotu 12. jula 1806. na talijanskom i „àrvackom" jeziku. Onda proputova Dandolo u septembru zemlju, da se upozna s njezinim potrebama.

Središte cjelokupne uprave s talijanskim kao službenim jezikom bijaše zemaljska vlada sa sijelom u Zadru, zvana providurija (la proveditura generale), kojoj stajaše na čelu providur (proveditore generale). Međutim Dandolo nije bio samostalan upravitelj, već podvržen talijanskomu potkralju Eugenu Beauharnaisu kao svome neposrednom glavaru[1], dakle je odsada Dalmacija bila sastavni dio kraljevine Italije. Providurija raspadala se na šest odjela (divisioni), kojima su bili vrhovne glave odjelni predstojnici, i to za pravosuđe, unutarnju upravu, financije, vojne poslove, nastavu i računovodstvo. Pored ovih još su imenovana i dva nadzornika, policajni i vojni. Svima je ovima neposredni šef bio glavni tajnik (segretario generale), desna ruka providurova i njegov zamjenik u potrebi. Zemlja je razdijeljena na četiri okružja (distretti), i to na zadarsko, šibeničko, spljetsko i makarsko, kojima su upravljali delegati. Okružja raspadala su se na kotare (cantoni) s vicedelegatima na čelu, a kotari na općine, kojima je upravljala općinska uprava i vijeće s načelnicima (podestà) u gradovima, a starješinama (anziani) po selima. Kod izbora pojedinih članova uprave i vijeća nije se kao nekoć pazilo na društvene razlike i privilegije, već jedino na sposobnost. Kad je 1807. poslije mira između Napoleona i Rusije u Tilži (7. jula) Francuskoj predana još i Boka Kotorska, a pô godine dana docnije konačno ukinuta republika dubrovačka (31. jan. 1808.), dobile su one zasebnoga glavnoga providura, Dominika Garagnina, kojemu

[1] Talijanski kralj bješe Napoleon sâm.

biše podređena četiri okružja ili delegata (Cavtat, Ston, Lopud i Kotor) i dva kotara ili vicedelegata (Erceg-Novi i Budva) s više seoskih općina. Kao savjetujuće vijeće, a ne kao sabor, ma da ima s njime neke sličnosti, stajalo je providuru o bok glavno vijeće dalmatinsko (consiglio generale della Dalmazia), sastavljeno od 48 članova. Prve je članove toga vijeća imenovala vlada sama između ljudi inteligentnih i imućnih; i to iz svakoga kotara po jednoga ili više njih, već prema broju žitelja, a docnije bi svake godine, nakon što bi dvanaest njih istupalo, preostalo vijeće predložilo vladi spisak onih ljudi, za koje je držalo, da treba da u nj uđu; između ovih vlada bi onda izabrala one, koje je htjela. Vijeću je predsjedao providur, a raspravljalo je o zemaljskim i narodnim potrebama; zaključci bi stekli valjanost tek poslije potvrde providurove.

Sudstvo, posve odruženo od uprave prema modernim načelima, sačinjavali su prije svega mjesni ili pomirbeni sudovi (iudici locali o di pace, 22 njih), i to ne samo po svim sijelima pojedinih okružja i kotara, nego i po svim važnijim omanjim mjestima. U Zadru i u Spljetu bjehu uređeni sudbeni stolovi (tribunali) kao prizivni za mjesne i kao prva molba za sve civilne i kriminalne parnice, a tako docnije i u Dubrovniku. Nadalje je osnovano u Zadru prizivno sudište (corte d' appello) za sudbene poslove, dok je kao vrhovno prizivno i kasaciono (ukidno) sudište određeno ono u Milanu (tribunale di cassazione). U prvi se kraj pomišljalo kod svih sudova potpuno uvesti francuske zakone („Code Napoléon" i druge), no ubrzo se pokazalo, da bi to bilo upravo neprovedivo zbog narodnoga shvaćanja i običaja, naročito u posjedovnim, baštinskim i ženidbenim poslovima. Stoga biše pored francuskih pridržani i neki austrijski i mletački zakoni s uputom, da se prilagode, gdjegod je to bilo možno, francuskima, ali vazda da vrijedi kao pravilo, da su pred sudom sve stranke i svi staleži jednaki. Sada bi ukinuta tortura i batinanje, a smrtna se kazan izvršivala samo siječenjem glave (gilotiniranjem), pače i tamnice se preobraziše u mjesta dolična čovjeka. Uvedeni bjehu i branitelji u kriminalnim i odvjetnici u civilnim parnicama.

Kad je Dalmacija došla pod francusku vlast, vrijedio je u njoj zakon (lege Grimani od 1756.), prema kojemu nijesu bili seljaci u dalmatinskom Zagorju, stečenom od mletačke republike Karlovačkim (1699) i Požarevačkim mirom (1718), vlasnici onoga zemljišta, na kojem su živjeli te ga obrađivali, već samo doživotni pravoužitnici u izravnom

muškom koljenu, plaćajući desetinu od prihoda. Ovom je nepravednom stanju Napoleon učinio kraj, ukinuvši po savjetu Dandolovu (4. sept. 1806.) taj zakon. Sada biše oni seljaci proglašeni vlasnicima, ali desetina ostade i nadalje kao porez davan u prirodu. Da se narod što bolje uputi u obrađivanje tla i u obrt, odluči se Dandolo podizati zasebne škole podjeljujući za tu svrhu novčane nagrade dobrim učenicima. Podjedno dozva iz Italije gospodarske vještake, da putujući po zemlji narod poučavaju u ratarstvu, vrtljarstvu i voćarstvu. Da se pridignu šume, zabrani providur pod prijetnjom teških globa i kazni zapaljivanje ili krčenje njihovo te izvoženje goriva kao i građevnoga drva bez oblasnoga dopuštenja, dok su pojedine općine morale svoje „dubrave" ograditi zidom za obranu od koza i tatova. Nadalje isposlova kod vlade u Milanu slobodno sađenje duhana svih vrsti, raspisa novčane nagrade do 500 i 800 franaka za one, koji bi oveću količinu krumpira nasadili ili uzgojili mladu šumu. Grozničavom je žurbom stao isušivati nebrojene močvare, dao kopati bunare pitke vode i graditi u pojedinim mjestima krušne peći. Svim je sredstvima pomagao u zemlji konjogojstvo i stočarstvo te u mjesta okužena od životinjskih bolesti, naročito uz bosansku granicu, slao vještake veterinare, da pomognu narodu. Što više, u svom je organu „Kraljskom Dalmatinu" upozoravao na bogatstvo Dalmacije rudama, izrijekom na željezo, ugljen, asfalt i mramor davši najprije zemlju ponovo proučiti u tom pravcu od stručnjakâ. S tim je u svezi poticao Dandolo osnivanje tvornica, naročito papira, željezne robe, sapuna; no sve je to ostalo bez praktičkih rezultata uza sve to, što je obećao znatnu državnu pripomoć. Da podigne trgovinu, osnova trgovačku komoru u Spljetu, uredi redovitu poštu ne samo po Dalmaciji, već i s ostalim svijetom, otvori redovite sajmove po Zadru, Spljetu, Šibeniku i Makarskoj, snizi znatno carinu na tri glavna dalmatinska produkta, ulje, vino i ribu, a uza to još se vino smjelo slobodno izvažati ne samo iz jednoga mjesta u drugo, nego i u Italiju. Osim što je izdao stroge naredbe protiv lihvarstva, uvede providur uredbe korisne po javno zdravstvo, kao što su cijepljenje kozicâ kod djece, otvorenje javnih bolnica, i izda strogu zapovijed, da se mrtvaci smiju zakapati jedino u javnim grobljima izvan mjesta, dok su se stranci morali, prije nego se iskrcaju iz lađa, podvrći liječničkom pretraživanju. Ovo blagostanje, a naročito trgovački promet, imale su poduprijeti mnogobrojne majstorski izgrađene ceste, koje su svu zemlju vezale s glavnim mjestima ne samo uz primorje, nego i u unutrašnjosti. Od rimskih

vremena nije bilo tolikoga broja izgrađenih cesta u Dalmaciji, a ni tolikoga općena blagostanja kod svih slojeva naroda.

Razumije se, da sve te troškove nije Dalmacija sama mogla snositi, pa stoga se Dandolo i obraćao na Italiju, gdje su mu kroz tri godine dali preko tri milijuna franaka, pače jedne je godine oduševljeni Dandolo u korist svoje pokrajine dao od svoga do 10.000 franaka. Inače je providur podnosio godišnje izvještaje o dalmatinskom proračunu u Milan, gdje su mu davali sankciju. Prihode su stvarali: 1. desetina, koja se davala u prirodu nakon što su oblasni organi procijenili prihod posjednikov; s tim u svezi dao je Dandolo sagraditi velike javne hambare za žito i druge plodine, jer utržak njihov bješe glavni dio zemaljskoga prihoda; 2. travarina (erbatico) za pašu stoke po inače neobrađenim predjelima gorovite Dalmacije u unutrašnjosti, a davala je znatan prihod gotova novca; 3. solane kao monopol, a naročito one na otoku Pagu, koje biše usavršene i povećane, tako da su davale preko milijun litara soli više negoli prije i 4. carina od robe, što se donosila na trg, a naročito sa strane. Inače je po Dalmaciji od starine još kolao mletački, austrijski, talijanski, dubrovački, pače i turski novac, što je sve bilo na štetu trgovine.

Naročitu je pažnju Dandolo posvetio školstvu, jer došavši u Dalmaciju nije zatekao gotovo nijedne škole, osim amo tamo po gradovima i po većim mjestima. Školska njegova osnova (objelodanjena 5. maja 1807.) bijaše ova: u Dalmaciji će se podići uz licej sveučilišnoga karaktera u Zadru još sedam gimnazija (i to u Zadru, Šibeniku, Trogiru, Spljetu, Makarskoj, Hvaru i Krku), a onda 19 pučkih škola po svim važnijim mjestima za dječake i 14 njih za djevojčice. Ovim se školama pridružuje 8 obrtnih za kovače i stolare po nekim većim mjestima na primorju i u unutrašnjosti, onda dvije „akademije" u Zadru i Spljetu, i 4 seminara za odgoju svećenika u Makarskoj, Spljetu, Zadru i Osoru. Jedne će od ovih škola uzdržavati vlada, a druge općine gradske i seoske. U liceju zadarskom, kao najvišem učevnom zavodu, učit će se crtanje, logika i metafizika, naučno ratarstvo, prirodopis, kemija i farmaceutika, prirodno pravo (diritto di natura) i međunarodno pravo, rimske institucije, civilno pravo na osnovi „Code Napoléon", kriminalno pravo i postupnik (procedura criminale), anatomija i kirurgija, pak patologija i klinika (ranarstvo). Poslije dovršenih nauka i položenih ispita bit će slušatelji liceja osposobljeni za kirurge nižega stepena,

ljekarnike, odvjetnike, javne bilježnike, graditelje i zemljomjere. U gimnazijama učit će se talijanski, latinski, retorika, geografija, osnovne stvari iz povijesti i matematike. U muškim pučkim školama učit će se čitati, pisati, četiri osnovne vrsti računa i tumačit će se „nauk ćudoredni" (catechismo morale). Svaki glavar porodice dužan je slati bar jednoga od svojih sinova, nećaka ili siročadi u osnovnu školu pod prijetnjom globe od 6 franaka mjesečno u korist školâ. U pučkim su školama za djevojčice poučavale učiteljice u čitanju, pisanju, običnom računanju i u „prvim ženskim radnjama". Većina je ovih zamišljenih škola ubrzo stupila u život, tako naročito licej u Zadru, koji bješe smješten u dokinutom samostanu sv. Krševana (otvoren 16. nov. 1807.), a djelovalo je u njemu sedam profesora s rektorom na čelu, ponajviše domaći učeni redovnici. Gimnazije nijesu bile sve u jedan mah otvorene, već prema prilikama neke prije, a neke poslije; ali još prije 1810. svih je sedam gimnazija privedeno u život. Pučke škole počele su odmah 1806.—1807. djelovati. Iz ovih je škola, naročito iz liceja, izlazilo dalmatinsko činovništvo, ponajviše sudačko, ali u rodnom kraju nije nitko smio služiti. Dandolo je konačno uredio još i pitanje grčko-istočne crkve, kad je na njegov prijedlog Napoleon (19. sept. 1808.) potvrdio episkopa, konsistorij i seminar s godišnjom dotacijom od 15.000 franaka za sve i dopustio uređenje od 40 župa „bogoštovlja grčkoga". Prvi episkop bijaše Benedikt Kraljević sa sijelom u Šibeniku. No kruna svega Dandolova rada bijaše ukinuće mnogobrojnih dalmatinskih privilegija pojedinih općina i korporacija, pa tako je zapravo stvorio od sredovječne Dalmacije modernu. Dalmacija je uopće prva zemlja u austro-ugarskoj monarkiji, koja se upoznala s modernim socijalnim i unutarnjo-političkim životom. Uza sve to ipak su Dalmatinci, a naročito puk i niže svećenstvo s Franjevcima na čelu, žestoko mrzili na Francuze i njihovu upravu, gledajući vazda u njima „bezvjerce i jakobince", a kad su bili ukinuti oni sredovječni privilegiji, oni se, a poglavito Poljičani, nahuškani i poduprti Rusima, na više mjesta i pobune (u junu 1807.). Srećom po Francuze sklopi u taj par Napoleon s Rusijom u Tilži mir, i tako se Dalmacija, Dubrovnik i Boka Kotorska poslije odlaska Rusâ primiriše pod snažnim pandžama francuskoga orla.

Budimski sabor od 1807. Zbog vojničkih potreba kralj Franjo sazvao je već u aprilu 1807. sabor u Budim, na kojem je opet izbila na površinu, poslije prihvata kraljevskih propozicija, briga Madžarâ

oko političkoga ojačanja njihova jezika u Ugarskoj i Hrvatskoj. Tada su ugarski staleži već imali posve jasne pojmove o nacionalizmu i o važnosti gospodujućega jezika, pače jedan je zastupnik (Pavao Nagy od Felsö-Bükk-a) izrekao na saboru misao, da je „materinji jezik važniji faktor od ustava i staleštva", jer se podjarmljeni narod može osloboditi, ali propašću jezika propao je i narod. S time je u svezi stavio onda prijedlog, da se u ugarske regimente uvede madžarski jezik kao službeni i komandovni, čemu se madžarski zastupnici u donjoj kući listom odazvaše. Ali konzervativna i dvoru odana gornja kuća, a onda Hrvati u obje kuće usprotiviše se tomu prijedlogu, pa stoga i propade. Hrvati su se naročito grčevito držali latinskoga gledajući jedino u njemu mogućnost i jamstvo hrvatskoga sudjelovanja kod zajedničkih posala; jer valja imati na umu, da se tada nije radilo jedino o domaćim, nego zbog podvrženosti hrvatske uprave ugarskoj vladi (od 1779. ili 1790.) i o zajedničkim poslovima s Ugarskom, od kojih je zavisila ako ne sudbina zemlje, a ono svakako sistem u njezinoj upravi. Baš zbog toga nije se nikako s uspjehom dao staviti prijedlog o uvedenju hrvatskoga jezika u hrvatski javni život, a da se prije svega ne dokine onaj zakonski članak (LVIII.: 1791.), kojim bješe uprava Hrvatske podvržena ugarskoj vladi. Budući da su Hrvati dobro znali, da se zbog tadanjih međunarodnih prilika nije moglo pomišljati na dokinuće toga zakonskoga članka u njihovu korist, oni su se morali boriti za latinski jezik, e bi tako spasli svoj ugroženi tisućljetni politički individualitet.[1] No Hrvati došli su na ovaj sabor sa uputom svoga, da zatraže, da se „utjelovljenje Rijeke kraljevini" (naime u smislu rješenja Marije Terezije od 9. sept. 1776.) uzakoni. Taj su prijedlog prihvatili ugarski staleži, a nato je kralj Franjo o tom potvrdio zakonski članak (IV : 1807), koji kaže: „Privolom Njeg. Veličanstva, koje ne će da dalje zateže s ispunjenjem vruće želje kraljevine, očituje se ovim, da grad Rijeka s lukom, već od prejasne carice i kraljice Marije Terezije osobitom diplomom kraljevini utjelovljena, pripada istoj kraljevini. Ujedno dat će se gubernatoru riječkom slobodno mjesto i glas u velikaškoj, a zastupnicima grada Rijeke u staleškoj kući." Ali ovaj zakonski članak nije zadovoljio hrvatskoga sabora, kad ga je u februaru 1808. proglasio. Stoga hrvatski sabor stvori zasebni zaključak s obzirom na ovaj, da „budući da je grad Rijeku kraljica Marija

[1] Prigovarati Hrvatima ovoga vremena, što su se držali latinskoga jezika, mjesto da su se zauzeli za hrvatski, znači nerazumijevati ovo doba.

Terezija neposredno utjelovila kraljevini Hrvatskoj, smatraju staleži (hrvatski) Rijeku sastavnim dijelom ove kraljevine, pa stoga podijeliše na hrvatskom saboru mjesto i glas gubernatoru i poslanicima grada Rijeke." Ovaj je hrvatski saborski zaključak potom sankcionirao kralj Franjo (19. aug. 1808.) istaknuvši izrijekom, „da se ukloni svaka sumnja, koja bi ubuduće mogla nastati zbog krivoga tumačenja zakona o tom pitanju, svidjelo nam se, da — budući da je Rijeka zak. čl. IV : 1807. utjelovljena kraljevini Ugarskoj, — milostivo dopustimo, da se gubernatoru Rijeke i Ugarskoga primorja, kao i poslanicima grada Rijeke podijeli mjesto i glas na hrvatskom saboru". Tako je eto Rijeka dospjela u položaj, da je bila zastupana i na ugarskom i na hrvatskom saboru i da je smatrana kao sastavni dio i Ugarske i Hrvatske. Ovako je onda ostalo (izuzevši vrijeme od 1809. do 1822.) sve do 1848.

Francuska Ilirija. Godine 1809. upustio se kralj Franjo i opet u rat s Napoleonom, ali taj se svrši nepovoljno, ma da je francuski car tada prvi put poražen u velikoj bitki (21. i 22. maja kod Asperna i Esslingena nedaleko od Beča). Mirom u Schönbrunnu (14. okt. 1809.) morao je Franjo ustupiti Napoleonu ne samo svu Dalmaciju — koju su međutim uz pomoć pobunjenih Dalmatinaca zauzele neke hrvatske krajiške čete pod vodstvom generala Petra Kneževića — nego još i Istru, zapadni dio Koruške (oko Bjelaka—Villach), Kranjsku i Hrvatsku s desne obale Save do ušća Une kod Jasenovca. Ove je zemlje Napoleon zahtijevao, da zadobije izravnu kopnenu svezu s Dalmacijom, a onda ih je sve zajedno udružio kao zasebnu nuzemlju francuskoga carstva s nazivom Ilirske provincije (les provinces Illyriennes), ili kraće Ilirija, u jednu političku cjelinu sa središtem u Ljubljani. Ujedno ih preda u upravu kao guverneru s neograničenom vlasti maršalu francuske vojske Augustu Marmontu, koga je još nedavno (1. marta 1808.) odlikovao nasljednim naslovom „vojvode dubrovačkoga" (duc de Raguse). Sada je Dandolo ostavio svoje mjesto (u januaru 1810.) usrdno ispraćen u Zadru od blagodarne dalmatinske inteligencije.

Prvo bješe Marmontu, da je najvećom strogošću uveo red i sigurnost u Iliriji, u kojoj bijahu tada smještene dvije divizije francuske vojske. Veoma je značajno, da je Napoleon pridržao uređenje Vojne Krajine, jer je ovo odgovaralo i njegovim intencijama, tako da se sva promjena ograničila na to, da su hrvatski krajišnici imali

odsada vježbati po francuskom regulamentu. No još je značajnije, da je Marmont namjeravao uvesti u Iliriji uz francuski još i hrvatski (ilirski) jezik kao službeni u vanjskoj službi, naime u saobraćaju sa strankama i u domaćem djelokrugu, dok je francuski trebao da bude uveden samo u glavne urede, naročito u dopisivanju s centralnom vladom u Parizu, kojoj bješe Ilirija podvrgnuta samo u vojničkim i financijalnim poslovima. Marmont je poznavao hrvatski jezik od svoga trogodišnjega boravka u Dalmaciji, a naročito je zavolio dubrovački govor, pače za pouku francuskih vojničkih časnika u hrvatskom jeziku pozove Marmont iz Dubrovnika u Ljubljanu mladoga opata Antu Sivrića. Namjera maršalova, da i hrvatski jezik steče značaj službenoga, dala se ostvariti jedino uz pomoć domaćih sinova, dašto vještih objema jezicima. Stoga se u prvom redu pokazalo potrebnim što prije organizirati u tom pravcu školstvo u čitavoj Iliriji, koje Marmont usavrši na osnovi rada Dandolova tako, da je razlikovao tri vrsti škola: osnovne, gimnazije i liceje, te centralne škole. Osnovnih ili pučkih škola za dječake treba da ima svaka općina, a za djevojke samo glavno mjesto u kotaru. Uza to otvorene su i dvije obrtne škole, naime za kovače i stolare, i to u Ljubljani i u Zadru. Nadalje je uređeno 25 nižih gimnazija (u Hrvatskoj i Dalmaciji: na Rijeci, u Senju, Karlovcu, Skradinu, Trogiru, Šibeniku, Spljetu, Krku, Zadru, Hvaru, Makarskoj, Dubrovniku i Kotoru), devet liceja ili viših gimnazija (na Rijeci, u Karlovcu, Zadru i Dubrovniku). Centralne ili visoke škole bile su otvorene u Ljubljani i u Zadru, i to za apsolvente licejske, dok su seminari senjski i spljetski određeni za odgoj svećeničkoga podmlatka. U osnovnim je školama bila obuka samo na materinjem jeziku, a tako od česti i u nižim gimnazijama, a jedino liceji i centralne škole imale su nastavni jezik francuski ili talijanski. Raspored predmeta za sve tri vrsti škola u glavnom se podudarao s onim Dandolovim, a tako i osposobljenje onih, koji su dovršili centralne škole. Školstvo je većim dijelom započelo djelovati već u novembru 1810., kad je i mjesto Dandolova lista „Kraljski Dalmatin" Marmont uzeo izdavati u Ljubljani svoje službene novine „Télégraphe officiel des provinces Illyriennes" na francuskom, talijanskom, njemačkom i hrvatskom (ilirskom) jeziku. Međutim prava i konačna organizacija Ilirije uređena je Napoleonovim dekretom tek 15. aprila 1811. (décret sur l' organisation de l' Illyrie) već poslije odstupa Marmontova (u februaru 1811.).

Ovim je dekretom Ilirija razdijeljena na šest civilnih provincija: Kranjsku, Korušku, Istru, civilnu Hrvatsku, Dalmaciju i Dubrovnik te Vojničku Hrvatsku. Civilne su se provincije raspadale na 20 okružja (districts),[1] ova na kotare (cantons), a kotari opet na gradske i seoske općine. Od ovih provincija sačinjavao je civilnu Hrvatsku sav prostor nekadašnje austrijske Istre s Pazinom, primorje od Mošćenica do Senja i otoci Krk, Rab, Cres i Lošinj uz svu ostalu zemlju do Save. Vojnička se Hrvatska (la Croatie militaire) raspadala kao i prije na regimente: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku i obje banske. Vladi ilirskoj (le gouvernement général des provinces de l' Illyrie) sa središtem u Ljubljani stajali su na čelu uz generalnoga gubernatora još i generalni intendant financijâ i povjerenik za pravosuđe (le commissaire de justice). Gubernatoru bijaše podčinjena sva vojska u Iliriji, kao i državno redarstvo (žandarmerija), pa cjelokupna uprava; nadalje mu je povjereno utvrđenje gradova i gradnja cestâ. Glavne poslove same uprave, a naročito zemaljski proračun, imao je u rukama generalni intendant financijâ, dok povjereniku za pravosuđe, podčinjenomu jedino gubernatoru, bjehu predani svi pravosudni poslovi. Ova trojica pa još dva suca prizivnoga sudišta ljubljanskoga sačinjavali su malo vijeće (petit conseil) ilirskih pokrajina, kojemu je predsjedao gubernator, a koje je okupljalo u svojim rukama sve pravosudne i upravne poslove. Uz ovu centralnu ilirsku vladu stajao je svakoj od provincija na čelu posebni intendant, a okružjima i kotarima podintendanti (subdélégué), gradskim općinama načelnici (maire), a seoskim starješine. Kompetencija svakoga od ovih glavara bijaše u malom ista kao i ona glavnoga intendanta, komu su bili podređeni provincijalni intendanti, ovima podintendanti, a ovima opet načelnici i starješine. Uz svakoga od ovih glavara nalazilo se vijeće, sastavljeno od poglavitih upravnih činovnika, a u općinama od građana i seljana. Izuzetak čini Vojnička Hrvatska, u kojoj je ostala nepromijenjena bivša krajiška uprava, tek joj je na čelo stavljen viši časnik s naslovom vojničkoga intendanta sa sjedištem u Karlovcu, ali podvržen gubernatoru. Sudstvo bilo je u Iliriji uređeno slično dalmatinskomu u doba Dandolovo. U svakom kotaru smješten je pomirbeni sud s jednim sucem (juge de paix), dok su u većim gradovima (za hrvatske zemlje na Rijeci, u Karlovcu, Zadru, Spljetu,

[1] Hrvatsko-dalmatinska okružja bijahu: Karlovac, Rijeka i Senj; Zadar, Spljet, Šibenik, Makarska i Hvar; Dubrovnik, Kotor i Korčula.

Dubrovniku i Kotoru) osnovani sudbeni stolovi prvoga stepena (tribunal de première instance) za sve civilne i kriminalne parnice, a na Rijeci i Dubrovniku još i trgovački sudovi (tribunal de commerce). Vrhovna instancija bila su tri prizivna sudišta (cours d' appel) u Ljubljani, Zadru i Dubrovniku. Pod prvo potpadala je i civilna Hrvatska uz Istru, pod drugo Dalmacija do Neretve, a pod treće teritorij bivše dubrovačke republike i mletačke Albanije (Boke). U Vojničkoj su Hrvatskoj ostali dakako i dalje na snazi stari kapetanski i regimentski sudovi, od kojih se moglo prizvati na vrhovni vojni sud u Karlovcu. Razumije se, sada su svi slojevi pučanstva izjednačeni pred zakonima, a ti su svi bili istovetni s onima u francuskom carstvu (Code Napoléon i drugi). U vojničkom obziru uređene su sada tri divizije; prva je bila Dalmacija sa središtem u Zadru, druga Hrvatska s Karlovcem, a treća ostale provincije s Ljubljanom. Ove su zemlje imale davati 18.000 momaka, a Vojna Krajina drugih 16.000. U financijalnom pogledu bješe Ilirija samostalna, jer je Napoleon želio, da se sama od svojih dohodaka uzdržaje. Tim su poslovima upravljala dva činovnika, podčinjena generalnom intendantu financijâ; prvi je upravljao zemaljskim prihodima, a drugi je upravljao sve isplate. Prihode sačinjavala je u prvo vrijeme samo desetina od priroda, no docnije su uvedeni brojni porezi izravni i neizravni, koji su narodu postali konačno upravo nesnosni, a time i francusko gospodstvo. Školstvo je ostalo isto, što ga je uredio Marmont na Dandolovoj osnovi. Najvažnija je promjena, da je najviša centralna škola prenesena iz Zadra u Dubrovnik, gdje je smještena u bivšem isusovačkom samostanu. Značajno je, da se u njoj učio uz latinski, francuski i talijanski još i hrvatski (ilirski) jezik, a predavao ga je učeni Dubrovčanin Appendini.

U ovakim naprednim prilikama zadesi Iliriju pad Napoleonov.

Pad francuske prevlasti. Poslije nesrećnoga rata od 1809. kralj je Franjo mirovao neko vrijeme. Dugotrajni ratovi nanijeli su hrvatskom narodu toliko teških udaraca, da se nijesu mogli lako preboljeti. Neizmjeran bješe porez u krvi i novcu, no sve te jade nadvisi još 1811. državni bankrot, jer se kralj Franjo zbog preobilnoga papirnatoga novca, što je kolao u njegovoj državi, našao prisiljenim, da snizi naredbom vrijednost novca na jednu petinu, čime je svaki državljanin izgubio četiri petine imutka u gotovom novcu, a najviše ratar, obrtnik i trgovac. Kralj se nadao, da će mu u toj neprilici biti od

pomoći požunski sabor (sazvan za 25. aug. 1811.), ali taj je pokazao toliko ogorčenje, da ga je kralj konačno morao raspustiti. Uto stiže Napoleona potpuni poraz u Rusiji, a to bješe na proljeće 1813. znak, na koji je čitava Evropa skočila na oružje, da se oslobodi francuske prevlasti. Sada je Ilirija iščezla, a njene zemlje opet dođoše pod vlast kralja Franje. Hrvatsku i Dalmaciju zauzeo je u jesen 1813. general barun Franjo Tomašić uz izdašnu potporu pobunjena naroda, dok je Dubrovnik i Boku zaposjeo general Todor Milutinović. Sada se proširi ime Dalmacija na svu zemlju od Zrmanje do Budve, koja bi opet ravno podređena Beču, dok je Vojna Krajina opet produžila stari život. Sve je to onda potvrdio Bečki kongres (1815). Međutim bečka vlada ne htjede da sada povrati Hrvatskoj Napoleonovu „civilnu Hrvatsku", već je ostavi u vezi s Kranjskom i podvrgne njemačkoj upravi u Ljubljani. Od ovih zemalja obrazova vlada (3. aug. 1816.) kraljevinu Iliriju na veliku srdžbu i brigu hrvatskih staleža. Tek poslije dugoga traženja povrati kralj opet Hrvatskoj ovaj dio njezine zemlje (1822), ali kvarnerske otoke ne povrati Hrvatskoj, već ih priklopi Istri, dok se naslov „kralj Ilirije" sačuvao sve do danas.

III.

Drugo doba vladanja Franje I.

(1815—1835).

Obnovljeni apsolutizam. Postupak bečke vlade spram želja Hrvatâ poslije 1813. u svezi je s obnovljenim apsolutizmom po padu Napoleonovu. Duša tomu apsolutizmu bijaše prvi ministar knez Metternich (od 1809. do 1848.), čovjek obrazovan, duhovit i radin, ali silovit i samovoljan. Već 1811. predlagao je kralju suspenziju ugarskoga i hrvatskoga ustava, no Franjo ne htjede da ga sluša zbog tadanjih međunarodnih zapletaja. Sada, poslije 1815., posluša Franjo Metternicha, pa tako se obnoviše teška vremena za Ugarsku i Hrvatsku. I opet procvate cenzura do nevidjene strogosti; pače svijet se nije smio baviti filozofijom, historijom ili prirodnim naukama, već jedino glazbom, istočnim jezicima i sličnim „neopasnim" predmetima. Škole su zbog toga bile na pola prazne, jer je vlada išla za tim, da dobije pokorno činovništvo, a ne prosvijetljene državljane. U takim prilikama Hrvati i Madžari opet se uteku županijskim skupštinama, gdje su iznosili glasne prosvjede. Nato imenova vlada po županijama komisare te je vojničkom silom provodila kraljevske

naredbe. Zbog toga nastupi pravo političko mrtvilo i opća zastrašenost. No kad je kralj Franjo pokušao, pošto je buknula revolucija u Italiji i Španiji, da naredbenim putem sakupi 30.000 novaka po Ugarskoj i Hrvatskoj, skoče sve županije na otpor, uskrativši suradnju i uputivši kralja, da sazove sabor. Kad konačno vidje Franjo, da mu nema drugoga puta, sazva sabor u Požun za 11. septembra 1825., a to je značilo s načelnoga gledišta, koliko pad apsolutističkoga sistema.

Požunski sabor od 1825. do 1827. Uoči sabora požunskoga sastao se (22. aug. 1825.) hrvatski u Zagrebu, na kojem biše kao poslanici izabrani Stjepan Ožegović i Antun Kukuljević u donju, a Alojzije Bužan u gornju kuću. Uputa, što je primiše od hrvatskoga sabora, traži sjedinjenje Dalmacije i Vojne Krajine s Hrvatskom i da ubuduće slavonske tri županije plaćaju porez onako kao hrvatske, jer pripadaju banskoj upravi. Inače provijava ovaj sabor, poslije ponovnoga austrijskoga apsolutizma, za kojega vladaše bojazan, da će ustav ugarski i hrvatski naprosto biti ukinuti, sasvim sličan duh onomu od godine 1790., naime težnja za što tješnjim pridruženjem Ugarskoj i njezinim staležima. Iza vijećanja od gotovo pune dvije godine požunski je sabor opet obnovio one zakonske članke od 1791., kojim se imao učvrstiti drevni ustavni život, naročito onaj o sazivu sabora svake treće godine, koji jedini može da votira kralju novake za vojsku i potrebni ratni porez. No onda se staleži zabaviše i nekim modernim reformama. Tom su prilikom Madžari zatražili, da se madžarski jezik uvede u sve škole i urede po svim zemljama krune sv. Stjepana, dakle i u Hrvatskoj. No otpor hrvatskih poslanika bijaše tolik, da je latinski jezik ostao i nadalje uredovnim u Hrvatskoj, a glede škola izjaviše, „da će činiti sve, da mladež hrvatska nauči madžarski". Kad se poslije požunskoga sabora opet sastao hrvatski (u Zagrebu 10. sept. 1827.), zaključi on na prijedlog svojih poslanika, da mladež hrvatska ima u svim višim školama obligatno učiti madžarski.

Požunski sabor od 1830. Još više pošli su Hrvati ususret željama Madžarâ poslije tri godine, kad je starac kralj Franjo sazvao nov sabor (za 8. sept. 1830.) u Požun, da mu još za života okruni ugarsko-hrvatskim kraljem sina Ferdinanda. Čim se pročulo, da je sazvan hrvatski sabor u Zagreb (za 5. aug. 1830.), da bira svoje poslanike za požunski, sastadoše se tri hrvatske županije (zagrebačka, križevačka i varaždinska) u skupštine, da biraju svoje zastupnike za

hrvatski sabor. Tom su prilikom sve tri županije stvorile zaključak, kojim su tražile, da se na požunskom saboru stvori zakon o obligatnom učenju madžarskoga jezika u hrvatskim školama. U svezi s time dobili su potom hrvatski saborski poslanici Stjepan Ožegović i Nikola Zdenčaj za donju te Alojzije Bužan za gornju kuću uputu, u kojoj se kaže: „Staleži i redovi uviđaju potrebu, da se u ovim kraljevinama raširi madžarski jezik i to zato, što žele, da se Hrvatska i Slavonija što čvršćim vezom uzmognu svezati sa saveznom kraljevinom Ugarskom. Stoga nalažu gospodi poslanicima, neka nastoje oko toga, da se zakonom uredi pitanje o učenju madžarskoga jezika kao obligatnoga predmeta u ovim kraljevinama". No službeni jezik ostaje i dalje latinski. Da se tim zaključkom ipak ne oslabi hrvatsko-ugarski državopravni odnos, izdade protonotar Josip Kušević knjižicu s natpisom „Iura municipalia", u kojoj dokazuje na osnovi isprava, kako je Hrvatska imala vazda svoj zasebni državopravni položaj. Kušević počinje od vremena doseljenja hrvatskoga, prikazuje doba hrvatskih narodnih vladara, pa naročito tumači ugovor između Hrvatâ i kralja Kolomana (1102), a onda redom crta razvitak hrvatskoga javnoga prava i zaključuje još na osnovi od kraljeva sankcioniranih zakona do u najnovije doba, da je Hrvatska vazda imala osebujni svoj položaj, nezavisan od Ugarske. Ali sabor požunski dobrza je pošao putem, kakovu se Hrvati nijesu nadali; njime se počinje ona borba između Hrvatâ i Madžarâ, koja je godinom 1848. došla do svoga vrška. Okrunivši mladoga nadvojvodu ugarsko-hrvatskim kraljem kao Ferdinanda V. (28. sept. 1830.), sabor svrati pažnju na dva pitanja. Prvo mu je bilo, da je uveo u sve ugarske urede madžarski jezik kao službeni, a onda htjede da protestantima dade građansko pravo i u Hrvatskoj, to jest da se tako dokine zasebni vjerski hrvatski zakon od 1608.[1] Rasprave su tekle veoma uzbuđeno, za kojih uzeše Madžari tvrditi, da je „Hrvatska dio Ugarske, koja mora da sluša svoju mater-zemlju", i da nije nikakova „savezna kraljevina". Dok je konačno glede službenoga jezika u Hrvatskoj pobijedilo hrvatsko stanovište, u protestantskom pitanju nije došlo do zaključka, već je preneseno na budući sabor. Međutim se u takim prilikama zgodi, da zaključak hrvatskoga sabora, e bi se zakonom uredilo uvođenje madžarskoga jezika u hrvatske

[1] Gl. gore str. 188. Hrvati dakle brane jedno svoje pravo, a ne vodi ih nikakovo „mračnjaštvo" ili „intolerancija", kako su govorili Madžari.

škole, nije ostvaren. Kad su potom hrvatski poslanici izvijestili hrvatski sabor (u januaru 1831.) o raspravama na požunskom saboru, rekoše: „Madžari navališe na municipalna prava Hrvatske velikom žestinom; za ovaj put obranismo još naše zakone, no ozbiljno se bojimo, da to na budućem saboru više ne će biti možno". Da se bojazan hrvatskih poslanika nije ispunila, razlog je hrvatski narodni preporod.[1]

Uoči narodnoga preporoda. Pojam narodne svijesti novijega je postanja, naime plod političkoga i naučnoga rada XIX. vijeka. Najjasnije se ona javlja u glavnoj svojoj težnji, u narodnom jedinstvu, a onda u ideji demokracije, to jest u društvenoj jednakosti svih slojeva narodnih. No hrvatski je narodni preporod dobio jake potpore još i u razbudjeloj slovenskoj ideji, kojoj bijahu glavni apostoli Čehoslovaci Šafařík i Kollár, ali je od presudne važnosti i rad Srbina Vuka Stefanovića Karadžića, koji je izdanjem „Narodnih pjesama", „Male gramatike" i „Rječnika" izazvao udivljenje cijele Evrope za hrvatski (srpski) jezik. Sasvim je prirodno, da su se za ove nove ideje prvi zagrijali oni hrvatski mladići, što su bili na naucima u stranom svijetu. Naročito je važno omladinsko središte tada bio Štajerski Gradac, gdje su se oko 1827. nalazili kao đaci Ljudevit Gaj,[2] Fran Kurelac, Dimitrije Demeter i Mojo Baltić[3].

---

[1] Raspoloženje Hrvata, naročito inteligencije, u to doba, najjasnije pokazuje pjesma svećenika Pavla Stoosa „Kip domovine", spjevana krajem 1830. ili početkom 1831., u kojoj se „majka domovina" Hrvatska prikazuje kao u crno odjevena žena, ostavljena od svih, a nekoć urešena krasnom krunom i biserom, te joj se u usta meću riječi: „Narod se drugi sebi raduje (t. j. Madžari). — A z menom sinko moj se sramuje, — Vre i svoj jezik zabit' Hrvati — Hote, ter drugi narod postati". — Madžarski jezik uveden je u sve gimnazije u Hrvatskoj od 1. okt. 1833. kao „ordinarium studium" za sve učenike bez izuzetka naredbom kralja Franje od 11. apr. 1833., koju je onda još i u ime svoje proglasilo 18. juna kr. ugarsko namjesničko vijeće, naime tada i za Hrvatsku vrhovna vlada.

[2] Ljudevit Gaj rodio se u Krapini 8. jula 1809., gdje mu je otac Ivan bio ljekarnik, a doselio se u Krapinu iz Požuna (1783). Inače bješe podrijetlom iz Erdelja. Ljudevit Gaj promoviran je na doktora filozofije u Leipzigu 20. jula 1834.

[3] Mojo Baltić Glinjanin bješe duša toga đaštva. Za nj kaže sam Gaj: „On meni prvi otkri nutarnju vrijednost čistoga našega narodnoga jezika, koji je jedini dostojan općenoga imena ilirskoga (štokavštine). Trudom se njegovim ja kano rođeni Zagorac naučih poznavati azbuku i valjanim izgovorom izgovarati čist jezik. S njim prvim čitah narodne pjesme srpske po Vuku na svijet izdane, te dokučih i osjetih neprocjenost njihovu." (Autobiografija u „Gajevoj knjižnici").

U tom društvu mladih Hrvata, Srba i Slovenaca zatitraše prvi snovi o narodnom preporodu, a i sam Ljudevit Gaj dobio je u njemu ne samo svoje prvo pravo narodno obrazovanje, nego se i zameci njegovih docnijih „ilirskih" ideja imadu tude da traže.[1] Iz Graca pošao je Gaj u Peštu na sveučilište, da uči pravo (1829), gdje se upozna s Kollárom, tadanjim peštanskim protestantskim svećenikom, a po njemu onda i sa Šafařikom. I ako se Gaj već i prije toga poznanstva oduševljavao za Slovenstvo, odsada postade pravim svećenikom ideje slovenske uzajamnosti s konkretnim oblikom književno-kulturnoga zbliženja i vjerske tolerancije. Tako se dakle zgodi, — a to je veoma značajno — da je prva iskra hrvatskoga narodnoga preporoda vrcnula iz Pešte, i to baš onda, kad se službena Hrvatska na svom saboru kao i u svojim županijama malo da ne predala u ruke Madžarima. Godine 1830. naime izdao je Gaj knjižicu s natpisom: „Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja", u kojoj uz ortografske reforme na osnovi onovremene češke ortografije istače još i temeljne misli o književnoj zajednici s ostalim Slovenima, ali u prvom redu između Hrvata i Slovenaca. Već je dosada hrvatska omladina znala za Gajevo rodoljubno nastojanje i osobitu agitaciono-govorničku vještinu, ali odsada dalje, poslije 1830., postade joj on priznati vođa, a naročito otkad se je u jesen 1831. poslije dovršenih pravničkih nauka stalno nastanio u Zagrebu. Sada mu je prva briga bila, da okupi oko sebe sve bolje talente, a onda uze nastojati, kako bi dobio dopuštenje, da smije izdavati političke i beletrističke novine, u čem je punim pravom gledao najsnažnije sredstvo za buđenje narodne svijesti i najuspješnije oruđe protiv otuđivanja domaćih sinova.

Dok je oduševljeni Gaj ovako radio, izdao je (u maju 1832.) mladi zagrebački pravnik Ivan Derkos knjižicu („Genius patriae super dormientibus filiis suis"), kojom pokuša probuditi u Hrvatâ ljubav za hrvatsku domovinu, kao nešto različno od Ugarske (Hungarije), a uza to je za hrvatski jezik predložio, „da se sva na-

[1] Gaj sam kaže: „Prijateljstvo, koje me je vezalo s milim mojim zemljakom i suučenikom Dimitrijem Demetrom, veoma utjecaše u budućnost književna našega razvića. Baltić i Demeter bijahu od našinaca prvi, koji su sa mnom baš kano kroza san u budućnost gledali bajnu sliku preporođene nam narodnosti. Gotovo ništa poveće nije učinjeno dosad (t. j. kad je Gaj to napisao, naime oko 1851.) u poslu narodnoga preporođenja, o čem se mi ne bismo već tada (naime u Gracu 1827.—1829.) bili dogovarali."

riječja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji slože u jedan jezik ne pučki već književni, kojim bi se pisala znanost, periodični spisi i na kojem bi se pjesništvo gojilo". Ovu misao ujedinjenja narodnoga unutar Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i to na političkom i jezičnom polju izreče još iste godine i Gaj (u jednoj prigodnoj pjesmi); ali pravi osnivač hrvatskoga narodnoga političkoga programa bješe grof Janko Drašković,[1] izdavši krajem iste godine 1832. u Karlovcu prvi hrvatski, i to štokavskim narječjem pisani politički spis s natpisom: „Disertacija", koji je od epohalne važnosti u historiji hrvatskoga političkoga života. U njemu su iznesene prvi put političke ideje na modernoj narodnoj osnovi i ostadoše zapravo sve do danas hrvatskim narodnim idealom. Budući da je „Disertacija" u svezi sa sazivom hrvatskoga sabora, koji je imao birati poslanike svoje za požunski, grof Drašković svjetuje buduće poslanike, kako treba da traže, da se u jednu političku cjelinu kao Velika Ilirija skupe ove zemlje: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Vojna Krajina, Rijeka i Bosna, a onda da im se milošću kraljevom još pridruže slovenački krajevi Kranjske, Štajerske i Koruške. U toj jedinstvenoj državnoj organizaciji ima da bude službeni jezik jedino „ilirički" (t. j. štokavski govor), a vrhovnu vlast u ime kraljevo treba da vrši ban, čija se vlast ima da obnovi, kako je nekoć bila, i koji ima da bude po narodnoj volji i povjerenju.

Hrvatski sabor od 1832. U ovakovom se duševnom raspoloženju sastao hrvatski sabor (u Zagrebu 11. novembra 1832.). Tada bješe banom barun Franjo Vlašić (1832—1840), odlučan i iskren prijatelj hrvatskoga naroda. Odmah poslije otvorenja ban izabra sebi potkapetanom kraljevine generala Jurja Rukavinu Vidovgradskoga, a taj se nato zahvali u saboru hrvatskim jezikom uz burno klicanje sabranih staleža. To je od vijekova prvi hrvatski govor izrečen u hrvatskom saboru. Kad se je prešlo na raspravu o uputi za požunske poslanike, sabor je pokazao jednodušno veliko ogorčenje protiv postupka Madžarâ, a naročito na nedavnom saboru od 1830. U toj se raspravi naročito istaknu član banskoga stola grof Karlo Sermage, koji konačno obilježi političku situaciju ovim riječima: „I odista, ako ne ćemo da sami sebe zavaravamo, moramo priznati, da sva nakana Madžarâ ide za tim,

[1] Rodio se u Zagrebu 20. okt. 1770. Kad se pridružio narodnom pokretu, bile su mu već šezdeset i dvije godine. Umr'o je 14. jan. 1856.

da sve naše pradjedovske običaje i zakonito stečena prava i privilegije, što smo ih nastojali da kroz vijekove utvrdimo i sačuvamo, svojom nama dušmanskom premoći na saboru dokinu, kraljevstvo naše mnogo starije negoli je Ugarska razvale, i da mu ostave samo prazno ime". Pod dojmom ovoga govora izrađena je uputa za hrvatske poslanike. Izabrani su grof Janko Drašković za gornju, a Herman Bužan i Antun Kukuljević za donju kuću. U pitanju protestantskom imadu nepokolebivo ostati kod dojakošnjega stanovišta, nadalje dozvati ugarskim staležima u pamet, da su se oni svoje volje podvrgli ugarskoj vladi dotle, dok Hrvatska ne bude prostranija, da uzmogne sama svoju samostalnu vladu podržavati. Stoga traže hrvatski staleži od svojih poslanika, da izrade kod kralja, da se banska vlast opet obnovi u starom ugledu i moći sjedinjenjem Vojne Krajine, Rijeke i Dalmacije. Glede ubiranja polovice ratne daće (kontribucije) nalaže instrukcija poslanicima, da imadu na požunskom saboru izjaviti, da će Hrvati natrag povući zak. čl. LIX. od god. 1791. i povratiti se na staro, naime da se o njoj i opet raspravlja jedino na hrvatskom saboru, ako bi Madžari kušali, da diraju u ovo pravo Hrvatâ. I u jezičnom pitanju nalaže uputa poslanicima, da čuvaju pravo latinskoga jezika na hrvatskom teritoriju.

Požunski sabor od 1832.—1836. Ovakav tečaj saborske rasprave pokazuje, da se mišljenje hrvatskoga plemstva poslije 1830. znatno promijenilo. Straha ujedared nestade, a zamijeni ga narodna svijest ojačana ne toliko književnim istupom mlađe generacije, već poglavito sudjelovanjem hrvatskoga visokoga plemstva. To se jasno vidjelo i na požunskom saboru, koji je kralj Franjo otvorio 20. decembra. Ovaj je sabor pokazivao među madžarskim zastupnicima već potpunu većinu privrženikâ napretka i narodne madžarske misli, tražeći, da se moderne reforme provedu u liberalnom i madžarskom duhu. Ovim je zastupnicima bio na čelu Franjo Deák, zaladski županijski poslanik, odličan govornik i zagovarač liberalnih načela. Odmah u početku uze sabor u raspravu pitanje urbara, naime o odnosu između gospodara i kmetova. No donja se kuća sada velikom većinom izjavi u demokratskom duhu za potpuno dokinuće kmetova, naime „da puk dobije pravo vlasništva i građanstva", pa da se tako „stvori narod". Ovom su se prijedlogu protivili Hrvati svom žestinom, izjavljujući, da hrvatsko plemstvo mora propasti, ako se oslobode kmetovi i dokine robota, jer niti ima u zemlji radnikâ,

niti ih može siromašno plemstvo plaćati. No donjoj kući pridruži se i gornja, pa tako bi zakonska osnova prihvaćena, a samo činjenici, da ju kralj Franjo po savjetu Metternichovu ne htjede prihvatiti „kao revolucionarnu i demokratsku", ima se pripisati, da je konačno poprimila veoma blagu formu, dopuštajući seljaku kmetu slobodno seljenje i otkup od robote gotovim novcem. Uz urbarsko pitanje sabor se zabavi i protestantskim, no hrvatski su poslanici nepokolebivo branili svoj drevni vjerski zakon, ne dopuštajući, da im se to pravo otme, ma da su u stvari bili odista „nesuvremeni". Ali nato uzmu Madžari tvrditi, da su tri slavonske županije (ili Slavonija) oduvijek čisto ugarska zemlja, a onda to isto još i za Rijeku i „ugarsko" primorje cara Josipa. Konačno spasiše Hrvati za sebe i taj put svoje pravo, a pomogao im je i sam ban Vlašić u gornjoj kući rekavši, da je Rijeka s primorjem ne samo po historijskom pravu i geografskom položaju hrvatska, već i „po zdravom razumu", jer nije možno, „da bi Madžari mogli imati ondje preko Hrvatâ ikakih prava".

Posred ovih žestokih rasprava i borba umre 2. marta 1835. starac kralj Franjo I. iza četrdesetitrogodišnjega vladanja. Na prijestolu naslijedi ga sin Ferdinand V.

IV.

Ferdinand V.

(1835—1848).

Požunski sabor od 1832. do 1836. Budući da je novi vladar Ferdinand V. još 1830. bio krunjen,[1] mogao je sabor nesmetano raditi dalje, izuzevši brigu oko svečanoga poslanstva u Beč, da prisustvuje ukopu preminuloga, a da pozdravi novoga kralja. Kad je stupio na prijestolje, Ferdinandu bile su već 42 godine. Resila ga neograničena dobrota, neiscrpiva blagost i vječna pripravnost, da nešto dobro učini, ali u drugu ruku bješe tako boliježljiv i slab, da se pokazalo nužnim okružiti vladara nekim odličnim ličnostima, da mu budu prvi savjetnici. Toj „državnoj konferenciji" stajao je na čelu knez Metternich, a uza nj i kraljeva braća nadvojvode Ludovik i Franjo Karlo. Odmah po nastupu Ferdinandovu započela je na po

[1] Ferdinand IV., sin Ferdinanda III., umr'o je još prije oca, pa tako nije ušao u red samostalnih vladara; gl. gore str. 194—195.

žunskom saboru rasprava o madžarskom jeziku. U njoj Madžari zatražiše od Hrvatâ, da ga imadu uvesti u svoje škole od petoga razreda gimnazije dalje kao nastavni jezik, a poslije deset godina da ga imadu naučiti svi, koji hoće da stupe u javnu službu. Tom se prijedlogu hrvatski poslanici odlučno opriješe; ali kad ih obje kuće (gornja i donja) nadglasaše stvorivši zaključak, da se u Hrvatsku i Slavoniju uvodi madžarski jezik kao službeni, obratiše se oni zasebnom predstavkom na kralja Ferdinanda, a taj im uvaži očajni glas uskrativši sankciju saborskomu zaključku (28. apr. 1836.). Još prije negoli je stigao kraljev otpis na sabor, dali su Hrvati na usta svoga poslanika Hermana Bužana (9. marta) svečanu izjavu, da se „ne će odroditi od svojih otaca, već narodnost svoju čuvati svim dopuštenim sredstvima, a municipalna prava njihova da na osnovi zakona (zak. čl. CXX : 1715[1]) nikad ne mogu da budu predmetom rasprave u ugarskom saboru, koji nema prava, da se miješa u unutarnju upravu Hrvatske". Konačno izjavi Bužan, da se Hrvati „ne bore za mrtvi latinski jezik, nego za svoje pravo, jer oni sami mogu sebi odrediti službeni jezik kojigod hoće, pače i hrvatski, a taj je baš u posljednje doba veoma napredovao". Kad je skoro potom kralj Ferdinand zaključio sabor (2. maja 1836.), razišli su se Hrvati i Madžari kao otvoreni protivnici. Među njima pukao je — poslije sedam punih stoljeća — jaz, koji je od dana do dana postajao sve dublji i širi. Izvještaj svojih saborskih poslanika primio je potom hrvatski sabor (5. aug. 1836.) na znanje, a onda izreče napose zahvalu kralju za potvrdu hrvatskih municipalnih prava.

Hrvatski narodni preporod; Ljudevit Gaj. Kad je Bužan u požunskom saboru izjavio, da je hrvatski jezik „u posljednje doba veoma napredovao", imao je pred očima rad hrvatske omladine s Ljudevitom Gajem na čelu. Poslije dugoga čekanja i uklonjenja raznih poteškoća dobio je Gaj konačno dozvolu od kralja Franje, da može izdavati političke novine i beletristički časopis (15. juna 1834.). Kako je pripravni rad ispunio ostatak godine 1834., donijela je tek nova godina 1835. hrvatskomu narodu „Novine horvatske" i njihov literarni prilog „Danica horvatska, slavonska i dalmatinska". „Novine" izlazile su utorkom i subotom, a „Danica" samo subotom. U prvi se kraj poslužiše Gaj i njegovi drugovi kajkavskim narječjem, jer su htjeli da prije svega osvoje za svoje

[1] Gl. gore str. 213.

osnove kajkavski Zagreb i okolicu. No već od januara 1836. učini Gaj radikalnu promjenu i pravi korak „narodnoga preporoda": on prihvati štokavski govor Hrvatâ i Srbâ kao opći književni jezik, novi pravopis i ime i l i r s k o kao oznaku n a r o d n o g a j e d i n s t v a. Tim odvažnim i presudnim činom Gaj je izveo najveće svoje djelo, uklonivši njime i posljednu zagradu, što je dijelila Hrvata od Hrvata, a onda Hrvata od Srbina. To je bez sumnje jedan od najveličajnijih događaja u historiji hrvatskoga naroda, jer je stoljetnomu provincijalnom cjepkanju i drobljenju zadan smrtan udarac, a time udahnuta sve dotle nesvijesnim narodnim slojevima svijest današnjega hrvatskog narodnog i političkog života. Bez ovoga slavnoga čina Gajeva i njegovih oduševljenih mladih drugova ne da se nikako zamisliti sav budući hrvatski politički rad, a navlaš onaj oko narodnoga ujedinjenja. Tako dakle n e s t a j e g o d i n o m 1836. s t a r e H r v a t s k e, a r a đ a s e n o v a i s n j o m e n o v a e r a u p o l i t i č k o m i k u l t u r n o m ž i v o t u h r v a t s k o m.

Ovomu je smjelom istupu hrvatske omladine išla tada na ruku i opća politička situacija. U Beču bili su već dosta zabrinuti zbog sve većih zahtjeva Madžarâ pa su stoga povlađivali hrvatskomu otporu davši Gaju dozvolu za uređenje štamparije (7. juna 1837.) i dopustivši mu nesmetano „ilirsku" promjenu. No mnogo je znatnije, što su hrvatski staleži tada, poslije sabora od 1832.—1836., bili ogorčeni na Madžare, poglavito s dva razloga: plemstvo zbog namjere njihove, da se seljak učini slobodnim, a svećenstvo zbog protestantskoga pitanja. Tako se dakle zgodi, da se oba ova glavna faktora sjediniše s omladinom u jaku falangu na obranu hrvatskih municipalnih prava i ojačanje jezičnoga i literarnoga narodnoga preporoda. Prve se posljedice odmah pokazaše: otvorene su brojne č i t a o n i c e po zemlji, od kojih je najvažnija bila zagrebačka s grofom Jankom Draškovićem kao predsjednikom na čelu, a u kojima su članovi mogli nesmetano izmjenjivati svoje političke misli i njegovati narodni jezik. Nadalje se započelo raditi za h r v a t s k o k a z a l i š t e, poglavito trudom Dimitrija Demetra, dok je Gaj zamislio, a staleži i prihvatili njegovu misao, da se osnuje u č e n o društvo za proučavanje narodnoga jezika i za napredak naučnoga rada. Sve je to u malo godina toliko preporodilo hrvatski narod, da je obrana njegovih prava na požunskom saboru poprimila još krepčiji oblik.

Požunski sabor od 1839. i 1840. Kad je poslije trogodišnje stanke kralj Ferdinand opet sazvao požunski sabor, sastao se (21. i

22. maja 1839.) hrvatski sabor u Zagrebu i izabrao kao svoje poslanike banovca i velikoga župana požeškoga Andriju Markovića za gornju pa Aleksandra Dominića i Hermana Bužana za donju kuću. U uputi, koju im je dao sabor, izrijekom je istaknuto, da imadu zatražiti, da se u kraljev naslov uz Ugarsku a poslije Češke vazda unosi još i „Dalmacija, Hrvatska i Slavonija". Time su htjeli ukloniti uobičajenu formulu „pridružene strane" (partes annexae), koja nije odgovarala onomu državnopravnom položaju Hrvatske, kako su ga nosili hrvatski staleži u svojoj svijesti. Nadalje su se imali nepokolebivo opirati građanskomu pravu protestanata i svojski zauzimati za latinski jezik protiv uvedenja madžarskoga jezika u hrvatske urede, a tako i za izravno sjedinjenje Dalmacije i Vojne Krajine s Hrvatskom, po čemu bi se znatno podigao ugled bana hrvatskoga.

Požunski je sabor otvorio sam kralj Ferdinand (6. juna), a madžarski su staleži ubrzo našli povoda, da opet navale na hrvatska prava. Prije svega i opet iznijeće prijedlog o uvođenju madžarskoga jezika u sve hrvatske urede i škole (kao nastavnoga), pače i u Vojnoj Krajini, a isto tako da se i zakoni i okružnice ugarske vlade izdaju jedino na madžarskom jeziku, kako za Ugarsku, tako i za Hrvatsku. I opet se tomu opr'o Herman Bužan (16. jula 1839.) izjavivši, da „staleži i redovi hrvatski i slavonski ne idu toliko za tim, da sebi sačuvaju taj jezik, koliko ono pravo, po kojemu mogu sami sebi da određuju svoj službeni jezik, pa stoga pronađu li možda jednom za zgodno, zamijenit će latinski jezik svojim, narodnim". Ove riječi, a navlaš izjava, da Hrvati pomišljaju, kako bi svoj jezik učinili diplomatičkim u Hrvatskoj i Slavoniji, izazva veliko uzbuđenje kod Madžarâ. Svi su oni sada uzeli Hrvatima poricati pravo, da mogu uvesti hrvatski jezik kao službeni u svojoj domovini, i stvoriše zaključak, kojim odrediše desetgodišnji rok, do kojega se ima i u Hrvatskoj i Slavoniji započeti madžarski uredovati. Na glas o ovoj raspravi uzbuni se sva Hrvatska i Slavonija. Županijske su skupštine odaslale kralju Ferdinandu „krepke" predstavke s molbom, „da bi Njeg. Veličanstvo uskratilo svoje odobrenje svim (požunskim) saborskim zaključcima, koji se protive narodnosti i municipalnim pravima kraljevinâ Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a naročito onomu o uvedenju madžarskoga jezika". Pače zagrebačka županija još zaključi na prijedlog grofa Janka Draškovića, da se u kralja opet izmoli posebna

hrvatska vlada, kao u doba Marije Terezije, dosljedno da se Hrvatska odruži u upravi od Ugarske. Konačno ustade protiv uvođenja madžarskoga jezika i sam ban Vlašić upravivši na kralja (21. jan. 1840.), malo dana prije svoje smrti, predstavku, u kojoj ga zamoli, da od Hrvatâ ukloni „posve strani" madžarski jezik. Kralj Ferdinand odista je i udovoljio molbi Hrvatâ, pa je otpisom na sabor (od 5. maja 1840.) otklonio potvrdu zaključka o uvođenju madžarskoga jezika u Hrvatskoj poslije deset godina (to jest od 1850. dalje).

Međutim je sabor požunski kušao da zada nove rane hrvatskim pravima, jer su sve njegove moderne reforme išle za tim, da unaprijede madžarski jezik ili madžarsku državnu ideju. Zbog toga su se našli Hrvati prinuđeni, da se bore za konzervativno stajalište. Tako su se oni digli protiv potpuna otkupa seljaka, bojeći se, da će to biti „na propast i plemstvu i seljaštvu, koje će zapasti u lihvarske ruke", a stalno se opirahu podjeljenju građanskoga prava protestantima u Hrvatskoj. S druge su pak strane morali braniti pravo Hrvatske na Slavoniju, koju su Madžari uzeli već računati kao teritorij, koji izravno pripada Ugarskoj, a konačno i stoljetno pravo, da Hrvatska plaća polovicu vojnoga poreza (media dica), što ga plaća Ugarska od jedne porte,[1] jer su madžarski staleži išli za tim, da i u tomu izjednače Hrvatsku s Ugarskom. Ali snažni istup hrvatskih poslanika osujeti i taj put sva nastojanja Madžarâ; jedino u pitanju oslobođenja seljaka (naime u pitanju njihova otkupa) nijesu uspjeli, budući da je saborski zaključak dobio kraljevu sankciju. Kad se potom sastao hrvatski sabor (u Zagrebu 10. aug. 1840.) pod predsjedanjem banova zamjenika[2] zagrebačkoga biskupa Haulika, primi punim zadovoljstvom na znanje izvještaj svojih poslanika, a onda zaključi (čl. XXIV.), neka se zamoli kralj, „da se u kr. zagrebačkoj akademiji i po svim gimnazijama urede katedre čistoga narodnoga jezika (štokavštine)", jer staleži smatraju dužnošću svojom, „da i naš jezik što većma uzgojimo, da se tako istakne tip naše narodnosti". Ovo je prvi saborski zaključak od vijekova stvoren u korist procvata hrvatskoga jezika, a svjedoči, e je ideja narodnoga preporoda već toliko uznapredovala, da je uhvatila čvrsta korijena u saboru među hrvatskim staležima. Duh, koji je provijavao hrvatski sabor,

---

[1] Gl. o tom gore str. 163.

[2] Ban Franjo Vlašić umr'o je 16. maja 1840; pokopan je u crkvi. sv. Katarine.

osokolio je na dalji rad i široku javnost, pa je 1841. osnovano „Gospodarsko društvo" za unapređivanje poljodjelstva u Hrvatskoj, a 1842. u krilu zagrebačke čitaonice „Matica Ilirska" za unapređivanje književnosti.

Postanak madžaronske i ilirske stranke. Tako je hrvatski narod zanosnim radom u nekoliko godina sebi izgradio temelje svoga modernoga kulturnoga života. Sada je trebalo i organizirati obranu ovih stečevina, a to je moglo da bude zadaća samo jake političke stranke. Sve do 1840. uopće nije bilo u Hrvatskoj izrazitih političkih stranaka, naime složenih na načelnoj osnovi s istaknutim programom i organizacijom; bile su samo političke skupine, koje su se stvarale kod pojedinih pitanja. U Hrvatskoj bilo je dosta prijatelja Madžarâ, ali su ovi bili bez međusobne jače sveze. Međutim napredak ilirske ideje navede Madžare na misao, da organiziraju svoje privrženike u stranku sa zadaćom, da pobija ilirstvo. Tako se dakle početkom 1841. obrazova „horvatsko-ugarska stranka" s braćom barunima Levinom i Jurjem Rauchom te turopoljskim komešom Antunom Danijelom Josipovićem na čelu, a ta osnova u Zagrebu svoju „kazinu" kao protutabor ilirskoj „čitaonici". Ovu stranku i njezine privrženike prozvaše Ilirci „madžaromanskom" ili „madžaromanima", od čega postade pučki izraz „madžaronska" ili „madžaroni". Politički program njezin bijaše, da se ukine madžarskim težnjama toliko protivno ime „ilirsko", kao tobože u korist i spas „horvatskoga", onda da se makne novi pravopis zajedno s „vlaškom" štokavštinom u korist kajkavštine, i konačno da se „Horvati" što tješnje prislone i pridruže Madžarima u jednu jedinstvenu madžarsku političku državu, da poprime madžarski jezik ne samo kao službeni, već i kao nastavni u školama, a na požunski sabor da svaka od triju hrvatskih županija (varaždinska, zagrebačka i križevačka) izravno šalje po dva zastupnika, onako kako to čine slavonske i ugarske. Prema tome je dakle ova skupina plemića zapravo išla u krajnim konsekvencijama svojih političkih ciljeva za potpunim ukinućem hrvatske municipalne samostalnosti i za madžarizacijom svoga naroda. S ovim programom uzeše vođe stranke agitirati među seljačkim plemstvom, pa su doskora s uspjehom predobili za sebe mnoge od njih, a naročito Turopoljce. Sada su „madžaroni" pregli za tim, da u svoje ruke dobiju županije, a onda preko ovih i većinu u hrvatskom saboru, gdje su mislili oživotvoriti svoje težnje. Protiv madžaronâ združe se protivnici njihovi u „ilirsku stranku" s izrazito hrvatskim pro-

gramom, koji je išao za tim, da se državnopravni odnošaj između Hrvatske i Ugarske preinači tako, da se sjedinjenjem hrvatskih zemalja Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Vojne Krajine i Rijeke obrazuje od Ugarske nezavisna političko-teritorijalna cjelina s banom na čelu, a s hrvatskim narodnim jezikom kao službenim. U literarnom je opet obziru imala stranka pred očima kulturnu zajednicu još i sa Hrvatima u Bosni, pa Slovencima i Srbima s jednim književnim jezikom „ilirskim".

Obrazovanje obiju stranaka odmah je dovelo do sudara među njima kod prvih izbora županijskoga činovništva (restauracije) u Hrvatskoj. No dok su se pokušaji madžaronâ u križevačkoj i varaždinskoj županiji odmah pokazali kao bezuspješni, vodstvo stranke upe potom sve sile, da uz pomoć brojnih Turopoljaca plemića izbornika dobije u svoje ruke zagrebačku županiju. Međutim restauracija obavljena 30. maja 1842. u Zagrebu svrši se konačno tako, da su madžaroni bili na biralištu izigrani, a ilirska stranka pobijedila. Za osvetu uzeše potom madžaroni sustavno crniti ilirsku stranku i kod ugarske vlade (kod palatina nadvojvode Josipa) i na dvoru (kod kralja Ferdinanda) kao „veleizdajničku" i „rusofilsku", tako da je nato imenovan banom Erdeljac grof Franjo Haller (16. juna 1842.) sa zadaćom, da uredi hrvatske prilike. Ma da su ga Iliri svečano dočekali, kad je ulazio u Zagreb, ipak grof Haller predloži dvoru kao najzgodnije sredstvo za umirenje Hrvatske, neka se zabrani ime ilirsko. Budući da se oko toga vremena na ilirsku agitaciju medju bosanskim katolicima potužila u Beču i carigradska porta, kralj Ferdinand izda naredbu (11. jan. 1843.), kojom bješe zabranjeno ime ilirsko (ilirizam, Ilirija, ilirski jezik) i svi znaci ilirski (naročito grb: polumjesec i zvijezda), ali uz dodatak, da kralj „ne želi, da se razvijanje narodnoga jezika sprečava, i da će podupirati municipalna prava Hrvatske protiv svih navala". Sada uzmu Gajeve „Ilirske novine" ime „Narodne novine", dok se ilirska stranka prozove „narodnom". Podjedno je u Hrvatskoj uvedena stroga cenzura za sve vrsti tiskopisa, koju je vršio Madžar profesor pravoslovne akademije Mátsik, zamijenivši dotadanjega oduševljenoga prijatelja Iliraca profesora Stjepana Moyzesa, rodom Slovaka. Zabrana ilirskoga imena bješe težak udarac za hrvatske narodne preporoditelje, a najviše za Ljudevita Gaja, koji odsada — bez svoje krivnje — igra tek sporednu ulogu u daljem hrvatskom političkom životu. No ovom je zabranom ipak samo trpjela literarna strana pokreta,

dok je politička zapravo ojačala u borbi s madžaronima kod kuće, a s Madžarima na požunskom saboru.

Požunski sabor od 1843. do 1844. Poslije izmakla trogodišta kralj Ferdinand opet je sazvao požunski sabor za 14. maja 1843. U oči toga sastao se hrvatski sabor 22. aprila u Zagrebu, ali na nj je došlo pod vodstvom madžaronâ golemo mnoštvo seljačkoga plemstva, — prvi put što se znade, dakle protiv dosadanjega običaja[1] — da odluči u korist svojih gospodara kod izbora poslanikâ u Požun i kod sastavljanja važnih uputa. Kad to vidje ban Haller, odgodi otvorenje sabora bez oznake novoga roka i tako prisili madžaronsko vodstvo, da je svoje ljude poslalo kući. Tek što su ovi otišli, sastane se sabor (24. apr.) i ne obazirući se na Josipovićev prosvjed izabra u gornju kuću Hermana Bužana, a u donju Karla Klobučarića i Metela Ožegovića svojim poslanicima davši im iste upute kao dosada, naime da imadu braniti hrvatska prava, ali uz dodatak, da se na požunskom saboru služe jedino latinskim jezikom. Na ovom je hrvatskom saboru izrekao (2. maja 1843.) Ivan Kukuljević prvi zastupnički govor hrvatskim jezikom, zagovarajući, da se hrvatski jezik uvede kao „diplomatički" u Hrvatskoj i Slavoniji, to jest kao saborski, uredovni i nastavni umjesto „mrtvoga latinskoga". Govor je pozdravljen od svega plemstva velikim zanosom, no staleži su o Kukuljevićevu prijedlogu ipak izjavili, da je preuranjen.

Borbe, što su ih imali ovaj put da izdrže hrvatski poslanici na požunskom saboru, nadilazile su sve, što se je dosada zbivalo. U prvom je redu komeš Josipović — kao virilni član donje kuće — iznio odmah poslije otvorenja sabora protiv njih tužbu, da su „nezakonito izabrani", jer je tobože od izbornoga čina „odstranjeno plemstvo" (naime njegovi Turopoljci). Josipovićeva se nakana izjalovila, ali su zato ugarski staleži stali uporno tražiti od hrvatskih poslanika u donjoj kući, da govore madžarskim jezikom, tada službenim u ugarskom saboru. Kad su Ožegović i Klobučarić vidjeli, da im staleži ne dopuštaju govoriti latinski, pače da su (20. juna 1843.) stvorili zaključak, koji je i njih vezao, da ubuduće govore madžarski, ostave sabornicu i zatraže iz konferencije, kojoj je predsjedao ban Haller, uputu od hrvatskih županija. Ove stvore nato zaključak, da hrvatski poslanici imadu ostati kod svoga prava, a ujedno se obrate na kralja. Međutim su ugarski staleži na saboru, dašto u

[1] Tada još nije bilo zakonom određeno, tko ima pravo dolaziti na sabor s pravom glasa.

odsutnosti hrvatskih poslanika, zaključili, da ubuduće ima jedino madžarski jezik biti službenim i nastavnim u cijeloj Ugarskoj i Hrvatskoj sa Slavonijom i Primorjem, a poslije deset godina (to jest od 1853. dalje) ne može više nitko biti u Hrvatskoj namješten ni kao javni činovnik ni kao svećenik, tko nije vješt madžarskomu jeziku. No zaključci se ugarskih staleža dobrza izjaloviše, jer na sabor stiže kraljevo rješenje (od 12. okt. 1843.), koje određivaše, da se hrvatskim poslanicima „ima ostaviti na volju, da mnijenja svoja izriču bilo latinskim bilo madžarskim jezikom". Ali ugarski se staleži ipak nijesu dali smesti ovom kraljevom porukom, nego su na hrvatske poslanike, kad se potom vratiše u sabor i pokušaše da govore latinski (1. dec.), navalili tolikom žestinom, da su im onemogućili išto kazati. Ujedno izjaviše Madžari, da ostaju i dalje kod svoga zaključka od 20. juna. Sada popusti kralj Ferdinand utoliko, da je na nagovor palatina nadvojvode Josipa izdao novo rješenje (23. jan. 1844.), kojim odredi, da se hrvatski poslanici poslije šest godina (to jest od 1850.) imadu također na saboru služiti madžarskim jezikom; no ostalih zaključaka ugarskih staleža, a naročito onoga o uvođenju madžarskoga jezika u sve urede i škole u Hrvatskoj, Slavoniji i Primorju nije potvrdio. Pače kralj je sabor raspustio već 13. novembra 1844., prije negoli je obavio svoj posao, a 3. januara 1845. opet dopusti Hrvatima ručnim pismom upotrebu ilirskoga imena, ali samo u literaturi. Pored toga Ferdinand izdade još i rješenje, kojim bješe osnovana na akademiji katedra „za ilirski jezik i književnost", a cenzor Mátsik dignut sa službe, koja bi povjerena Hrvatu Pavlu Muhiću.

Ustavna borba od 1845. do 1848. Sve su to bili znaci, po kojima je narodna stranka mogla zaključivati, da su na dvoru skloni njezinim političkim ciljevima. No svu tu radost dobrza zagrči s mnogo kapi stranačke žuči najznatnije pitanje tadanje hrvatske politike, naime pitanje restauracije županije zagrebačke, koje još od maja 1842. nije silazilo s dnevnoga reda. Rješenje njegovo povjeri kralj banu Halleru imenovavši ga još i velikim županom zagrebačkim, a on uze nato činiti sve potrebno za izbor. Upravo zato nije po Ferdinandovu nalogu sazvao hrvatski sabor, da po razlazu požunskoga proglasi od kralja sankcionirane zakone i da primi do znanja izvještaj svojih poslanika. Ali i obje stranke, narodna i madžaronska, bijahu također zaokupljene novim izborom, kod kojega se poglavito radilo o tom, kako će biti sastavljene listine plemićâ izbornikâ. Kad je konačno

poslije mnogih bučnih županijskih skupština uspjelo madžaronima, da je ban i župan Haller proglasio njihovu listinu pravovaljanom, onda bješe njima i zajamčen rezultat same restauracije. Dne 28. i 29. jula 1845. pobijedili su dakle kod izbora madžaroni uz pomoć turopoljskih glasova s 315 glasova (1289 : 974) izabravši prvim podžupanom svoga kandidata Josipa Žuvića protiv narodnjaka Benka Lentulaja. Izbor se obavljao pod svodom, koji je spajao oba dvorišta današnje banske palače i prezidijalne vladine zgrade, a dovršio se oko sedam sati uveče. Poslije toga izišli su narodnjaci iz svoga dvorišta (u današnjoj prezidijalnoj zgradi) na Markov trg i stali silaziti Kamenitom ulicom u donji grad. Dok su još posljednji redovi narodnjakâ ostavljali trg, puče iznenada s tavanskoga prozora kuće madžarona Tadije Ferića[1] jak hitac, bez sumnje u znak veselja s madžaronske pobjede, jer ranio nije nikoga. Taj hitac prouzroči među preostalim narodnjacima i nekim drugim radoznalim gledaocima veliko ogorčenje. Nato dade ban Haller vojsci, koja je kroz sve vrijeme izbora bila postavljena na Markovu trgu, nalog, da trg isprazni i zatvori sve ulice, što vode do njega. Uza sve to ipak je ostalo na trgu i na početku Gospodske ulice nekoliko narodnjaka i mirnih gledalaca, a kad je mladi Ilirac Mirko Bogović izvukao svoju sablju i njome se oborio na jednoga časnika, jer ga je napao osornim riječima, dade potpukovnik Sartori glasnu zapovijed vojsci, da puca. Tako pade 29. jula oko pola osam uveče više ljudi mrtvih, a još više ih je ostalo teško ili lako ranjeno.

Užasni taj događaj prekide u prvi kraj sve odnose između narodne stranke i bana Hallera, jer je ona u njemu gledala „krvnika svoje braće". Na taj je način kod nastavljene restauracije županija zagrebačka došla sasvim u ruke madžaronâ, koji održaše 5. augusta veliku skupštinu pod predsjedanjem prvoga podžupana Žuvića, jer je Haller odmah po obavljenoj restauraciji zatražio od kralja svoj otpust. Zaključci stvoreni ponajviše inicijativom Josipovićevom išli su za tim, da se obustave „Narodne Novine" i Gaju uzme tiskara, da se vrati u Hrvatsku stari pravopis s kajkavštinom, dok su štokavštinu ograničili na Požegu i Osijek, „budući da zajednički hrvatsko-slavonski jezik ne postoji", i da se seljačkom plemstvu „potvrdi pravo", da lično (viritim) dolazi na hrvatski sabor s pravom mjesta i glasa. Svojim zastupnicima, što ih je skupština izabrala za hrvatski

---

[1] Danas kuća Markov trg br. 3., gdje je nekoć bila zemaljska blagajna.

sabor, Kolomanu Bedekoviću i Josipu Brigleviću, dadoše opet uputu, da se imadu protiviti svim prijedlozima, što bi smjerali na oslabljenje što tješnje sveze s Ugarskom, a naročito obnovi hrvatske samostalne vlade. Ali najteži grijeh počini ova skupština, kad je proglasila na prošlom požunskom saboru stvorene zakone, i to najprije na madžarskom, a onda na latinskom jeziku; time je povrijedila bitno hrvatsko pravo, jer to bijaše jedino kompetencija hrvatskoga sabora.

Uto se uze ban Haller spremati, da sazove hrvatski sabor. Narodna stranka, uvjerivši se međutim, da ban nije kriv nesreći od 29. jula, stupi sada s njime opet u doticaj. Pobjedom madžaronâ u županiji zagrebačkoj postala je pogibao od seljačkoga turopoljskoga plemstva za hrvatski sabor još opasnija, pa stoga je narodna stranka išla prije svega za tim, da sazna, što ban o tome misli. Kad je ban uvjerio njezino vodstvo, — a to su tada bili grof Janko Drašković, grof Jurica Oršić i barun Franjo Kulmer od velikašâ, biskup zagrebački Juraj Haulik od prelatâ, a Ivan Kukuljević od plemstva[1] — da seljačko plemstvo ne će sudjelovati na saboru „s pravom mjesta i glasa", onda se narodna stranka mogla s pouzdanjem spremati na sabor, koji se sastade u Zagrebu 23. septembra 1845. I odista, na sabor dovelo je madžaronsko vodstvo mnoštvo seljačkoga plemstva, no kad je pročitano kraljevo rješenje (od 14. sept.), kojim je dano pravo glasa na hrvatskom saboru samo banskim pozvanicima i zastupnicima oblasti (županijâ, gradova i kaptolâ), onda je seljačko plemstvo zajedno s madžaronima ostavilo dvoranu, a preostali staleži stvoriše više zaključaka u smislu programa narodne stranke. Prije svega uređen je sastav hrvatskoga sabora, kojim je seljačko plemstvo u masama isključeno, a dobili su mjesto i glas srpski grčko-istočni episkopi; onda zaključiše, da se zamoli kralj, da bi Hrvatskoj povratio samostalnu vladu, kako ju je imala za Marije Terezije (1767—1779), da se akademija podigne na potpuno sveučilište, a zagrebačka biskupija uzvisi na samostalnu od Ugarske nezavisnu nadbiskupiju. Tek što se poslije toga sabor razišao (14. okt.), odstupi ban Haller sa svoga mjesta, a poslove banske preuze po starom običaju zagrebački biskup Juraj Haulik.

Kad se primaklo vrijeme, da se poslije izminula trogodišta opet

---

[1] U to doba nije Gaj igrao nikakove važnije političke uloge, pače vodstvo narodne stranke u neku je ruku od njega zaziralo, ma da Gaj nije dao tome pravoga povoda. Kako Gaj nije bio plemić, nije sudjelovao ni u županijskim ni u saborskim sjednicama.

sastane požunski sabor, sastao se prije toga hrvatski u Zagrebu 18. oktobra 1847. U to je doba već sva Ugarska bila uzavrela bujnim narodnim životom, a na čelu je pokretu stajao radikalni i demokratski Ludovik Kossuth, koji je tražio potpunu samostalnost demokratske a ne staleške Ugarske, s vladom odgovornom saboru narodnih zastupnika, a s Austrijom svezane samo čisto personalnom unijom. Ovu je Ugarsku opet pomišljao kao jedinstvenu državu od Karpatâ do Adrije, u kojoj ima samo jedan politički madžarski narod. Imajući pred očima ovakovu političku situaciju u Ugarskoj, hrvatski je sabor pod predsjedanjem biskupa Haulika također pregnuo, da stvori zaključke, koji su išli za oslobođenjem od madžarskoga gospodstva, ali inače nije htio da se savez s ugarskom krunom raskine. Prije svega izabra sabor u Požun Hermana Bužana u gornju, a Metela Ožegovića i Josipa Bunjika (velikoga bilježnika županije požeške) u donju kuću, a onda zaključi na prijedlog saborskoga odbora, da se hrvatski jezik ima „uzvisiti na onu čast, vrijednost i valjanost, koju je dosada uživao latinski jezik" (23. okt. 1847.). Još je obnovljen raniji zaključak (od 1845.) o stvaranju samostalne hrvatske nadbiskupije u Zagrebu, o sjedinjenju Dalmacije i Rijeke s Hrvatskom, a konačno je sastavljena uputa za požunske poslanike, koja im nalaže, da imadu braniti hrvatska prava kao i pripadnost Slavonije i Primorja Hrvatskoj; a onda se u njoj kaže još i ovo: „Saborski poslanici ne će nipošto dopustiti uvedenje madžarskoga jezika kao obukovnoga u gimnazije i akademiju ovih kraljevina, jer staleži i redovi žele, da se u Hrvatskoj uvede kao obukovni jezik naš narodni jezik", i: „U dokaz bratske ljubavi spram ugarske braće služit će se poslanici već sada madžarskim jezikom (na požunskom saboru)". Kad je potom hrvatski sabor zaključen (27. okt.), ostavili su staleži dvoranu s uvjerenjem, da su položili zdravu osnovu modernoj Hrvatskoj. Sabor od 1847. posljednji je staleški sabor hrvatski.

Požunski sabor 1847. i 1848. Požunski je sabor otvorio kralj Ferdinand 12. novembra izrekavši tom prilikom madžarskim jezikom ovo: „Radujem se, da ovdje vidim sabrane staleže i redove kraljevine Ugarske. Moje očinske namjere pokazuju kraljevske propozicije; primite ih s povjerenjem". Činjenica, da je kralj poslije vijekova prvi put otvorio i progovorio na saboru madžarskim jezikom, izazvala je među Madžarima neopisivo oduševljenje, ali i ojačala njihove dalekosežne nade. Prije svega sabor je jednoglasno izabrao palatinom

nadvojvodu Stjepana, sina palatina Josipa († 13. jan. 1847.), a onda je započeo vijećanje uzevši doskora (18. nov.) u raspravu na prijedlog Josipovićev tužbu zagrebačke županije, da su hrvatski poslanici „nezakoniti", jer su tobože izabrani „s isključenjem plemstva" od nekakove „skupštine od 60 ljudi". Ma da su hrvatski poslanici u toj stvari poricali ugarskomu saboru kompetenciju na osnovi zakonâ (CXX : 1715, LVIII - 1791), ipak sabor prihvati tužbu i predade je na izvještaj zasebnom odboru „za ispitivanje hrvatskih smutnja," kojemu bješe predsjednik vođa Madžarâ na tom saboru, Ludovik Kossuth. Taj pozva nato hrvatske poslanike preda se, da im sudi. No Hrvati odbiše poziv porekavši ugarskomu saboru pravo, da prosuđuje pravovaljanost njihova mandata; i tako bješe namjera Kossuthova, da tom prilikom liši Hrvatsku njezinih najbitnijih prava, izigrana. Iz osvete uzme sabor (7. jan. 1848.) u raspravu zakonsku osnovu „o madžarskom jeziku i narodnosti". Ta je osnova prije svega određivala za „ugarsko primorje", da svi njegovi uredi i činovnici imadu u službenom saobraćaju s ugarskim oblastima i činovništvom dopisivati jedino u madžarskom jeziku, a u domaćim se poslovima „mogu uz madžarski jezik služiti samo još talijanskim". „Županijama požeškoj, virovitičkoj i srijemskoj" ostavlja se u domaćoj upotrebi „još samo šest godina latinski jezik računajući od razlaza ovoga sabora". Onda traži osnova, da svi ugarski novci imadu biti providđeni ugarskim grbom i madžarskim natpisima, kod svih građanskih, financijalnih (komorskih) i vojničkih javnih zavoda, onda u „ugarskim lukama, na brodovima ugarskih trgovaca i na drugim ugarskim brodovima" ima se upotrebljavati jedino državni (ugarski) grb i narodne ugarske boje (zastava), a tako dobivaju i svi službeni pečati madžarske natpise. Sve se ovo tiče i Hrvatske (uže), koje oblasti i sudišta imadu odmah dopisivati sa svim ugarskim oblastima i sudištima jedino madžarski, a samo za domaću upotrebu ostavlja im se latinski jezik; time se očito htio izigrati zaključak hrvatskoga sabora o hrvatskom službenom jeziku. Konačno je tražila osnova, da se ima madžarski jezik učiti obligatno u svim hrvatskim školama, dakle i u pučkim. Potom je sabor prihvatio ovu zakonsku osnovu; donja kuća bez preinake, unatoč prosvjedu hrvatskih poslanika, a gornja tek uz neke neznatne promjene. U toj situaciji hrvatskim poslanicima nije preostalo, nego obratiti se na kralja s molbom, da bi uskratio sankciju ovoj osnovi, koja je značila propast Hrvatske.

Uto bukne 24. februara 1848. u Parizu buna (februarska revolucija), koja otjera s prijestola kralja Ludovika Filipa i proglasi „drugu republiku". Ova je buna bila znak za opći pokret gotovo po cijeloj zapadnoj i srednjoj Evropi. Taj zgodni čas dakle iskoriste Madžari tako, da su na prijedlog Kossuthov 3. marta zaključili u donjoj kući, da se kralju pošlje adresa, neka bi Ugarskoj dao odgovornu vladu i odobrio čitav niz reforama s obzirom na upravu i politiku. Ali jer se gornja kuća kratila da primi adresu, nije bilo ništa. Deset dana poslije toga bukne u samom Beču buna protiv Metternicha i njegova policajnoga i reakcionarnoga sistema (13. marta). Nato otpusti sjutradan kralj Ferdinand Metternicha, proglasi slobodu štampe i obeća (15. marta) austrijskim narodima u s t a v na osnovi odgovorne parlamentarne vlade. Ovim je obećanjem dvor riješio to pitanje i za Ugarsku i Hrvatsku, jer sve ono, što je dao Austriji, nije se moglo uskratiti njima. Na glas o bečkim događajima prihvati i gornja kuća Kossuthovu adresu, a onda zatraži cijeli sabor putem svečane deputacije od kralja još i dokinuće staleštva i sabor sastavljen od izabranih narodnih zastupnika, narodnu vojsku (domobranstvo), odgovorno i od austrijske vlade nezavisno ministarstvo, ukinuće cenzure, izjednačenje svih staleža općenim plaćanjem poreza i potpuno ukinuće kmetstva, urbara i crkvene desetine. Kralj Ferdinand primio je 16. marta u Beču deputaciju Madžarâ pod vodstvom palatina Stjepana, a drugi dan izišao je kraljevski reskript, kojim bi obećano odgovorno ministarstvo. Nato je po palatinovu nalogu grof L u d o v i k B a t t h y á n y sastavio popis ministara i iznio ga 23. marta pred staleže donje kuće. Međutim nastadoše u Beču velike poteškoće kod sankcioniranja zakonske osnove o ministarskoj vladi, kad ju je sabor podastr'o, a najviše su radili protiv nje neki madžarski konzervativni velikaši, na čelu im barun Samuil Jósika. U tom je smislu odaslao kralj novi reskript na sabor, koji je pročitan 29. marta, ali je malo potom na nagovor palatina Stjepana kralj privolio na sankciju i 7. aprila imenovao prvo ugarsko neodvisno i odgovorno ministarstvo s grofom Ludovikom Batthyányjem kao predsjednikom. U ovo ministarstvo ušli su uz druge još i Kossuth kao ministar financijâ, herceg Pavao Eszterházy kao ministar na kraljevu dvoru (a latere), a Franjo Deák kao ministar pravosuđa. Tri dana docnije došao je u Požun na sabor kralj Ferdinand u pratnji brata nadvojvode Franje Karla i njegova sina nadvojvode Franje Josipa, pa je sjutradan 11. aprila sankcionirao zakone stvorene na saboru 1848.

Od ovih je zakona određivao članak V., da će odsada zastupati na saboru, koji se ima svake godine sastajati u P e š t i, „županiju virovitičku 4 zastupnika, srijemsku 3, mpožešku s kr. slob. gradom Požegom 2, Riječki kotar (s Bakrom) 1, Hrvatsku 18, hrvatsku Krajinu 8, a slavonsku Krajinu 3". Ona zakonska osnova o „madžarskom jeziku i narodnosti" nije dobila sankcije, samo je čl. XXI. određivao, da „ugarske narodne boje i državni grb imadu upotrebljavati svi ugarski brodovi", dok se „pridruženim stranama" (a kapcsolt részeknek) dopušta, „da se mogu uz boje i grb zemlje (t. j. Ugarske) služiti i svojim bojama i grbom". Još istoga je dana 11. aprila kralj zaključio posljednji ugarski staleški sabor i opet kratkim madžarskim govorom, našto su hrvatski poslanici pošli kući s uvjerenjem, da njihovu domovinu čekaju burni dani.

Ban Jelačić. Međutim se i u Hrvatskoj zgodiše krupni događaji. Još 16. marta došao je u Beč barun Franjo Kulmer i svjetova nadvojvodu Ivana (brata kraljeva), da se imenuje banom — o čemu se upravo tada radilo, još prije njegova dolaska —, pukovnik prve banske regimente, popularni barun J o s i p J e l a č i ć. Još je istoga dana zaključeno ovo imenovanje, ali dekret datiran je 23. marta, kojim je Jelačić podjedno imenovan i generalom te zapovjednikom obiju banskih regimenata. Za sve to nije se još znalo u Zagrebu, kad su Gaj i Kukuljević sazvali veliku skupštinu za 25. marta, na kojoj zaključiše pred kralja iznijeti po svečanoj deputaciji ove „narodne želje": da se Jelačić imenuje banom, da se hrvatske zemlje (Hrvatska, Slavonija, Vojna Krajina, Dalmacija i Rijeka) u j e d i n e, da se narodu dade o d g o v o r n a vlada n e z a v i s n a od ugarske, stalni hrvatski z a s t u p n i č k i sabor i ukinuće posljednjih ostataka kmetstva kao i staleštva.

Imenovanje Jelačićevo banom označuje krizu madžarsko-hrvatskih odnosa posljednjih decenija. Budući da u novo ugarsko ministarstvo nije ušao ni jedan Hrvat, znali su Hrvati, da se sada radi o opstanku k r a l j e v i n e Hrvatske. Stoga je ponovno odlikovanje bana Jelačića podmaršalom i z a p o v i j e d a j u ć i m g e n e r a l o m u Hrvatskoj i u Vojnoj Krajini izazvalo općenu radost i velike nade. Te se nade još ojačaše, kad je ban 19. aprila izdao na sve hrvatske oblasti cirkular, da „dok se ne sastane hrvatski sabor ima svako poglavarstvo i općina djelovati pod ličnom odgovornosti u svom djelokrugu, i n i o d k o g a p r i m a t i n i k a k v i h s l u ž b e n i h n a l o g a (naime od ugarske vlade)"; već se mogu samo na b a n a obraćati, kao na

vrhovnoga zemaljskoga glavara imenovana od kralja. Ovim je cirkularom Hrvatska prekinula mnogovjekovne svoje sveze s Ugarskom. Skoro potom izdao je ban naredbu (18. maja), kojom je raspisao izbore u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj Krajini za 191 zastupnika, dok su virilisti napose pozvani banskim pismom. Sabor se sastao u Zagrebu 5. juna te je odmah instalirao Jelačića; kod toga je fungirao kao instalator srpski patrijarh Josif Rajačić, u znak sloge Hrvatâ i Srbâ. Potom je sabor prije svega primio na znanje izvještaj svojih požunskih poslanika, ali zakonâ ugarskoga sabora od 1848. nije proglasio, već je sam zaključio ukinuće kmetstva i opće plaćanje poreza, to jest prestanak feudalizma iza tolikih vijekova. Glede budućega odnosa Hrvatske prema Ugarskoj i Austriji sabor se postavio na federalističko stanovište, izrazivši želju, da se monarkija uredi po uzoru Švicarske sa nezavisnim narodnim vladama, ali s centralnim parlamentom i vladom u Beču, naročito za spoljašnju politiku (diplomaciju), vojništvo, financije i trgovinu. Nadalje zaključi sabor, da se banska vlast ima obnoviti „od Drave do mora", a Krajina i Dalmacija sjediniti s Hrvatskom. Za posrednika između Hrvatske i dvora izabran je na saboru barun Franjo Kulmer.

Međutim razviše Madžari jaku agitaciju u Slavoniji. Stoga se zaputi ban onamo te jê opet čvrsto sveže s materom zemljom; jedini Osijek držao je s Madžarima. Nato ode Jelačić u Beč, gdje su Madžari mislili posredovanjem nadvojvode Ivana postići izmirenje s Hrvatima. Na konferenciji s madžarskim ministrima iznese ban kao uvjete pomirbe, da se ugarska ministarstva rata i financijâ sjedine s centralnom vladom u Beču, dok će preostala ministarstva Hrvati priznati samo onda, ako im se zajamči potpuna unutarnja nezavisnost s općenom upotrebom hrvatskoga jezika, pa i na ugarskom saboru. Ali Madžari ne htjedoše prihvatiti ovih uvjeta, a Jelačić se nato vrati u Zagreb s uvjerenjem, da će dobrza doći do oružana sukoba s Madžarima. Velikom žurbom stao je kupiti i opremati krajiške čete, a Rijeku zaposjede vojničkom silom. Od sada dalje Rijeka je sve do 1867. sastavni dio Hrvatske. Kad su sve priprave bile gotove, navijesti 7. septembra ugarskom ministarstvu rat riječima: „Mi hoćemo jednakost i ravnopravnost svih naroda i narodnosti, što živu pod ugarskom krunom. Budući da ugarsko ministarstvo drži, da ne može pristati na ove uvjete, nalaže nam čast i dužnost, da pokušamo zadnje: da

se latimo oružja". Prije odlaska osnova ban u Zagrebu bansku vladu sa pet odsjeka: za pravosuđe, unutarnju upravu, bogoštovlje s nastavom, bojne poslove i za financije, kuda su potpadali još i trgovački i gospodarski poslovi. Banskim je namjesnikom učinio Mirka Lentulaja, a onda krene u Varaždin, gdje se sabralo oko 40.000 vojnika, većim dijelom krajišnika.

Jelačić prešao je Dravu 11. septembra, ušao u Čakovac i odmah proglasio Međumurje sastavnim dijelom Hrvatske. Potom je krenuo preko Kaniže i Stolnoga Biograda prema Budimu. Međutim je ministarstvo grofa Batthyányja zbog istupa Jelačićeva podnijelo kralju Ferdinandu molbu za demisiju, našto madžarski sabor povjeri privremeno vođenje državnih posala Ludoviku Kossuthu (s još dva ministra), a 16. septembra izabra ga i predsjednikom odbora „za zemaljsku obranu". Ovim se posljednjim događajem začinje tako zvana madžarska revolucija od 1848—1849. Kossuth je grozničavom brzinom stao organizirati narodni otpor našavši u madžarskoj inteligenciji zgodne suradnike, a u fanatiziranim masama nepresušivo vrelo snage. Međutim se postavio na čelo madžarske vojske sam palatin nadvojvoda Stjepan u želji, da krene protiv Jelačića, ali mu iz Beča naložiše, da ne dira u bana. Nato je palatin predao vrhovno zapovjedništvo generalu Mogi i požurio se u Beč odrekavši se palatinske časti (25. sept.). Nadvojvoda Stjepan bješe posljednji ugarski palatin. S vojskom pošao je nato general Moga Jelačiću ususret, koji je već ostavio Stolni Biograd. Između Pákozda i Velenceja došlo je 28. septembra do bitke, koja ostade neodlučna, ma da je na desnom krilu i u središtu hrvatska vojska održala potpunu pobjedu. Sjutradan zaište Jelačić primirje od tri dana, ali već drugi dan (30. sept.) okrene prema Beču, gdje su se međutim opet uzeli spremati ozbiljni događaji, a 6. oktobra planula je u gradu buna, koja prisili dvor, da se je preselio u Olomuc. Tako je grad sasvim došao u ruke ustaša, koji se u njemu utvrde i spreme na otpor. Uto je stigao i Jelačić pod Beč te ga uze zajedno s carskom vojskom, kojom je zapovijedao knez Windischgrätz, podsjedati. Ali gradu pohrli u pomoć madžarski general Moga, no Jelačić ga kod Schwechata ametice potuče (30. okt.), našto se drugi dan predade Beč pobjednicima, dok je Kossuth zamijenio Mogu veoma sposobnim mladim

[1] Pobjedu pripisivale su sebi još onda obje stranke; Hrvati su je prozvali pobjedom kod Velenceja, a Madžari pobjedom kod Pákozda, već prema mjestima svojih uspjeha.

generalom Arturom Görgeyem. Sada su imali Jelačić i Windischgrätz udariti na Ugarsku i prisiliti je na pokornost. Budući da se Ferdinand V. nije smatrao doraslim novoj političkoj situaciji, odreče se 2. decembra u Olomucu ugarsko-hrvatske i carske krune, a jer je i brat njegov Franjo Karlo učinio isto, prijeđu obje krune u smislu nasljednoga zakona na njegova 18-godišnjega sina nadvojvodu Franju Josipa.

V.
Franjo Josip I.
(1848. do danas).

a) Revolucija i apsolutizam (1848—1860).

Madžarska revolucija 1848.—1849. Čim je mladi car Franjo Josip I. primio vladanje, izda proglas (2. dec.), kojim izjavi, da želi da vlada „na osnovi ravnopravnosti svih narodnosti monarhije, jednakosti svih državljana pred zakonom i sudjelovanjem narodnih zastupnika kod zakonodavstva". Još istoga dana (2. dec. 1848.) imenova Franjo Josip bana Jelačića gubernatorom Rijeke, jer je njegovu „krepkom i zgodnom postupku uspjelo, da na Rijeci uzdrži carsku vlast i zakonito stanje", a onda zasebnim dekretom još i civilnim i vojničkim gubernatorom Dalmacije. Tako je Jelačić ujedinio u svojoj ruci sve hrvatske zemlje s Međumurjem, koje su tada bile unutar granica monarhije; izuzetak čini samo Istra s Kvarnerskim otočjem. Konačno je mladi vladar još istoga dana (2. dec.) imenovao baruna Franju Kulmera hrvatskim ministrom „bez lisnice, ali sa mjestom i glasom u ministarskom vijeću", da bude zakoniti posrednik između dvora i hrvatske vlade. Ovom ministarstvu s knezom Schwarzenbergom na čelu bješe određeno, da bude zajedničko cijeloj monarhiji. Dok su sva ova imenovanja izazvala veliku radost kod Hrvatâ, madžarski je novi sabor u Pešti (od 5. jula dalje) — na kojem dašto nije bilo Hrvatâ — saznavši za promjenu na prijestolju, izjavio (9. dec.), da „bez obavijesti, znanja i privole sabora nitko ne može jednostrano raspolagati posjedom ugarskoga kraljevskoga prijestolja". Stoga je sabor pozvao zemlju, da ne sluša nikoga, koga ne priznaje „zakon, ustav i sabor". Nato je dvor odgovorio tako, da je dao knezu Windischgrätzu i banu Jelačiću zapovijed, da oružjem slome otpor Madžarâ. U prvi je kraj carska vojska postigla u napornoj „zimskoj vojni" znatne uspjehe približavajući se žurnim koracima Budimu. Napose treba istaknuti

djela Jelačićeve krajiške vojske, koja je pobijedila kod Mošona (18. dec.), zauzela Đur (27. dec.) i porazila madžarskoga generala Perczela kod Moóra, nedaleko od Stolnoga Biograda (30. dec.), a samoga Görgeya kod Téténya (3. jan. 1849.) ušavši onda 5. januara s Jelačićem i Windischgrätzom na čelu u Budim i Peštu. Još prije toga ostavi madžarski sabor s Kossuthom ugroženi glavni grad te se preseli u Debrecin, gdje je 9. januara održana prva sjednica. Tom je prilikom Kossuth ponio sobom iz Budima krunu sv. Stjepana i ostale kraljevske insignije. Iz Debrecina dao se on na dalju organizaciju ustanka, kojemu se pridružiše i neki stranci, tako Poljaci grof Dembiński i Bem, i dobrza stvori opet čitavu vojsku. Ali Windischgrätz pođe joj ususret i potuče Dembińskoga u dvodnevnoj krvavoj bitki kod Kápolne nedaleko od Jegra (26. i 27. februara), tako da se Madžari povukoše na lijevu obalu Tise. Poslije bitke javi Windischgrätz dvoru, da je „uništio buntovne horde". Car uze ovaj izvještaj kao istinit i smatrajući otpor Madžarâ slomljenim, a rat dovršenim, objavi 4. marta 1849. svojim zemljama nov ustav, obično zvan „oktroirani", jer je djelo Schwarzenbergova ministarstva bez sudjelovanja parlamenta.

Oktroirani ustav bješe upravo obnova staroga carskoga sistema na osnovi germanizacije za „carstvo austrijsko" (Kaisertum Oesterreich). Ova „slobodna, nerazdjeljiva, nerazdruživa, ustavna nasljedna monarhija (Erbmonarchie)" sastoji od pojedinih krunovina (Kronländer), koje su međusobno nezavisne jedna od druge, ali sve zajedno čine jednu cjelinu. Među njima se navode (§ 1.) — ovim redom — i „kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s hrvatskim primorjem, gradom Rijekom s kotarom; kraljevina Ugarska; velika vojvodina Erdelj; Vojna Krajina (ugarska i hrvatsko-slavonska kao jedna cjelina). Glavni je grad Beč, koji je sjedište državne (centralne) vlade; sve su narodnosti (Volkstämme) jednakopravne i svaka ima neoskvrnjivo pravo na očuvanje i njegovanje svoje narodnosti i jezika". Zakonodavstvo u državnim poslovima vrši car s državnim (centralnim) saborom (Reichsrath), a u zemaljskim (krunovinskim) car sa zemaljskim saborima (Landtag). Državni se sabor sastaje u Beču, a sastoji od gornje i donje kuće. Gornju kuću sačinjavaju zastupnici izabrani na zemaljskim saborima svake krunovine, a donju zastupnici izabrani ravno od naroda; mandat prvih traje 10, a drugih 5 godina. Za dojakošnji se ustav Ugarske kaže (§ 71.), da će „u toliko ostati na snazi, u koliko se

njegove ustanove ne kose s ovim državnim ustavom", dakle se dokidaju zakoni od 1848., a onda se nastavlja, da će odsada biti u Ugarskoj „zajamčena zgodnim ustanovama ravnopravnost svih narodnosti i jezikâ u svim prilikama javnoga i građanskoga života". Poslije toga osniva se (§ 72.) zasebna srpska vojvodina (Woiwodschaft Serbien) i otkida od Ugarske (a dio Srijema od Hrvatske). Onda dolazi govor o Hrvatskoj i Slavoniji (§ 73.): „U kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji s amo pripadajućim primorjem i gradom Rijekom s kotarom ostat će zasebne njihove uredbe na snazi u potpunoj nezavisnosti od kraljevine Ugarske. Zastupnici iz Dalmacije raspravit će sa hrvatsko-slavonskim saborom, posredovanjem izvršujuće državne vlasti, o uvjetima združenja Dalmacije s kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom, pa će onda rezultat podastrijeti caru na sankciju". Kad se u Hrvatskoj saznalo za oktroirani ustav, nasta velika zlovolja, jer su svi iz dana u dan očekivali sankciju hrvatskih saborskih zaključaka od juna 1848. Stoga se bansko vijeće i kratilo, da na Jelačićev nalog proglasi novi ustav, javivši banu, da toga učiniti ne će, jer „nikada nije izjavio naš narod, da će starinski od pređa svojih zadobljeni te zakonom i prisegom svijeh kraljeva potvrđeni zemaljski ustav odbaciti i njega se posve odreći". Da izbjegne prigovorima, bansko vijeće sastavi u tom smislu predstavku, koju potom predade Ivan Kukuljević s nekim drugovima caru Franji Josipu (7. maja). Ali carevi savjetnici nikako nijesu htjeli da popuste, pače oni su dali Hrvatima do znanja, ako ne prihvate taj ustav, da će ih smatrati isto takim buntovnicima kao i Madžare[1].

---

[1] S tim je u svezi pisao Ivan Kukukuljević banu Jelačiću 9. aug. 1849. iz Zagreba ovo: „Da ja ne poznam domorodno i uprav skroz i skroz slavjansko srce Vaše Svjetlosti, ne bi se usudio tako posve otvoreno stanje sadašnje hrvatskoga našega naroda pred Vaše oči staviti, kako namjeravam. Otkako ja od 15 godina na literarnom polju, a 9 godina na političkom polju za narod i s narodom mojim radim, nikad nijesam toliko tihe tuge i nezadovoljnosti u narodu mome opazio kao što uprav u vrijeme ovo. Ne razumijevam ja ovdje pod narodom mojim neuke mase, koje fanatizam, ushićenje i zasljepljenje simo ili tamo nagnuti može, već ja razumijevam pod narodom one ljude, stare i mlade, koji su od početka gibanja narodnoga sve do danas u svih krizah našega političkoga života narod ravnali, podučavali, tješili i oduševljavali . . . Najveće nezadovoljstvo porodio je način, kojim se nama od vlade novi ustav narinuti želi. Naš narod, koji je od stoljeća i stoljeća naučen bio svaku naredbu, koja u život i u budućnost zasijecaše, samo na saboru pretresivati i primati, vidi najedankrat sada, poslije kako je sve moguće fizične, materijalne i

Konac madžarske revolucije. Međutim je oktroirani ustav natjerao Madžare u radikalnu struju, jer im je uništio ne samo ustav i zakone od 1848., nego i sve stoljetne tvorbe ugarskoga zakonodavstva. Grozničavom su se brzinom stale skupljati čete na sve strane, a s tima je onda daroviti Görgey na proljeće počeo ofenzivu velikim uspjehom. Redom su slijedile veće i manje pobjede, koje su na svim linijama potisnule austrijske čete, dok je Poljak Bem istisnuo carsku vojsku iz Erdelja, a general Perczel skršio srpski ustanak u južnoj Ugarskoj. No kruna svega bijaše, kad je Görgey 21. maja zauzeo na juriš Budim. Još prije toga učini Kossuth sudbonosan korak, kad je odlučio, da će na ustav od 4. maja odgovoriti proklamacijom madžarske nezavisnosti. Dne 14. aprila naime ušao je madžarski sabor u veliku protestantsku crkvu u Debrecinu, gdje je pročitan i bez prigovora prihvaćen tako zvani „manifest neodvisnosti", kojim se proglašuje porodica Habsburška lišenom ugarskoga prijestola, a tomu se manifestu pridruži i velikaška kuća, koja je zasebno zasjedala; no zajednički zaključak stvorile su obje kuće tek 19. aprila. Sada izabra sabor Kossutha p r e d s j e d n i k o m - g u b e r n a t o r o m

duševne sile za uzdržanje i povećanje svoje slobode prinjeo, da mu se ista s t a r i n s k a s l o b o d a preda njegovih silnom nogom pogaziti hoće. Ako bi naš narod danas primio nezakonitim putem kakavgod, makar i koristan sebi patent ili reskript, tko mu stoji dobar, da ne će sutra istim načinom i nekorisnu i najopasniju za sebe naredbu primiti morati? . . . No ako i načela oktroiranoga ustava potanko pretresemo, vidimo s jedne strane, da su ponajviše na n j e m a č k o m, slavjanskoj naravi posve protivnom duhu i značaju osnovana; a s druge strane, da nam ona svu našu historičku i političku prošasnost zabacivaju, a svim našim krasnim ideam slavjansko-orientalske budućnosti zauvijek vrata zatvaraju. Ako smo danas načela oktroiranog ustava posve primili, otvorili smo istinabog vrata teženju n j e m a č k e idealne veličine i uplivu tuđinskoga duha i tlačenja, ali smo se zajedno i odrekli p o l i t i č k e s i l e n a š e g a s a b o r a; odrekli smo se s t a r i n s k e o n e v l a s t i, koju smo uvijek sa svim pravom za naše b a n o v e kao podkraljeve zahtijevali; odrekli smo se krepkog saveza s našom G r a n i c o m (Krajinom), koja je ipak naša krv i koja jedina naše ideje, prije ili poslije, realizirati može; odrekli smo se našega neposrednog upliva u B o s n u i S r b i j u; odrekli smo se iste težnje za sjedinjenjem naših slavjanskih susjeda u D a l m a c i j i, I s t r i, K r a n j s k o j itd., koji su jedino zato hlepili za našim savezom, jer su njenu jakost i silu u nama vidili. Pod budućimi carskimi nenarodnimi S t a t t h a l t e r i, na budućem o g r a n i č e n o m s a b o r u, pod budućim jakim neophodnim uplivom tuđinskoga duha, moraju prestati sve slobodne i narodne namjere, mora se prekinuti ona nit, koja nas je s prošasnošću našom vezala, mora se presjeći ona staza, po kojoj smo krepko, slobodno i narodno htjeli putovati u budućnost. To su misli svih naših postojanih domorodaca". (D e - ž e l i ć - M i r k o v i ć, Ivan Kukuljević Sakcinski. Zagreb 1861, str. 51—53.)

Ugarske, uz koga je poslovalo i zasebno ministarstvo pod njegovim nadzorom. No s ovim korakom Kossuthovim ne samo da nijesu bili zadovoljni mnogi konzervativni krugovi, već i sam general Görgey izjavi u ime čitave vojske, da Ferdinanda V. priznaje zakonitim kraljem zemlje i da se bije samo za uspostavu zakona od 1848. Ovo je doduše pomutilo odnos između gubernatora i glavnoga vojskovođe, ali sudbina Ugarske nije više ovisila o ličnom snošaju ove dvojice vođa, već o međunarodnom položaju.

Još poslije prvih poraza u aprilu 1849. dvor je opozvao kneza Windischgrätza s bojišta i povjerio svoje čete generalu Weldenu. Videći, da se ne će održati protiv Görgeya, novi se vojskovođa povuče sasvim na austrijsku granicu, a Jelačića pošlje u Slavoniju, da otme onamošnjim madžarskim četama neka mjesta. Ban je potom zauzeo Osijek (26. apr.), a onda skupivši novih hrvatskih četa upade u južnu Ugarsku s velikim uspjehom; no kod Heđeša (Hegyes) zaustavi ga u napredovanju madžarski general Vetter i prisili na uzmak u Srijem. Međutim se car Franjo Josip obrati ruskomu caru Nikoli I. za pomoć, a taj mu je odmah veoma pripravno i pošlje pod vodstvom generala kneza Paskijevića Erivanskoga. Rusi su upali u Ugarsku u junu s dvije strane iz Galicije (preko Dukle) i iz Vlaške u Erdelj s 200.000 momaka. U isto vrijeme preuze zapovjedništvo pojačane nove austrijske vojske (70.000 mom.) general Haynau krećući sa zapada uz Dunav prema Đuru. Protiv združene austro-ruske vojske od 270.000 momaka stajaše 152.000 Madžara. Sada stiže Madžare poraz za porazom, a vlada s Kossuthom ostavi Peštu — kuda se iz Debrecina preselila poslije zauzeća Budima — i premjesti svoje sijelo najprije u Segedin, a onda u Arad, kamo je doskora došao i Görgey. Videći, da više nema izlaza, Kossuth predade 1. augusta vrhovnu vojničku i građansku vlast Görgeyu, a taj već nije mogao imati druge zadaće, nego da položi oružje. Madžarska vojska koncentrirana je nato u Világošu (32.314 vojnika, 11 generala, 64 zastave, 144 topa i mnoštvo municije) i položi 13. augusta pred Rusima oružje, dok su Kossuth i ostali madžarski prvaci pobjegli preko Oršave u Vidin i dalje u Tursku (17. aug.). U blizini Oršave dade još prije toga Kossuth zakopati krunu sv. Stjepana u zemlju. Primjer Görgeyev slijedili su i drugi neki madžarski generali, a posljednji predao se u Komoranu Klapka (27. sept.). Tim je događajem konačno skršena madžarska revolucija, koje su vođe, u koliko su bili uhvaćeni, platili glavom svoj korak. Dne 6. oktobra ustrijeljen je u Pešti grof Ludovik Batthyány,

dok je istoga dana vješano u Aradu 13 generala. Jedini Görgey pomilovan je na želju ruskoga cara Nikole.[1]

Apsolutizam. Poslije skršene madžarske revolucije konačno je bansko vijeće proglasilo (6. sept.) oktroirani ustav od 4. marta 1849. kao temeljni državni zakon. Odsada dalje dakle, sve do kraja apsolutizma, vladalo je i u Hrvatskoj, kao u cijeloj ostaloj habsburškoj monarhiji, austrijsko ministarstvo. Pod kraj godine (18. nov.) uređena je s r p s k a v o j v o d i n a s Temišvarom kao glavnim gradom, a s njome bi združen još i dio srijemske županije (naime iločki i rumski kotar), ali zato je „predbježno" utjelovljeno Hrvatskoj Međumurje (13. decembra), „dok se o tom ne stvori konačna odluka putem državnoga zakonodavstva". Odmah početkom 1850. je uvedeno u cijeloj monarhiji vojnički organizirano o r u ž n i š t v o (žandarmerija), od kojega je na Hrvatsku došla čitava regimenta (1000 ljudi). Onda su uvedeni u Hrvatskoj: monopol duhana, biljezi, austrijska zemljarina i sudstvo po austrijskom načinu, kod kojega su se razlikovali kotarski sudovi i županijski sudovi te zemaljsko sudište (banski stol) u Zagrebu, dok je sud najviše molbe bilo vrhovno sudište u Beču. Sa sudstvom uvedeni su dašto još i austrijski građanski i kazneni zakonik te postupnik; sve su to bila po sebi doduše vrsna djela, ali nijesu pristajala tadanjim hrvatskim prilikama, pa stoga su prouzročila strankama stotinu jada. Dne 7. aprila 1850. konačno je car Franjo Josip sankcionirao zaključke hrvatskoga sabora od juna 1848., no ipak tako, da ih je sankcija preudesila prema oktroiranom ustavu od 4. marta 1849., a naročito što se tiče sabora i vlade, jer ova je sankcija proglasila sabor od 1848. raspuštenim, a bansku je vladu podvrgla centralnoj bečkoj. Samo za uredovni jezik kaže ona, „da i nadalje valja n a r o d n i jezik u Hrvatskoj i Slavoniji kao poslovni jezik kod tamošnjih oblasti". U junu 1850. pak dobila je Hrvatska novu političku u p r a v u s banom na čelu „banske vlade". Sada je zemlja razdijeljena na š e s t županija: riječku, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku i osječku, kojima stajahu na čelu c. kr. vrhovni župani. Županije raspadale su se na kotare, kojima upravljahu c. kr. podžupani. U š k o l s t v u povišena je sada gimnazija s h r v a t s k i m nastavnim jezikom za dva razreda (VII. i VIII.), dok je zagrebačka akademija pretvorena dokinućem filozofije u „pravoslovnu akademiju" s tri umjesto dva tečaja. No sve je ovo bilo samo

---

[1] Madžari zovu ratne događaje od 1848.—1849. „rat za oslobođenje" (szabadságharc).

prijelaz na čisti apsolutizam, koji se započe dokinućem oktroiranoga ustava 31. decembra 1851.

Glavni reprezentanti trećega austrijskoga apsolutizma u posljednjih sto godina, — to jest poslije onoga cara Josipa II. (1780—1790) i kralja Franje I. (1815—1825) — bijahu ministri Aleksandar Bach (unutarnjih posala), Antun Schmerling (pravosuđa) i grof Leon Thun (bogoštovlja i nastave). Međutim najizrazitiji bješe sam Bach, po kojemu je ne samo dobio cijeli sistem ime, nego se i sva zlovolja, što ju je apsolutizam izazvao po svim habsburškim zemljama, koncentrirala u njegovoj ličnosti. Ban Jelačić ostade doduše i dalje na čelu zemlje, no banska vlada preobrazila se u „c. kr. namjesništvo" (k. k. Statthalterei), pod koje su potpadale politička i redarstvena uprava, bogoštovlje i nastava, poljodjelstvo, obrt i trgovina, te „neki poslovi državnoga graditeljstva". Zemlja se odsada (do 1861.) sastojala od pet okružja (Kreis) sa c. kr. okružnim predstojnicima (k. k. Kreisvorsteher) na čelu, a razdijeljenih u kotare s c. kr. kotarskim predstojnicima (k. k. Bezirksvorsteher). Ova okružja bijahu: riječko s primorjem od Rijeke do blizu Senja, Vinodolom i Gorskim kotarom, zagrebačko, u koji je ušao mali dio bivše križevačke županije (vrbovečki kotar), varaždinsko sa čitavom preostalom županijom križevačkom, požeško s dijelom virovitičke bivše županije (kotari virovitički, slatinski i voćinski) i osječko s preostalim dijelom virovitičke županije i dijelom srijemske (vukovarskim kotarom), jer je ostali dio pripao srpskoj vojvodini. Službeni jezik u svim uredima bez razlike bijaše jedino njemački (od 1854. dalje). Sada je bečka vlada opet oživila ideju cara Josipa II., da javna mjesta činovnička — naročito važnija i bolja — popuni tuđincima. Na taj su način u Hrvatsku došli mnogi Nijemci, pa Česi i Slovenci, jer činovnikom mogao je postati ne samo onaj, koji je znao njemački, nego u većoj mjeri onaj, koji je službenom svjedodžbom mogao dokazati, da nije „politički sumnjiv", a takovih Hrvata nije bilo previše. Ovi stranci ne poznavajući obično mjesnih prilika uzeše nove zakone provoditi velikom strogošću, što je stanje naroda učinilo još nesnosnijim. Ipak se domaći hrvatski elemenat nije mogao posve mimoići, pa stoga je među činovništvom apsolutizma bio i velik broj domaćih „Bahovih husara", članova poznatih građanskih i plemićkih porodica. Jedni iz nužde, drugi iz ambicije primiše službe novoga sistema kod policije, financijalne oblasti, uprave, sudstva i školstva; tako bješe dakle Bachovo doba doduše njemačko,

ali činovništvo — sredstvo njegovo — bilo je u Hrvatskoj jedva na pola tuđinsko. Sada su i škole sasvim ponijemčene, a pomalo i društvo naročito u činovničkim krugovima. Godine se 1853. započe zemljo-rasterećivanje, koje je dobrza upropastilo malo plemstvo, jer je odštetu dobilo u obrocima, a i to ne u gotovom novcu, nego u državnim papirima, koje je zbog neuređenih vjeresijskih prilika moglo unovčiti samo uz ogromni gubitak. Posljedica bješe, da je osiromašeno plemstvo jatomice tražilo službe, taj „sigurni kruh", i da su škole pomalo stale dobivati drugi značaj negoli su ga imale prije. Uz ove se neprilike svakako najteže osjećalo neograničeno policajsko gospodstvo i uhodarstvo, koje je društvo rastrovalo, pa tužakanje i ocrnjivanje iz sebičnih razloga, onda prisilne putnice, potpuno ukinuće prava sastajanja, a isto je tako stegnuta i štampa. Bečka je vlada prekupila od Gaja „Narodne Novine", koje postadoše službenim organom, a Gaj njihov urednik sa stalnom plaćom. Ovo je Gaju konačno umanjilo ugled pored svih velikih zasluga njegovih, tako da su ga zaboravili, pače mnogi odlični ljudi i krivo gledali. Djelovanje policije naročito je teško osjećala literatura, a kad su neki književnici dopali zatvora (kao Ivan Filipović i Mirko Bogović), zavlada silna potištenost i zlovolja kod ovih predstavnika javnoga mnijenja.

Ipak je uza sve ove nedaće apsolutizam Hrvatskoj donio i nekih dobrih plodova. To je u prvom redu otkinuće hrvatske crkve od Ugarske, kad je nastojanjem bana Jelačića a na prijedlog bečke vlade papa Pio IX. uzvisio zagrebačku biskupiju na nadbiskupiju i njoj podredio kao sufragane biskupe senjskoga, križevačkoga (unijatskoga) i đakovačkoga (11. dec. 1852.). Bez ovoga krupnoga događaja ne da se ni pomišljati sve ono, što se zgodilo od šezdesetih godina dalje u narodu hrvatskom ne samo na kulturnom, nego i na političkom polju. Kao vidljiva posljedica ove neodvisnosti diže se gorostasni lik biskupa đakovačkoga Josipa Jurja Strossmayera, koji je također imenovan biskupom na prijedlog bana Jelačića (18. nov. 1849.). Dalje dobro bješe potpuno ukinuće kmetstva, jer sada je postao seljak pravi i slobodni vlasnik svoga zemljišta, pa se mogao punim marom posvetiti brižnom obrađivanju svoje zemlje; on nije više radio za svoga vlastelina, nego je plod svoga rada sav imao za sebe. Poradi toga je porasla i ekonomska snaga zemlje i stalo se naglo dizati njezino materijalno blagostanje. Tome pridolazi još i moralni moment zbog općega plaćanja poreza i jednakosti pred zakonom. Sada se uzelo rađati uvjerenje — poslije to-

likih vijekova — da pravosuđe ne odvisi o samovolji gospode i da parnička stranka može svoje pravo istjerati protiv svakoga. Sada je stekao hrvatski život svoju modernu osnovu i u javnom životu i u privatnom, a staleški privilegiji postadoše predmetom historije. Konačno valja i to istaknuti, da se sada Hrvatska t r a j n o oprostila u upravi, sudstvu i školstvu vrhovništva ugarskoga.

Samo politički je život sasvim mirovao. Ne samo slobodu štampe, nego i djelovanje društava sprečavala je policija samovoljnim načinom. Zatvorene su bile dveri sabora, i prestala je i autonomija županijâ, budući da se Bachov sistem nije poveo za carem Josipom, koji nije dirnuo u županijske skupštine, premda ih je bio čvrsto sapeo. Apsolutizam je sada i njih zbrisao, a narodu ne preostade nijedan organ, preko kojega bi mogao otkad dokad dati oduška svojim željama i patnjama. Ali zato ipak nije utrnula politička svijest i smisao naroda za ustavnu slobodu, koja se mogla uskrisiti na nov život jednim potezom pera. I odista, nade se narodnih prvaka prije ispuniše nego su i sami slutili. U prvom je redu teklo financijalno gospodarenje bečke apsolutističke vlade nevjerojatnom bezglavošću. Premda su se povećavali javni prihodi u monarhiji u ogromnoj mjeri, ipak su se pravili veliki državni dugovi, tako da je njihova svota 1858. narasla na 2439 milijuna forinti. Istina, znatan je dio ove svote upotrijebljen u korisne investicije i za vojsku, no mnogo je toga na nedopušten način otišlo; sam je ministar financijâ barun Bruck pod teretom sumnje počinio samoubistvo (1860). Ovomu je financijalnom položaju odgovarala i spoljašnja politika, obilježena k r i m s k i m r a t o m (1854—1856), koji otuđi Austriji i Rusiju i zapadne vlasti, naročito Francusku cara Napoleona III. Tako je došlo radi talijanskih zapletaja do rata s Francuskom, a taj svrši nepovoljno bitkom kod Solferina (24. juna 1859.) i gubitkom Lombardije. Sada je car Franjo Josip otpustio ministra Bacha (22. aug. 1859.), a kad se pokazaše u državnim financijama velike poteškoće, došao je kraj i apsolutizmu.

Još za francuskoga rata umr'o je ban J e l a č i ć (20. maja 1859.). Već je dulje vremena pobolijevao, dok mu konačno nije razum sasvim pomrčao. Ban Jelačić jedna je od najizrazitijih ličnosti hrvatske prošlosti, a napose najsnažnija i najpopularnija XIX. vijeka. Poslije vijekova našao se u njemu opet ban, za kojim je stajalo čitavo hrvatstvo od Drave do Boke Kotorske i od ušća Save u Dunav do mora, pače i turska Bosna pominjala je sa zanosom njegovo ime. On je sam sebe najbolje karakterizirao riječima, što ih je izrekao, dok je još bio

kod svijesti, premda već porušena zdravlja: „Moje ime pripada historiji; ona će o meni pričati, ali o onom, što sam na srcu nosio, o tom ne će ona ništa moći kazati".

b) Provizorij (1860—1867).

Povratak ustava. Odmah poslije bitke kod Solferina upravio je car Franjo Josip na svoje narode proglas (15. jula 1859.), kojim im obeća „suvremeno poboljšanje u zakonodavstvu i upravi", da se postigne bolja uprava i veće blagostanje svih naroda u monarhiji; no riječi „ustav" nije bilo u njemu. Međutim tek poslije više mjeseci, kad su se pokazale financijalne poteškoće kao najvažnija briga, sazove car (5. marta 1860.) u Beč tako zvano „pojačano državno vijeće" (verstärkter Reichsrath), to jest pored stalnih carevih glavnih savjetnika (od 1851.) pozvao je car još 38 odličnika iz svih zemalja monarhije. Iz Hrvatske bi pozvan Ambroz Vraniczany, iz Slavonije biskup Strossmayer, a iz Dalmacije conte Frano Borelli. Vijeće se sastalo pod predsjedanjem nadvojvode Rajnera 31. maja, a zaključeno je 28. septembra. Kad se raspravljalo „o organizaciji države", izbiše u njemu na površinu dvije struje: federalistička i centralistička; ali konačno prevagnu prva (34 : 16) i stvori zaključak, da „ojačanje i razvitak monarhije traži, da se prizna historičko-politički individualitet pojedinih zemalja, unutar kojega neka se razne narodnosti primjereno razvijaju i napreduju, ali u savezu s potrebama i interesima cjelokupne monarhije"; to jest državno se vijeće izjavi za neke vrsti federalizam s centralnim parlamentom. Za ove rasprave zatraži biskup Strossmayer, da se u Hrvatskoj vrati hrvatski jezik u sve urede i škole, a napose još naglasi, da se nada, e će se Dalmacija opet sjediniti s Hrvatskom, kako je to negda bilo, što je onda ponovio još i Ambroz Vraniczany. Sjutradan (26. sept.) osvrne se na to conte Borelli i reče, da doduše priznaje, da Dalmacija broji kud i kamo više Slovena negoli Talijana, no za sjedinjenje s Hrvatskom da zasada još nije vrijeme. Nato se diže Strossmayer i uze historičkim podacima dokazivati, da je Dalmacija dio „kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", a sjedinjenju protivi se u Dalmaciji samo talijanska inteligencija. Ovim govorom udario je biskup osnovu hrvatskoj narodnoj stranci u Dalmaciji, dok je conte Borelli smatran začetnikom autonomaške talijanske stranke.

Međutim odstupi u Hrvatskoj s banske stolice neposredni na-

sljednik Jelačićev general grof Ivan Coronini, a banom bi imenovan na Strossmayerovu preporuku general barun Josip Šokčević (19. juna 1860.). Čim stiže u Zagreb (12. jula), izjavi, da ga je car opunovlastio, da odmah uvede u urede hrvatski jezik. Sada su brojni tuđinski „Bahovi husari" ostavili Hrvatsku, a njihova mjesta zapremiše oni domaći sinovi, koji su dosad vrijedili kao „nepouzdani". Ovim događajem opet oživje politički život u Hrvatskoj, sapet kroz čitav decenij, pa zato i nije čudo, što je u prvi kraj često pokazao veoma bučnih znakova. Sa zagrebačke su pozornice protjerani njemački glumci (25. novembra 1860.), našto se počelo glumiti samo hrvatskim jezikom. Prvo je bilo, kad su uklonjeni svi znaci njemačkoga gospodstva, da se uzelo pomišljati na stranački život. Budući da „Narodne Novine" nijesu više zadovoljavale hrvatskih rodoljuba zbog svoje nedavne uloge u doba apsolutizma, osnovaše ovi neodvisno glasilo „Pozor", kojega je prvi broj izišao 1. oktobra. Ali obnovljeni politički život dobi pravoga maha tek nekoliko dana docnije, kad je objelodanjen carev proglas „o uređenju unutarnjih državopravnih prilika monarhije", obično zvan oktobarska diploma (datiran 20. oktobra), a koji se mora smatrati odgovorom na zaključke nedavnoga „pojačanoga državnoga vijeća". Ističući svoje vladarsko pravo na osnovi Pragmatičke sankcije od 19. aprila 1713. i nerazdjeljivost pojedinih dijelova monarhije, car vraća Ugarskoj i Hrvatskoj ustav, a obećava ga ostalim zemljama. Iza toga pravi razliku između posala zajedničkih svim monarhijskim zemljama, koje ima raspravljati državno vijeće (kao centralni parlamenat), i onih svake pojedine zemlje, koji pripadaju djelokrugu zemaljskih sabora. Od zajedničkih posala mogu se porezi raspisivati jedino sudjelovanjem (Mitwirkung) državnoga vijeća, a ostali poslovi rješavati tek privolom (Zustimmung) njegovom. Uz ovu diplomu izišlo je istoga dana i više carskih reskripata, među njima i na bana Šokčevića, kojim mu car nalaže, da mu što prije podastre prijedloge o sastavu hrvatskoga sabora i o tom, kako da se uredi odnos između Hrvatske i Ugarske, dok je drugim reskriptom na austrijskoga ministra predsjednika obnovljena ugarska dvorska kancelarija.

Banska konferencija. U svezi s ovim carskim reskriptom sazove ban Šokčević za 26. novembra u Zagreb bansku konferenciju najviđenijih hrvatskih političara (njih 55), koja ostade na okupu do 17. januara 1861. Odmah u prvoj sjednici zaključi konfe-

rencija, da se caru pošlje deputacija, koja će zamoliti: da se hrvatski jezik uvede u sve javne poslove; da se osnuje hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija po uzoru obnovljene ugarske; da se imenuju veliki župani pojedinih županija; da se sjedine s Hrvatskom Krajina, Dalmacija, Kvarnerski otoci i tri od starine hrvatska kotara Istre (Volosko, Labin i Novigrad), a njihovi zastupnici dođu već na budući hrvatski sabor. Car Franjo Josip primio je deputaciju 2. decembra veoma milostivo, a već 5. dade joj pismeni odgovor: jezik se hrvatski uvodi kao službeni, a osniva se u Beču privremeni hrvatski dvorski dikasterij; ban ima iz konferencije predložiti uređenje županijâ i velike župane. Glede sjedinjenja Dalmacije izjavio je car, da je voljan zadovoljiti želji Hrvatâ, pa stoga nalaže, da se u tu svrhu pozovu izaslanici Dalmacije u bansku konferenciju; o Istri i Kvarnerskim otocima nije bilo u rješenju ni riječi. Carev odgovor pročitan je u sjednici 10. decembra i primljen je velikom radošću na znanje, a onda se članovi konferencije raziđoše, da se opet skupe, kad dođu dalmatinski izaslanici. Ali ovi nijesu došli. Činovništvo dalmatinsko, na čelu mu sam carski namjesnik general barun Mamula, potajno je odgovaralo Dalmatince, da ne idu u Zagreb, a one, koji su svakako htjeli da pođu, zadržavalo je pod izlikom, kako treba da prije dočekaju službeni poziv od oblasti. Nato se razišla banska konferencija, jer je saznala, da uzalud čeka braću iz Dalmacije (17. jan. 1861.). Ipak je i to imalo snažna utjecaja na dalmatinske Hrvate; oni se združe u „narodnu stranku" pod vodstvom dra. Mihe Klaića i don Mihovila Pavlinovića. Međutim je car imenovao Ivana Mažuranića predsjednikom hrvatskoga dvorskoga dikasterija i sedam velikih župana, među njima Ivana Kukuljevića zagrebačkim, a biskupa Strossmayera virovitičkim, a županijama samim vraćeno je uređenje, kako su ga imale 1848. No u isto su vrijeme pregli i Madžari, da povrate stanje prije 1848. Sada im je uspjelo, da je dokinuta srpska vojvodina, a Međumurje vraćeno zaladskoj županiji, na veliko ogorčenje Hrvatâ, pače Mažuranić je zbog toga zatražio svoju demisiju. Ali mnogo se ozbiljnije razviše stvari na Rijeci, gdje su onamošnji Talijanaši stali glasno tražiti, imajući pred očima velike ekonomske probitke, koje su im obećavali Madžari, da se Rijeka bezodvlačno i neposredno sjedini s Ugarskom. U tom ih je dašto podupirala čitava madžarska javnost. I tako se eto opet uze otvarati jaz između Hrvatâ i Madžarâ, koji su privremeno nekako zatrpale zajedničke patnje apsolutizma.

Februarski patent. Premda se ne može kazati, da je Hrvatska s oduševljenjem primila oktobarsku diplomu, ipak je ona u glavnom izazvala velike nade u bolja vremena. Ali u Ugarskoj naišla je oktobarska diploma na općeno negodovanje, jer joj je federalističko-centralistička tendencija bila i suviše očita. Kad su to vidjeli u Beču, odluče se na nov korak. Još u decembru 1860. postao je glavnim ministrom centralist Schmerling, a taj je caru predložio nov manifest, kao tumač i provedbu „oktobarske diplome". Sada je objelodanjen 26. februara 1861. tako zvani februarski patent, kojim je određeno, da ima u Beču i nadalje ostati za čitavu monarhiju centralna vlada i centralni parlamenat (državno vijeće) s velikaškom (gornjom) i zastupničkom (donjom) kućom. Velikašku kuću sastavljaju nadvojvode, biskupi i od cara imenovani članovi, a donju određen broj zastupnika, biranih na pojedinim zemaljskim saborima[1]. Car će imenovati predsjednike i podpredsjednike obiju kuća od njihovih članova. Samo ona zakonska osnova, koju prihvate obje kuće, dobit će sankciju. O Dalmaciji kaže patent: „Budući da još nijesmo izrekli konačne odluke o državopravnom odnosu naše kraljevine Dalmacije spram kraljevinâ Hrvatske i Slavonije, ne može zasada još da potpuno stupi u krepost onaj po nama izdani zemaljski red (Landesordnung) za našu kraljevinu Dalmaciju".

Sabori od 1861. Uporedo s februarskim patentom sazvani su i sabori na vijećanje: 14. februara ugarski u Budim za 2. aprila, 26. hrvatski u Zagreb, a 21. februara dalmatinski u Zadar. U otpisu određuje car hrvatskomu saboru, da ima najprije instalirati bana Šokčevića, izabrati protonotara i vrhovnoga kapetana, a onda „uzeti u pretres pitanje o odnošaju naših kraljevina Hrvatske i Slavonije prema našoj kraljevini Ugarskoj". Podjedno pozva car hrvatski sabor, da izašalje svoje zastupnike „na buduće pomazanje i svečano krunisanje za kralja ugarskoga i dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoga, koje se obavlja jednim istim činom". Konačno je glede sjedinjenja s Dalmacijom car naložio i hrvatskomu i dalmatinskomu saboru, da izaberu prije svega izaslanike, koji će raspraviti to pitanje.

Prvi se sastao ugarski sabor sa zadaćom, da kruniše kralja, izabere palatina i da u državni sabor bečki odašalje zastupnike u smislu februarskoga patenta. Kad su se započeli izbori, izabrani su uz Franju Deáka, vođu ovoga sabora, malim izuzetkom same pristalice zakona

[1] Ukupno treba da ih bude 343, od toga otpada na Ugarsku 85, na Erdelj 26, na Hrvatsku i Slavoniju 9, a na Dalmaciju 5, dakle svega 125 spram ostalih 218.

od 1848. Stoga je već kod otvorenja 6. aprila došlo do načelne protivštine s carskim povjerenikom grofom Đurom Aponyijem, jer je u smislu zakona od 1848. sjedište sabora bila Pešta, a ne Budim, koji je onda još bio zasebni municipij. Poteškoća je konačno prebrođena tako, da je samo svečano otvorenje održano u Budimu u kraljevskom dvoru, a vijećanje nastavljeno u Pešti u bivšoj sabornici. Najvažnije je pitanje bilo: u kakovoj formi — adresom ili jednostavnim zaključkom — da zastupnička kuća odgovori na prijestolnu besjedu i reskripte upravljene na sabor. Deák preporučivaše iz taktičkih razloga adresu, ali ga u tom pitanju malo ne većina zastupnikâ nije slijedila okupivši se oko Kolomana Tisze s programom, da se na prijestolnu besjedu odgovori jednostavnim saborskim zaključkom. Deák je ipak 13. maja predložio svoju adresu, kojom je zatražio uspostavu zakona od 1848. i cjelokupnost sabora, naime zastupanje Erdelja, Hrvatske i Slavonije, Vojne Krajine i Rijeke, kojih zastupnikâ nije bilo na saboru[1], a odlučno odbio prisustvovanje ugarskih zastupnika na bečkom državnom vijeću, jer je Ugarska svezana s ostalim zemljama monarhije samo personalnom unijom, a nipošto realnom. No uza sve to adresa je samo teškom mukom stekla u generalnoj debati neznatnu tako reći „umjetnu" većinu (155 : 152, a 12 zastupnika nije glasalo), a u specijalnoj debati bješe podvržena i nekim promjenama, od kojih je najznačajnija sam naslov, naime mjesto „Uzvišeni care i kralju" stavljeno je „Uzvišeni gospodaru". Upravo ovo je najviše poslužilo ministru Schmerlingu, da je nagovorio cara, da adresu ne primi. Kad je ovu carevu odluku javio predsjednik donje kuće Koloman Giczy u saboru (1. jula), zastupnici

[1] O Hrvatskoj kaže Deák u ovoj prvoj adresi ovo: „Što se tiče Hrvatske, mi ne zahtijevamo, da naša brojčana premoć spram manjega broja njihovih zastupnika ima da odlučuje u onim zahtjevima i uvjetima, što će ih oni iznijeti. Hrvatska ima svoj vlastiti teritorij, zauzima zasebni položaj i nikad nije bila utjelovljena Ugarskoj, već je s nama bila u svezi, bila je naš drug, koji je dijelio naša prava, naše dužnosti, našu sreću i nesreću. Ako dakle sada Hrvatska hoće, da kao zemlja sudjeluje u našem zakonodavstvu; ako hoće da se prije toga s nama sporazumije o uvjetima, uz koje je spremna, da svoj **državopravni** položaj dovede u svezu s Ugarskom (mink mellett **közjogi** állását Magyarországgal kész összekötni); ako hoće da u tome s nama stupi u dodir kao narod s narodom (mint nemzet nemzettel), — onda mi ove ponude odbiti ne ćemo, već jedino tražimo, da Hrvatska ne bude spriječena, da pošlje svoje zastupnike na naš sabor i dade tako i nama i njima prilike, da započnemo djelo sporazuma na državopravnoj osnovi (közjogi alapon). (Up. Deák Ferencz beszédei, izdao ih Kónyi M., vol. III, Bdpst 1889, str. 26—27.)

se složno vrate na Deákov naslov, naime „Uzvišeni care i kralju". Sada je car doduše primio adresu, ali joj je čitav sadržaj otklonio (21. jula). Nato sastavi Deák drugu adresu, u kojoj je poglavito išao za tim, da oprovrgne prigovore bečke vlade, dok su protivnici i opet zahtijevali jednostavni saborski zaključak. Drugu je adresu podnio Deák saboru 8. augusta, i obje je kuće prihvatiše velikom većinom glasova. Za odgovor bi potom sabor raspušten; u posljednjem času (21. aug.) podiže sabor jednoglasno od Franje Deáka predloženi prosvjed protiv raspusta i izjavi, da ostaje kod sankcioniranih zakona od 1848., a svaki postupak, koji se ne osniva na ovim zakonima, da smatra protuustavnim i nastavkom dosadanjega apsolutizma. Ovaj zaključak usvoji i gornja kuća, našto je drugi dan (22. aug.) sabor uz vojničku asistenciju raspušten.

Još prije toga sastao se dalmatinski sabor u Zadru, u koji je nastojanjem ministra Schmerlinga i namjesnika Mamule ušlo od 43 zastupnika 31 Talijan i 12 Hrvata i Srba. Razumije se, ova većina zabaci po tom 18. aprila carski prijedlog, da se izaberu izaslanici na hrvatski sabor u Zagreb, a naprotiv izabere petoricu zastupnika u bečko državno vijeće. Nato odašalju dalmatinski Hrvati i Srbi zasebnu deputaciju pod vodstvom grofa Nike Pucića u Beč caru u pitanju sjedinjenja s Hrvatskom, ali sve se razbi na otporu centralista Schmerlinga.

Međutim se sastao i hrvatski sabor u Zagrebu. Izbori provedeni su na osnovi Jelečićeva izbornoga reda od 1848., a poslaše u sabor najumnije tadanje Hrvate političare, književnike i rodoljube.[1] Kod otvorenja 15. aprila bijaše na okupu 135 zastupnika i virilista, bez zastupnika Vojne Krajine, Srijema (osim dvojice mjesto 15 redovitih) i Rijeke, gdje nije nitko izabran, ma da su izbori bili raspisani. Odmah u prvoj sjednici instaliran je ban Šokčević, a kraljevski povjerenik bijaše nadbiskup Haulik. Potom bješe i hrvatskomu saboru prva misao njegova cjelokupnost, pa stoga odasla caru svečanu deputaciju s adresom, koju je sabor prihvatio 1. maja, u kojoj ga zamoli, da odredi, e bi Vojna Krajina još na ovaj sabor poslala svoje zastupnike na osnovi izbornoga reda od 1848., a grad Senj da se bezodvlačno odcijepi od vojničke oblasti i učini kr. slob. gradom; nadalje da se s Hrvatskom združe Dalmacija, Dubrovnik, Boka Kotorska i Kvarnerski otoci. Car

[1] Jedini Gaj nije došao u sabor, budući da je pao kod izbora u gradu Zagrebu.

je primio deputaciju 8. maja, a odmah sjutradan izađe otpis, kojim bješe naređeno, da Vojna Krajina odmah odašalje na sabor svoje zastupnike, ali oni da se imadu opet povratiti kući, kad mine rasprava o državopravnim pitanjima. O Dalmaciji i ostalim molbama nije bilo u otpisu ni riječi, što je sabor stim više razočaralo, što su međutim već sjedili na prijedlog biskupa Strossmayera na časnom mjestu uz predsjednika Dalmatinci grof Medo Pucić i Stjepan Ivičević, a drugi prisustvovali sjednicama kao gosti (Vinko Milić, Mihovil Pavlinović, Vicko Tripković i Miho Klaić), dok su dvojica bili izabrani zastupnici (naime grof Niko Pucić u Križevcima, a Luka Botić u Đakovu).

Sabor od 1861. stvorio je inače zamašne zaključke o uređenju županija, kr. slob. gradova i seoskih općina, onda naučne osnove za sve srednje i pučke škole pa zakon o gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima, o uvedenju hrvatskoga jezika kao službenoga u čitavom javnom životu, o narodnom muzeju, o protektoratu Jugoslavenske akademije, kojoj je osnovu položio biskup Strossmayer na banskoj konferenciji, darovavši u svrhu njezina osnutka 50.000 for. (10. dec. 1860.) i o mnogim drugim narodnim potrebama. Međutim su ovršeni izbori u Srijemu i u Vojnoj Krajini, i tako dođoše sada prvi put na hrvatski sabor kao nov politički faktor Srbi. Poslije toga moglo se pristupiti najznatnijemu pitanju ovoga sabora, naime o državopravnom položaju Hrvatske spram bečkoga državnoga vijeća (Reichsrath), gdje joj je februarski patent već odredio mjesto, i spram ugarskoga sabora, kuda su je pozivali ne toliko carski reskripti (od 20. okt. 1860. i 26. febr. 1861.), koliko Deákova adresa. Sabor je uzeo najprije u raspravu u smislu carevih reskripata odnošaj prema Ugarskoj pa iza odulje debate (od 17. juna do 23. jula) stvori zaključak, kojim izjavi, da je „uslijed događaja od godine 1848. pravno posve prestala svaka (zakonotvorna, administrativna i sudska) sveza između Hrvatske i Ugarske, a samo ličnost zajedničkoga vladara i krunisanja, dakle krune, ostala je još dalje kao ona kopča, koja ih veže. Uza sve to ipak je Hrvatska voljna stupiti s Ugarskom u realnu uniju, ali tek onda, kad Ugarska pravovaljano priznade samostalnost i neodvisnost Hrvatske i njezinu teritorijalnu cjelokupnost". Pod teritorijalnom cjelokupnošću razumijevao je sabor ovo: „Trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija u današnjem (t. j. 1861.) svom teritorijalnom opsegu brojeći ovamo županije riječku s gradom

Rijekom, njegovim kotarom i ostalim Primorjem, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku i srijemsku te sadašnju Vojničku Krajinu, to jest osam hrvatskih i tri slavonske regimente[1], tako isto razumijevajući ovamo pravo na Međumurje i ostala virtualna i teritorijalna prava ove kraljevine". Pod neodvisnošću razumijevao je sabor „državnu ravnopravnost" Hrvatske u svim zajedničkim poslovima, „koji će se potanje opredijeliti saveznim ugovorom", dok „zakonodavstvo i vrhovna uprava u političkim, nastavnim, vjerozakonskim i pravosudnim poslovima, kao i sudbenost u svim instancijama, ne mogu da budu predmetom uže veze između trojedne kraljevine i kraljevine Ugarske, te u pitanju međusobnoga odnošaja ovih kraljevina i ne dolaze u pretres". Protiv ovoga prijedloga većine, koju su stvarali poglavito nekadanji privrženici ilirske stranke, iznesena su dva protuprijedloga. Jedan je u cijelosti prihvaćao prijedlog većine, da se iznese princip realne unije s Ugarskom, ali bez ikakovih uvjeta, koje bi Ugarska još prije, negoli se Hrvatska s njome upusti u pregovore, trebala da ispuni. Ovaj su prijedlog iznijeli unionisti ili madžaroni, na čelu im grof Julije Janković Daruvarski, među kojima su se sada nalazili ne samo madžaroni iz vremena prije 1848., nego i neki Ilirci, koje je apsolutizam zatjerao u tu struju. Drugi protuprijedlog iznio je Eugen Kvaternik (a podupirala su ga još dva zastupnika, Ante Starčević i Petar Vrdoljak) tražeći za teritorijalno cjelokupnu Hrvatsku putem izravnih pregovora s vladarom potpunu samostalnost, ne htijući znati ni za kakovu izravnu svezu ni s Austrijom ni s Ugarskom, već priznavajući jedino, da Hrvatska ima s njima nekih zajedničkih posala. Ovo je početak hrvatske stranke prava. Poslije toga uze sabor u raspravu „odnošaj prema Austriji", ili bolje reći iznese stanovište svoje spram februarskoga patenta, koji je pozivao Hrvate u bečko državno vijeće kao u centralni parlamenat. Kratka debata konačno je svršila 3. augusta jednoglasnim zaključkom, da „Hrvatska i Slavonija ne udioničtvuju na državnom vijeću", a 5. augusta većinom glasova (69 : 46), da „Hrvatska nema nikakih zajedničkih posala s Austrijom". Budući da se u Beču najviše čekalo, da se Hrvatska izjavi za centralni parlamenat, stiže ubrzo i hrvatski sabor sudbina ugarskoga. On je bio 8. novembra raspušten, ali ipak tako, da je zaključak

[1] Lička, otočka, ogulinska, slunjska, prva i druga banska, križevačka, đurđevačka, gradiška, brodska i petrovaradinska.

većine o odnošaju između Hrvatske i Ugarske istoga dana sankcioniran kao članak XLII : 1861. Taj članak bijaše odsada onim temeljem, na kojem su politički djelovali biskup Strossmayjer, Rački, Mrazović, barun Kušlan i Perkovac, složivši se u narodnu stranku, ali su ih po njihovu organu zvali i „Pozoraši".

Prelazno doba i sabor od 1865.—1866. Istoga dana, kad je car Franjo Josip raspustio hrvatski sabor i sankcionirao njegov članak XLII., obećao je, da će „privremeni hrvatski kraljevski dvorski dikasterij definitivno pretvoriti u kraljevsku hrvatsko-slavonsku kancelariju" i za sudbene poslove postaviti za Hrvatsku zasebnu „vrhovnu sudbenu instanciju". Još prije toga (14. marta 1861.) osnovana je samostalna hrvatska zemaljska vlada pod imenom kraljevskoga namjesničkoga vijeća, koja ima pod banovim predsjedanjem, a na osnovi zakonâ i naredaba rukovoditi i obavljati upravu zemaljskih političko-ekonomskih posala. Potom je dakle 20. novembra osnovana hrvatska dvorska kancelarija i Mažuranić imenovan hrvatskim kancelarom i tajnim savjetnikom, a 30. juna 1862. osnovan je u Zagrebu stol sedmorice s banom kao predsjednikom. Ali koligod su ovi uspjesi obradovali Hrvate, toliko ih je ozlovoljilo, što je Schmerlingova vlada opet skrenula na put apsolutističke prakse progoneći one, koji su bili protiv zastupanja Hrvatske u bečkom državnom vijeću. Taj se progon proširio i na Dalmaciju, gdje su onamošnji narodnjaci pokrenuli svoj organ „Il Nazionale" (Narodni List), a uređivao ga je velikom spremom i vještinom Natko Nodilo, ma da je zbog toga imao da prepati mnogo teških časova, a tako i njegov drug Miho Klaić.

Pod teretom ovih prilika obrazovala se u Hrvatskoj „samostalna stranka" s programom, da Hrvatska uđe u realnu uniju s Austrijom, a na čelu joj bijahu Mažuranić, nadbiskup Haulik, Kukuljević i Makso Prica. Temeljna je misao ovih političara bila, da je bolje, ako se Hrvatska nagodi s Austrijom prije negoli to učini Ugarska, a pored toga još su imali pred očima, da će na taj način lakše uspjeti toliko nužno sjedinjenje Vojne Krajine i Dalmacije, kojim će Hrvatska tek steći jaku osnovu za trajnu i sigurnu obnovu svoga političkoga života. No većina članova narodne stranke, tako Strossmayer, Rački i Mrazović, ostadoše vjerni svomu programu unije s Ugarskom na osnovi čl. XLII. Kad je Schmerling vidio, da ima u Hrvatskoj svoju stranku, pregnuo je, da joj novim izbornim redom zajamči pobjedu kod novih izbora. Taj je stoga išao za tim,

da ukloni što više unionista i privrženika narodne stranke iz sabora. U tu se svrhu dakle sastade banska konferencija pod predsjedanjem Šokčevićevim (od 4. do 11. febr. 1865.) i sastavi novi izborni red tako, da je dala u saboru mjesta za 24 velikaša virilista (dosada 79), 10 prelata, 74 zastupnika iz Hrvatske i Slavonije (prije 120), a Vojnoj Krajini 55. Kad je ovaj izborni red dobio 24. maja sankciju, biše raspisani izbori za sabor, koji se imao sastati 17. jula. Prva je birala Vojna Krajina izabravši gotovo same časnike, a privrženike bečke vlade; ali u Hrvatskoj i Slavoniji pobijediše koalirani narodnjaci i unionisti samostalnu stranku potpuno osvojivši dvije trećine mandata. Stranka prava pak dobila je pet zastupnika sa šest mandata (Ante Starčević izabran bi u Zagrebu i u Vrbovskom); no važno je to, što je na ovaj sabor Rijeka poslala 4 zastupnika.

Rezultat hrvatskih saborskih izbora bješe težak udarac za Schmerlinga, a uveća ga podjedno i njegov istodobni poraz u Ugarskoj i kod Čehâ i Moravaca. Međutim kud i kamo gore bile su posljedice njegove spoljašnje politike, koja je Austriju zbog njemačkih zapletaja dovela u veoma nesigurnu međunarodnu političku situaciju, a tako isto i u financijalne poteškoće. Stoga je Schmerling zatražio otpust, a glavnim ministrom postade grof Rikard Belcredi (27. jula 1865.). Ove promjene, kao i demisija Mažuranićeva (10. jula), bijahu razlogom, da je otvorenje hrvatskoga sabora odgođeno prvi put na 28. augusta, onda na 9. oktobra i konačno na 12. novembra. Međutim izda car Franjo Josip 20. septembra 1865. manifest, kojim povuče „februarski patent" i obustavi djelovanje bečkoga državnoga vijeća uz dodatak: „Budući da se velik dio carevine usteže od zajedničkoga zakonotvornoga rada, odlučio sam da stupim na stazu sporazuma sa zakonitim predstavnicima istočnih zemalja carevine (t. j. Ugarske i Hrvatske). Zbog toga obustavljam snagu zakona o zastupstvu carevine (naime februarskoga patenta), da prije saslušam mnijenje saborâ istočnih zemalja glede eventualnih promjena zakona". Poslije toga prihvati car demisiju Mažuranićevu, a kancelarom imenova unionista generala Emila Kušević a. U Dalmaciji opet umirovljen je namjesnik Mamula, a imenovan general Franjo Filipović (16. okt.), koji obustavi progone protiv onamošnjih privrženika narodne stranke.

Kad se 12. novembra sastao hrvatski sabor, saslušao je prije svega kraljevski reskript, koji ga pozivaše, da se izjavi o zajedničkim poslovima cjelokupne monarhije i da izašalje svoje zastupnike na

krunisanje na ugarski sabor. Na to je hrvatski sabor odgovorio adresom, o kojoj je vijećao sve do 10. februara 1866. U pogledu teritorijalne cjelokupnosti Hrvatske u smislu članka XLII. bijaše čitav sabor složan, ali se razdijeli u pitanju odnosa Hrvatske spram Ugarske i Austrije. Adresa većine (narodnjakâ i samostalacâ protiv unionistâ i pravašâ) ističe prije svega, — uz zahtjev sjedinjenja Krajine i Dalmacije — da hrvatski sabor želi zajedničke poslove cjelokupne monarhije „riješiti u zajednici s kraljevinom Ugarskom", ali samo kao jednak i ravnopravan faktor s ugarskim saborom. Kad je ova adresa prihvaćena, ostaviše krajiški zastupnici sabornicu, da se u nju više ne povrate. Na tu adresu pozove car (iz Budima 27. febr. 1866.) sabor, da bezodvlačno izabere regnikolarnu deputaciju, koja će stupiti u dogovor s isto takovom ugarskoga sabora „kako glede međusobnoga državopravnoga odnosa, tako i glede odnosa prema cjelokupnoj monarhiji". Za Krajinu pak prizna car, da je „cjeloviti sastavni dio" Hrvatske, ali „obziri na obrambenu snagu cjelokupne monarhije ne dopuštaju, da se postojeći u Vojnoj Krajini sustav ukine spojenjem Krajine s materom zemljom pod jednu istu provincijalnu upravu". No glede Dalmacije odgovori car, da se njezino sjedinjenje s Hrvatskom ne može provesti „prije negoli se urede državopravni odnosi Hrvatske i Slavonije s jedne strane prema Ugarskoj, a s druge prema cjelokupnoj monarhiji".

Nato je sabor podastr'o novu adresu (10. marta) zamolivši i opet cjelokupnost Hrvatske, ali je podjedno uzeo u raspravu pitanje o uređenju odnosa Hrvatske spram Ugarske. Izabran bi odbor od dvanaest zastupnika kao regnikolarna deputacija, ma da ugarski sabor još uvijek nije izjavio, da priznaje teritorijalnu cjelokupnost Hrvatske i njezinu neodvisnost u smislu čl. XLII : 1861. Deputacija je izabrana jedino između članova narodne stranke i samostalne, dok su unionisti i pravaši otklonili i aktivno i pasivno sudjelovanje već kod izbora njezinih članova (11. marta). Potom je deputacija pošla u Peštu s biskupom Strossmayerom kao predsjednikom, gdje se sastala s jednakobrojnom ugarskoga sabora pod predsjedanjem grofa Antuna Majlátha. Ali rasprave, koje se otegoše kroz puna dva mjeseca (od 16. aprila do 16. juna 1866.) ubrzo pokazaše, da ne će uspjeti. Jer dok su se Hrvati postavili na članak XLII : 1861., Madžari ponudiše ove uvjete kao jedino prihvative s njihove strane: godinom 1848. nije pravno prekinuta veza između Ugarske i Hrvatske, već samo

faktički; hrvatsko-ugarski pregovori ne mogu se ticati skupnih posala čitave monarhije, već se mogu kretati jedino oko zajedničkih posala s Ugarskom, koja Hrvatskoj priznaje potpunu autonomiju samo u upravi, pravosuđu te bogoštovlju i nastavi; k teritoriju hrvatskom ne pripada ni Rijeka ni Međumurje. Budući da Hrvati tih uvjeta ne htjedoše prihvatiti, regnikolarne su se deputacije razišle bez ikakva rezultata (16. juna). Tom prilikom reče predsjednik hrvatske deputacije, biskup Strossmayer, da je opazio, kako Madžari „nas ne žele da imadu uz a se kao ravnopravan narod, već pod sobom kao podložan". Oni se oslanjaju na svoje prijatelje u Hrvatskoj (unioniste), a ujedno čekaju i na spoljašnje događaje, — to jest na izlazak austro-pruskoga rata, koji je sjutradan 17. juna objavio car. Tako je odista i bilo.

c) Nagodba.

Postanak austro-ugarske nagodbe. Poslije raspusta ugarskoga sabora od 1861. obnovilo se i u Ugarskoj doba apsolutističke prakse, pa je bečka vlada s onim činovništvom, što ga je namjestila u zemlji, mogla raditi sve, što je htjela. Uza sve to ipak nije ni tude Schmerling postigao svoje svrhe, naime da Ugarsku dovede u bečko državno vijeće (Reichsrath), ma da mu je uspjelo, da se je i među madžarskim odličnijim političarima našlo više njih, koji su — izmoreni dugotrajnom borbom — htjeli ostaviti Deáka i ući u državno vijeće, dakle proces sličan onomu u Hrvatskoj sa „samostalcima". Najveći dio naroda postojano je slijedio Deáka, koji se poslije raspusta sabora povukao s poprišta; međutim kakogod bi se prilike pogoršale, ipak nije popuštao od svoga stanovišta ni za dlaku. „Stvar, za koju smo se borili, — reče — sveta je stvar domovine; tlo, na kojemu stojimo, jest zakonitost". Znao je, da se ne da ništa postići približavanjem bečkoj vladi, „koja će sve otklanjati, dok je međunarodne prilike ne prisile na popuštanje". Stoga je glavna misao njegove tadanje politike bila: strpljivo čekati, dok novi sistem ne izazove protiv sebe spoljašnje neprijatelje. Tako se eto zgodi, da je madžarski narod u ovo teško doba kušnje usredotočio sve svoje nade i pouzdanje u jednom umnom i poštenom čovjeku, slušajući riječ „staroga" Deáka, koji je u to vrijeme vodio svoj narod iz jednostavne hotelske sobe[1].

[1] Deák bijaše neženja, a stanovao je, kad je u Pešti boravio, u jednoj sobi hotela „Kraljici engleskoj" (danas već porušen). Inače su ga općenito zvali „Stari" (az Örög).

Kad je poslije pada Schmerlingova car povukao centralistički februarski patent, okrenula je situacija za Madžare već mnogo povoljnije, kako je jasno pokazao tečaj ugarskoga sabora od 1865.—1866., koji je otvorio sam car. Tada bijaše Deák u zastupničkoj kući neograničeni gospodar saborske većine; naime od 315 zastupnika 188 ih se složilo u „Deákovu stranku", dok se ostalih 127 zastupnika razdijeli na tri stranke. I na tom je saboru Deák izradio adresu (prihvaćenu 26. febr. 1866.), a onda je stavio prijedlog, da se izabere odbor od 67 članova sabora, koji ima sastaviti prijedlog ili osnovu „o uređenju zajedničkih posala s Austrijom", to jest ustanoviti uvjete nagodbe. Deák je taj prijedlog iznio uoči talijansko-pruskoga rata, računajući kao političar ovako: madžarski narod mora točno odrediti potankosti nagodbenoga programa još prije, negoli rat bude odlučen, da se dvor ne uzmogne docnije u slučaju poraza pozivati na to, da se Madžari hoće da okoriste teškim položajem njegovim, a u drugu ruku opet da dvor u slučaju pobjede zna, što Madžari hoće. I odista nagodbeni prijedlog ovoga odbora 67-morice bješe gotov i javnosti predan 25. juna. Trebalo se žuriti, jer je dan prije austrijska vojska pobijedila Talijane kod Custozze. Tek što je o tom stigao brzojav u Beč, potpisa car još isti dan rješenje, kojim se ugarski sabor odgađa „na neizvjesno vrijeme". U zastupničkoj kući pročitan je reskript 26. juna, a onda bi prihvaćen Deákov prijedlog i stvoren zaključak. da će se zastupnička kuća nepromijenjeno držati načela označenih u svojim adresama, a nada se, „da će se ustav zemlje u potpunom integritetu što prije uspostaviti".

Rat s Pruskom svršio se doskora njezinom pobjedom kod Kraljičina Gradca (ili Sadove) u Češkoj (3. jula 1866.). Car Franjo Josip morao je nato sklopiti u Pragu mir (23. aug.), kojim je izgubio u korist Italije Veneciju i bio prinuđen, da se odreče svakoga uplitanja i utjecanja u poslove Njemačke, koje je vodstvo prešlo na Prusku i na dinastiju Hohenzollern. U metežu, što ga je prouzročio poraz kod Kraljičina Gradca, obrati se car Franjo Josip izravno na Deáka poručivši mu po jednoj privatnoj ličnosti (17. juna), da želi s njime govoriti. Deák je odmah drugi dan pošao u Beč i bi primljen od cara u audijenciju 19. jula. Tom prilikom reče Deák caru, da je madžarski narod već označio uvjete nagodbe, pa ni sada ne traži više; ujedno je izjavio, e je nužno, da se odmah poslije sklopljena mira sastane ugarski sabor. Na pitanje carevo, bi li on bio voljan sastaviti vladu, odgovori Deák odlučno, da ne će, i preporuči grofa Julija

Andrássyja. koga car potom pozove k sebi. Tom se prilikom i Andrássy o uvjetima nagodbe izjavio kao Deák, ma da nije znao, da je vođa stranke još prije njega bio na istom mjestu. Kad su potom madžarski konzervativni krugovi saznali za ove krupne događaje, uzeše zajedno s nekim veoma uplivnim bečkim krugovima raditi oko toga, da osujete nagodbu s liberalnom madžarskom strankom, a bili bi možda i uspjeli, da se nije baš oko toga vremena zbila važna promjena kod bečke vlade, kad je car povjerio poslove spoljašnje politike Saksoncu grofu Fridriku Beustu (30. okt. 1866.). Novi ministar nije naime imao korijena u stoljetnim tradicijama bečkih centralističkih vlada, pa je stoga i bio veoma sklon, da provede austro-ugarsku nagodbu. Stupio je dakle u doticaj s grofom Andrássyjem i Deákom, našto je onda sazvan za 19. novembra 1866. ugarski sabor, da nastavi vijećanje. Otpisom, kojim je sabor otvoren (od 17. nov.), obeća car, da će Ugarska dobiti odgovorno ministarstvo i da će joj biti vraćen stari ustav, ako promijeni zakone od 1848. Sada su obje ugarske stranke izrekle svoje stanovište: Deák je predložio, da se carev otpis uzme u raspravu, čim Ugarska dobije natrag svoj stari ustav, a taj je prijedlog sabor i prihvatio većinom glasova; Koloman Tisza nasuprot predloži, da car ima prije svega potvrditi zakone od 1848., no njegov je prijedlog pao. Poslije toga glasovanja stajao je dvor pred dilemom, hoće li se odlučiti za dualizam, to jest za nagodbu s Madžarima, ili će se prihvatiti federalističkoga centralizma. Dualizam zagovarao je ministar Beust, a krepko ga je podupirala u tom i sama carica Jelisaveta; federalistički centralizam opet je predlagao caru ministar predsjednik Belcredi[1]. No protiv Belcredijeve osnove digli su se ne samo Madžari, nego i austrijski Nijemci, voleći s Madžarima podijeliti vlast, nego je dopustiti još i Slovenima. Kad se nato car odlučio za dualizam, dade Belcredi ostavku, a Beust bi imenovan ministrom predsjednikom pridržavši uza to još i spoljašnje poslove (7. febr. 1867.). Istoga dana došao je u Beč Deák ponesavši sa sobom osnovu o uređenju zajedničkih posala s Austrijom, kako ju je izradio onaj odbor 67-morice.

---

[1] Belcredi je htio da se udovoljenjem madžarskih želja preudesi sastav cijele monarhije. On je predlagao, da se inače jedinstvena monarhija ima sastojati od pet država: 1. češke (Češka, Moravska i Šleska), 2. poljske (Galicija i Bukovina), 3. južnoslovenske (Slovenci, Hrvati i Srbi), 4. ugarske (Ugarska čitava s Erdeljem) i 5. austrijske (ostale sve zemlje). Zajedničke i spoljašnje poslove vodit će car i njegovi ministri po vlastitoj uviđavnosti, to jest apsolutistički

Sada prihvati car na prijedlog Beustov sve uvjete nagodbe i povjeri grofu Juliju Andrássyju sastav ministarstva (17. februara). Dne 20. februara imenovan je Andrássyjev kabinet, u kojem konzervativci nijesu dobili mjesta. I tako je konačno nestalo ove stranke iz madžarskoga političkoga života, a ostale su samo dvije glavne: „Deákova" liberalna i „48-maška" radikalna, koja ostade i dalje kod zakona godine 1848. Ugarsko-austrijska nagodba, ili zak. čl. XII: 1867. razlikuje zemlje krune sv. Stjepana i zemlje austrijske (ili carevina Austrija), od kojih svaka skupina čini samostalnu državu sa zasebnim parlamentom, zasebnim ministarstvom i zasebnim zakonodavstvom i upravom. Zajednički su objema državama samo ličnost vladarova, onda spoljni poslovi s diplomatskim i trgovačkim zastupanjem u stranim državama, vojska s mornaricom i votiranje novčanih sredstava za pokriće zajedničkih posala, koji su podvrgnuti kontroli zasebnih odbora austrijskoga i ugarskoga parlamenta (obično zvanih delegacije), a sastaju se na vijećanje svaki odbor za sebe izmjenično u Beču i u Pešti. Ovim odborima, i to svakomu napose, odgovorni su ministar spoljnih posala, rata i zajedničkih financija. Rat naviješta i mir sklapa bez ikakvoga parlamentarnoga ograničenja sama kruna, a isto tako upravlja ona i vojskom, kao njezina vrhovna glava. U teritorijalnom obziru Austrija je sebi pridržala Dalmaciju, a Ugarskoj izručila uz Erdelj i Hrvatsku, da se s njome samostalno nagodi.

Hrvatski sabor od 1866.—1867. Hrvatski sabor sastao se opet 19. novembra 1866., to jest isti dan s ugarskim, a kad su pregovori između Deáka i Andrássyja te ministra Beusta već bili u tečaju. U otpisu na sabor car Franjo Josip i opet je tražio od sabora rješenje državopravnih pitanja. Na to je zasebni odbor donio pred sabor 12. decembra tri prijedloga; prvi je predlagao: „Neka sabor izvoli izjaviti, da mu članak XLII: 1861. sveudilj ostaje nepromjenljivim temeljem i ravnalom u pitanju o državopravnom odnosu trojedne kraljevine naprama kraljevini Ugarskoj"; drugi predlagaše s obzirom na ugarske zakone od 1848., koji nijesu bili u Hrvatskoj proglašeni, neka sabor zaključi, „da trojedna kraljevina nema ni prava ni dužnosti, a ni zakonitoga načina, da stupi u sabor kraljevine Ugarske"; treći prijedlog konačno preporučivaše, „neka sabor samostalno sa svojim kraljem riješi odnos Hrvatske prema Austriji". Imajući pred očima neuspjeli rezultat regnikolarnih deputacija (od 1866.), a znajući za federalističku misao ministra Belcredija, sabor je poslije iscrpive rasprave zaključio, da se ima napustiti ideja unije s Ugarskom i po-

kušati nagodba s Austrijom, jer to je bio smisao odborova prijedloga. Od 130 zastupnika njih je 86 glasovalo za prijedlog odborov, a 44 (naime unionisti) protiv njega, dok se četiri zastupnika, među njima i Ante Starčević, ustegoše od glasovanja (18. dec.). Ovaj svoj zaključak obrazložio je onda sabor u zasebnoj adresi, koju ponese deputacija s biskupom Strossmayerom na čelu u Beč, gdje je predade caru (23. dec.). Skoro potom odstupi ministar Belcredi, a Beust provede ugarsko-austrijsku nagodbu. Sada pozove car sabor hrvatski, da bude zastupan na ugarskom saboru i kod krunisanja. Na taj reskript odgovori sabor caru 18. maja 1867., da na ugarski sabor ne može poslati svojih poslanika, jer da još nije uređeno pitanje odnosa između Hrvatske i Ugarske. Na to je sabor raspušten (25. maja), a krunisanje cara Franje Josipa za ugarsko-hrvatskoga kralja obavljeno je bez sudjelovanja Hrvatâ (8. juna 1867.).

Postanak ugarsko-hrvatske nagodbe. Zbog ovakova razvoja događaja zatražio je ban Šokčević otpust, a onda je imenovan (27. juna 1867.) banske časti namjesnikom barun Levin Rauch sa zadaćom, da provede hrvatsko-ugarsku nagodbu na onim načelima, što ih je istaknula ugarska regnikolarna deputacija 1866. Sada su opet zaredali u Hrvatskoj progoni svih onih, koji su bili privrženici narodne stranke ili protivnici unije s Ugarskom, a osim toga oktroiran je Hrvatskoj novi izborni red kraljevim reskriptom od 20. oktobra 1867., kojim je opet znatno uvećan broj virilnih članova, a onaj biranih ograničen na 66. Ovim izbornim redom pa uz pritisak vladinih organa izbori provedeni između 19. novembra i 23. decembra iznijeA veliku većinu unionistâ (52 zastupnika), dok je opozicija spasila tek 14 mandata, što više, kad se je sastao sabor 8. januara 1868., istupi iz njega i ta skupina zastupnika, tako da su unionisti ostali sami. Potom izabraše oni 30. januara regnikolarnu deputaciju od 12 članova sabora,[1] koja je s jednakobrojnom deputacijom ugarskoga sabora[2] utanačila i redigirala do kraja jula tekst hrvatsko-ugarske državopravne nagodbe. Odmah u uvodu ističe zakonska

[1] To su bili: grof Julije Janković, grof Ladislav Pejačević, Koloman Bedeković, Antun Vakanović, Mirko Šuhaj, Ignjat Brlić, Jovan Živković, Josip Žuvić, Ante Stojanović, Janko Car, Pavao Batagliarini i kanonik Stjepan Vuković.

[2] To su bili: grof Antun Majláth, grof Antun Szécsen, Ladislav Szögyényi-Márich, Ladislav Jankovich (iz gornje kuće); Franjo Deák, Ludovik Horváth, Pavao Somsich, Teodor Botka, Koloman Ghyczy, Danijel Dózsa, Antun Csengery i Ludovik Vadnay (iz donje kuće). Izabrani bijahu 30. marta.

osnova, da nagodbu sklapaju kao ravnopravni faktori „kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem i kraljevine Hrvatska i Slavonije za izravnanje postojavših između njih državopravnih pitanja". Nadalje polazi ona sa stanovišta Pragmatičke sankcije od 1722. (zak. čl. I. II : 1723), naime sa stanovišta nerazdruživosti zemalja krune sv. Stjepana,[1] ali i s toga, da „su kraljevine Hrvatska i Slavonija tečajem stoljeća koli pravno toli faktično spadale kruni sv. Stjepana", dakle sa stanovišta sasvim protivna čl. XLII : 1861. U smislu nagodbe „sačinjavaju kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem i kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija jednu istu državnu zajednicu[2] tako napram ostalim pod vladom Njeg. Veličanstva stojećim zemljama, kao što i napram inim državama", to jest u internacijonalnim stvarima Ugarska i Hrvatska istupaju kao jedno državno tijelo, ali u svim unutarnjim poslovima čini svaka zemlja nezavisnu političku jedinicu. U tom smislu se i kaže, „da su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod imajući posebni svoj teritorij". Budući da su „državna zajednica", Hrvatska i Ugarska imadu zajedničko krunisanje vladarovo „jednom istom krunom i jednim istim krunidbenim činom", kao i kraljevsku krunidbenu zavjernicu, no ipak tako, da se njezin original ima osim na madžarskom jeziku sastaviti još i „hrvatskim jezikom i kraljevinam Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji izdati i u njemu cjelokupnost i zemaljski ustav istih kraljeva zajamčiti". Zbog toga je krunidbena zavjernica kralja Franje Josipa I. tek sada sastavljena na hrvatskom jeziku i odaslana hrvatskom saboru.[3] Nadalje ustanovljuje nagodba, da Hrvatska naknadno pripoznaje ugarsko-austrijsku nagodbu (zak. čl. XII : 1867.) kao gotov čin, pa stoga se dodaje toj ustanovi „naročita ograda", „da se u buduće slični temeljni zakoni i nagodbe samo zakonitim sudjelovanjem kraljevinâ Dalmacije, Hrvatske i Slavonije stvarati mogu". Inače je Hrvatska potpuno autonomna u zakonodavstvu i upravi, „u svim poslovima unutarnjim, bogoštovlja, nastave i pravosuđa", to jest u svim onim javnim granama života, koje su bile u hrvatskim rukama

---

[1] Gl. gore str. 215.

[2] I madžarski tekst kaže: állami közösség.

[3] Najvažnija stavka u njoj jest § 3., koji glasi: „Sve one strane i pokrajine Ugarske i posestrimih joj kraljevina, što su već natrag stečene, pa i one, što će božjom pomoći odsele biti natrag pribavljene, pripojit ćemo u smislu krunidbene naše zakletve rečenoj zemlji i posestrimim joj kraljevinam".

još od 1848., odnosno 1861. Svi ostali poslovi proglašeni su zajedničkima, a rukovodit će ih zajednička ministarstva financijâ, poljodjelstva, trgovine i narodne obrane (domobranstva), kod kojih se imadu osnovati zasebni hrvatski odsjeci. O tim zajedničkim poslovima raspravlja „zajednički sabor svih kraljevina ugarske krune",[1] na koji šalju Hrvati svoje poslanike, 29 njih u donju kuću, a 2 u gornju, koje će izabrati hrvatski sabor od svojih članova.[2] Zajednički sabor opet bira u delegacije pet članova između Hrvatâ poslanikâ na zajedničkom saboru. Na svim ovim zajedničkim saborima (u donjoj i gornjoj kući pa u delegacijama) hrvatski se poslanici mogu služiti i hrvatskim jezikom, dok će se za zajedničkoga saborovanja i na saborima i na delegacijama uz ugarski barjak razviti i hrvatski. U autonomnim poslovima služi hrvatski barjak i sjedinjeni grb Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, no providen krunom sv. Stjepana, dok se u zajedničkim poslovima upotrebljava zajednički grb ugarski i dalm. hrv. slavonski. Glede financijâ ustanovljeno je — unatoč savjetovanju Franje Deáka, da Hrvatska uzme financijalne poslove (u koliko nijesu zajednički cjelokupnoj monarhiji) u svoju autonomiju — da Hrvatska ima primati za pokriće svojih autonomnih troškova 2,200.000 for. (paušalno) za deset godina, jer se financijalna nagodba ima svake desete godine obnavljati. Od teritorija pripada Hrvatskoj i Slavoniji Vojna Krajina i „današnja" Dalmacija, a ugarski sabor preuzima obvezu, da će podupirati njihovo sjedinjenje s Hrvatskom. Bana imenovat će kralj „na prijedlog i uz protupotpis zajedničkoga kr. ugar. ministra-predsjednika", ali je ipak „odgovoran" saboru hrvatskomu. Budući da se ukida hrvatska dvorska kancelarija, „ima se za iste kraljevine imenovati posebni dalm. hrv. slavonski ministar bez lisnice kod središnje vlade u Budimpešti", ali „odgovoran zajedničkom saboru". Nadalje je ustanovljeno, da ban više ne može da bude vojnik i da kod zajedničkih ureda u Hrvatskoj (kod financijâ, pošte i brzojava, državnoga šumarstva i željeznicâ) ima biti službeni jezik hrvatski, a namještavani domaći sinovi, „u koliko to samo moguće bude". Konačno se kaže, da ova nagodba „ne može biti predmetom zakonodavstva pojedinih nagađajućih se kraljevina i

---

[1] Zak. čl. XLIV : 1868. o narodnostima, dakle čisto ugarski autonomni zakon, nazivlje sabor u § 29., „zajednički ugarsko-hrvatski sabor" (közös magyar-horvát országgyülés).

[2] Dokinućem jednoga dijela Krajine povećao se ovaj broj (1873) na 34 poslanika, a kad je sva krajina ukinuta (1881) na 40 u donju kuću, a 3 u gornju

da promjena iste uslijediti može samo onim putem, kojim je udjelotvorena, pristupom naime svih onih činbenika, koji ju sklopiše". Jedino u pitanju Rijeke nije došlo do sporazuma između obiju regnikolarnih deputacija, jer su i unionisti stajali nepomično na hrvatskom dojakošnjem stanovištu, da je Rijeka dio hrvatskoga teritorija. Bojeći se, da se nagodbeni pregovori ne razbiju, pristade hrvatska delegacija konačno na Deákov prijedlog, koji je glasio, da se zasada utanači nagodba bez rješenja riječkoga pitanja, prepustivši u tom poslu u docniji zgodni čas inicijativu samomu kralju. Zbog toga glasila je zakonska osnova u toj točki: da Rijeka ne pripada k teritoriju kraljevine Hrvatske, „budući da glede nje među oba kraljevinska odbora nagodba uspjela nije", to jest pitanje ostalo je neriješeno.

Ovu zakonsku osnovu, koju prihvati ugarska regnikolarna deputacija jednoglasno, a hrvatska većinom glasova,[1] uzme potom u raspravu hrvatski sabor 21. septembra 1868. te je primi većinom glasova bez specijalne debate (24. sept.). Ugarski sabor opet uzeo je nagodbu u raspravu 28. septembra pa je također prihvati bez specijalne debate, no ipak uz jednoglasni dodatak, da „grad Rijeka s kotarom pripada neposredno kraljevini Ugarskoj, pa da se prema tome ima odmah njoj i utjeloviti". Isto je tako dva dana prije — 26. septembra — hrvatski sabor zamolio kralja zasebnom adresom, neka Rijeku dosudi Hrvatskoj, kojoj i pripada po „neoborivom pravu". Sada je trebalo da kralj sankcionira zakonski članak; no ministar predsjednik izjavi, da ugarski sabor ne će da novim zasebnim člankom inartikulira (uzakoni) ovaj članak, ako mu prije ne bude zajamčeno, da je Rijeka sastavni dio Ugarske. Podjedno stavi Andrássy kralju u tom smislu prijedlog, pa je istoga dana 8. novembra, kad je sankcionirao hrvatski original zakonske osnove o hrvatsko-ugarskoj nagodbi, izdao kralj na ugarski i hrvatski sabor jednake reskripte, u kojima je izrekao svoje stanovište u riječkom pitanju. Konstatiravši najprije nesporazum, kaže reskript: „Budući da nam je veoma mnogo stalo do toga, da se i ta jedina prepona (naime riječko pitanje) ukloni, i to na umirenje obiju stranaka, držimo za našu osobitu vladalačku zadaću, da između obiju stranaka mi poku-

[1] Protiv nje bili su Brlić, grof Janković i Živković, predlažući za Hrvatsku financijalnu samostalnost u smislu Deákove ponude, a bana da kralj imenuje na preporuku hrvatskoga sabora, a ne na prijedlog i protupotpis ugarskoga ministra predsjednika.

samo put prijateljske nagodbe. Toga radi pozivamo ovim našim kraljevskim prijedlogom i ugarski i hrvatski sabor, da uvaže trajnu korist, koja za njih mora da nastane iz međusobnoga prijateljskoga sporazuma, te da uzmu u obzir, da je u diplomi kraljice Marije Terezije (od 23. apr. 1773.[1]) pa i u zak. čl. IV : 1807., koji se na toj diplomi temelji,[2] jasno ustanovljeno, da se „trgovački grad Rijeka i nadalje imade smatrati kao zasebno kruni spadajuće tijelo (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus) i da se prema tomu Rijeka imade i upravljati; — stoga dakle pozivamo oba sabora, da s vida puste svekolike historičke rasprave i posljedice, koje otuda izviru, pa da sjedinivši se u ovoj temeljnoj misli, priznatoj sa svih strana kao istinitoj i neprijepornoj, naime „da grad Rijeka sačinjava zasebno tijelo, koje potpada kruni ugarskoj", — pristanu na to, da se uz sudjelovanje zastupnikâ grada Rijeke međusobnim prijateljskim sporazumom utanači sve ono, što u tom poslu iziskuju pravedni obziri dotičnikâ (to jest Riječanâ), kao i interesi svih zemalja naše krune ugarske".

Sada je učinjena znatna promjena u inače na oba sabora već prihvaćenom tekstu zakonske osnove o hrvatsko-ugarskoj nagodbi, jer je ona stavka, koja se ticala Rijeke (§ 66. točka 1), to jest, da glede Rijeke nije uspjelo doći do sporazuma u regnikolarnoj deputaciji, izmijenjena ovako: da „Rijeka ne spada na teritorij hrvatski, budući da sačinjava posebno s ugarskom krunom spojeno tijelo (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus), glede kojega kao takova, a tako i glede uređenja posebne riječke autonomije, kao i na nju protežućih se zakonodavnih i upravnih odnošaja, imat će se putem odborskih rasprava između sabora ugarskoga i hrvatskoga i grada Rijeke opće sporazumljenje postići". Ovako izmijenjeni tekst ušao je u madžarski original tako, da je čitav tekst nanovo prepisan i onda kralju podastrt na sankciju. Međutim je kralj još prije toga sankcionirao (8. nov.) hrvatski original, ali sa starim tekstom, kako je raspravljen i prihvaćen u oba sabora. Razumije se, sada je trebalo preudesiti i hrvatski tekst, da bude u skladu s madžarskim. Kod toga postupalo se u hrvatskoj dvorskoj kancelariji tako, da su stari tekst u § 66. točki 1. naprosto oblijepili ceduljom, na kojoj bješe ispisan novi tekst. Poslije toga otpremljen je hrvatski original u Zagreb, gdje je sabor 17. novembra naknadno ras-

[1] Gl. gore str. 221.
[2] Gl. gore str. 274—275.

pravio i uzeo do znanja kraljevski reskript od 8. novembra, a time i prihvatio ovu bitnu promjenu u tekstu zakona, koji je već sankcioniran ležao na stolu. Istoga dana — 17. novembra — sankcionirao je kralj madžarski original ugarsko-hrvatske nagodbe, koja tako postade „zajednički temeljni zakon kraljevinâ Ugarske, te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije", i to za Hrvatsku kao zak. čl. I: 1868., a za Ugarsku kao zak. čl. XXX: 1868.[1]

Riječki provizorij. U smislu kraljevskoga rješenja i novoga nagodbenoga teksta u riječkom pitanju hrvatski je sabor poslije dva dana birao regnikolarnu deputaciju za definitivno rješenje riječkoga pitanja. Tada su opće političke prilike na Rijeci bile veoma nepovoljne po hrvatsko stanovište, jer građani bijahu najvećim dijelom privrženici Madžarâ pa su neprestanim uzbunama još 1867. uspjeli, da je na Rijeci učinjen kraj vlasti bana Šokčevića i imenovan (na prijedlog hrvatskoga kancelara Kuševića) kao komisar Madžar Eduard Cseh. Tim imenovanjem dobili su Madžari doista Rijeku u svoje ruke, pa stoga su je sada i unijeli kao nov faktor u raspravu s Hrvatima. Budući da su se regnikolarne deputacije imale sastojati od 4 Hrvata, 4 Riječana i 4 Madžara, izabra hrvatski sabor 19. novembra grofa Ladislava Pejačevića, Stjepana Vukovića, Aleksandra Fodroczyja i Josipa Žuvića, dok su Riječani izaslali Lodovika Adamića, Antuna Gjačića, Josipa Mayera i Antuna Randića, a ugarski sabor grofa Antuna Majlátha, Franju Deáka, Antuna Csengeryja i Mihajla Horvátha. Poslije toga imenovan je Levin Rauch banom (8. dec. 1868.), a Koloman Bedeković prvim hrvatskim ministrom, našto je 31. januara 1869. prestala djelovati hrvatska kancelarija u Beču. Još prije negoli se sastadoše regnikolarne deputacije, da riješe riječko pitanje, prihvati hrvatski sabor članak o ustrojstvu kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade (sankcioniran 20. aprila 1869.), našto kralj imenova 10. maja prve odjelne predstojnike: Roberta Zlatarovića za

---

[1] Inartikulacija hrvatsko-ugarske nagodbe glasi (uvodne riječi madžar. teksta): „Pošto je sklopljena zajedničkim sporazumom nagodba s jedne strane između sabora Ugarske (Magyarország országgyülése), a s druge strane sabora Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (Horvát — Szlavon — és Dalmátországok országgyülése) u svrhu izravnanja među njima postojećih državopravnih pitanja (közjogi kérdések), to se ova nagodba, odobrena, potvrđena i sankcionirana po Njeg. car. i kr. apoštol. Veličanstvu, kao zajednički temeljni zakon (közös alaptörvénye) kraljevinâ Ugarske i Hrvatske, Slavonije i Dalmacije ovime inartikulira među zakone kako slijedi". Oba su sabora dakle označena kao jednakopravni i ravni faktori.

unutarnje poslove, Dragutina Pogledića za bogoštovlje i nastavu, a Josipa Žuvića za pravosuđe. Tek 7. septembra 1869. dao se Rauch u hrvatskom saboru svečano instalirati za bana, položivši bansku prisegu na ruke kraljevskomu komisaru, senjskom biskupu Vjenceslavu Soiću i primivši potom od njega zastavu i žezlo.

Prva sjednica regnikolarne deputacije održana je u Budimpešti 15. maja 1869., u kojoj se konstituirala izabravši predsjednikom grofa Antuna Majlátha i bilježnikom Mihajla Horvátha, a onda zaključi na prijedlog Franje Deáka, da će najzgodnije biti, ako riječki izaslanici prvi iznesu prijedlog, jer da nijesu dosada još imali prilike, da se izjave. Na to izjave Riječani u narednoj sjednici 23. maja, da oni hrvatski sabor u riječkom pitanju ne smatraju kompetentnim, jer da Rijeka nema ništa zajedničko s Hrvatskom, pa da je stoga čitava stvar samo pitanje između Ugarske i Rijeke. Tome se odmah opriješe (28. maja) hrvatski izaslanici izjavivši, da traže, da riječki gubernator bude podjedno i veliki župan riječko-modruške županije, da Rijeka ima svoju unutarnju gradsku autonomiju, ali da je podvrgnuta kao višoj instanciji hrvatskoj vladi u Zagrebu u poslovima političkim, sudbenim i školskim. Osim toga Rijeka ima da šalje dva zastupnika na hrvatski sabor, a jednoga na zajednički ugarsko-hrvatski zbog zajedničkih posala onako, kako oni izviru iz nagodbe. Poslije Hrvatâ izjave se Madžari i to tako, da se Rijeka stavi pod vrhovnu upravu zajedničkoga sabora i zajedničkoga ministarstva, da se za nju ima imenovati na prijedlog ministra predsjednika zasebni gubernator, da za Rijeku bude posljednja sudbena instancija ugarsko vrhovno sudište u Budimpešti i da Rijeka šalje jednoga zastupnika na ugarski sabor, dok je gubernator njezin virilni član velikaške (gornje) kuće. Poslije ovoga prijedloga ugarskih izaslanika izjave Riječani, da oni povlače svoj prijedlog i da se pridružuju ugarskomu, dok se Hrvati odlučno oprieše ugarskomu stanovištu zabacivši ga kao neprihvatljivo.

Vidjevši taj nesklad, odasla ministar predsjednik grof Andrássy regnikolarnoj deputaciji tako zvani svoj posredujući prijedlog, u smislu kojega bi Rijeka pripadala u političkoj upravi pod zajedničku vladu, a najviša sudbena instancija imao bi da za nju bude stol sedmorice u Zagrebu, dok bi se glede školstva Rijeka imala napose nagoditi s Hrvatskom; dakle Andrássy je u neku ruku ponudio kondominij ugarsko-hrvatski na Rijeci. Ali Hrvati ne htjedoše ni na to da pristanu, pače njihov izvjestitelj Aleksandar

Fodroczy izjavi, da se ne smatra pozvanim, da u ime hrvatskoga sabora pristane na Andrássyjev prijedlog, pa stoga predloži u hrvatskom odboru, da se o Andrássyjevu prijedlogu ima da izvijesti hrvatski sabor i njemu prepusti odluka. Iza toga biše odgođene sjednice regnikolarnih deputacija, koje se opet sastadoše u decembru 1869. Dne 18. dec. staviše Hrvati ovaj — kako ga nazivahu — ultimatum: „Da se odsjek unutarnjih posala odstupi Rijeci samoj, a bogoštovlje pridrži hrvatskoj autonomiji; isto tako i pravosuđe da ostane na Rijeci, kakovo je dosada bilo, to jest u drugoj i trećoj molbi u Zagrebu". Ali uz ovaj „ultimatum" staviše oni još i ovaj prijedlog: „ako se ovaj prijedlog (to jest „ultimatum") prihvatiti ne može, onda neka se regnikolarne deputacije odgode do zgodna vremena, a dotle da gradom Rijekom upravlja centralna (naime ugarska ili zajednička) vlada". Stojeći pred ovom alternativom, sasvim je prirodno, da su Madžari i Riječani otklonili hrvatski „ultimatum" i odmah prihvatili ovaj drugi prijedlog. Kad se regnikolarne deputacije raziđoše, ovlasti potom ugarski sabor 15. marta 1870. ministarstvo, da „dok se sporna pitanja konačno ne riješe, ono ustanovi provizorij tako, da imenovavši gubernatora na Rijeci, podjedno preuzme upravu grada Rijeke". Iza toga primi hrvatski sabor 5. maja 1870. na znanje izvještaj svojih izaslanika, koji naglašivaše, da time „nijesu ni u čemu vezane ruke budućemu hrvatskomu odboru, koji se ima iznova sastati". Dne 20. jula konačno bi s 55 glasova protiv 10 prihvaćen riječki provizorij uz dodatak, da se „u svoje vrijeme" opet imadu sastati regnikolarne deputacije i pitanje konačno privesti kraju. Ovako zaključeni provizorij traje upravo sve do danas. Međutim su Madžari ubrzo stali stvar drugačije shvaćati: došavši do provizorne uprave na Rijeci i uklonivši malo po malo sve ono, što je još podsjećalo na Rijeci na zajednicu s Hrvatskom, oni su riječko pitanje stali uzimati i provizorij tumačiti kao definitivno rješenje, ne htijući se odazvati ponovnim zahtjevima hrvatskoga sabora, da se nastavi vijećanje prekinutih regnikolarnih deputacija, kojih saziv treba da ministar predsjednik u sporazumu s banom predloži kralju.

Revizija nagodbe. Protiv nagodbenoga zakona diglo se u zemlji, čim je bio poznat po izvještaju regnikolarne deputacije, veliko nezadovoljstvo, jer je daleko zaostajao ne samo za željama hrvatskoga naroda, nego i za onim stečevinama, na koje je on obiknuo bio u svom javnom životu poslije 1848. Ovo se nezadovoljstvo nije ublažilo ni

onda, kad je kralj Franjo Josip s kraljicom Jelisavetom pohodio na proljeće 1869. Hrvatsku, navlaš gradove Zagreb (od 8. do 11. marta), pa Karlovac, Petrinju, Bjelovar, Senj i Rijeku. Zbog toga nastade oštra borba između bana Raucha i njegovih protivnika, kojima je unionistički sabor mislio tako doći na kraj, da je zak. člankom XIV : 1870. proglasio svako pobijanje nagodbe „zločinom smetanja javnoga mira", pače i „veleizdajom". Sada opet oživi apsolutistička praksa, zaredaše progoni štampe i uništavanje egzistencijâ, našto protivnici uzeše bana Raucha lično napadati i tako prisiliše, da ih je pozvao pred sud. Kako su ti napadaji izišli u listu „Zatočniku", koji se štampao na tlu Vojne Krajine u Vojnom Sisku, došlo je do parnice pred petrinjskim regimentskim sudom, a taj je Rauchove protivnike (Mrazovića, Vončinu i Miškatovića) riješio optužbe (7. jan. 1871.). Nato zatraži Rauch otpust i kralj imenova banom dotadanjega ministra Kolomana Bedekovića (26. jan.). Budući da je Rauchovu saboru od 1868. isteklo zakonito trogodište, raspisa novi ban izbore, a ovi se svršiše potpunim porazom unionistâ: od 65 mandata narodna je stranka dobila 51, unionisti 13, a Ante Starčević 1 (Krapinu). Odmah poslije toga dokine kralj reskriptom od 8. juna đurđevačko-križevačku Krajinu, koja posla u sabor još novih 9 privrženika narodne stranke.

Svi su ti događaji u svezi s promijenjenim međunarodnim prilikama. Još ljeti 1870. došlo je do francusko-pruskoga rata, koji se svrši teškim porazom Francuza i proglašenjem njemačkoga carstva (u jan. 1871.). Ovo ojačanje Pruske nagnalo je austrijske državnike na misao, da treba unutarnje prilike u monarhiji tako udesiti, da se zadovolje Sloveni. Upravo tada ostaviše Česi, Poljaci i Slovenci carevinsko vijeće, koje ostade na taj način nepotpuno, dok su u Dalmaciji Hrvati i Srbi zadobili u saboru jaku većinu nad Talijanima. Novi austrijski ministar grof Karlo Hohenwart (od 5. febr. 1871.) dakle stavi kralju Franji Josipu prijedlog, da bi sazvao češki sabor, a u reskriptu priznao češko državno pravo i obećao, da će se dati okruniti za češkoga kralja i položiti krunidbenu prisegu, na što je kralj i privolio (12. sept.). Na ovaj reskript slože češki prvaci sporazumno s Hohenwartom 18 takozvanih fundamentalnih članaka, u kojih se smislu imala ujediniti Češka, Moravska i Šleska u zasebno državno tijelo s pravima, kakova su Madžari dobili 1867.

No protiv ovakove važne promjene, koja je značila pad dualizma, a početak federalizma u monarhiji, podigoše se austrijski Nijemci, ministar spoljnih posala Beust i Madžari s ministrom pred-

sjednikom Andrássyjem na čelu. Tako se zgodi, da se hrvatski sabor nikako nije sastajao, već je od prvoga saziva za 1. juna redom tri puta odgođen: na 13. septembra, na 20. septembra i konačno na 15. januara 1872. Ovo odgađanje veoma je uzrujalo narodnu stranku pobjednicu, pa zato izdade ona 20. septembra (na dan ponovne odgode sabora) na narod proglas (manifest), u kojem naglasi, „da se nagodba (od 1868.) ne može smatrati pravovaljanom", jer je sklopljena „bez sudjelovanja većega dijela našega naroda", naročito Vojne Krajine, koja je još na saboru od 1865.—1866. sudjelovala kod raspravâ o državopravnom položaju Hrvatske. Nadalje, da je po nagodbi „autonomna hrvatska vlada podvrgnuta uplivu ugarske vlade, pa i nije drugo, nego samo refleks ugarskoga ministarstva, jer doklegod bude ban odvisan od ugarskoga ministra predsjednika, dotle ne može da bude govora o hrvatskoj autonomnoj vladi". Međutim nekoliko dana poslije toga dade se Eugen Kvaternik s Vjekoslavom Bachom na sudbonosan i nepromišljen korak, kad je pokušao, da u jednom dijelu ogulinske regimente (oko Plaškoga i Rakovice) digne uzbunu proglasivši Hrvatsku nezavisnom državom (8. okt. 1871.); ali već treći dan biše obojica s još nekoliko drugova ubijeni, i time je stvar legla. Ovaj inače neznatni događaj iskoriste sada kod kralja s uspjehom Beust i Andrássy protiv monarhijskih Slovena uopće, pa tako češki fundamentalni članci nijesu dobili sankcije, a hrvatski su poslovi prepušteni ugarskoj vladi, da ih po volji uredi, dok je ministar Hohenwart zatražio otpust (30. okt. 1871.).[1]

Tek sada dakle sastao se 15. januara 1872. hrvatski sabor i 19. konstituirao izabravši Ivana Mažuranića predsjednikom. Poslije obavljena izbora ustane ban Bedeković i pročita kraljevski reskript, kojim se sabor raspušta, „jer izjava većine narodnih zastupnika od 20.

---

[1] Tadanji lični tajnik ministra Andrássyja, Imre Halász, pripovijeda u svojim memoarima (Egy letünt nemzedék. Bdpst. 1911, 127) ovo: Kad je krajiški general Molinari iz Zagreba poslao izvještaj o Kvaternikovoj uzbuni, nije bilo Andrássyja u Budimu, a kad se vratio, „nekoliko časaka iza njegova dolaska govorio sam s njime. Bio je dobre volje i nije tajio, da očekuje od te ogulinske uzbune povoljni politički utjecaj s obzirom na Hohenwartove osnove. Kad sam mu spomenuo, da je Kvaternik, kad je pokušao da utekne na kolima prema bosanskoj granici, pogođen od taneta vojnikâ, koji su za njim pucali, pao s kola na zemlju i umr'o, dao je izražaja svojoj žalosti, naročito zbog toga, što Kvaternik nije živ pao u ruke vojnikâ, jer je on po njegovu mišljenju bio kolovođa uzbune, te bi se od njega dalo doznati eventualno zanimljivih podataka o postanku ustanka".

septembra 1871. pobudila je — kaže kralj — u nama žalosno uvjerenje, da se od toga sabora nije nadati uspješnomu djelovanju". Budući da je ugarska vlada znala, da Bedeković nije podesna ličnost za provođenje njezinih ciljeva, prihvati kralj njegovu molbu za otpust i imenova banske časti namjesnikom Antuna Vakanovića sa zadaćom, da provede nove izbore. Ma da su se ponovila vremena Rauchova s izbornom praksom i ličnim progonima, ipak je narod izabrao 47 narodnjaka, a samo 28 unionista; no Vakanović popravi poraz time, da je u sabor pozvao 47 virilista, mahom unionistâ, pa tako ostade narodna stranka, premda je na biralištu pobijedila, u manjini. Položaj narodne stranke bijaše veoma nezgodan. Povratak bečkih mjerodavnih krugova na dualizam, a naročito učvršćenje njegovo imenovanjem grofa Julija Andrássyja ministrom spoljnih posala (14. nov. 1871.), koga je u Budimpešti zamijenio grof Menhart Lónyay, bijaše za nju jasan znak, da će prije ili kasnije i na biralištu dijeliti sudbinu svojih drugova za Rauchovih izbora 1868. U takovu raspoloženju narodna se stranka odazva pozivu novoga ministra predsjednika Lónyaya, da stupi u pregovore s jedne strane s unionistima, a s druge s ugarskom vladom. Narodna stranka pristade uz uvjet, da se provede revizija nagodbe i da se imenuje banom čovjek, u koga će ona imati povjerenja. Sada se slože narodnjaci i unionisti pa izaberu regnikolarnu deputaciju (9. jula), u koju je ušlo polovica jednih i polovica drugih od dvanaestorice članova.[1] Dne 6. novembra predložiše oni ugarskoj jednakobrojnoj deputaciji nuncij, u kojem zatražiše: hrvatski će poslanici na zajedničkom saboru sami između sebe birati pet članova u delegacije, a ne će ih birati čitav zajednički sabor; bana imenuje kralj bez prijedloga i protupotpisa ministra predsjednika; ban nosi naslov „ban - ministar zemaljski kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", da se time jače istakne njegova odgovornost hrvatskom saboru; Hrvatska će „sama svojim financijama i državnim dobrom samostalno upravljati, plaćajući zajedničkoj ugarskoj državnoj blagajni redovite svote, koje bude dužna doprinositi za skupne poslove"; hrvatski ministar u Pešti ne može uplivati na hrvatsku autonomiju, već ima u ministarskom vijeću jedino zastupati hrvatske interese.

Ali ove je prijedloge iza dugoga oklijevanja odbila do jednoga

---

[1] Unionisti bili su: Makso Prica, Jovan Živković, Miroslav Kraljević, Svetozar Kušević, barun Prandau i Petar Horvat; narodnjaci: Ivan Mažuranić, Ante Jakić, Nikola Krestić, biskup Strossmayer, Mato Mrazović i Ivan Vončina.

ugarska deputacija, našto hrvatski izaslanici uzeše popuštati,[1] dok konačno nije ostala stara nagodba (od 1868.), kako je bila, osim preinake u dotadanjim financijalnim ustanovama: mjesto paušala od 2,200.000 for. uvedena bi za Hrvatsku tangenta od 45% njezinih prihoda, kako će ih iskazati zajednički ministar financijâ. Osim toga bi Hrvatskoj zajamčen ustav odredbom, da se hrvatski sabor, ako bude raspušten, „ima sazvati za tri mjeseca računajući od njegova raspusta", a i djelokrug je hrvatskoga ministra jasnije opredijeljen, kao posrednika između bana i kralja te ugarske vlade, ali bez prava, da samostalno utječe na banske prijedloge ili zaključke hrvatskoga sabora. Ovako revidiranu nagodbu primio je onda hrvatski sabor 5. septembra 1873. sa 79 protiv 10 glasa, a 30. novembra dobi ona i kraljevsku sankciju.

Dalmacija i Istra. Već smo vidjeli, kako je i u Dalmaciji poslije 1860. stala jačati narodna misao protiv Talijanaša, koje su vodili Lapenna i spljetski načelnik Bajamonti. Ova borba nadilazi žestinom daleko onu između narodnjaka i madžarona u Hrvatskoj, jer nerijetko bijaše tuđe narodnim vođama (Miho Klaić, Miho Pavlinović, Gajo Bulat, Kosta Vojnović) ugrožen život od nahuškane svjetine. Kao što je Gaj počeo svoje djelo kajkavštinom, a grof Janko Drašković obraćao se na „ilirske kćeri", da ih privuče u narodno kolo, njemačkom knjižicom, tako su i prvaci narodnoga pokreta u Dalmaciji našli za probitačno, da svijest bûde talijanskim jezikom u svom organu „Il Nazionale" (od 1862.). Da je ta misao odista bila zgodna, pokazala je slavna polemika, što ju je vodio urednik „Nazionala", obrazovani Natko Nodilo, velikim uspjehom sa čuvenim Nikolom Tommaseom, kad je pritekao u pomoć svojim talijanaškim zemljacima. Od tada napredovala je narodna stranka sve bolje, unatoč teškim progonima vlade, pa je već 1865. mogla u saboru zatražiti sjedinjenje s Hrvatskom. U julu 1870. narodna je stranka konačno i trajno iznijela na izborima potpunu pobjedu, stekavši 25 mandata protiv 16 talijanaških. Međutim pravi uspjeh oslabljen je malo prije utanačenim dualizmom u monarhiji (1867, 1868), tako da adresa saborske većine za sjedinjenje s Hrvatskom ostade bez važnijih posljedica. Valja ipak priznati, da je narodni preporod u Dal-

[1] Biskup Strosmayer ostavio je odmah poslije negativnoga odgovora Madžarâ Budimpeštu i nije više nikad dolazio ni na hrvatski ni na ugarski sabor (u velikašku kuću).

maciji došao nažalost bar za čitav decenij prekasno. U isto se vrijeme stala lagano buditi narodna svijest i u Istri, naročito zaslugom biskupa Jurja Dobrile i Krčanina Dinka Vitezića, koji osnovaše 1870. u Trstu list „Naša Sloga". Već 1871. održali su probuđeni Istrani „narodni sabor" kod Kastva (nedaleko od Rijeke), koji položi osnovu hrvatskomu političkom životu u Istri i po kvarnerskim otocima idući za tim, da otme iz talijanskih ruku jednu općinu za drugom, a osnivanjem škola da uščuva hrvatski živalj od silovitoga širenja talijanskoga jezika. U tom narodnom i prosvjetnom poslu uspješno prednjači „Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru".

Kratak ljetopis hrvatskoga javnoga života
(od 1873. do 1914.)

1873. sept. 8. razvojačene su hrvatska i slavonska Krajina.

— sept. 20. imenovan je Ivan Mažuranić banom.

1874. jan. 5. sankcioniran je zakon o ustrojstvu sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu.

— jan. 10. sankcioniran je zakon, kojim može „sabor bana odnosno njegova namjesnika pozvati na odgovornost, dotično optužiti ga za svaki njegov čin ili propust, kojim bude hotimice teško povrijeđen koji temeljni državni zakon, a tako i za svaki njegov čin ili propust, kojim bude državopravnoj samostalnosti kraljevine Hrvatske i Slavonije hotimice nanesen težak uštrb ili teška pogibelj". Banu i odjelnim predstojnicima sudit će „kraljevinski sud", izabran na hrvatskom saboru od uglednih ličnosti u zemlji.

— febr. 28. sankcioniran je zakon o preuređenju stola sedmorice, kojim je ban prestao biti njegov predsjednik.

— febr. 28. sankcioniran je zakon „o vlasti sudačkoj", kojim je pravosuđe „posvema razlučeno od uprave i od iste nezavisno".

— okt. 14. sankcioniran je zakon „o ustroju pučkih škola i učiteljskih škola za pučko učiteljstvo".

— okt. 19. otvoreno je sveučilište Franje Josipa I. u Zagrebu.

— nov. 29. „Matica Ilirska" mijenja ime u „Matica Hrvatska".

1875. jan. 14. sankcioniran je zakon o „pravu sakupljati se".

— febr. 18. sankcioniran je zakon „o ustroju ureda i vijeća za zemaljsku statistiku" u Zagrebu.

— maja 17. sankcioniran je zakon o slobodi štampe i uvedenju porote kod tiskovnih parnica.

1878. okt. 6. hrvatski sabor upravio je adresu na kralja sa željom, da se jednom pripoje Hrvatskoj netom okupirane zemlje Bosna i Hercegovina, a sjedine s Hrvatskom Vojna Krajina i Dalmacija te konačno riješi pitanje o Rijeci sazivom regnikolarnih deputacija.

— okt. 14. saborska adresa Ante Starčevića. Preporod „stranke prava".

1880. febr. 21. prihvaćena molba bana Mažuranića za odstup. Još prije toga podnio je spomenicu, u kojoj je naglasio svoju želju, da se Krajina sjedini s Hrvatskom i obnova financijalne nagodbe dokrajči u korist hrvat-

skoga stanovišta (od 1878. dalje vijećale su regnikolarne deputacije o njoj).

— febr. 21. imenovan je banom grof Ladislav Pejačević.

— juna 1. otvara financijalni ravnatelj u Zagrebu, Antun Dávid, naukovni tečaj, u kojem će financijalni činovnici učiti madžarski („Davidova škola").

— sept. 3. istupi Mato Mrazović sa 22 zastupnika povodom „Davidove škole" iz narodne stranke te osnova „nezavisnu narodnu stranku", koja pridrža kao glasilo „Obzor".

— nov. 9. bješe veliki potres u Zagrebu.

— nov. 27. uglavljena nova hrvat.-ugar. financijalna nagodba na deset godina.

1881. jula 15. dokinuo je kralj posebnim manifestom Krajinu i odredio njezino sjedinjenje s Hrvatskom.

1882. okt. 1. posvećena je stolna crkva u Đakovu.

1883. aug. 15. skinuše Zagrepčani s financijalnih zgrada u donjem gradu (Gundulićevoj ulici) i gornjem gradu (Opatičkoj ulici) grbove s madžarskim i hrvatskim napisima, što ih je istaknuo ravnatelj Dávid po nalogu ministra financija grofa Julija Szapáryja noću između 6. na 7. augusta.

— aug. i sept. nemiri u hrvatskom Zagorju i u bivšoj banskoj Krajini povodom zagrebačkih događaja od 15. augusta.

— sept. 4. kralj prihvatio ostavku bana grofa Ladislava Pejačevića (podastrtu 24. aug.) povodom zaključka ugarskoga ministarskoga vijeća, održana pod predsjedanjem ministra predsjednika Kolomana Tisze, a u prisutnosti bana Pejačevića u Beču, da se opet uspostave na financijalnim zgradama dvojezični grbovi, koji bijahu u protimbi s hrv.-ugar. nagodbom. Ovim događajem nestaje iz hrvatskoga političkoga života unionistâ staroga kova, dok je nasuprot protunagodbena „stranka prava" stala sve to većma jačati.

— sept. 4. kralj imenuje generala baruna Hermana Ramberga kr. komisarom, obustavivši time ustav u Hrvatskoj. Dne 6. sept. preuze Ramberg vladu i sjutradan 7. sept. dade dvojezične grbove uspostaviti vojničkom asistencijom. Protiv imenovanja komisara uloži prosvjed narodna stranka, a i obje opozicione stranke, „nezavisna" i „stranka prava", podigoše u svojim organima „Obzoru" i „Slobodi" (na Sušaku) glas protiv neustavnoga komisarijata. Uvedenje je komisarijata pokazalo, da nagodbenim zakonom nije potpuno zajamčen ustav Hrvatske i Slavonije.

— okt. 16. odstranjeni su po zaključku ugarskoga sabora s financijalnih zgrada u Zagrebu nedavno uspostavljeni grbovi s dvojezičnim natpisima i postavljeni novi bez ikakva natpisa („nijemi").

— dec. 1. kralj imenuje banom grofa Dragutina Khuen-Héderváryja, tadašnjega velikoga župana u Đuru. Istoga je dana riješen general Ramberg komisarstva i ustav vraćen. Opraštajući se sa činovništvom raznih oblasti u Đuru, reče grof Khuen-Héderváry: „Moj službeni djelokrug postat će drugi, a ja želim da i dalje služim domovini. Moje rodno mjesto leži ondje (to jest Nuštar u Slavoniji), ali moja je postojbina ovdje (naime u mjestu Hédervárou u đurskoj županiji), a ondje i ovdje jedna je domovina". Da su Ugarska i Hrvatska jedna domovina, ponovio je grof Khuen-Héderváry u hrvatskom saboru 17. dec. 1883. I tako je on prvi hrvatski ban, koji je izrekao u hrvatskom saboru misao jedinstva ugarske države.

— početkom decembra stigao je u Zagreb grof Khuen-Hédervâry i preuzeo upravu. Narodnoj stranci stavio je do znanja, ako mu ne stvori u saboru većinu, da će biti imenovan komisarom. Nato se narodna stranka podvrže vodstvu novoga bana.

1884. aug. 27. Davida Starčevića, isključena dan prije od šest saborskih sjednica, odstrani iz sabornice 12 oružnika.

— u septembru opravljeni su izbori. Od 110 mandata dobila je narodna stranka 69, nezavisna 13, pravaška 25, a „divljaci" 3.

— okt. 24. predsjednik sabora Mirko Hrvat isključuje samostalno protiv ustanovâ poslovnika 15 zastupnika stranke prava od osam sjednica, kojima su oružnici sjutradan spriječili pristup u sabornicu. Istoga dana, 24. okt., podnio je zastupnik Marko Lončarić prijedlog o pooštrenju saborskoga poslovnika, da se zastupnici mogu isključiti sve do 60 sjednica. Osim toga predložio je klotiru, to jest zaključak debate poslije tri dana na prijedlog desetorice zastupnika, o kojem se glasuje jednostavnim ustajanjem. Prijedlog prihvatila je većina u saboru sjutradan 25. okt.

— nov. 9. biskup Strossmayer blagoslovio je novu palaču Jugoslavenske akademije i otvorio Galeriju slika.

— dec. 2. sankcioniran je zakon, „kojim se djelatnost porotnoga suda privremeno obustavlja".

1885. jan. 30. izbor regnikolarne deputacije za odstranjenje nagodbenih povreda.

— u junu dao je ban Khuen-Hédervâry (na zahtjev ravnatelja kr. ugar. zem. arhiva Julija Paulera putem ugarske vlade) otpremiti iz kr. hrv. zem. arhiva nekoć zaplijenjene spise bivših hrvatskih samostana, dokinutih za Josipa II. i s imanja porodicâ Zrinskih i Frankopanâ. Ovi spisi bijahu do 1790. u Beču u komorskom arhivu, onda su preneseni u Budim u ugar. zemaljski, a 1849. preuzeo ih je ban Jelačić, odnosno Ivan Kukuljević, od tadanjega ugarskoga guvernera kneza Windischgrätza za hrvatski zemaljski arhiv.

— u septembru došao je kralj Franjo Josip I. prigodom velikih vojničkih vježbâ u Požegu.

— okt. 3. stavila je stranka prava, na usta zastupnika Grge Tuškana, u saboru prijedlog, da se ban Khuen-Hédervâry stavi pod optužbu zbog otpreme hrvatskih komorskih arhivalija.

— okt. 5. reče u sabornici ban, da je Hrvatska bila faktički u posjedu ovih spisa 35 godina, „ali da li je to bio pošten posjed, o tom bih ja podvojio". Nato nasta zaglušna buka u sabornici i gužva, za koje ban ostavi sa narodnom strankom sabornicu. Kad je nastavljena sjednica, isključeno je na 60 sjednica šest zastupnika stranke prava, među njima David Starčević i Josip Gržanić.

— u novembru proslava pedesetgodišnjice narodnoga preporoda na poziv građana zagrebačkih. Osnutak „ilirske arkade".

— dec. 18. odsuđeni su od zagrebačkoga sudbenoga stola David Starčević i Josip Gržanić zbog saborskih događaja od 5. okt. na tri mjeseca tamnice. Banski je stol onda povisio kaznu na pet mjeseci, promijenivši kvalifikaciju „zločin" u prekršaj. Radi iskaza pod prisegom u toj parnici odsuđen je onda i Grga Tuškan na dvije godine tamnice i gubitak građanskih prava.

1886. febr. 5. sankcioniran je zakon o reorganizaciji županijâ i kotarâ.

1887. febr. 13. sankcioniran je zakon o nadzoru srednjih i pučkih škola.

1888. u septembru došao je kralj Franjo Josip I. prigodom velikih vojničkih vježbâ u Bjelovar.

— sept. 29. sankcioniran je zakon o novom izbornom redu (prihvaćen u saboru 23. juna 1888.), kojim je snižen broj izbornih kotara na 90 (bez Riječke 88) i povišen census kod izbornikâ, umanjen broj virilistâ (na 45), a dano pravo glasa zajedničkim činovnicima.

— okt. 14. sankcioniran je zakon „o preustrojstvu pučke škole", kojim bješe (§ 4.) omogućeno u Hrvatskoj i Slavoniji podizanje madžarskih pučkih škola.

1889. dec. 10. produžena je financijalna nagoda hrv.-ugar., uz sniženje tangente na 44%, na deset godina.

1890. aug. 4. umr'o je bivši ban Ivan Mažuranić u Zagrebu.

1891. od 15. aug. do 15. okt. gospodarska izložba u Zagrebu.

1894. febr. 13. umr'o je Franjo Rački.

— sept. 19. sankcioniran je zakon o uvedenju madžarskoga jezika u realne gimnazije kao relativno-obligatnoga predmeta.

1895. okt. 14. do 16. kralj Franjo Josip I. u Zagrebu; položio završni kamen novoj zgradi hrv. nar. kazališta.

— okt. 16. spaljena je na Jelačićevu trgu od sveučilišnih đaka, za boravka kralja Franje Josipa I. u Zagrebu, madžarska zastava.

1896. febr. 28. umr'o je Ante Starčević.

1897. marta 6. sklopljena izborna koalicija izmedju hrvatske stranke prava i neodvisne narodne stranke.

1902. 1. i 2. septembra u Zagrebu nemiri protiv Srbâ.

1903. od marta do juna u Zagrebu, Podravini i Primorju veliki nemiri zbog madžarskoga natpisa na zgradi željezničkoga prometnoga upraviteljstva u Zagrebu.

— apr. 11. prvi krvavi sukob zbog madžarske zastave u Zaprešiću.

— juna 27. ban Khuen-Héderváry imenovan ugarskim ministrom predsjednikom (prvi put). Njegov odlazak iz Zagreba.

— jula 4. imenovan banom grof Teodor Pejačević.

— aug. 18. drugi krvavi sukob zbog madžarske zastave u Zaprešiću.

1904. dec. 29. osnovana pučka napredna stranka s organom „Pokretom".

1905. apr. 8. umr'o biskup Strossmayer.

— okt. 2. sastanak hrvatskih zastupnika iz Hrvatske, Dalmacije i Istre na Rijeci; zaključak je Riječka rezolucija od 3. okt.

— okt. 17. sastanak srpskih zastupnika iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u Zadru; postanak Zadarske rezolucije, koja prihvaća Riječku kao osnovu buduće narodne politike.

— dec. 12. manifest hrv.-srp. koalicije.

1906. maja 3.—5. pala je kod izbora narodna stranka, a hrv.-srp. koalicija, osnovana na Riječkoj rezoluciji, dobila je relativnu većinu.

— jula 25. imenovana je vlada iz redova članova hrv.-srp. koalicije.

1907. marta 1. sankcioniran je zakon za zaštitu slobode izbora.

— apr. 29. sankcioniran je zakon „o nazivlju općina i prebivališta u Hrvatskoj i Slavoniji".

— maja 14. sankcioniran je zakon „o promjeni tiskovnih zakona", kojim je uvedena sloboda štampe.

— u maju predložio je ministar Franjo Kossuth u zajedničkom saboru zakonsku osnovu „o željezničarskoj pragmatici", koja uvodi madžarski jezik kao službeni i na hrvatskim prugama. Borba hrvatskih zastupnika na zajedničkom saboru protiv ove osnove taktikom opstrukcije.

— juna 26. odstupio ban grof Teodor

Pejačević; istoga dana imenovan je banom Aleksandar Rakodczay.
— aug. 6. odstup vlade iz redova članova hrv.-srp. koalicije.
— dec. 12. raspušten je hrvatski sabor, u kojem je većina stavila prijedlog, da se ban Rakodczay stavi pod optužbu.
1908. jan. 8. odstupio Aleksandar Rakodczay, a banom imenovan barun Pavao Rauch.
— febr. 28. opravljeni su izbori, za kojih ban Rauch nije dobio ni jedan mandat, a hrv.-srp. koalicija 57.
— marta 12. otvoren hrvatski sabor, no već 14. odgođen kraljevskim otpisom od 3. marta na neizvjesno vrijeme, a da se nije ni konstituirao.
1909. jan. 15. državni odvjetnik zagrebačkoga sudbenoga stola diže optužbu protiv 53 Srbina zbog veleizdaje.
— od 3. marta do 5. oktobra veleizdajnička parnica pred zagrebačkim sudbenim stolom.
— od 9. do 22. dec. tako zvani Friedjungov proces pred porotom u Beču. Povod bješe članak Friedjungov u bečkoj „Neue Freie Presse" od 25. marta 1909., kojim je obijedio hrv.-srp. koaliciju s nedopuštenih sveza sa Srbijom.
1910. febr. 5. odstupio je ban Rauch, a imenovan Nikola Tomašić.
— maja 28. sankcioniran je zakon „o izbornoj reformi u Hrvatskoj", predložen saboru na prihvat 5. maja. Njime je broj izbornika znatno povećan (na 190.000 prema 50.000 od prije) sniženjem censusa.
— aug. 22. raspušten je hrvatski sabor.
— okt. 31. izbori opravljeni za hrvatski sabor, u kojima je hrv.-srp. koalicija dobila relativnu većinu.
1911. nov. 7. raspušten je hrv. sabor.
— dec. 15., 16. i 18. opravljeni izbori: hrv.-srp. koalicija dobila apsolutnu većinu.
1912. jan. 19. odstupio je ban Nikola Tomašić, a imenovan Slavko Cuvaj.
— jan. 25. raspušten je hrvatski sabor.
— apr. 5. Slavko Cuvaj imenovan komisarom.
1913. jula 21. dignut je Slavko Cuvaj sa službe, a komisarom imenovan barun Ivan Skerlecz.
nov. 27. barun Ivan Skerlecz imenovan banom.
— dec. 2. ban Skerlecz izdao je provedbenu naredbu o nazivlju mjesta u Hrvatskoj (na osnovi zakona od 29. apr. 1907.).
— dec. 6. ugarska je vlada povukla Kossuthovu željezničarsku pragmatiku i podnijela novu, u kojoj je izostala jezična odredba.
dec. 16. izbori opravljeni u Hrvatskoj; hrv.-srp. koalicija zadobila apsolutnu većinu.
1914. juna 17. otvoren je četvrti odjel kr. zem. vlade „za narodno gospodarstvo".

VI.
Bosna i Hercegovina u XIX. vijeku.

Ojačanje bosanskih velikaša. Stalno opadanje osmanlijskoga carstva kroz XVII. i XVIII. vijek imalo je za posljedicu, da je i u Bosni i Hercegovini (kao u nekim drugim pokrajinama) sve to više rasla moć onamošnjega muslimanskoga plemstva. I tada se Bosna

[1] Up. Prelog, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade. II. dio (1739—1878). Sarajevo (1916).

dijelila (kao u XVI. vijeku) na sandžakate (kao županije ili okružja), a ovi na kadiluke i nahije (kao kotari), kojima su upravljali kadije ili kapetani ili muselimi, obično članovi najmoćnijih porodica; čast ta je sve češće prelazila od oca na sina. Sandžakâ ili pašâ više nije bilo, a tako ni beglerbega,[1] već je zemlji stajao na čelu carski namjesnik obično zvan vezir, a stolovao je stalno od druge polovice XVII. vijeka u Travniku.[2] Na taj je način Bosna stekla u upravi neki iznimni položaj u carstvu, a taj su carski namjesnici morali ne samo poštivati nego i podupirati, ako su htjeli da u miru provedu svoje namjesnikovanje. Već u drugoj polovici XVIII. vijeka hoće svaki bosanski velikaš (ajan), da se u zemlji vlada po njegovoj volji, koju su vodili lični interesi, a ne političke ideje, pa tako se opet u bitnosti obnoviše one prilike, s kojima smo se sretali u XIV. i XV. vijeku, samo mjesto bana i kralja sjedio je sada u zemlji vezir, a mjesto hercegâ, vojvodâ i knezova okružuju ga kapetani, age i begovi. Dok je Carigrad trpio ove prilike, bješe u zemlji mir, no kad su sultani počeli da provode u državi razne reforme (naročito vojničke), ne bi li opet povratili carstvu izgubljenu moć i slavu, onda su protiv sebe podigli bosanske velikaše i njihove pomagače janjičare, kojih su se glavari nazivali baše. Ove reforme uzeo je ozbiljno i dosljedno provoditi sultan Mahmud II. (1808—1839), a napose još odluči skršiti moć bosanskih velikaša, a Bosnu i Hercegovinu potpuno izjednačiti u administrativno-političkom obziru s ostalim zemljama carstva.

Borbe do Husein-kapetana Gradaščevića. S tom zadaćom posla sultan za vezira u Bosnu Ali Dželaluddin pašu, čovjeka gvozdene ruke i veoma darovita. Čim stiže u Bosnu (u martu 1820.), poče energički provoditi red i mir, priječeći žiteljima slobodan prolaz iz jednoga mjesta u drugo bez putnoga lista kadijina (teskere) i kažnjavajući svaku krađu i zulum, počinjen i na kršćaninu, najokrutnije. Kad je predobio za sebe neke odličnije bosanske rodove, onda uze njihovom potporom progoniti ostale; već 1821. dao je pogubiti mnogo kapetana i uglednih Sarajlija, dok je na juriš zauzeo otporni Mostar i Srebrenicu (nedaleko od Drine). Međutim 1822. umre, valjada otrovan, a onda se opet vrati u Bosnu dojakošnje stanje anarhije i nereda.

---

[1] Gl. gore str. 202—203.

[2] Prije bijaše sjedište beglerbegovo (od 1580.) u Banjaluci zbog neprekidnoga ratovanja na hrvatskoj granici. U Sarajevo dolazio bi vezir samo iznimno, više na prolazu u Travnik ili iz njega. Vremenom su Sarajlije to smatrali kao pravo svoje.

Skoro potom dade se sultan Mahmud II. na presudan korak, kad je 29. maja 1826. uveo privolom šejh-ul-islama (vrhovnoga svećenika), velikoga vezira i glavnih časnika redovito unovačenu i izvježbanu vojsku po zapadnom uzoru, s uniformom i jednakim oružjem, zvanu m u a l l e m i s k e n d ž (izvježbana ruka), a onda 16. juna dokinuo janjičarske čete ugušivši prije toga krvavo njihovu uzbunu, da se povuče naredba o novoj redovitoj vojsci. Kad se za te krupne događaje saznalo u Bosni, zavlada veliko ogorčenje, jer su bosanski velikaši dobro znali, da je propašću janjičara došla i njihova. Kad je dakle carski vezir B e l e n l i H a d ž i M u s t a f a p a š a proglasio u Travniku carski ferman o ukinuću janjičarâ, uzbuni se sva Bosna, a napose onamošnji janjičari (baše), koji su bili rastrkani po čitavoj zemlji. Buntovnicima stade na čelo K a r a A l i a g a R u š č u k l i j a, koga prijatelji proglase u Sarajevu — središtu nemirâ — janjičarskim agom, a onda na skupštini (u sept. 1826.) sastave izjavu, da se carski ferman odbija. Tu je izjavu poslije potpisala malo ne većina bosanskoga muslimanskoga plemstva, držeći da su sultanovim reformama došli u pogibao ne samo njihovi privilegiji, nego i vjera. Pred ovom uzbunom ostavi Mustafa paša Bosnu, a na njegovo mjesto dođe za vezira A b d u r r a h m a n p a š a, dosada beogradski valija, čovjek doduše slaba tijela, ali lukav i odvažan. Abdurrahman pođe potom najprije u Zvornik, gdje su onamošnji velikaši bili protivnici janjičarâ, i sprijatelji se s kapetanom Vidajićem. Međutim se i Sarajlije razdijele u dva tabora, za janjičare i protiv njih, našto Abdurrahman koristeći se takim prilikama pošlje u Sarajevo neke svoje čete, koje uhvate glavne kolovođe buntovnikâ, među njima i Ali agu Ruščukliju, pa ih dade u Zvorniku pogubiti. Nato krene sam u Sarajevo i dobrza veoma razrijedi janjičare tuđe i po svoj Bosni. No kad je malo potom došlo do rata s Rusijom (1828), a Abdurrahman trebao da iz Bosne izvede na bojište oveću četu, onda je sav njegov krvavi uspjeh propao; Bošnjaci mu se naime opriješe, našto morade ostaviti zemlju bez vojske. Zbog toga bi ne samo skinut s vezirstva, već na putu u Carigrad i smaknut. Sada dođe u Bosnu kao vezir blagi M o r a l i A l i N a m i k p a š a (1828—1831), ali njegov postupak još je manje mogao učiniti reda, negoli Abdurrahmanova strogost, pače izazvao je samo prezir ohrabrenih bosanskih velikaša.

Husein - kapetan Gradaščević. Budući da su uznemireni Bošnjaci očekivali od dana u dan nove nasilne pokušaje porte,

da i u Bosni provede svoje vojničke i porezne reforme, sastadoše se prvaci početkom 1831. u Tuzli, gdje su se odlučili na odrešit otpor izabravši vođom kapetana Huseina iz Gradačca (nedaleko od Brčkoga na Savi) i stupivši u svezu s otpornim skadarskim Mustafa pašom Bušatlijom (Skodra paša); no hercegovački velikaši, na čelu im Ali aga Rizvanbegović Stočević i Smail-aga Čengić, muselim (kapetan) gatački, nijesu pristali uz njih. Tako se sada odijeli Hercegovina od Bosne. Međutim udariše bosanski velikaši sa svojim četama pod Huseinovim vodstvom na Travnik, potuku carske privrženike, a samoga vezira Namik pašu prisile na predaju. Kad im se uzeo pretvarati kao protivnik carskih reforamâ, odrede mu, da im isposluje mir kod sultana uz ove uvjete: porta ima opozvati vojne reforme; Bošnjaci birat će sami sebi zemaljskoga glavara; porta ima da se odreče svake kontrole i miješanja u unutrašnje poslove bosanskoga vilajeta; Bosna pak daje sultanu samo godišnji danak od 4 hiljade kesa (2 milijuna groša). Husein-kapetan i njegovi drugovi tražili su dakle potpunu autonomiju Bosne. Iz Travnika krene potom Husein-kapetan s 25.000 vojske prema Kosovu, da se sjedini sa Skodra pašom, u koga je bilo 40.000 momaka. Bojeći se veliki vezir Rešid paša, da će združeni Bošnjaci i Arnauti udariti na Carigrad, iskoristi brže bolje sporo kretanje Huseinovo i požuri napadaj na Skodra-pašu s kakih 40.000 dobre vojske, ne bi li osujetio njegovo združenje s Huseinom. I odista, u visinama oko Prilepa bješe Skodra paša razbijen i prisiljen na povratak u Skadar. Uza sve to Husein kapetan, sašavši na Kosovo, razbije oko polovice jula 1831. velikoga vezira, koji umače teško ranjen u Skoplje, dok je Ali paša Vidajić Zvornički zauzeo Peći. No Bošnjaci nijesu umjeli da iskoriste svoje pobjede, jer kad su Rešid-pašini ljudi došli među njih, odmah se s njime upuste u pregovore, pače se i zavade između sebe. Bošnjaci su tražili, da se reforme nemaju protegnuti na Bosnu, vezirom ima da bude samo domaći sin, a sada da se odmah imenuje Husein-kapetan. Kad im je veliki vezir obećao ispunjenje svih uvjeta, Bošnjaci i ne čekajući na sultanovu potvrdu krenu kući i time proigraše sve svoje uspjehe, pače među njima nastupiše mržnje, zavist i gloženja, tako da je uspjeh velikoga vezira bio potpun. Ali Husein-kapetan vrativši se u Bosnu (u jesen 1831.) nastani se u vezirskoj palači u Travniku, proglasi sebe vezirom bosanskim[1] i uze vla-

[1] Husein se volio potpisivati „Vitez od Bosne", no narod ga je prozvao (a tako pamti još i danas) „Zmaj od Bosne".

dati kao nezavisan gospodar Bosne i pošlje vojsku na nepokorne Hercegovce; no ona ne opravi ništa. Međutim nije nikako dolazio sultanov ferman o imenovanju Huseinovu za vezira; zato ga uzeše mnogi ostavljati, pače mu se i protiviti. Uto imenova sultan Mahmud bosanskim vezirom Hamdi Mahmud pašu, a taj pođe na proljeće 1832. s vojskom u svoj vilajet. Pobivši neke omanje bosanske čete, Mahmud paša konačno potuče samoga Huseina najprije kod Hana Buloga (sredinom maja), a onda pred sarajevskim zidinama i prisili na bijeg preko Save. Tuđe su njega i njegovu pratnju krajiški časnici najprije razoružali, a onda otpremili u Osijek, gdje je bio interniran. Tako je skršen ustanak, a Bosna se za neko vrijeme primirila, primivši na znanje carske reforme. Posljedica bješe, da je sada (1832) Hercegovina otkinuta od Bosne i učinjena zasebnim vilajetom s Ali pašom Rizvanbegovićem Stočevićem kao vezirom; to mu je bila nagrada, što je pomogao Mahmud paši u bitki pred sarajevskim zidinama protiv Husein-kapetana. Iz Osijeka bi kasnije „Vitez od Bosne" otpremljen u Carigrad, gdje su ga odsudili na izgon u Trapezunt; no još prije negoli je tamo pošao, umre u Carigradu (krajem 1832.). Međutim je Mahmud paša mirno vezirovao u Bosni prenijevši stalno sjedište iz Travnika u Sarajevo, gdje su sagrađeni posebni vezirski dvori i vojarne za stalnu posadu turskih redovitih četa. Ovako je ostalo i za njegova nasljednika Davud paše (1833—1835), no kad je došao Vedžihi Mehmed paša (1835—1840) i dokinuo nasljedne kapetanije, razdijelivši Bosnu u muselimluke s imenovanim muselimima na čelu, opet planuše pojedinačne bune i mjesni nemiri, ali ih je paša dobrza ugušio snažnom rukom.

Nove reforme; ukinuće feudalnoga sustava u turskom carstvu. Pod kraj vezirovanja Vedžihi paše umre sultan Mahmud II. (30. juna 1839.), a naslijedi ga 16-godišnji sin Abdul-Medžid (1839—1861), za koga preuze upravu države veliki vezir Rešid paša. Taj se odluči, da će Tursku uvesti u red naprednih evropskih država. Njegovo je dakle djelo bio hattišerif od Gülhané (poč. novembra 1839.), koji obeća sigurnost života, časti i imanja svim podanicima bez razlike narodnosti i vjere, a uz to ograniči smrtnu kazan jedino na privolu porte. Pored toga uvedeno je novačenje kod vojske i opće plaćanje poreza prema posjedu i imutku. S hattišerifom u svezi izdan je i niz organičkih zakona, zvanih tenzimati hairrije (spasonosne uredbe). Međutim ma da je bio javno proglašen, hatišerif nije imao u Bosni nikakve praktičke poslje-

dice, jer je sve ostalo pri starom još dobar niz godina. Sve su se osnove velikoga vezira razbile ne samo na otporu Bošnjaka i Hercegovaca, nego na potpunom pomanjkanju sposobna i valjana činovništva, počev od istoga vezira niže, jer samo njime mogle se provesti ustanove tenzimata, kojim bješe uopće dokinut feudalni sistem u carstvu. Pače sada nastadoše sukobi između agâ i kmetovâ, koji će se konačno pretvoriti u otvorene bune kršćanâ protiv muslimanâ.

Pogibija Smail-age Čengića. Kao u Bosni tako je bilo i u Hercegovini smutnjâ i okapanjâ s provođenjem ustanova tenzimata, pače tude je upravo tiranski pašovao Ali paša Rizvanbegović kao samostalni hercegovački vezir. Za njim su se povodili i njegovi drugovi, među kojima se navlaš ističe gatački muselim Smail-aga Čengić, potomak osmanlijske porodice, doseljene iz Male Azije početkom XV. vijeka u hercegovačko Zagorje. Još 1836. — kad su se podigli neki kršćanski kmetovi uz crnogorsku granicu (Grahovljani, Drobnjaci i drugi) — upleo se u te smutnje crnogorski vladika Petar II. Petrović Njegoš, pjesnik zimzelenoga „Gorskoga Vijenca". Međutim Smail-aga pobije na Grahovu polju ne samo Grahovljane, nego i one crnogorske čete, koje im je poslao u pomoć vladika (u aug. 1836.). Budući da je tom prilikom poginulo više članova vladičine kuće, žudio je od toga vremena crnogorski gospodar za osvetom. Na njegov savjet dakle domame konačno Drobnjaci Smail-agu k sebi, da pokupi zaostali harač. Kad Smail-aga dođe, navale na nj noću 5. oktobra kod Mletička udruženi Drobnjaci i Crnogorci te mu ametom pobiju četu, a i njega samoga ubiše. Ovaj je događaj, ma da su Hercegovci već u januaru 1841. ljuto osvetili pogibiju Smail-aginu na Drobnjacima, izazvao opću radost među kršćanima i ojačao kod njih ugled Crne Gore. Glas o njemu raširio se daleko i podade konačno građu za klasično hrvatsko pjesničko djelo Mažuranićevo: „Smrt Smail-age Čengića", spjevano u Karlovcu 1844.

Tahir-paša i Omer-paša. Poslije dulje stanke zače opet u Bosni energički provoditi tenzimat novi vezir Tahir-paša (1846—1850); on naročito upokori Sarajlije, ali kad je okrenuo na Krajinu, bješe kod Bihaća sustavljen i prisiljen na povratak u Travnik, gdje i umre od kolere. Za njegova vezirovanja proglašen je sultanov ferman, kojim bi ukinuta kmetska robota (1848), no sada zatraže muslimanski posjednici, da im kmetovi daju trećinu s njivâ i polovinu s livadâ. Kad su se kmetovi potužili protiv ove samovoljne odredbe svojih gospodara, pošlje porta u Bosnu Omer pašu Latasa, da konačno

obračuna s otpornicima.[1] Ljeti 1850. došao je Omer paša u Sarajevo s jakom turskom vojskom, pa redom skrši otpornike, najprije u Posavini, onda svrže sa časti hercegovačkoga vezira Ali pašu Rizvanbegovića i dade baciti u tamnicu (1851) i konačno satre Krajinu oko Banjaluke i Bihaća, gdje nije pravo bilo carske vlasti još od 1832. Ovamo u Krajinu dovedoše Omer paši hercegovačkoga Ali pašu, našto ga dade — starca od 80 godina — ubiti. Tako je krajem aprila 1851. konačno skršen otpor bosanskih feudalaca. Kad se Omer paša vratio u Sarajevo, odsada stalno sjedište vezirovo, razdijeli Bosnu na šest okružja, a ova na mudirluke ili kaze; okružjima stajao je na čelu kajmekam, podjedno upravitelj i sudac, a mudirlucima mudiri kao upravitelji, a kadije kao suci. U Sarajevu sjedio je vrhovni sudac mulla. Inače još je ukinut spahijski sistem i uvedeno novačenje za vojsku, ali agrarno pitanje ostade netaknuto. Sada (1850) osnovan je u Sarajevu i austrijski generalni konzulat, a taj je na pučanstvo vršio sve to snažniji utjecaj; muslimani više su ga se bojali od svoje vlade, a kršćani opet gledali su u njemu svoga zaštitnika.

Okupacija Bosne i Hercegovine. Padom muslimanskih feudalaca ojačaše po prirodi stvari kršćanski kmetovi. Jedno zbog nevršenja ustanovâ sultanskih reforama, za koje su oni dašto znali, ali još više zbog neriješena agrarnoga pitanja i teških poreznih tereta, oni se sve to češće i žešće bune. U prvi mah bili su glavni buntovnici pravoslavni Srbi, dok su katolički Hrvati mirovali. Naročito se dizala južna Hercegovina, podupirana Crnom Gorom, tako da su ondje od pedesetih godina dalje redovito izbijali sada veći sada manji pogranični sukobi. Tomu nijesu pomogle ni komisije, što ih je slala porta sama, a ni one mješovite, kod kojih su sudjelovali zastupnici vanjskih vlasti, Austrije, Rusije, Francuske, Engleske i Pruske (1861), a ni vrsno vladanje posljednjega odličnijega vezira u Bosni Topal Šerif Osman paše (1860—1869), koji se mnogo brigao za materijalni i kulturni napredak zemlje. Sada se stala i Srbija uplitati u bosanske poslove, pače njezin je knez Mihajlo Obrenović tražio od sultana, da mu predade u carsko ime administraciju Bosne (au nom et pour S. M. le Sultan), dok je istodobno posvećivao naj-

[1] Omer paša Latas rođen je 1806. u selu Janja Gora općine Plaški kao sin natporučnika. Zvao se Mihajlo Latas i svršio je u Gospiću vojničku školu. Potom je dodijeljen stožeru (štopu) kao „kadet feljbaba", no ubrzo je odbjegao u Tursku, poturčio se i sposobnošću svojom došao do ranga paše (generala).

veću pažnju Hercegovini novi crnogorski vladar knez Nikola. Razumije se, da je sve to izazivalo i budnu pažnju austro-ugarske monarhije, koja se u takim prilikama odlučila, da će obje zemlje — ako ih već mora Turska da izgubi — uzeti u svoju upravu. U takim je dakle prilikama buknuo u julu 1875. ustanak u Hercegovini, izazvan nemilosrdnim pobiranjem poreza. Malo prije došao je u Dalmaciju kralj Franjo Josip I., a njegova je prisutnost u blizini Hercegovine znatno utjecala na katolike u toj zemlji, pa su se i oni pridružili ustanku pod vodstvom župnika don Ivana Musića. Malo kasnije pobune se kršćani i u bosanskoj Krajini (u augustu), kojom je prilikom sva sila naroda prebjegla u Hrvatsku i Slavoniju. Budući da su svi pokušaji evropske diplomacije, da se putem komisijâ učini ustanku kraj, ostali bez rezultata, došlo je konačno do rata između Srbije i Crne Gore s Turskom (1875—1876), a onda do rusko-turskoga rata (1877—1878).

Kad se u Berlinu na kongresu uređivalo pitanje Balkanskoga poluotoka poslije rata, ovlastile su velevlasti na prijedlog Engleske austro-ugarsku monarhiju, da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu i da u njoj primi upravu. Ovoj su zadaći potom udovoljili generali Josip Filipović i Stjepan Jovanović. Prvi ušao je u Bosnu preko Save kod Broda i zauzeo 19. augusta 1878. Sarajevo, a drugi još 5. augusta Mostar preko Dalmacije.

U okupiranom stanju ostale su obje zemlje sve do 5. oktobra 1908., kad je car i kralj Franjo Josip I. proglasio manifestom njihovu aneksiju austro-ugarskoj monarhiji, a 20. februara 1910. dobiše one svoj zasebni ustav.

VII.

Kratak pregled povijesti republike dubrovačke.[1]

Razdioba. Povijest se republike dubrovačke dijeli u tri doba. Prvo (bizantinsko) ide od početka do godine 1205., u koje bijaše Dubrovnik poglavito pod vrhovnom vlasti bizantinskoga carstva. Drugo (mletačko) od godine 1205. do 1358. vrijeme je vrhovne prevlasti dužda mletačkoga. Treće obuhvata razdoblje od 1358. do 1808. i sačinjava doba samosvojnosti, i to najprije pod protektoratom ugarsko-hrvatskih kraljeva (do 1526.), a onda pod prividnim turskih sultana (do 1684.). To je doba sjaja, moći i književne

[1] Gl. Jireček, „Dubrovnik" u Ottovu „Nauč. slov." VIII, 94—101.

slave dubrovačke, dok konačno Francuzi ne učiniše kraj njegovoj stoljetnoj slobodi.

Postanak i položaj. Kolijevka je grada Dubrovnika Epidaurum (Epidavar dubrovačkih spomenika, danas Cavtat), po imenu sudeći grad grčkoga postanja, ali se u izvorima navodi prvi put istom godine 47. pr. Hr. za građanskoga rata između Cezara i Pompeja sa čisto latinskim žiteljstvom. Grad je opskrbljivao iz susjednih gorskih izvora pitkom vodom dugačak vodovod, po kojem je onaj kraj, kojim je vodovod prolazio, docnije i prozvan Konavle (lat. Canalis, rom. Canale). Kad su početkom VII. vijeka Sloveni razorili Epidaurum, odseliše se oni žitelji, što su umakli nožu i ropstvu, kakvih desetak kilometara na sjever i utemelje na kamenom poluotočiću (ako ne otočiću još u to doba), podno brda zvana Sveti Srđ, nov grad Ragusium (rom. Ragusa[1]), docnije hrvatski zvan Dubrovnik.[2] Žiteljstvo njegovo bilo je isprva romansko, a istom od XII. vijeka dalje počinju se u njem isticati vremenom doseljeni susjedni Sloveni (Hrvati i Srbi), koji već u XV. vijeku podadoše gradu slovensko obilježje.

Geografski položaj Dubrovnika odlučno je utjecao na njegovu budućnost, jer se on nalazio ondje, gdje prestaje dalmatinsko otočje i gdje je morska pučina, idući od sjevera na jug, prvi put otvorena. Pored toga još je znatno, što je sva obala u njegovu susjedstvu razvedena dubokim zatonima i prirodnim lukama, u prvom redu Gružem (Gravosa). Ali i kopnene su prilike bile veoma povoljne, jer su se svi putovi, što su vodili iz gorovitoga zaleđa, naročito iz Trebinja i današnje sjeverne Crne Gore, ondje sastajali, pače i područje rijeke Neretve je imalo zbog močvarnoga i nezdravoga ušća svoje pravo i prirodno stjecište baš u Dubrovniku. Dolinom su Neretve opet vodili glavni prometni putovi u Bosnu, Srbiju, Bugarsku i dalje sve do Carigrada. Budući da je Dubrovnik u početku imao veoma malo zemljišta u svojoj vlasti, a i ovo je samo rodilo pored neznatne količine žita poglavito uljem i vinom, to je on bio od iskona prinuđen, da se služi svojim geografskim položajem baveći se ribarenjem i trgovinom. Kod toga je imao pred očima jedino svoju materijalnu korist udešavajući prema njoj i svoj politički rad, tako da se vazda u zgodan čas znao

[1] Na istočnoj obali Sicilije bješe u srednjem vijeku također grad Ragusa.

[2] Od staro-slov. *dǫbrъ* (— dub) nastade dubrava i dubrova (šuma, gaj), a od toga daljim izvođenjem sloga Dubrovnik. Pop Dukljanin ga označuje kao *sylvester*.

pokloniti jačemu, tobože kao „vrhovnome gospodaru", čime i jest sve do početka XIX. vijeka sačuvao svoju nezavisnost.

Prvo doba (do 1205.). U prvom je početku bio Dubrovnik grad bizantinske Dalmacije, plaćajući za svoje vinograde i maslinike izvan gradskih zidina godišnji danak od po 36 zlatnika susjednim knezovima slovenskim, zahumskom i travunjskom, na kojih su se zemljištu oni nalazili; taj se danak zvao m o g o r i š (lat. magarisium). Izrijekom se Dubrovnik prvi put pominje 867., kad su ga Arapi (Saraceni) kroz dulje vremena uzalud podsjedali i konačno morali uzmaći ispred bizantinske pomoći. Za ratovanja između careva Vasilija II. i Samuila bugarskoga koncem X. i početkom XI. vijeka prepusti bizantinski car zaštitu nad Dubrovnikom mletačkomu duždu Petru II. Orseolu, koji primi poklonstvo grada godine 1000. Ali već za cara Romana III. (1028—1034) opet su Dubrovčani podanici bizantinski te sa svojim lađama pomažu bizantinskoj mornarici u ratu s Arapima. Nekako krajem XI. vijeka postade dubrovačka biskupija (nasljednica epidavarske) nadbiskupijom, pa tako se grad oslobodi svakog stranog utjecaja na svoje crkvene poslove. Kad se u južnoj Italiji namjestiše Normani, prizna Dubrovnik njihovu vrhovnu vlast, jer u ratu, što se vodio između cara Aleksija I. Komnena i hercega Roberta Guiskarda, Dubrovnik se opet povrati pod bizantinsku vlast pa se pod njezinom zaštitom znatno podiže, tako da ga arapski geograf I d r i s i (oko godine 1135.) opisuje kao velik grad, a njegovi radini i hrabri žitelji imaju oveću mornaricu, kojom se daju na daleka putovanja.[1] Za rata između cara Manuila Komnena i Venecije osvojiše 1171. Mlečani Dubrovnik, no odmah ga i ostaviše. Kad su poslije smrti Manuila Komnena u bizantinskom carstvu nastali veliki meteži, priznavao je on od 1185. do 1190. ponovo vrhovnu vlast normanskih vladara, a onda se opet vrati pod bizantinsku do godine 1205. U to je doba Dubrovnik već toliko proširio svoje trgovačke sveze sa zaleđem i okolišem, da se pokazala potreba za sklapanje posebnih ugovora s tamošnjim vladarima i glavarima, tako s Kotoranima, sa srpskim velikim županom Stjepanom Nemanjom, s b o s a n s k i m b a n o m K u l i n o m (1189), s omiškim Kačićima i humskim knezom Miroslavom, bratom velikoga župana Stjepana Nemanje. Podjedno su ugovarali Dubrovčani s istarskim gradom Rovinjem i talijanskim gradovima Pizom i Ankonom.

---

[1] Idrisi (koji je živio na Siciliji) izrijekom kaže za Dubrovnik, da je najjužniji grad u „kraljevstvu hrvatskom".

Drugo doba (1205—1358). Osvojenje Carigrada od Mlečana i francusko-lombardskih vitezova za tako zvane četvrte križarske vojne (1204) sasvim je promijenilo političke odnose na istoku. Bizantinsko je carstvo osim neznatna dijela bilo uništeno, a Venecija postade u taj par prva pomorska vlast na Sredozemnom moru. U to se doba (1205) Dubrovnik podloži republici mletačkoj priznavši duždа vrhovnim gospodarom. Po tradiciji tlačio je knez Damjan Juda dubrovačke građane i vlastelu tako jako, da su oni tobože sami pozvali Veneciju, da ih spase. Odsada je stolovao u Dubrovniku mletački knez (comes), počevši od 1237. imenovan na dvije godine, no podknez (vicecomes) i ostalo činovništvo bila su domaća vlastela; isto tako nije ni mletačke vojske bilo u gradu. Tješnja veza s Venecijom za doba njezine najveće moći bila je po Dubrovnik od znatnoga utjecaja, jer je on u to vrijeme uredio svoju upravu, proširio zemljište i udario sigurne osnove svojoj istočnoj trgovini.

Unutarnja uprava uređena bi posebnim statutom (1272). Istodobno se od svoje volje podloži Dubrovniku otok Lastovo, dok su Dubrovčani grad Ston i stonski rat (poluotok Pelješac) godine 1333. kupili od bosanskoga bana Stjepana Kotromanića i srpskoga kralja Stjepana Dušana za gotove novce. Trgovinu pak svoju proširili su po moru do Tunisa, Egipta, Sirije i Crnoga mora, a trgovačke ugovore uglaviše ili obnoviše s Bosnom, Srbijom, Bugarskom i Bizantom. I s Italijom bio je Dubrovnik u to doba u živahnom prometu, naročito s Ankonom, Firencom, Napuljem i Sicilijom. Najglavniji dio trgovine dubrovačke bješe u jednu ruku prevoženje istočnih sirovina na zapad, a uvoženje zapadnih industrijalnih produkata na istok. Za slobodno trgovanje po Srbiji plaćali su Dubrovčani od 1240. srpskim vladarima danak na dan sv. Dimitrija zvan „srpski dohodak", koji je vremenom dosegao visinu od današnjih 10.000 kruna. Još su se Dubrovčani u to doba uzeli živo zanimati procvalim rudarstvom u Bosni, Srbiji i Bugarskoj, a i grad sam se znatno povećao i brojem žiteljâ porastao.

Treće doba (1358—1808). Zadarskim mirom od 1358. izgubila je Venecija za pô stoljeća sve otoke i gradove na istočnoj obali Jadranskoga mora. I tako priznade Dubrovnik na osnovi zasebnoga ugovora 1358. protektorat ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika I. Kralj ugarsko-hrvatski primao je od Dubrovčana godišnji danak od pet stotina dukata, a u ratu imali su ga pomagati na moru, dok se u njihove unutarnje poslove nije nimalo miješao. U političkim poslovima općega državnoga interesa bio je D u b r o v n i k doduše p o d-

reden hrvatsko-dalmatinskomu banu, ali samo prividno, jer zapravo bijaše sasvim slobodna republika, ravna svojim talijanskim družicama.

U to se doba zgodiše znatne promjene u dubrovačkom ustavu. U početku bilo je vladanje u Dubrovniku u glavnom demokratsko, jer je skupština (concilium generale), na koju se sastajao sav narod, bila glavno zakonodavno tijelo. Tekar poslije sve je više ojačavalo plemstvo, a puk (plebs) bi konačno uklonjen od državne uprave ukinućem skupštine (oko 1395.); sve poslove njezine preuze vele vijeće, pa tako poprimi Dubrovnik značaj patricijske republike. Odsada se sastajao sav državni život dubrovački u kneževskom dvoru, sagrađenom koncem XIV. vijeka. Ovdje se skupljalo vele vijeće (consilium maius) sastavljeno od svih neporočnih gradskih plemića, starijih od dvadeset godina. Vele vijeće stvaralo je zakone i biralo općinsko činovništvo, poglavito članove vijeća umoljenih (consilium rogatorum), u početku njih šest, docnije dvadeset četiri, konačno četrdeset i pet plemića, i to doživotno. Vijeće umoljenih se sastajalo po dva puta na nedjelju, vijećalo je o zakonima, što će ih predložiti velom vijeću, i opravljalo sudačke poslove. Kao izvršujuću vlast biralo je ovo vijeće umoljenih malo vijeće (consilium minus), sastavljeno od sedam članova, koje bi sudilo činovništvu i izabiralo između sebe kneza. Knez (rector) birao se od 1358. dalje samo na mjesec dana, a bijaše više reprezentant negoli pravi vlastodržac. Oblačio je na sebe mantiju od crvenog damasta (toga), crvene čarape i crvene cipele. Samo u zvaničnim poslovima smio je za vrijeme svoga kratkoga kneževanja ostaviti dvor, a i onda jedino u pratnji maloga vijeća i zasebne glazbe. Kneževska čast, kao i sve ostale bile su besplatne, dakle počasne službe. Stalne vojske u Dubrovniku nije bilo; tek su kastelani pazili na pojedine utvrde s određenom četom stražara. Dašto, u potrebi Dubrovnik se ispomagao plaćenicima.

Za protektorata ugarsko-hrvatskih kraljeva, koji su svi redom, obično pri nastupu na prijestô, potvrdili ugovor, što ga je sklopio kralj Ludovik I. s Dubrovnikom, podiže se on do najvišega stepena snage i sjaja, naročito prvom polovicom XV. vijeka. U to je doba republika dubrovačka imala najširi teritorij i najvećma razgranjenu trgovinu i industriju. Grad sam brojio je oko 40.000 stanovnika, a imao je do trista trgovačkih brodova, koji su plovili do Španije i Engleske, pače dubrovačkih mornara bilo je i na putovanjima Ko-

lumbovim. U gradu su bile podignute državnom potporom tvornice sukna, boja i sapuna, a lijevala su se zvona i topovi. Na glasu bijahu jošte radnje od gvožđa („dubrovačke brave"), pa od starine još čuveno zlatarstvo i kožarstvo. I znanosti su se gojile, a prvi čuveniji učitelj u gradu bijaše Filip de Diversis iz talijanske Luke, koji opisa 1440. Dubrovnik i život u njemu. Istodobno proširi se teritorij dubrovački novim stečevinama s jedne strane potpuno do Stona (1399), a s druge strane po Konavlima do blizu Erceg-Novoga na ulazu u Boku Kotorsku (1427). Radi Konavala došlo je do rata s hercegom Stjepanom Vukčićem Kosačom, a svrši se konačno srećno po Dubrovnik. U to su doba stekli Dubrovčani još i otok Mljet, na kojem se nalazio čuveni benediktinski samostan.

Kad se Turci uzeli širiti po Balkanskom poluotoku, stadoše im se Dubrovčani veoma oprezno i vješto približavati. Prvi ugovori padaju odmah u doba poslije nikopoljske bitke (1396), a kad propade Srbija (1459), Dubrovnik se obaveže sultanu na godišnji danak od 500 dukata. Skoro potom (1482) postadoše Turci jedini susjedi dubrovački, našto bi godišnji danak povišen na 12.500 dukata, a tako ostade do pada republike. Za sve to vrijeme Dubrovčani su i nadalje slobodno trgovali po Balkanskom poluotoku imajući svojih trgovačkih kolonija ne samo po Bosni, Hercegovini, Srbiji i Albaniji, nego i u Sofiji, Trnovu, Plovdivu, Drinopolju i Carigradu. U takim je prilikama protektorat ugarsko-hrvatskog kralja nad republikom dubrovačkom krajem vladanja Matijaša I. Korvina upravo prestao, pače ni mohačka katastrofa nimalo se ne kosnu republike; ona je samo izmijenila prividnoga svoga „vrhovnoga gospodara".

Valja priznati, da su Dubrovčani u to doba veoma vješto, ali i teško spasli svoju slobodu. Od rata s hercegom Stjepanom Kosačom sve do pada republike Dubrovnik ne vidje pod svojim zidinama dušmanâ. U doba velikih ratova s Turcima bijaše republika sv. Vlaha oaza mira, slobode i lične zaštite, kakove na daleko i široko nije bilo na Balkanskom poluotoku. To vazda i bijaše ponos Dubrovčana (Gundulić u „Dubravci"). Jedino je republika predala pred Mlečanima, jer su oni često bili u njihovu susjedstvu u ratu s Turcima šireći svoje gospodstvo po Dalmaciji; no ipak Dubrovnik srećno mine svaka neprilika. Sa španjolskom monarhijom živjeli su Dubrovčani također u dobroj slozi, pače oni su joj, unatoč svojim vezama s Turcima, pomogli brojnim lađama, kad je car Karlo V. udario (1535) na Tunis.

U to je doba Dubrovnik brojio oko 8000 kuća, a na čitavom teritoriju republike bijaše oko 50.000 žiteljâ. Boljitak, što ga pokrenuše živahni trgovački poslovi, pa trajni mir, probudiše u Dubrovčana po uzoru talijanskom veliko zanimanje za književnost, naročito za pjesništvo na latinskom i hrvatskom jeziku. No od XVI. vijeka dalje počeše sve to jače padati trgovački poslovi, a razlog je toj pojavi isti, kao i kod Venecije i ostalih talijanskih primorskih gradova. Otkrićem Amerike i pomorskoga puta u Indiju preneseno bi težište evropske trgovine na Atlantski ocean. Ovo polako propadanje uvelike pospješi iznenada užasni potres od 6. aprila 1667., za kojega pogibe u gradskim ruševinama oko 4000 ljudi. Poslije te katastrofe grad se doduše opet pridignu, no nikad više do staroga sjaja ni u trgovini ni u književnosti. U takovim prilikama zadesi ga pad republike mletačke, okupacija austrijska i francuska. Francuzi primili su mirom Požunskim (1805) svu Dalmaciju i Boku Kotorsku; jedini teritorij republike dubrovačke prekidao je kopnenu svezu među njima. Stoga naloži Napoleon svojim generalima, da bez pitanja zauzmu Dubrovnik. I odista 25. maja 1806. uđe general Lauriston u grad i podiže na gradskim zidinama francusku zastavu, a 31. januara 1808. proglasi car republiku dubrovačku ukinutom. Tim činom prestade mnogovjeka sloboda republike dubrovačke. U francuskoj vlasti ostade Dubrovnik do 1814., kad uđe u grad austrijski general Milutinović. Od toga je časa Dubrovnik sastavni dio kraljevine Dalmacije.

Dodatak.

I.

Niz hrvatskih vladara.

1. Knezovi dalmatinske Hrvatske.

Višeslav oko 800.
Borna oko 810., † 821.
Vladislav 821—o. 835.
Mislav oko 835—845.
Trpimir oko 845—864.
Domagoj oko 864—876.
Iljko 876—878.
Zdeslav 878—879.
Branimir 879—892.
Mutimir 892—910.
Tomislav oko 910—925.

2. Knezovi panonske Hrvatske.

Vojnomir 796.
Ljudevit oko 810., † 823.
Ratimir oko 829—838.
Pribina † 861.
Kocelj 861—876.
Braslav oko 880—900.

3. Kraljevi hrvatski.

Tomislav (Trpimir) 925—930.
Kresimir I. oko 930—945.
Miroslav 945—949.
Mihajlo Kresimir II. 949—969.
Stjepan Držislav oko 969—995.
Svetoslav 995—1000.
Kresimir III. 1000—1030.
Gojslav 1000—1019.
Stjepan I. 1030—1058.
Petar Kresimir IV. 1058—1073.
Slavić 1073—1075.
Dmitar Zvonimir 1076—1089.
Stjepan II. 1089—1090.
Petar 1093—1097.

4. Kraljevi ugarsko-hrvatski.

a) Arpadovići.

Koloman 1102—1116.
Stjepan III. (II) 1116—1131.
Bela I. (II.) Slijepi 1131—1141.
Gejza I. (II.) 1141—1162.
Stjepan IV. (III.) 1162.
Ladislav I. (II.) 1162—1163.
Stjepan V. (IV.) 1163.
Stjepan IV. (III.) 1163—1172.
Bela II. (III.) 1172—1196.
Emerik 1196—1204.
Ladislav II. (III.) 1204—1205.
Andrija I. (II.) 1205—1235.
Bela III. (IV.) 1235—1270.
Stjepan VI. (V.) 1270—1272.
Ladislav III. (IV.) 1272—1290.
Andrija II. (III.) 1290—1301.

b) Anžuvinci.

Karlo I. 1301—1342.
Ludovik I. 1342—1382.
Marija 1382—1385.
Karlo II. Drački 1385—1386.
Marija 1386—1395.
Nuzkralj: Ladislav Napulj. 1386—1409

c) Iz raznih kuća.

Žigmund 1387—1437.
Albert Habsburgovac 1438—1439.
Vladislav I. 1440—1444.
Ladislav IV. (V.) 1444—1457.
Guber.: Janko Hunyady 1446—1452.
Matijaš I. Korvin 1458—1490.
Vladislav II. 1490—1516.
Ludovik II. 1516—1526.

d) Habsburgovci.

Ferdinand I. 1527—1564.
Nuzkralj: Ivan Zapoljski 1527—1540.
Maksimilijan 1564—1576.
Rudolf 1576—1608.
Matijaš II. 1608—1619.
Ferdinand II. 1619—1637.
Ferdinand III. 1637—1657.
Leopold I. 1657—1705.
Josip I. 1705—1711.
Karlo III. 1711—1740.
Marija Terezija 1740—1780.

e) Habsburg-Lotaringovci.

Josip II. 1780—1790.
Leopold II. 1790—1792.
Franjo I. 1792—1835.
Ferdinand V. 1835—1848.
Franjo Josip I. 1848. do danas.

Bosanski vladari.

1. Banovi.

Borić 1154—1168.
Kulin 1170—1204.
Stjepan 1204—1232.
Matej Ninoslav 1232—1250.
Prijezda I. 1233—1255, † o. 1267.
Prijezda II. 1267—1290.
Stjepan Kotroman 1290., † oko 1314.
Stjepan Kotromanić oko 1314., † 1353.
Tvrtko 1353—1377 i suvladar
Vuk 1357—1370.

2. Kraljevi.

Stjepan Tvrtko 1377—1391.
Stjepan Dabiša 1391—1395.
Jelena „Gruba" 1395—1398.
Stjepan Ostoja 1398—1404.
Stjepan Tvrtko II. 1404—1408.
Stjepan Ostoja 1409—1418.
Stjepan Ostojić 1419—1421.
Stjepan Tvrtko II. 1421—1443.
Stjepan Toma 1444—1461.
Stjepan Tomašević 1461—1463.

II.

Hercezi hrvatski.

Stjepan 1066.
Dmitar Zvonimir 1076.
Emerik 1184—1196.
Andrija 1196—1203.
Bela 1220—1226.
Koloman 1226—1241.
Stjepan Belin 1246—1247.
Bela Belin 1260—1269.
Ladislav Kumanac 1270.
Jelisaveta (kraljica udova) 1275.
Andrija (sin Stjepana VI.) 1275—1278.
Andrija „Mlečanin" 1278—1279.
Jelisaveta (kraljica udova) 1280—1283.
Tomasina Morosini 1292—1296.
Albertin Morosini 1297—1301.
Stjepan (sin Karla I.) 1350—1354.
Margareta 1354—1356.
Ivan 1356—1360.
Karlo Drački 1369—1376.
Ivaniš Korvin 1490—1493.

III.

Banovi hrvatski.

1. Jedinstvene Hrvatske.

Pribina oko 970.
Godemir oko 1000.
Gvarda (Varda) oko 1020.
Božetjeh oko 1030.
Stjepan (protospata) oko 1040.
Gojko 1059—1069.
Zvonimir 1070—1073.
Petar 1074.
Ugra 1107.
Kledin (Klaudije) 1116—1117.
Aleksije oko 1130.
Beloš 1142—1157.
Apa 1158.
Beloš 1163.
Ampud 1164—1176.
Dionizije 1181—1183.
Suban 1183—1185.
Kálán 1190—1193.
Dominik 1194—1195.
Andrija 1198.
Nikola 1199—1200.
(Benedikt 1199—1200.)
Martin Hontpázmán 1202.
Hipolit 1204.
Merkurije 1205—1206.
Stjepan 1206—1207.
Bank (= Benedikt) 1208—1209.
Bertold Andechs-Meranski 1209—1211.
Mihajlo 1212.
Đula Šikloški 1213.
Ohuz 1213—1214.
Ivan 1215.
Poža 1216.
Bank (drugi put) 1217—1218.
Đula (drugi put) 1219.
Ohuz (drugi put) 1220—1222.
Šalamon 1222—1224.
Mihajlo 1224.

2. Banovi „Cijele Slavonije" (Totius Sclavoniae).

Aladar 1225.
Šalamon 1226.
Đula (treći put) 1229—1234.
Opoj 1235—1238.
Nikola 1240.
Dionizije od plem. Türje 1241—1245.
Ladislav od plem. Kán 1245.
Rastislav Halički 1247.
Stjepan od plem. Gutkeled 1248—1260.
Roland od plem. Ratold 1261—1267.
Henrik Gisingovac 1267—1270.
Joakim Pektar 1270—1272.
Mojs 1272.
Matija Čak 1272—1273.
Pécz od plem. Dionizova 1274—1275.
Ivan Gisingovac 1275.
Toma od plem. Hontpázmán 1275—1276.
Ivan Gisingovac 1276—1277.
Nikola od plem. Gutkeled 1278—1279.
Nikola Gisingovac 1279—1281.
Petar Pakrački 1281—1283.
Radoslav Babonić 1290—1293.
(Henrik Gisingovac 1291.)
Jakov Kopas 1298—1299.
Ladislav od plem. Ratold 1300.
Henrik Gisingovac 1301—1309.
Stjepan Babonić 1310—1316.
Ivan Babonić 1316—1322.
Nikola Omodejev 1322—1324.
Mikac Mihaljević 1325—1343.
Nikola Bánffy 1343—1345.
Leustahije Ratold 1356—1361.
Stjepan Kaniški 1362—1366.
Nikola Széchy 1366—1368.
Petar Cudar 1368—1380.
Stjepan i Ivan Bánffy 1381—1385.
Ladislav od Lučenca 1387—1389.
Detrik Bubek 1389—1392.
Ladislav Petrov 1392.
Detrik Bubek 1394—1397.
Pavao Čupor 1412—1415.
David Lacković 1416—1418.

Dionizije Marcali 1419 1421.
Herman Celjski 1423—1435.
Matko Talovac 1436—1444.
Fridrik i Ulrik Celjski 1445—1454.
Ulrik Celjski 1454—1456.
Ivan Marcali 1457.
Ivan Vitovec i Nikola Iločki 1457—1463.
Ivan Thuz od Laka 1468—1469.
Ivan Česmički 1469—1470.
Ivan Ernušt 1473—1476.

3. Hrvatsko-dalmatinski banovi.

Vojink 1225.
Valegin 1226.
Stjepan 1243—1251.
Butko 1259.
Pavao Bribirski 1273—1312.
Mladen Bribirski 1312—1322.
Ivan Ćuz 1356—1358.
Nikola Széchy 1358—1566.
Konja Széchényi 1366—1367.
Emerik Lacković 1368.
Šimun Mauricijev 1369—1371.
Karlo Drački 1371—1376.
Nikola Széchy 1377—1380.
Emerik Bubek 1380—1383.
Stjepan Lacković 1383—1384.
Toma od Sv. Jurja 1384—1385.
Ladislav od Lučenca 1387.
Dionizij od Lučenca 1387—1389.
Ivan 1389—1392.
Nikola Gorjanski 1392.
Butko Kurjaković 1394.
Nikola Gorjanski 1394—1397.
Pavao i Ivan Kurjaković 1410—1411.
Petar de Alben 1412—1419.
Albert de Ungh 1419—1426.
Nikola Frankapan 1426—1432.
Ivan i Stjepan Frankapani 1434—1436.
Stjepan Frankapan 1437.
Perko Talovac 1438—1453.
Ladislav Hunyady 1453.
Pavao Špirančić 1459—1463.
Damjan Horvat 1473—1476.

4. Hrvatsko-dalmatinsko-slavonski banovi.

Nikola Bánffy 1345—1346.
Nikola Széchy 1346—1349.
Pavao Ugal 1350.
Stjepan Lacković 1351—1352.
Nikola Bánffy 1353—1356.
Ivan od Paližne 1386—1391.
Ivan Krčki 1392—1393.
Nikola Gorjanski 1397—1402.
Ladislav Grdevački 1402—1404.
Pavao Bessenyö 1404.
Pavao Pécz 1404—1406.
Herman Celjski 1406—1408.
Emerik Zapoljski 1464—1465.
Ivan Thuz od Laka 1466—1467.
Blaž Podmanicki 1470—1472.
Damjan Horvat 1472—1473.
Andrija Bánffy 1476—1477.
Ladislav od Egervára 1477—1481.
Blaž Podmanicki 1482.
Matija Gereb 1483—1489.
Ladislav od Egervára 1489—1493.
Emerik Derenčin i Ivan Bot 1493.
Ladislav Kaniški 1493—1495.
Ivaniš Korvin 1495—1498.
Juraj Kaniški 1498—1499.
Ivaniš Korvin 1499—1504.
Franjo Balassa de Gyármáth 1505.
Andrija Bot 1505—1507.
Marko Mišljenović 1506—1507.
Juraj Kaniški i Ivan Ernušt Čakovački 1508—1509.
Andrija Bot 1510—1511.
Emerik Perényi 1512—1513.
Petar Berislavić 1513—1520.
Ivan Karlović 1521—1524.
Ivan Tahi 1524—1525.

⎰ Franjo Batthyány 1525—1531.
⎱ Ivan Karlović 1527—1531.[1]
⎰ Tomo Nádasdy 1537—1539.
⎱ Petar Keglević 1537—1542.
Nikola Zrinski 1542—1556.
Petar Erdödy 1557—1567.
⎰ Frano Frankapan Slunjski 1567—1572.
⎱ Juraj Drašković 1567—1576.
Gašpar Alapić 1575—1577.
Krsto Ungnad 1578—1583.
Tomo Erdödy 1584—1595.
⎰ Gašpar Stankovački 1595—1596.
⎱ Ivan Drašković 1595—1607.
Tomo Erdödy 1608—1614.
Benedikt Thuróczy 1615—1616.
Nikola Frankopan 1617—1622.
Juraj Zrinski 1622—1626.
Žigmund Erdödy 1627—1639.
Ivan Drašković 1640—1646.
Nikola Zrinski 1647—1664.
Petar Zrinski 1665—1670.
Nikola Erdödy (1670—1680) 1680—1693.
Adam Batthyány 1693—1703.
Ivan Pálffy 1704—1732.
Ivan Drašković 1732—1733.
Josip Eszterhazy 1733—1741.
Karlo Batthyány 1742—1756.
Franjo Nádasdy 1756—1783.
Franjo Eszterházy 1783—1785.
(Franjo Balassa de Gyármath 1785—1790.)
Ivan Erdödy 1790—1806.
Ignjat Gyulay 1806—1831.
Franjo Vlašić 1832—1840.[2]
Franjo Haller 1842—1845.
Josip Jelačić 1848—1859.
Ivan Coronini 1859—1860.
Josip Šokčević 1860—1867.
Levin Rauch 1868—1871.
Koloman Bedeković 1871—1872.[3]
Ivan Mažuranić 1873—1880.
Ladislav Pejačević 1880—1883.[4]
Dragutin Khuen Hédervâry 1883—1903.
Teodor Pejačević 1903—1907.
Aleksandar Rakodczay 1907—1908.
Pavao Rauch 1908—1910.
Nikola Tomašić 1910—1912.
Slavko Cuvaj 1912—1913.
Ivan Skerlecz 1913. do danas.

---

[1] Po njegovoj smrti (9. aug. 1531.) bijaše banske časti namjesnikom kninski biskup Andrija Tuškanić (1531—1533), a onda Petar Keglević (1533—1535) i erdeljski biskup Nikola Gerendy (1536).

[2] Kao banske časti namjesnik upravljao je biskup Juraj Haulik prvi put od 1840. do 1842., a drugi put od 1845. do 1848.

[3] Od 1872. do 1873. bijaše banske časti namjesnikom Antun Vakanović.

[4] Poslije Pejačevićeva odstupa bijaše kr. komisarom general Herman Ramberg 1883. (od 4. sept. do 1. dec.).

ISPRAVI!

Pored sve pažnje, što je posvećena korekturi ove knjige, ipak su ostale neke štamparske pogrješke, koje treba da ispraviš prije, negoli se knjigom poslužiš.

Str.	14.	redak	19. odozgô,	mjesto	*za luk*	čitaj **na luk.**
„	18.	„	4. „	„	*u Sirmiju*	čitaj **u Sirmij.**
„	40.	„	3. „	„	*Stojimir*	čitaj **Strojimir.**
„	40.	„	14. „	„	*zapadnoj*	čitaj **istočnoj.**
„	55.	„	15. odozdô,	„	*na putu*	čitaj **na put.**
„	71.	„	2. odozgô,	„	*pogazil*	čitaj **pogazila.**
„	80.	„	12. odozdô,	„	*Grozda*	čitaj **Gvozda.**
„	84.	„	13.—14. odozgô,	mjesto	*sinovac*	čitaj **stričević.**
„	159.	„	6. odozdô,	mjesto	*sevientes*	čitaj **servientes.**
„	170.	„	23. odozgô,	„	*Uza je to slabila*	čitaj **Uza to je slabila.**
„	171.	„	12. odozdô,	„	*Onako*	čitaj **Ovako.**
„	197.	„	12. odozgô,	„	*Podjedno sklopi poslije*	čitaj **Podjedno sklopi s palatinom Franjom Wesselényjem.**
„	200.	„	22. odozgô,	„	*gdje je onda*	čitaj **gdje je najzad.**
„	213.	„	6. odozdô,	„	*Vlaška*	čitaj **Vlaške.**
„	218.	„	8. odozgô,	„	*Gyarmáth*	čitaj **Gyármáth.**

SADRŽAJ.
